International Research Journal of Management Science & Technology

IRJMST

ISSN 2250 – 1959(0nline)
2348 – 9367 (Print)

An Internationally Indexed Peer Reviewed & Refereed Journal

www.IRJMST.com
www.isarasolutions.com

Published by iSaRa Solutions

Antifungal activity of volatile metabolites released by biocontrol agents

Dr. Vishal Narayan Shinde*
Department of Botany, Late Annasaheb R D Deore Arts and Science college, Mhasadi, Tal. Sakri, Dist:Dhule- 424304
* *Author for Correspondence:* vishalshinde1001@gmail.com

Abstract:

The biological control agents have enormous antimicrobial potential. They are effective in treatment of infectious diseases, simultaneously mitigating many of the side effects which are associated with pesticides. So there is growing realization in the people that biological control can be successfully exploited as an agricultural method for soil borne pathogens.

So three *Trichoderma spp.* were tested against ten fungal pathogens of leafy vegetables.The volatile metabolites released by *Trichoderma species* were effective and showed potent antifungal activity against ten targeted fungal pathogens of leafy vegetables. Among three tested *Trichoderma species,* volatile metabolites released by *T. viride* was highly effective and showed averagely 57.29% inhibition of mycelial growth of all targeted fungi. The volatile metabolites secreted by *T. koningii* and *T. hamatum* showed averagely 32.14% and 25.45% inhibition of mycelial growth of all targeted fungi. Out of all targeted fungal pathogens, *S. verruculosum* was found to be more susceptible and *F. oxysporum* showed more resistance to volatile inhibitors of all three *Trichoderma species*.

Keywords: Volatile metabolite, inhibition, *Trichoderma spp.*

Introduction:

Biological control of plant pathogen by microorganism has been considered more natural and environmentally acceptable alternative to the existing chemical methods [1]. Biological control has been developed as an alternative to synthetic fungicide treatment and considerable success had been achieved upon utilizing antagonistic microorganism to control both pre harvested and post harvested diseases[2]. A variety of microbial antagonistic has ability to control several pathogens of various fruit and vegetables[3]. There are several reports on biological control rather than use of high concentration of pesticide to control soil borne *Sclerotium rolfsii* using antagonistic fungi *Trichoderma Spp.* Pers. Fr. and *Gliocladium spp.* Corda[4]. At least one commercial formulation is available for control of soil borne plant pathogens[5]. Recently *Trichoderma Spp.* found to be highly effective in suppressing *S. rolfsii* on ginger rhizome and on several vegetables in storage[6]. *Trichoderma Spp.* is an efficient biocontrol agent responsible for different mechanism which include competition for space and nutrient, secretion of chitinolytic enzyme, mycoparasitism and production of inhibitory compounds[7].

Disease suppression by biocontrol fungal agent is sustained manifestation of interaction among the plant, pathogen, biological agent and physical environments[8]. The control efficacy of biocontrol agent against plant diseases greatly depends upon crops, field, environmental conduction, species and strain of target organism. The principles of control mechanism of biocontrol agent are

mycoparasitism and specially antibiosis[9]. *Trichoderma Spp.* proved the potential as biological agents antagonistic to several soil borne plant pathogens[10].

Material and method:

The effect of volatile metabolites released by *Trichoderma species* was evaluated against mycelial growth of targeted fungal pathogens of leafy vegetables by adopting the method[11]. The 5 mm diameter disc of seven days old culture obtained from the margin of each *Trichoderma species* was centrally placed on the fresh PDA plates and incubated at 25 ± 1 °C for 48 h. In control plates, a sterile disc of 5 mm diameter of PDA medium was placed in a fresh PDA medium as done above. At the end of incubation period of 48 h, the top of each *Trichoderma* inoculated plate was replaced with bottom of PDA plates inoculated centrally with 5 mm diameter disc of seven days old culture of targeted pathogen and held together with adhesive tape. The experiment was design with four replicates including control and all plates were incubated at 28 °C for 7 days. After complete incubation period, the radial growth of the targeted pathogens was recorded and the percent inhibition of mycelial growth of the pathogens in relation to control was calculated using following formula of Vincent (1947),

$$I = \frac{100\,(C - T)}{C}$$

Where I = Inhibition of mycelial growth.
C = Mycelial growth in control
T = Mycelial growth in treated.

Result:

The *Trichoderma species* had released some volatile metabolites which were evaluated against ten different fungal pathogens of leafy vegetables by following Dennis and Webster (1971 b) method. Therefore *T. viride*, *T. koningii* and *T. hamatum* were screened for *in vitro* antifungal properties of their volatile metabolites. The radial growth of the pathogen and percent inhibition of mycelial growth in relation to control was tabulated in mean average of triplicate.

In this screening, when *T. viride* was tested against the ten different fungal pathogens of leafy vegetable, the volatile metabolites released by *T. viride* revealed high antifungal activity. Among tested pathogens, *F. moniliforme*, *A. cathami* and *A. brassicae* were found to be highly susceptible to volatile metabolites of *T. viride* and showed 67.53%, 63.79% and 62.33% inhibition of mycelial growth over control respectively (Table 1). While *P. pullulans*, *F. roseum*, *A. humicola* and *C. lindemuthianum* had showed significant percent inhibition as 61.36%, 58.33%, 57.57% and 53.84% respectively. Whereas, *H. sativum*, *S. verruculosum* and *F. oxysporum* showed least percent inhibition of mycelial growth as 51.11%, 51.06% and 46.06% respectively over to control (Table 1, Fig.1).

When volatile metabolites released by *T .koningii* were tested against ten fungal pathogens of leafy vegetable; *S. verruculosum*, *P. pullulans* and *F. moniliforme* which found to be most susceptible and showed 65.95%, 55.68% and 35.06% inhibition of mycelial growth over control respectively (Table 2). While *H. sativum*, *A. brassicae*, *F. oxysporum* and *A. humicola* had revealed significant percent inhibition as 30%, 29.87%, 26.96% and 24.24% respectively. On contrary, *A.*

cathami, F. roseum and *C. lindemuthianum* were more resistant and showed 18.96%, 18.05% and 16.66% inhibition of mycelial growth in relation to control (Table 2, Fig.1).

The antifungal activity of volatile metabolites released by *T. hamatum,* showed average inhibitory activity against ten fungal pathogens of leafy vegetables. Among tested pathogens, *S. verruculosum* was most susceptible and revealed 40.42% inhibition of mycelial growth over to control (Table 3). On contrary, *F. oxysporum* was found to be most resistant and showed 22.47% inhibition of mycelail growth. While remaining 8 pathogens namely, *H. sativum, F. moniliforme, P. pullulans, A. cathami, C. lindemuthianum, A. humicola, A. brassicae,* and *F. roseum* were showed significant, 24.44%, 24.35%, 24.13%, 24.13%, 24.05%, 23.88%, 23.37% and 23.28% inhibition of mycelial growth over control respectively (Table 3, Fig.1).

The volatile metabolites released specially by *T. viride* were highly effective and revealed averagely 57.29% inhibition of mycelial growth against all ten fungal pathogens of leafy vegetables followed by *T. koningii,* 32.14%. While volatile metabolites of *T. hamatum* showed least percent inhibition, averagely 25.45% as compare to others (Fig.16 & graph 1).

As volatile metabolites of antagonistic fungi, *T. viride* showed an averagely greatest inhibition 57.29% of mycelial growth of all tested pathogens, so the 14 days old culture filtrate of *T. viride* was further undertaken for molecular analysis through the Gas Chromatography Mass Spectrophotometer (GC-MS) analysis for the detection and identification of the volatile metabolites which revealed high antifungal activity.

Table No. 1 Antagonistic effect of volatile metabolites of *T. viride* against ten leafy vegetable pathogens.

Pathogen	**Mycelial growth in control (mm)**	**Mycelial growth of pathogen in presence of *T. viride* in (mm)**	**% inhibition of mycelial growth over control**
A. brassicae	77	29	62.33 ± 0.47
A. carthami	58	21	63.79 ± 0.94
A. humicola	66	28	57.57 ± 0.81
C. lindemuthianum	78	36	53.84 ± 1.70
F. moniliforme	77	25	67.53 ± 1.41
F. oxysporum	89	48	46.06 ± 1.88
F. roseum	72	30	58.33 ± 1.24
H. sativum	90	44	51.11 ± 2.05
P. pullulans	88	34	61.36 ± 0.81
S. verruculosum	47	23	51.06 ± 1.24

C.V.	6.87

Values expressed in mean ± S.E.M. of triplicates.

Table No. 2: Antagonistic effect of volatile metabolites of *T. koningii* against ten leafy vegetable pathogens.

Pathogen	**Mycelial growth in control (mm)**	**Mycelial growth of pathogen in presence of *T. koningii* in (mm)**	**% inhibition of mycelial growth over control**
A. brassicae	77	54	29.87 ± 0.94
A. carthami	58	47	18.96 ± 1.24
A. humicola	66	50	24.24 ± 1.63
C. lindemuthianum	78	65	16.66 ± 0.81
F. moniliforme	77	50	35.06 ± 1.41
F. oxysporum	89	65	26.96 ± 1.24
F. roseum	72	59	18.05 ± 0.47
H. sativum	90	63	30.00 ± 1.41
P. pullulans	88	39	55.68 ± 1.70
S. verruculosum	47	16	65.95 ± 0.81
C.V.			4.49

Values expressed in mean ± S.E.M. of triplicates.

Table No. 3: Antagonistic effect of volatile metabolites of *T. hamatum* against ten leafy vegetable pathogens.

Pathogen	Mycelial growth in control (mm)	Mycelial growth of pathogen in presence of *T. hamatum* in (mm)	% inhibition of mycelial growth over control
A. brassicae	77	59	23.37 ± 0.81
A. carthami	58	44	24.13 ± 1.24
A. humicola	67	51	23.88 ± 1.63
C. lindemuthianum	79	60	24.05 ± 1.41
F. moniliforme	78	59	24.35 ± 0.94
F. oxysporum	89	69	22.47 ± 0.47
F. roseum	73	56	23.28 ± 1.70
H. sativum	90	68	24.44 ± 1.88
P. pullulans	87	66	24.13 ± 1.63
S. verruculosum	47	28	40.42 ± 1.41
C.V.			4.37

Values expressed in mean ± S.E.M. of triplicates.

Graph.1. Antagonistic effect of volatile metabolites from fungal biocontrol agents .

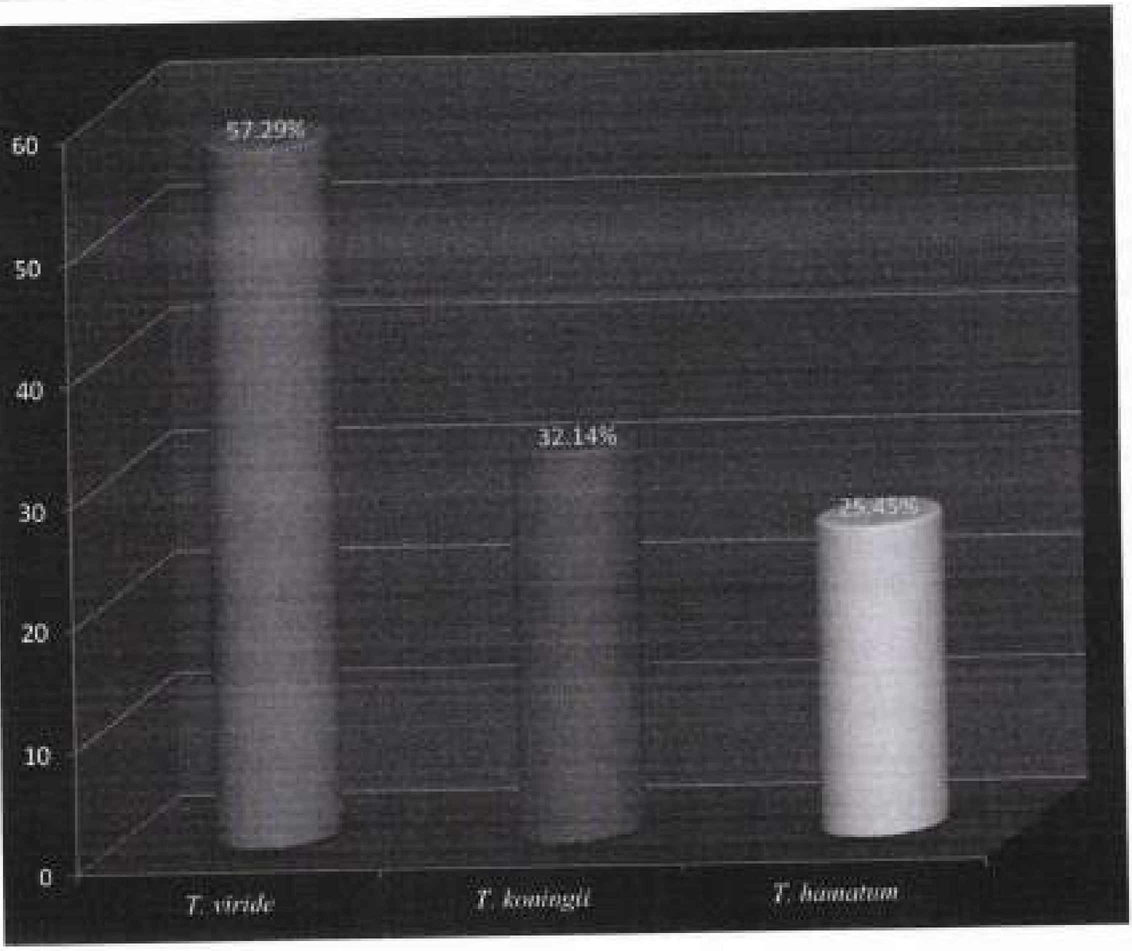

Fig.16 Antagonistic effect of volatile metabolites from fungal biocontrol agents

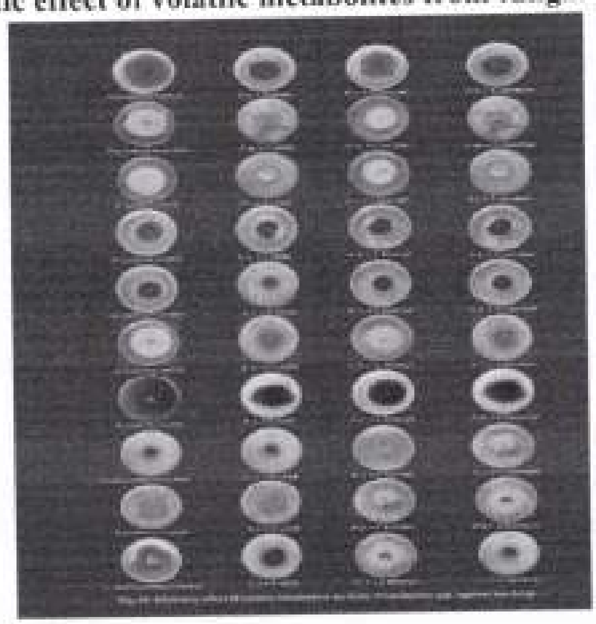

Discussion :

Antifungal activity of volatile metabolites released by three *Trichoderma sp.* were tested against ten fungal pathogens of leafy vegetables. Dennis and Webster (1971b) reported that *Trichoderma* isolates produces volatile components which were inhibitory to mycelial growth of other fungi. [12]mentioned that *Trichoderma sp.* influences the growth of *A. bisporus* may be through

antagonistic action of *T. harzianum* against phytopathogenic fungi. Appl. Environ. Microbiol. **60** : 4344-4370.

14. Inbar, J., D. Abransky and D. Cohen. 1984. Plant growth enhancement and disease control by *Trichoderma harzianum* in vegetable seedling grown under commercial conditions. Eur. J. Plant Pathol. **100** : 337-346.
15. Moses, M. O., R. M. Jackson and D. Rodgers. 1975. The characterization of 6 penthyl-α-pyrone from *T. viride*. Phytochemistry. **14** : 2706-2708.
16. Eziashi, E. I., N. V. Uma, A. A. Adekunle and C. E. Airede. 2006. Effect of metabolite produced by *Trichoderma species* against *Ceratocystis paradoxa* in culture medium. African J. Biotechnol. **5(9)** : 703-706.
17. Kucuk, C., and M. Kivanc. 2003. Isolation of *Trichoderma spp.* and their antifungal biochemical and physiological feature. Truk J. Biol. **27** : 247-253.

VBJ

Vol. IX - Issue I (Jan.- 2022)
ISSN - 2277-7067

राष्ट्रहिताय संस्कृतम्

Kavikulaguru
Kalidas Sanskrit University
Ramtek, Dist. Nagpur, Maharashtra

Peer Reviewed

Journal of Fundamental & Comparative Research

UGC CARE Listed Journal

शोधसंहिता
New Research Frontiers

January 2022 Volume - IX Issue I

Research Journal
ISSN No. 2277-7067

Journal of Fundamental & Comparative Research

शोधसंहिता

A Peer reviewed Bi-annual Interdisciplinary Research Journal of the University

UGC CARE Listed Journal

- Chief Editor -
Prof. Madhusudan Penna
Hon'ble Vice Chancellor (I/C)

- Editors -
Dr. Deepak Kapade
Librarian

Dr. Renuka Bokare
Deputy Director, Research & Publication

KAVIKULAGURU KALIDAS SANSKRIT UNIVERSITY
RAMTEK

18	राष्ट्रीय शिक्षण धोरणाच्या संदर्भात अष्टपैलू आणि कल्पक विद्यार्थ्यांच्या जडणघडणीत ग्रंथालयाची भूमिका डॉ. रमणिक एस. लेनगुरे	133
19	ओपन सोर्स सॉफ्टवेअर आणि ग्रंथालये सौ. स्मिता प्रकाश पाटोळे	141
20	**Role of Librarians in the e-Governance Era: Opportunities and Challenges – An Overview** G.SRIKANTH	149
21	**Social Media Tools in Academic Library** **Vijay Bajirao Jadhav** Dr. Anil M. Chaudhari	158
22	**Marketing of Library Information Resources and Services using Social Media** Mr. Ajit Faras Ms. Shushma Gaude	162
23	**Use of E-Resources in college Libraries: A study** Mr. Gajbe Sumedh Shamrao	170
24	**An Observation of Housekeeping Operations in Library: SOUL 2.0** Dr. R.H.Sontakke S. S. Rokade	182
25	**Agronomist Dr. Babasaheb Ambedkar** Dr. Chandrasekhar L Gitte	192
26	'क्लाउड कॉम्प्युटिंग आणि शैक्षणिक ग्रंथालये' डॉ. किशोर एन वासुर्के	202
27	**Prospects for Libraries in New Education Policy of India 2020** Dr. Mahesh G T	211

Social Media Tools in Academic Library

Vijay Bajirao Jadhav
Dr. Anil M. Chaudhari

Abstract:

The paper described some of the major social media tools adopted by academic libraries for the promoted their resources and services. It is hoped that the present paper will helps the library professionals in the pandemic situation like Covid-19 to serve the library users community. It gives academic libraries to an opportunity to use social media tools to engage with their users community outside of the library walls. Social media helps the library professionals to make things easy for their users and to increase their capacity to build decent relationship among the staff and users. Social media can be a better choice in the pandemic situation like Covid-19 to serve the library users community.

Key words: Academic library, Social media, tools, services, Facebook, Twitter, WhatsApp

Introduction:

In the present digital world, ICT has changed the living standards in the current situation. Social Media is one of the aspect benefitted by the social media, in that communication in the present world has sea-changes. Social Media filled the gaps of communication and makes it easy, also share and receive information from any corner of the world. Social Media of communication is the platforms which helps to communicate with the people who are in distance. According to Internet Live statistics, there are 4.66 billion people using the Internet worldwide, more than half of whom are connected to social media worldwide.

Today social media tools have become very popular not only

among the younger generation but also among other generation generations. It therefore gives academic libraries the opportunity to use social media tools to connect with their user community outside the walls of the library. Social media is very useful for the library professionals. It makes their work easy and increase their capacity to keep decent relationship with the staff and users. By using social media tools library can engage with their users and enable them to participate. In current social media age the use of social media tools, library professionals are getting familiar with library users.

Objective of the study-

1. To find out social media tools platforms can be used in academic library.
2. To identify usefulness of social media tools in academic library.
3. To find out the challenges of using social media tools platforms in academic library.

Social Media Tools in Academic Library-

The numbers of libraries are using different kind of social media to bring services and resources to nearer to the library users-students, staff, professors and researchers. Due to social media marketing of the library resources and services to the society is mad easy to the library professionals.

These social media are :

1. Blog : A blog is a social media web tool where people share their thoughts. To promote library services and content, the academic library can use the blog to disseminate information, publish new arrivals, communicate with its users.

2. Facebook : Facebook is a social media tool that facilitates interaction between users, where members can interact with each other, share messages, pictures, videos, etc. Academic Library can use Facebook to promote library services and library publicity in the community. It also serves as a liaison center between library users, library professionals and library staff.

3. WhatsApp : WhatsApp is a social media platform for instant messaging and audio-video communication on telephony services. The academic library can use WhatsApp to promote library services. The library can send an instant information message that needs the attention of users and communicates to users. Documents or content required by users can be sent to users at any time and in any format.

4. Twitter : Twitter is an online social networking tool where users can interact with messages. The academic library can use Twitter to promote library services. The ease of information interaction and sharing on Twitter has created an important platform for library professionals to communicate with its users.

5. Instagram : Instagram is an online photo sharing service. The academic library can use Instagram to promote library publicity, resources, etc.

6. MySpace : MySpace is popular social networking site which have a social function and share resources.

7. Linked In : LinkedIn is a social networking tool for library professionals to connect with people who can help to find information, build a LinkedIn network and connect people.

8. YouTube : YouTube is a tool to promote video library services, various events video to its users.

Benefits of using Social Media Tools in library:

1. A social media platform facilitates two way communications effectively and efficiently.
2. Using Social media tools to increase and improve usages of library and by its users.
3. Library can promote its services using social media.
4. Improve innovation and e-learning.
5. The cost of social media tools is relatively low.
6. Social media tools provide a prompt feedback mechanism.
7. Library can refine its strategies with the help of feedback.

Issues and challenges of Social Media Tools in library

1. Lack of organizational support
2. Poor knowledge of social media platform
3. Lack of expertise of ICT's
4. Copyright issue
5. Speed of internet
6. In the busy schedule, the users have very little time take follow up
   of social media

7. Few Librarians are user-friendly with the social media

Conclusion

In the modern technological age, people are rapidly moving towards social media platforms. The library can therefore use these tools to promote professionally effective and efficient library services and uses. Social media provides an excellent platform for academic library professionals to reach out to their users to meet their needs and demands. The most popular social media tools like Facebook, Twitter, WhatsApp, Telegram etc. are the best for educational libraries to promote their resources and services. It's very useful in the pandemic situation like Covid-19 to serve the library users community. So the academic library to adopt these social media tools and to make them accessible.

References

1. ALA. (2001). Libraries making good use of social media and web 2.0 application.www.ala.org/news/mediapresscenter/americalibraries//socia lnetworking
2. Anwar, M. (2019). Social Media Makes Things Possible For Librarians: A Critical Note. American Journal of Biomedical Science & Research, 6(1), 23–28. https://doi.org/10.34297/AJBSR.2019.06.000985
3. Bakare, O. A., Yacob, H., & Umar, M. Y. (2018). Use of Social Media Platforms to Promote Library Services and Profitable Librarianship. International Journal of Scientific & Engineering Research, 9(7), 324–334. http://www.ijser.orghttp//www.ijser.org
4. Paul, K. (2012). Application of ICT in College Libraries of KarimganjDistrict : A Survey. Assam University, Silchar.
5. Facebook. (n.d.). Retrieved August 1, 2021, from https://www.facebook.com/info
6. SmartInsight. (n.d.). Retrieved August 1, 2021, from http://smartinsight.com/
7. Wikipedia. (n.d.). Retrieved August 12, 2021, from https://en.wikipedia.org/wiki/OMR

Science, Technology and Development Journal

ISSN NO: 0950-0707, Impact Factor : 6.1
www.journalstd.com, Mail : editorstdjournal@gmail.com

CERTIFICATE ID : STD/J-1776

IMPACT FACTOR 6.1

DOI : 16.10089/STD

crossref member
CROSSREF.ORG THE CITATION LINKING BACKBONE

CERTIFICATE OF PUBLICATION

This is to certify that the paper entitled

" MICRO LEVEL ANALYSIS OF RURAL AREAS LITERACY IN SAKRI TEHSIL OF DHULE DISTRICT, MAHARASHTRA "

Authored by

Dr. S. B. Patil

From

Late. Annasaheb R. D. Deore Arts and Science College, Mhasdi. Tehsil-Sakri, District-Dhule (M.S., India). PIN–424304. (Affiliated to K.B.C. North Maharashtra University, Jalgaon)

Has been published in

STD JOURNAL, VOLUME X, ISSUE VIII, AUGUST - 2021

FRANCIS J. KEEFE, USA
EDITOR IN CHIEF
STD JOURNAL

Science, Technology and Development Jour

ISSN NO: 0950-0707, Impact Factor : 6.1
www.journalstd.com, Mail : editorstdjournal@gmail.com

CERTIFICATE ID : STD/J-1776

CERTIFICATE OF PUBLICATION

This is to certify that the paper entitled

" MICRO LEVEL ANALYSIS OF RURAL AREAS LITERACY IN SAKRI T DHULE DISTRICT, MAHARASHTRA "

Authored by

Dr. S. B. Patil

From

Late. Annasaheb R. D. Deore Arts and Science College, Mhasdi. Tehsil-Sakri, . s (M.S., India). PIN–424304. (Affiliated to K.B.C. North Maharashtra University,

Has been published in

STD JOURNAL, VOLUME X, ISSUE VIII, AUGUST - 2

39/STD
member
BACKBONE

EEFE, USA
CHIEF
RNAL

Science, Technology And Development Journal
An UGC CARE APPROVED GROUP - II MULTIDISCIPLINARY JOURNAL
SCOPUS INDEXED TILL - 1998
editorstdjournal@gmail.com
ISSN NO: 0950-0707
Impact Factor : 6.1

Current Issue | Indexing | Subject Area | Publication Ethics | Submit Paper
Special Issue | Paper Templet | Publication Fee

VOLUME X ISSUE VIII AUGUST 2021

1. An Economic Analysis of Foreign Direct Investment in India
   Gnanadeva.S., Dr.S.Balraj - Annamalai University, Tamilnadu., Government Arts College, Ariyalur.(Affiliated Bharathidasan University).
   Page No : 1-11
   DOI:21.18001.STD.2021.V10I8.21.351600

2. INHIBITION OF CORROSION OF MILD STEEL IN WELL WATER MEDIUM BY GREEN INHIBITOR-Zn2+ SYSTEM
   J. Maria Praveena, A. Clara Angelin, S.Sulochana, S. Rajendran, A. John Amalraj - St. Antony's College of Arts and Sciences for Women, Dindigul, India., GTN Arts College, Dindigul, Tamil Nadu, India., Periyar E.V.R College (Autonomous), Trichy, Tamil Nadu, India.
   Page No : 12-19
   DOI:21.18001.STD.2021.V10I8.21.351601

3. Gesture state detection and recognition using deep learning.
   Dr. Mohammed Abdul Waheed, Aimen Naaz Shaheen - VTU Centre for PG Studies Kusnoor Road, Kalaburagi, Karnataka, India.
   Page No : 20-22
   DOI:21.18001.STD.2021.V10I8.21.351602

4. Analysis on push factors of agriculture migrant labour in India
   Jatappa J and Ponnaluru Srinivasa Sasdhar - VSK University, Ballari.
   Page No : 23-32
   DOI:21.18001.STD.2021.V10I8.21.351603

5. EFFICIENT ARRAY AND BRAUN MULTIPLIER USING GDI TECHNIQUE
   Gande Sai Vineeth, Gande Sai Vineeth - VNRVJIET
   Page No : 33-40
   DOI:21.18001.STD.2021.V10I8.21.351604

6. A Study on Issue and Complications on Redemption of Debentures
   Dr.LalBabooJaiswal - Banaras Hindu University, Varanasi (U.P.), India.
   Page No : 41-53
   DOI:21.18001.STD.2021.V10I8.21.351605

7. An Experimental Approach for Screening of Covid-19 using Recognition based Hybrid Deep Learning Algorithm
   B.Manojna, Dr. S.Venkataramana - SRKR Engineering College, Bhimavaram.
   Page No : 54-62
   DOI:21.18001.STD.2021.V10I8.21.351606

8. COVID-19 FENCING AND CONTACT TRACEABILITY
   C.Chandrasekhar, P.M.Gayathri - Sri Venkateshwara Engineering College, Tirupathi, Andhra Pradesh, India.
   Page No : 63-68
   DOI:21.18001.STD.2021.V10I8.21.351607

9. COVID-19 PANDEMIC CHALLENGES OF ONLINE EDUCATION OF TRIBAL AREA IN DHULE DISTRICT
   Dr. Uttam V. Nile, Dr. Sandip. S. Bhavsar, Prof. Rupesh Deore - P.S.G.V.Mandal's A.S.C. College Shahada Dist. Nandurbar., G. T. Patil Arts, Science & Commerce College Nandurbar, Dist.Nandurbar.
   Page No : 69-77
   DOI:21.18001.STD.2021.V10I8.21.351608

10. ANDROID APPLICATION FOR BREAST CANCER DETECTION
K P NISHIKANT, R SHARANI, M NIKITHA, Dr G BINDU MADHAVI - Anurag group of institutions, Hyderabad.
Page No : 78-86
DOI:21.18001.STD.2021.V10I8.21.351609

11. The Access and Quality of Primary Education in Karnataka
Komaraswamy D H, Niranajan R - Vijayanagara Sri Krishnadevaraya University, Ballari Karnataka, India.
Page No : 87-95
DOI:21.18001.STD.2021.V10I8.21.351610

12. FIRE FIGHTING BOT WITH IoT
Dr. Vanaja Shivakumar, Arekatika Akhil, P.Teja, Malipeddi Prathish Reddy, Aditya Menon - CMR Institute of Technology, 132 AECS Layout,ITPL Main Road, Kundalahalli,Bangalore, India.
Page No : 96-105
DOI:21.18001.STD.2021.V10I8.21.351611

13. Supply Chain Attributes Versus Supply Chain Management Performance: A Study on Automobile Industry in India
Dr. Jagdeep Singh - Recap Consultancy LLP, Varanasi, Uttar Pradesh, India.
Page No : 106-121
DOI:21.18001.STD.2021.V10I8.21.351612

14. PREVALENCE OF REFRACTIVE ERRORS IN MEDICAL AND PARAMEDICAL STUDENTS IN TRIPURA
Goutam Datta - Tripura Institute of Paramedical Sciences, Hapania, Agartala, Tripura, India.
Page No : 122-126
DOI:21.18001.STD.2021.V10I8.21.351613

15. EVM Based and E- Voting System Using Block Chain Mechanism: A Review
Prof. Omprakash A. Jaisinghani, Dr. P. L Ramteke - Amravati (M.S), India., H.V.P.M's College of Engineering & Technology, Amravati (M.S), India.
Page No : 127-132
DOI:21.18001.STD.2021.V10I8.21.351614

16. Post-Apocalyptic, Covid-19 and Contextual Response of J G Ballard
Rajanna B, Dr. Santhosha.G.K - Vijayanagara Sri Krishnadevaraya University, Ballari.
Page No : 133-137
DOI:21.18001.STD.2021.V10I8.21.351615

17. Financial Resources of Municipal Corporations in Karnataka
Kishor Kumar.N., Dr.Mahalinga.K - Tumkur University, Tumakuru.
Page No : 138-151
DOI:21.18001.STD.2021.V10I8.21.351616

18. An Enhanced Customer Satisfaction and Product Comparison from Large Unstructured Datasets
Aketi.Swetha, R. Hendra Kumar - KVM Institute Of Technology And Science., KVMITS , Tirupathi.
Page No : 152-155
DOI:21.18001.STD.2021.V10I8.21.351617

19. Sentiment Analysis Of Movie Reviews Using Advanced Techniques
V R Durgeswar, R. Hendra Kumar - KVM Institute Of Technology And Science., KVMITS , Tirupati.
Page No : 156-162
DOI:21.18001.STD.2021.V10I8.21.351618

20. Deep-fake VideosUsing Haar-cascades
Dr.Mohammed Abdul waheed, Saniya Begum - VTU Centre for PG Studies,kalaburagi,Karnataka,india.
Page No : 163-166
DOI:21.18001.STD.2021.V10I8.21.351619

21. Social Media Analysis to Support Crisis Management
Dr. Mohammed Abdul Waheed, Ayesha Simran - VTU Centre for PG Studies, kalaburagi, karnataka, India.
Page No : 167-171
DOI:21.18001.STD.2021.V10I8.21.351620

22. A Microstrip Fed antenna Loaeded with comb shaped stub on the ground plane for dual band Applications
Aiswarya Manoj, Gautham Krishna S, Irene Sara Thomas, Er Anu Raj, Dr. Ansal K. A. - SAINTGITS College of Engineering, Kottayam, Kerala, India.
Page No : 172-179
DOI:21.18001.STD.2021.V10I8.21.351621

23. Network Virtualization in Wireless Communication- a review
Dr.Yogesh Yashwant Pundlik, Mrs. Gauri Yogesh Pundlik, Dr.M.Prameela - Kamala Institute of Technology & Science, Singapur, Telangana State, India 3BVRIT Narasapur Telangana State, India
Page No : 180-185
DOI:21.18001.STD.2021.V10I8.21.351622

24. Quantum Devices and Attacks on Quantum Systems
Dr. V Padmavathi - Anurag Universitry, Hyderabad, Telangana, India.
Page No : 186-189
DOI:21.18001.STD.2021.V10I8.21.351623

25. Extremist Reviewer Groups Detection and Characterizing in Online Product Reviews
Bhavana R Maale, Ayesha Siddiqua - VTU Regional Centre for PG Studies, kalaburagi, India.
Page No : 190-194
DOI:21.18001.STD.2021.V10I8.21.351624

26. SUSPICIOUS ACTIVITIES DETECTION USING VIDEO ANALYSIS
P. Rajasekhar Reddy, B. Nirupa, Preetham Kumar, S. Vaishnavi - Anurag Group of Institutions, Hyderabad, Telangana, India.
Page No : 195-204
DOI:21.18001.STD.2021.V10I8.21.351625

27. CATCHING OF ILLEGAL FISHING WITH DATA ANALYTICS
B.Jyothi, B.Sneethika, CH.Shiva, N.Anvesh Chandra - Anurag Group of Institutions, Hyderabad, Telangana, India.
Page No : 205-212
DOI:21.18001.STD.2021.V10I8.21.351626

28. A STUDY ON ETHNO - ARCHAEOLOGICAL STUDY OF BOYA COMMUNITY IN ANDHRA PRADESH
Bandlapati Venkata Chennarao, Dr. CH. Swaroopa Rani - NH16, Nagarjuna Nagar, Acharya Nagarjuna University, Guntur, Andhra Pradesh.
Page No : 213-220
DOI:21.18001.STD.2021.V10I8.21.351627

29. Comparative investigations on performance parameters of insulated diesel engine and conventional diesel engine with biogas
B.Rama Krishna, M.V.S. Murali Krishna and P.Usha Sri - Mahatma Gandhi Institute of Technology, Gandipet, Hyderabad., Osmania University, Hyderabad.
Page No : 221-232
DOI:21.18001.STD.2021.V10I8.21.351628

30. Aristotelian Principles in Kalidasa's Abhignanasakuntalam
Asra Afrin, Chand Basha .M - VSK University, Ballari, Karnataka, India.
Page No : 233-235
DOI:21.18001.STD.2021.V10I8.21.351629

31. Historicization of Eco-Criticism and Co-exist of Human and Nature
Rajanna B, Dr. Santhosha.G.K - Vijayanagara Sri Krishnadevaraya University, Ballari
Page No : 236-243
DOI:21.18001.STD.2021.V10I8.21.351630

32. A Collectanea of Indigenous Medicinal Plants showing Antiulcer activity
Kuldeep Singh, Dr. Anuradha Mishra - Integral University- Lucknow, Uttar Pradesh, India.
Page No : 244-259
DOI:21.18001.STD.2021.V10I8.21.351631

33. MICRO LEVEL ANALYSIS OF RURAL AREAS LITERACY IN SAKRI TEHSIL OF DHULE DISTRICT, MAHARASHTRA
Mr.Jayesh N. Kor and Dr. S. B. Patil - KBC North Maharashtra University Jalgaon., Late. Annasaheb R. D. Deore Arts and Science College, Mhasdi. Tehsil-Sakri, District-Dhule (M.S., India). PIN--424304. (Affiliated to K.B.C. North Maharashtra University, Jalgaon)
Page No : 260-267
DOI:21.18001.STD.2021.V10I8.21.351632

MICRO LEVEL ANALYSIS OF RURAL AREAS LITERACY IN SAKRI TEHSIL OF DHULE DISTRICT, MAHARASHTRA

Mr.Jayesh N. Kor [1] and Dr. S. B. Patil[2]

1. Research Scholar, KBC North Maharashtra University Jalgaon.
2. Head & Research Guide in Geography, Late. Annasaheb R. D. Deore Arts and Science College, Mhasdi. Tehsil-Sakri, District-Dhule (M.S., India). PIN–424304. (Affiliated to K.B.C. North Maharashtra University, Jalgaon)

ABSTRACT

Literacy is the heart of basic education for all and essential for eradicating, poverty reduction, mortality, curbing population growth, achieving gender equality and ensuring sustainable development peace and democracy. Literacy is one of the important indicators of socio-economic development of population which gives information and human development. According to 2001 census a person aged 7 years and above who can both read and write with understanding in any language has taken as literate. In study area literacy is one of the most important aspects of literacy a differential in the country relates to male-female gaps in literacy rates. The process of literacy and education is often responsible for changing employment and occupational pattern, and also accelerates mobility of population in an area or a region.

KEYWORDS: Education, Literacy, Literacy rate, Educational facilities, Sakri Tehsil, Population composition.

INTRODUTION:-

The term literacy may refer to a cultural fact pertaining to the development of a society's capability to make use of writing for various specific purposes. The trend in literacy is indicative of the pace at which a particular society is getting transformed in a better position. Literacy is essential for eradicating poverty and mental isolation, cultivating peaceful and friendly international relation permitting the free play of democratic processes (Chandana and Sidhu, 1980).

The United Nations has defined literacy as the ability for a person to read and write with a simple statement on his daily life. An important point of the definition of literacy is the ability to read with 'understanding'.According to 2001 census a person aged 7 years and above who can

both read and write with understanding in any language has taken as literate. Literacy is one of the important demographic characteristics of population.

Literacy is an important feature of the population. The degree of community education is used to measure the pace of modernization progress. As a demographic characteristic, it also indicates the level of sophistication, socio-economic position the degree of familiarity with culture to new ideas and information as the parts of individuals.

The important indicator of social development is the level of literacy and educational attainment. In this sense education status is an important variable, affecting demographic behaviour concerning marriage, fertility, mortality, migration as well as participation in the labour force. Consequently, literacy and educational status of individuals of a society serve as one of the best indicators of the quality of population (Gosal G.S., 1964).

OBJECTIVE

- To analyze the spatial literacy differentials at village level in study region.
- To find out the factors affecting on literacy at village level in study region.
- To analyses the decadal changes in literacy

STUDY AREA:

Sakri Tehsil is a sub unit of Dhule District of Maharashtra state in India. SakriTehsil is one of the largest Tehsil as per area in Maharashtra state. It has the highest number of villages than all other Tehsils in Maharashtra state. It extends between 20^0 45' to 21^0 15' N latitude and 73^0 50' to 74^0 30' East longitude. The total Area of Sakri Tehsil is 2409.86 sq. km and number of total villages is 227.

According to the 2011 census, Sakri Tehsil has 2 towns and total 225 inhabited villages and 464913 people are residing within the Tehsil and Population density of the Tehsil was 193 persons per sq.km. Percentages of the rural population are 93.66 percent while 06.34 percent people live in the urban areas. In SakriTehsil there are 972female per thousand males. The Nandurbar Tehsil lies to the north, the Dhule Tehsil lies to the east and NavapurTehsil lies to the west and to the north-western side, the Nasik district to the south side, Gujarat State to south-western side and Sindkhedatehsil to the north-eastern side.

LOCATION OF STUDY AREA

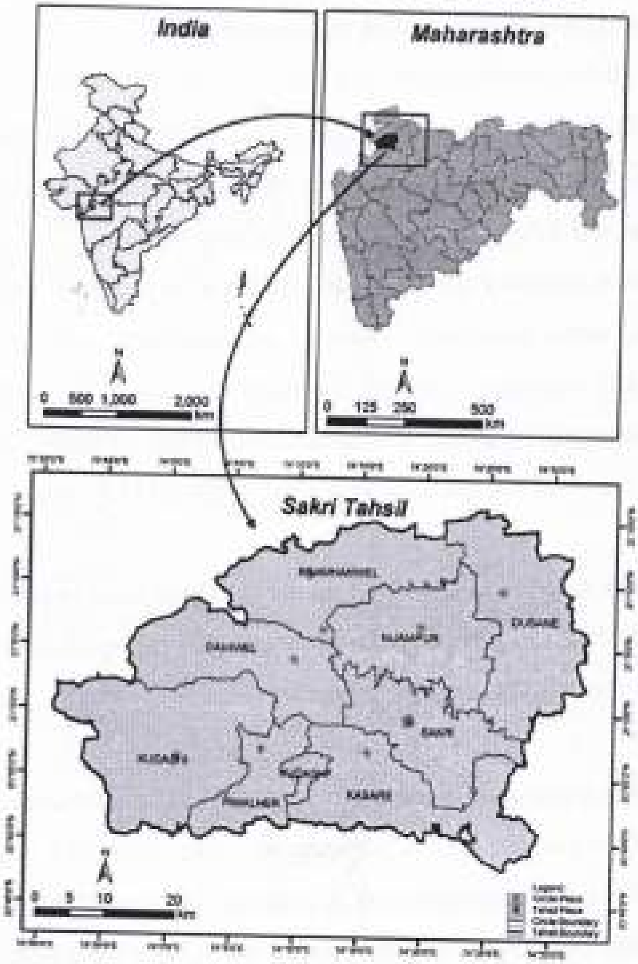

DATA BASE AND METHODOOGY:

This study is found on the actual and reliable census data. It is not potential to conduct particularschedule of the essentialinformation from door to door in study area. The necessary secondary data has been collected from the - 1)District census handbook (1991& 2011) 2) Other Government publications- a) Socio – economic review, b) Records of zilha perished and c) District statistical abstract.

The geographical study of census 2011 has been analysed for concentration of total literacy villages. In micro level study of literacy rate in according to all the 227 villages in the tehsil are classified into the groups. Villages are also classified according to their literacy differential into five categorize viz, very low, low, moderate, high and very high. The collected

ISSN : 0950-0707

information has been prepared and examined by applyingvariousquantitative and statistical techniques.

Discussion: -

Table No. 1.1

SakriTehsil: Changes in Circle wise Literacy Rate (1991 &2011)

Sr. No.	Name of Revenue Circle	Total Literacy in %		Changes in total Literacy
		1991	2011	
1	Umarpata	10.48	37.03	26.55
2	Kudashi	26.07	48.02	21.95
3	Pimpalner	50.07	65.16	15.09
4	Dahiwel	29.30	49.06	19.76
5	Brahmanwel	35.54	53.44	17.90
6	Kasare	54.52	64.95	10.43
7	Nijampur	44.77	56.21	11.44
8	Sakri	54.98	62.19	07.21
9	Dusane	34.61	48.42	13.81
10	Mhasdi	48.73	61.16	12.43
	SakriTehsil	**39.71**	**55.01**	**15.30**

Source: District Census Handbook, Dhule District (M.S.) (1991&2011)

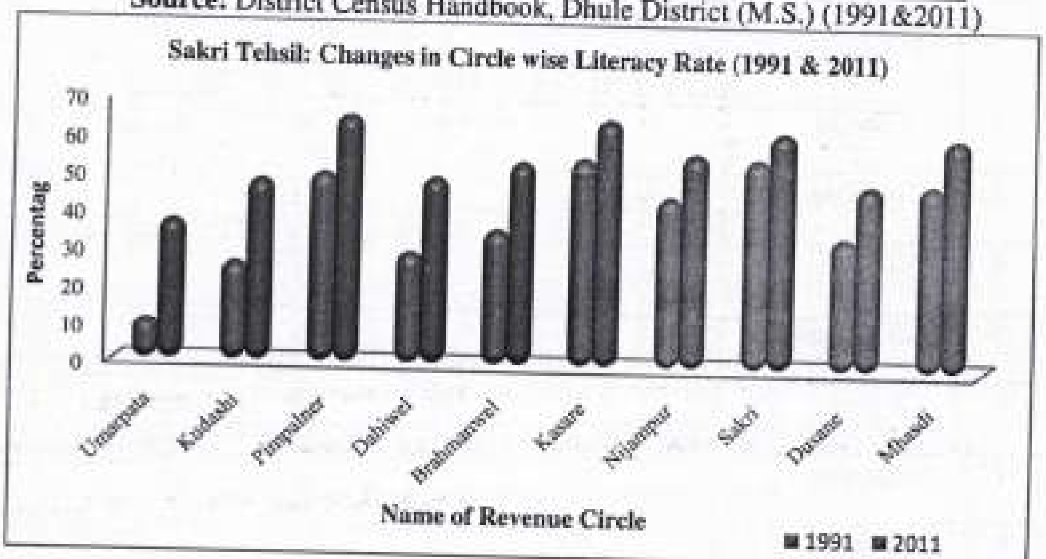

According to table no, 1.1 literacy rate of the total Sakri tehsil was 39.71 percent in 1991 and increase to 55.01 percentof 2011. According to census 1991 circle wise literacy rate clearly shows that Sakri revenue circle has recorded the maximum literacy rate with 54.98 percent followed by Kasare, Pimpalner and Mhasadi revenue circle with 54.52, 50.07 and 48.73 percent respectively. Umarpada revenue circle has recorded the minimum literacy rate with 10.48

percent followed by Kudashi and Dahiwel revenue circle with 26.07 and 29.30 percent respectively. About three revenue circle the literacy rate found between 34.61 to 44.77 percent.

According to census 2011 compare to emerged as a period of moderate literacy rate. During this period in Pimpalnerrevenue circle has recorded the maximum literacy rate with 65.16 followed byKasare, Sakri, Mhasdi, Nijampur and Brahmanwelrevenue circle with 64.95, 62.19, 61.16, 56.21 and 53.44 percent respectively. In the remaining 04 revenue circle the literacy rate ranges 37.03 to 49.06 percent. Literacy rate became more changeable and continuously increased from 1991 to 2011, there had been great jump in literacy, because educational facilities are well distributed in the region.

Table No.1.2 shows that literacy rate in villages of study region of 2011.The village wise literacy rates have been computed into 5 categories for showing village wise variation in literacy in the study area.

Table No.1.2
SakriTehsil: Circle wise Literacy Rate in 2011

Sr. No.	Revenue Circle	Number and Percentage of Villages as per Literacy					
		Below-30%	31% to 40%	41% to 50%	51% to 60%	61% to Above	Total
1	Umarpata	06	14	05	02	00	27
		22.22%	51.85%	18.52%	07.41%	00.00%	100.00%
2	Kudashi	02	05	08	05	03	23
		08.70%	21.74%	34.78%	21.74%	13.04%	100.00%
3	Pimpalner	00	01	06	04	11	22
		00.00%	04.55%	27.27%	18.18%	50.00%	100.00%
4	Dahiwel	05	05	06	11	02	29
		17.24%	17.24%	20.69%	37.93%	06.90%	100.00%
5	Brahmanwel	01	06	11	12	07	37
		02.70%	16.22%	29.73%	32.43%	18.92%	100.00%
6	Kasare	01	01	00	03	13	18
		05.56%	05.56%	00.00%	16.67%	72.22%	100.00%
7	Nijampur	02	05	05	04	07	23
		08.70%	21.74%	21.74%	17.39%	30.43%	100.00%
8	Sakri	00	03	02	05	04	14
		00.00%	21.43%	14.29%	35.71%	28.57%	100.00%
9	Dusane	01	01	07	09	00	18
		05.56%	05.56%	38.89%	50.00%	00.00%	100.00%
10	Mhasdi	00	00	00	09	07	16
		00.00%	00.00%	00.00%	56.25%	43.75%	100.00%
SakriTehsil		**18**	**41**	**50**	**64**	**54**	**227**
		07.93%	18.06%	22.03%	28.19%	23.79%	100.00%

Source: Compiled by Researcher

ISSN : 0950-0707

1) **Villages of very low literacy rate:-**

According to 2011 the villages with very low literacy rate are considered which have less than 30percent literacy rate are existed 18 (07.93%) villages was include. circle wise village's literacy ratio there was also found wide variation.Pimpalner, Sakri and Mhasdi circle no single villages recorded in this category. The lowest literacy rate villages recorded in Brahmanwelrevenuecircle literate villages is only 01 (02.70%) followed byKasare 01 (05.56%), Dusane 01 (05.56%), Kudashi 2 (08.70%) and Nijampur 2 (08.70%) villages respectively. The highest literacy rate villages recorded in Umarpata revenue circle it was 06 (22.22%) villages followed by Dahiwel revenue circle 05 (17.24%) villages respectively. Due to the literacy rate was very low in these circles of villages are located in the remote and tribal area of the Tehsil, Also the lack of educational facilities, transportation poor economic condition and social awareness of this region.

2) **Villages with low literacy rate:-**

This category of literacy rate ranges 31 to 40 percent in 2011. In the tehsil literacy villages is increases it was 41 (18.06%). The highest literacy villages recorded in Umarpatarevenue circle with 14 (51.85%). The lowest literacy rate villages were recorded in Pimpalner revenue circle with 01 (04.55%) followed byKasare, Dusane, sakri, dahiwel, Kudashi and Brahmanwel revenue circles with 01 (05.56%), 01 (05.56%), 03 (21.43%), 05 (17.24%), 05 (21.74%), 05 (21.74%), and 06 (16.22%) villages respectively. The Mhsadi circle literacy rate village is not recorded on this category. This category the reasons for low literacy rate are the smallness in size and inaccessibility of the villages.

3) **Villages with moderate literacy rate:-**

The moderate range of literacy rate in villages of Sakritehsil is 41 to 50 percent. About 50 (22.03%) villages in the study area depict moderate literacy rates during 2011 census. The highest villages in this category are recorded in Brahmanvel revenue circles with 11 (29.73%) followed by Kudashi, Dusane, Pimpalner and Dahiwel revenue circles with 08 (34.78%), 07 (38.89%), 06 (27.27%) and 06 (20.69%) villages respectively. The lowest literacy rate villages was recorded in Sakri revenue circles with 02 (14.29%) followed by Umarpada 05 (18.52%) andNijampur revenue circle05 (21.74%)villages respectively. The Kasare and Mhsadi circle literacy rate villages is not recorded on this category.

4) **Villages with high literacy rate:-**

In the 64 (28.19%) villages in the study area depict high literacy rate ranging between 51 to 60 percent in 2011. In Brahmanwel revenue circle ranks first among them with 12 (32.43%) followed by dahiwel, Mhasdi and Dusane revenue circle with 11 (37.92%). 09 (56.25%) and09 (50.00%)villages respectively. The lowest number of villages recorded in Umarpada revenue circle with only 02 (07.41%) followed by Kasare, Nijampur, Pimpalner, Kudashi and Sakri revenue circles with 03 (16.67%), 04 (17.39%), 04 (18.18%), 05 (21.74%) and 05 (35.71%) villages respectively. All these villages are economically developed, and they have education facilities enhance the literacy rate.

5) **Villages with very high literacy rate:-**

The villages those having more than 61 percent literacy rate are included in this category. There are54 (23.73%) reported with very high literacy rate in the tehsil in census 2011, majority of the villages in this category are in economically developed revenue circles of Kasare 13 (72.22%), Pimpalner 11 (50.00%), Mhasdi 07 (43.75%), Nijampur 07 (30.43%) and Brahmanwel revenue circles 07 (18.92%) villages respectively. Large sized villages in all circles exhibit very high literacy rate. In the remaining 03revenue circles the literacy rate ranges between 02 to 04 Villages. The Umarpada and Dusane circle literacy rate villages is not recorded on this category.

A higher level of literacy in a society means higher level of development. Literacy is the key to both development and population control. Literacy is fundamental for mental isolation anderadicating poverty, for cultivating pacific and sociable international relationship and for highlighting the free scope of demographicprocesses.

CONCLUSION

Literacy is an indispensable means to acquire skills for improving economic, social and general wellbeing. Literacy is a many time considered as a fairly relevant index of the socio-economic development of the region. The rural people have a lower literacy rate than the literacy rate of urban population. The rural people do not get sufficient opportunities to get them educated in a formal way. There is a positive correlation between the degree of economic progress and the degree of literacy. It is found that educationally the population still lagging much behind development of area,because ofinaccessibility,remoteness, language barrier demand of suitable guidance and affecting economic condition in literacy rate is very low. A level of literacy influence to a significant extent the socio-economic changes of a study area from

ISSN : 0950-0707

the demographic point of view also literacy and level of educational attainment are regarded as key variable affecting fertility, mortality and migration.

REFERENCES:-

- Bhattacharyajee P.J. &Shastri, G.N. (1976) 'Population in India', Anmol Publication New Delhi, pp.120-125.
- BhavsarSandip&Uttam Nile. (2012) Changing Tribal Literacy in Dhule District, National Journal of Geography, Maharashtra BhugolshastraSanshodhanPatrika, Issue No. 2, Vol. XXIX, Pp 91-94.
- Census of India, District Census Handbook Dhule District (2001 & 2011).
- Chandana, R. and Sidhu, M. J. (1980): Introduction to Population Geography, Kalyani Publishers, 24, Daryaganj, New Delhi- 110002.
- Delgado-Gaitan, C. (1994). Socio-cultural change through literacy: To- ward the empowerment of families. In B. M. Ferdman, R. M. Weber, & A. G. Ramírez (Eds.), Literacy across languages and cultures (pp. 143-169). New York: State University of New York Press
- Gaikwad D.D. and Nanaware A.H. (2012) Micro level Analysis of Ratal literacy in Sangli District, Maharashtra BhugolShastraSanshodhanPatrika.vol XXIX (1) PP 66-72.
- Ghosh B. N. (1985) 'Fundamentals of Population Geography'' Sterling Publisher Private Limited, New Delhi. Pp.133.
- Gosal G.S. (1964): Literacy in India, An Interpretative study, Rural Sociology, Vol. 29, P. 276
- Gosal, G.S. and Chandana R.C. (1979): Population Geography, Survey of Research in Geography, 1969-72, New Delhi, pp. 170-76.
- Sawant,S.B. &Athawale A.S. (1994) 'Population Geography', Mehta Publishing House, Pune, pp.93-95
- Wakimoto, D. K. (2010). Information literacy instruction assessment and improvement through evidence based practice: A mixed method study. Evidence Based Library and Information Practice, 5(1), 82-92.

E- ISSN 2582-5429
AMRJ
Akshara Multidisciplinary Research Journal
Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal SJIF Impact- 5.54
November 2021 Special Issue 03 Vol. III

28

Yoga Decrease stress, as a Therapy

Dr. Jagadish Popatrao Torawane
Director of Physical Education
Late Annasaheb R.D.Deore Arts & Sci.
College, Mhasadi, Tal-Sakri, Dhule (M.S.)

Yoga is a most important to decrease the stress in our life, stress is your mind and body response to real on imagined event. The most people feel as it they are victim of outside circumstance which excess stress such as challenged, performance family problem, financial difficulties, raising children and verity of daily life situation. Yoga work to create solution for exccesive stress.The stress and worry are unnatural part of daily life but yoga allow was to real from the imaginary.

Relief stress -

It's practice of controlling body and mind which originated in India a few thousand years.

- **Asana's :**
  Very good warm up exercise consist of the sequence of position that move the spine in various way and promote flexibility in the limbs. It also regulate the breath and focused the mind.
- **Bhujanga Asana's :**
  Bhujanga Asanas is a popular asanas and it's always practiced as the first in a series bending movements. This asanas spine is arched backward gently promoting flexibility.
- **Srvanga Asana's :**
  This Asnas whole body weight rests on the shoulder and the neck upper back regions are stretched to the limit.

➢ Pranayama's as

- **Kapalbhati Pranayama :**

The Kapalbhati Asnas is very important Asnas, this can be either with Padmasana posture and place the hand on the knee lower the eyes. In hole and exhale quickly and forcefully like a bellows of a backsmith start with on exhalation in a second.

- **Dhyana :**
  Meditation that cultivates mind fullness is particular effective at reducing stress, depression and other negative emotions, meditation or Dhyana is for spiritual and emotional healing.

Yoga heals our body and mind it brings inaner peace and calmness.

As a Therapy :

Yoga in more popular in different parts of the word then even before. Yoga for a common man it's the fashion of the day to keep him fit by doing some yogic exercise. Yoga in special skill which makes the mind reach its subtle state. It helps in maintaining relaxation and awareness in action.

Yoga has root as 'Yug' in Sanskrit, Yug is actual 'Atma' & Parmatma, Gita further portrays yoga as the power of creation, Krishna through his power of yoga shows Arjuna, the 'Visvarupa Darshana' the vision of the universal being. Yoga has different meaning just as in medical science its combination of different type of medicines in astrology its position of different planets and stars.

AMRJ

E- ISSN 2582-5429

Akshara Multidisciplinary Research Journal

Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal SJIF Impact- 5.54

November 2021 Special Issue 03 Vol. III

Yoga as Therapy:

The disease are infection in the body and weakness of particular organ due to lack of exercise, lack of balance function of the body and mind called psychomatic disorders.

The yoga therapy is more effective is given as a disease and therapy are as following good examples

Diabetes :

This diseases the mechanism of storing glucose in the body is hindered Yoga practice may be used as preventive measure for the same.

Diabetes Treatment :

Practice of chakrasana and Sirsana, Mayurasana, Paschimotomasana daily for one minute each practice of vaman dhoti twisc a week is also essential, vastra dhoti is found very useful it one week.

Acidity :

This more in mental shock, sudden grief associations and irregular food habit, abnormality of secretion of hydrochloric acid, Hipper acidity is the creation of chilly powder use, spices food, psychological cause like anxiety, frustration and constant strain.

Acidity Treatment :

Vamana dhoti once daily in the morning for once or twice week practices. Try to avoid stressful situation, practice meditative and relaxative Asnas daily.

Asthama :

It's primary disease of the respiratory system, it's very trouble some for the patients.

Asthama Treatment :

Vaman dhoti and Jala neti regular twice a week, to do Kapalbhati after doing Jal neti. Practice makarasana, for about 10 minute daily should be done to keep the body and mind relaxed.

Hypertension :

Hypertension is high blood pressure is a very common disorder these days.

Hypertension treatment :

Jalneti practice of twice a day during attack and later on twice a week essential, Jalneti use for hot water.

Conclusion :

Yoga heals our body and mind, it brings inaner peace and calmness. It's calmness our system by removing negative energy and toxins. Tension as a stepping stone to greater awareness, efficiency and achievement in life. In Yoga therapy and the deeper investigations are on way. Medically filled working Doctors are also accepting it as a holistic solution as drugs and proving more and more useless in several ailments. Many diseases and turning towards yoga practices, naturopathy, homeopathy. May be remembered that the disorder cased by infection can be treated better medicines, which kills the germs, yoga therapy is better suited for functional and psychosomatic disorder and also for some chronic ailments so yoga is preventive aspect greater value.

Reference :

1. "The yoga system of Patanjali" - By Ramdev Baba.
2. "Stress management Through" – By Dr. Thomas, Abraham, S.P.College, Pune , 2011
3. "How Yoga helped" – Ajay Bansal, 2005
4. "Yoga" and "exercise", Nisrgopchare Varta- Unkul Nitin, 2005
5. "Yoga Education" – Vyas Sushil Kumar, 2004

Madhya Bharti
Humanities and Social Sciences

मध्य भारती

ISSN: 0974-0066

खेल संघठन, खेल संस्थान, खेल पत्रकारिता

प्रा. डॉ. जगदिश पोपटराव तोरवणे
स्व. आण्णासाहेब आर.डी.देवरे कला व विज्ञान महाविद्यालय, म्हसदी
ता. साक्री, जि. धुळे, 424304

खेल एक नियंत्रण निकाय खेल संगठन होता है। जिसका कार्य एक अनुमोदक का होता है। खेल नियंत्रण निकाय विभिन्न प्रकारके होते है और इनके विनियामक कार्य भी कई प्रकार के होते है। इनके उदाहरण नियम भंग के लिए अनुशासनात्मक कार्रवाई या उनके व्दारा नियंत्रित खेल के लिए नियम परिवर्तन पर निर्णय ले सकते है। नियंत्रण निकाय विभिन्न आधिकार क्षेत्र होते है। जैसे आंतरराष्ट्रीय ऑलम्पीक समिती,

➢ अखिल भारतीय खेल--क्रीडा परिषद:--

1954 अगस्त में भारत सरकार ने एक प्रस्ताव पारीत किया की एक ऐसी केंद्रीय परिषद के गठन की अनुषंसा की जाए जिसका यह प्रयास हो की,

1) देश में खेल--क्रीडा प्रवर्तक को सुकर बनाना

2) राष्ट्रीय खेलों / परिसंघो चाहे वो भारतीय ऑलम्पिक संघ से संबंन्ध हो या न हो की कार्य प्रणाली को सरलित करना।

3) सरकार तथा ऑलम्पिक संघ असंबध राष्ट्रीय खेल संघो के बीच सेतु का कार्य करना।

➢ अखिल भारतीय खेल -- क्रीडा परिषद के मुख्य संकार्य:--

1) राष्ट्रीय खेल संघो को दी जानेवाली वित्तीय सहायता के परिमाण की सरकार को अनुशंसा करना ताकी ये संस्थाएँ राष्ट्रीय प्रतियोगिताओं का आयोजन कर सके तथा अपेक्षित विकासिय गतिविधीयों चला सकें।

2) क्रीडा के समतल विकास के लिए सरकार राष्ट्रीय खेल संघो / परिसंघो तथा भारतीय ओलंपिक संघ के बीच एक संयोजक का कार्य करना।

3) राष्ट्रीय खेल क्रिडा संघो को अपनी प्रकार्यता को नियमित करने के लिए उन्हे परमार्श तथा सहायता देना तथा प्रत्येक प्रतिनिधायित खेल--क्रीडा के मानक को ऊँचा उठाने की युक्तियों का निर्माण करना।

4) भारतीय ओलंपिक संघ से असंबध्द राष्ट्रीय खेल संघो तथा उनके खिलाडियों की विदेष यात्राओं के समय एक अनुशासिक का कार्य करना।

5) असाधारण स्तर खिलाडियों तथा अनके प्रशिक्षको को राष्ट्रीय खेल पुरस्कारों को प्रदान करने मे सरकार की सहायता करना।

6) राष्ट्रीय खेल निती को पुनःपरिभाषित करने तथा उसके लिए कार्य योजना तैयार करने के कार्य को सुकर बनाना।

Madhya Bharti
Humanities and Social Sciences

मध्य भारती

ISSN: 0974-0066

> खेल संस्थान :– भारतीय खेल प्राधिकरण (SAI)

16 मार्च 1961 में राष्टीय खेल संस्थान की स्थापना की गई। इसका मुख्य उद्देश्य अन्तरराष्ट्रीय प्रतियोगिताओं में भाग लेने वाले खिलाडियों को अध्यापक व्दारा तैयारी करना। इस संस्थान में विभिन्न खेलों के कोच तैयार किए जाते है। इस संस्थान का कार्य यह भी है।

1) विभिन्न खेलों कके विकास के लिए नई योजनाएँ तैयार करना।

2) विभिन्न खेल संगठनों के विकास के लिए आर्थिक सहायता प्रदान करना।

3) भारतीय खिलाडियों के खेल का स्तर बढाने के लिए उन्हे अन्तरराष्ट्रीय प्रतियोगिता में भेजती है और अंन्तराष्टीय प्रतियोगिता भारत में आयोजित करती है।

4) विभिन्न आयु वर्ग के खेल प्रतियोगिताएँ आयोजीत करवाना।

5) खिलाडियों को उनकी परर्मोर्मन्स के आधार पर विभिन्न प्रकार की स्कोलरशिप प्रदान करना । जिससें खिलाडीं अच्छा प्रदर्शन करे।

6) ग्रामीण स्तर के खिलाडियों के लिए ऑल इंडिया रूरल स्पोर्टस मीट जैसी प्रतियोगिताएँ करवाना ताकि उन्हे नई तकनीकों का ज्ञान दिया जा सके।

7) विभिन्न राज्यों में स्पोर्टस् विंगो की स्थापना करना और नेहरू युवा कोंन्द्रो को अर्थिक सहायता प्रदान करना।

> संस्थाएँ

1) नेताजी सुभाष नेशनल खेल संस्थान (N.S.N.I.S.) पटियाला

2) वाई. एम.सी.ए. (Y.M.C.A)

3) भारतीय ऑलंम्कि संघ (IOA)

> खेल पत्रकारिता :–

यह एक नए युग का प्रारम्भ है। आज कल समाचार पत्र तथा पत्रिकाएं भी खेलों के स्कोर तथा एक्शन से ज्यादा अन्य नई बातों की प्रस्तुति करने लगे है। खेंलो के बारे में पत्रकार तथा मिडिया के लोग खेलों तथा खिलाडियों कोच, मैंनेजर, आदि के बारें में विस्तृत रूपसे रिपोर्टिंग करने लगे है।

खेलो की पत्रकारिता में जब खेल मैदान से भी ज्यादा खेल तथा खिलाडियों के बारे में कहा जाने लगा तथा रिपोर्टिंग होने लगी, खिलाडी भी पत्रकारों की उपस्थिती का ध्यान रखने लगे, पत्रकारितां में प्रस्तुत होने वाली ये कहानियाँ रहस्त्मय बातों से भरी होती है। अगर खिलाडी पत्रकरितों के तरफ ध्यान नही देते तब मिडिया या पत्रकारिता ऐसे खिलाडीयों के लिए और उनके प्रेरित करने के लिए कई कार्यक्रम करते है। खिलाडियों के सेमिनार तक आयोजित किए जातें है। खेल पत्रकार का जोर हमेशा सुचनाओं तथा उसके

ISSN: 0974-0066

विश्लेषण पर रखता हैं। अबकी उद्घोषक का जोर मनोरंजन पर ज्यादा ध्यान केंन्द्रीत रहता है। जो ज्यादातर टी.वी. पर प्रसारण संबंधीत होते है। चैनलों पर ज्यादा तर उद्घोषक पुराने सेवामुक्त खिलाडी होते है। जो खेलों के बारे में अच्छा ज्ञान तथा समझ रखते है।

खेल पत्रकारीत बहुत ही आवश्यक है। इसी से खेल तथा खिलाडियों क छवि बनती है तथा इनके बारे में संदेश निर्मित होते है। मिडिया तथा खेलों के मध्य सम्बन्ध बनाने में पत्रकारिता की भूमिका हमेशा बनी रहेंगी। मगर इनके मध्य पत्रकारिता आचार संहिता की जरूरत है।

1) आचार संहिता तथा खेल पत्रकारिता।

2)सामान्य समाचार रिपोर्टिंग और खेल रिपोर्टिंग।

3) समाचार का अर्थ

4) समाचार की परिभाषा

5)समाचार लेखन

6) यथार्थत

7) वस्तु परकता

8) निष्पक्षता

9) संतुलन

10) स्त्रोत

इसी तरह का खेलों में पत्रकारिता को विशेष महत्व है।

➢ संदर्भ :–

अभय कुमार दुबे (2002) हिंन्दी में कवर ड्राइव, भूमंडलिकरण के दौर में युयुत्सु क्रिकेटीय राष्टवाद मिश्रा, खरद चंद, खेल पत्रकारिता, स्पोर्टस् पब्लिकेशन, अंसारी रोड, दरियागंज, नई दिल्ली – 1100021

Smit, S.E. (4 oct. 2011). "What is Mass Media?" Conjewre Corporation, Retrieved Nov. 26, 2011.

PREPARTION, CHARACTERIZATION OF METAL COMPLEXES OF TETRA-DENTATE N, O DONOR SCHIFF BASES

S.S. Nandre,[a] U.B. Gawai,[b] R.B.Aochar[c], A.A.Patil[d]
a & b- Late Annasaheb R.D.Deore Arts & Sci.College Mhasadi.Tal.-Sakri.Dist.Dhule
c&d- Department of Chemistry SSVPS's Science college Dhule. 424005 (Maharashtra) India.
Mail.id- sandip.nandre11@gmail.com.

Abstract:

Symmetrical and Asymmetrical Schiff base ligand of transition metal complexes with benzene 1,3 diamine, pyridine 2,6 diamine and substituted aromatic aldehyde &ketone was prepared by condensation reaction at room temperature. The complexes are 1:1 (metal : ligand) stoichiometry non electrolytes in solution. Schiff's base and Metal complexes was characterized by elemental analysis, FTIR, SEM, TGA, magnetic susceptibly and antimicrobials. The surface morphology of complex carried curved of Schiff Base and complex carried out 30^0 C to 600^0 C by TGA. The thermal carried in solid complexes.
Keyword: TGA, SEM, Magnetic susceptibly, Schiff base.

Introduction:

Schiff bases are condensation products of primary amines with carbonyl compounds and they were first reported by German chemist noble prize winner Hugo Schiff. The common structural feature of these compounds is the azomethine group with a general formula RHC=N-R . Where R is aromatic ring. These compounds are also known as anils, imines or azomethines [1].Imine or azomethine groups are present in various natural, naturally derived and non- natural compounds (**Figure 1**). The imine group present in such compounds has been shown to be significant to their biological activities [2-3].

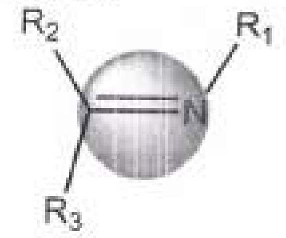

Figure 1 Imine or azomethine groups

Schiff base played an vital role as Ligands even a century after their discovery in coordination chemistry [4]. Schiff base are derived from the condensation reaction of aromatic aldehydes and aromatic ketones with aromatic amines. They are an important class of organic Ligands being widely studied [5]. Schiff base complexes of transition metals are at rest applicable to be of great concern in inorganic chemistry, although this topic has been extensively studied [6-7]. Schiff base have been used as chelating agents in the field coordination. While transition metals are known to from complexes with Schiff base Ligands. It is well known that N and O atoms play a key part in the coordination of metals at the active sites of numerous metallobiomolecules. Schiff base complexes have been widely studied because they have industrial, antifungal, antibacterial, anticancer, anti viral and herbicidal application. They serve as models for biologically significant species and find application on biometric catalytic

reaction (Adeola,2009). Global scientist expand their limit of research in search for these complexes that will be of biological importance[8].Schiff bases derived from aromatic diamines such as o-phenylene diamine have usual attention due to their synthetic flexibility[9], application in catalysis and coordination chemistry [10], in understanding the process of metal binding in metalloproteins and metalloenzymes in the body [11]. The metal complexes have a variety of application including biological, clinical and analytical [12]. Earlier work has shown that some drugs showed increased activity when administered as metal chalets rather than as organic compounds and that coordinating possibility of o-phenylene diamine has been improved by condensing with variety of carbonyl compounds [13]. Current research has greater interest in the medicinal use of metal compounds containing technetium and platinum. Which as lead to the development of compounds like cis-platin containing platinum along with technetium in addition to Manganese, Cobalt, Nickel and Copper used for diagnostic medicinal purpose. Metal with magnetic properties, has access to their use in pharmaceuticals. It is used of gold drugs to treat rheumatoid arthritis, platinum to treat certain type of cancer, Nickel to treat stomach ulcers, vanadium to treat some cases of diabetes, iron and its compounds to treat anaemia, and to control blood pressure, cobalt in vitamin B_{12} to treat pernicious anaemia and certain radioactive metals to alleviate the pain of bone cancer.

In this paper keeping the above requirements in mind, we describe the synthesis and characterized by elemental theoretical analysis, FT-IR, Thermal analysis, SEM, ^{1}H-NMR and antibacterial screening of transition metal complexes of Mn(II), Co(II), and Ni(II) with Schiff base derived namely HBMPD, HBDAP, and ABDAPby condensation of aromatic aldehyde / ketones with diamines (2:1) and its complexes with Mn(II), Co(II), and Ni(II) in ratio (1:1) (M:L) was prepared.. The obtained results are helpful for conducting further research in developing newer and effective antimicrobials.

1. EXPERIMENTAL

1.1 Materials and reagents

Chemical m-phenyldiamine 98% 250gm (LOBA), Ortho hydroxyl acetophenol 100ml (SD), 0- hydroxyl benaldehyde 100ml (SD). We are purchase from AMI chemical Borivali (E), Mumbai. The metal acetate are Mn Acetate, Co Acetate, while metal salt are used as $NiCl_2$ $6H_2O$ all solvents and chemicals was of commercially reagents grade. The Ligands and metals of the complexes was determined as per standard method [14].

1.2 Methods

The InfraRed spectra (KBr Disc) was recorded on FT-IR spectrophotometer in range of 400 to 4000 cm^{-1}. Thermogravimetric analyses (TGA-50) of Schiff base Ligands and their chelates for thermal stability. SEM images was recorded in a SEM analyze.^{1}H-NMR spectra was recorded on a BRUKER AVANCE II 400MHz NMR Spectromter (SAIF) for ^{1}H spectra. Antimicrobical test report for metal complexes are Bio-active.

1.3 Synthesis of Schiff base

The symmetric Schiff base ligand (HBMPD, ABDAP), asymmetric Schiff base ligand (HBDAP) was synthesized by condensation of 2,6 diamine with o- hydroxyl acetophenol and o- hydroxyl benaldehyde. The 2,6 diamine (1 mmol) dissolved in absolute ethanol 20 ml was added drop wise to a constant stirring solution in (2 mmole) of o-hydroxyl acetophenol or o-hydroxyl benaldehyde in 30 ml ethanol with 2 ml a catalytic amount of dil. NaOH and the mix for 4-5 hours at 100–150°C, during which a yellowish solid compound was separated. It was

filtered, washed, recrystallized from diethyl ether and dried in vacuum. The structure of Schiff base shows in **Figure 2**.

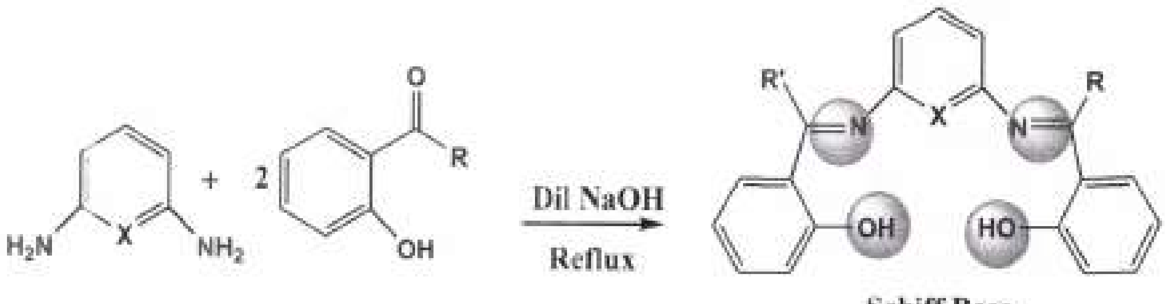

Figure 2- Synthesis of symmetric Schiff base ligand .

Schiff Base I	HBMPD(L_1)	X = CH, R = H and R' = H
Schiff Base II	HBDAP(L_2)	X = N, R = H and R' = H
Schiff Base III	ABDAP(L_3)	X = N, R = H and R' = CH_3

1.4 Synthesis of Schiff base complexes

All metal complexes was prepared in 1:1 molar ratio (metal : Ligand) ethanol solution 20 ml of transition metal (2 mmol) was taken in two nicked round bottom flask and kept on magnetic stirrer respect to metal acetate & salt (2 mmol). The reaction mixture refluxed on water bath for 4-5 hours then reaction mixture cooled to room temperature precipitates was found which is filtered, washing ethanol, acetone, dried in vaccum decitator over unhydrous $CaCl_2$ the purity of each complexes was tested by TLC plate using different solvent. The structure of metal complexes shows in **Figure 3.**

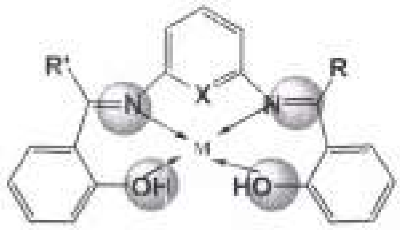

Figure 3 Schiff base of Transition metal complexes.

2. RESULT AND DISCUSSION :

2.1 Physical measurements:

The metal complexes are intensive color, amorphous solid. Complexes are non – hydroscopic and thermally stable having decomposition temperature more than 300 ^0C demonstrating a strong metal ligand bonding. Elemental analysis data of ligand and metal complex. The physical properties of the synthesized Schiff base ligand and metal complex shown in **Table 1.**

Table 1 –The Analytical data and physical properties of the Ligands and the complexes

Compound	Molecular Formula	Molecular Weight	M.P	Cal. Elemental Analysis Calculated					BM	Yield %
				M	C	H	N	O		
HBMPD(L_1)	$C_{20}H_{16}N_2O_2$	316.35	280	----	75.93	5.10	8.86	10.11	--	90.50

MnL_1	$C_{20}H_{16}MnN_2O_2$	371.29	>360	14.80	65.70	4.34	7.54	8.62	4.66	75.74
CoL_1	$C_{20}H_{16}CoN_2O_2$	375.05	>360	15.70	64.01	4.30	7.46	8.53	3.75	67.46
NiL_1	$C_{20}H_{16}NiN_2O_2$	375.06	204	15.65	64.05	4.30	7.47	8.53	3.59	63.73
HBDAP(L_2)	$C_{19}H_{15}N_3O_2$	317.35	258	----	71.91	4.76	13.24	10.08	--	81.38
MnL_2	$C_{19}H_{15}MnN_3O_2$	372.29'	>360	14.76	61.30	4.06	11.29	8.60	4.82	73.11
CoL_2	$C_{19}H_{15}CoN_3O_2$	376.05	244	15.66	60.65	4.02	11.17	8.50	3.48	64.09
NiL_2	$C_{19}H_{15}NiN_3O_2$	376.06	208	15.61	60.69	4.02	11.17	8.51	3.36	52.65
ABDAP(L_3)	$C_{20}H_{17}N_3O_2$	331.37	256	----	72.49	5.17	12.68	9.66	--	80.16
MnL_3	$C_{20}H_{17}MnN_3O_2$	386.31	>360	14.22	62.18	4.44	10.88	8.28	4.75	73.31
CoL_3	$C_{20}H_{17}CoN_3O_2$	390.30	240	15.10	61.55	4.39	10.77	8.20	3.50	65.64
NiL_3	$C_{20}H_{17}$	390.06	214	15.05	61.58	4.39	10.77	8.20	2.98	64.35

2.2 Magnetic moment

The experimental values of magnetic moment for complexes was lie in the range 2.98– 4.75 B.M. respectively.[15-16] Magnetic moment values of Mn(II), Co(II) and Ni(II) complexes indicated the presence of five, three and two unpaired electrons, respectively as shown in **Table 1.**

2.3 FT-IR

The FT-IR spectrum of 2,6-diaminopyridine shows a pair of medium intensity bands present at 3200–3400 cm^{-1} which correspond to ν(NH2) stretching vibration. These bands are absent in the spectrum of the Schiff base ligand. This indicates that the condensation of carbonyl groups of aldehyde or ketone and amino groups of 2,6- diaminopyridine has taken place[17-19]. The comparison of the IR spectra of the Schiff base ligands and their mixed ligand complexes revealed out the way of complexation of ligands to the metal ion. The bands observed at 1616, 1629 and 1650 cm^{-1} in the free L_1, L_2 and L_3 respectively. Schiff base ligands was assigned to the azomethine group υ (CH=N)) stretching vibration was recorded due to this condensation reaction respectively. In the mixed ligand complexes, these bands was shifted to higher or lower wave numbers which may indicate the participation of the azomethine group in coordination. The stretching vibration band due to υ(C=N) of the pyridine group of L_2 and L_3 ligand was found at 1151 cm^{-1}. The FT-IR spectra of the mixed ligand complexes was characterized by the appearance of bands at 3400-3600 cm^{-1} for υ(OH) band [20-22]. The acetato complexes showed the IR bands in the range 1408-1483 cm−1 due to νs(OAc) stretching vibrations[23]. The IR spectra of the Schiff base and its meta complexes along with their tentative assignments are reported in **Table 2** and shown in **figure 4**.

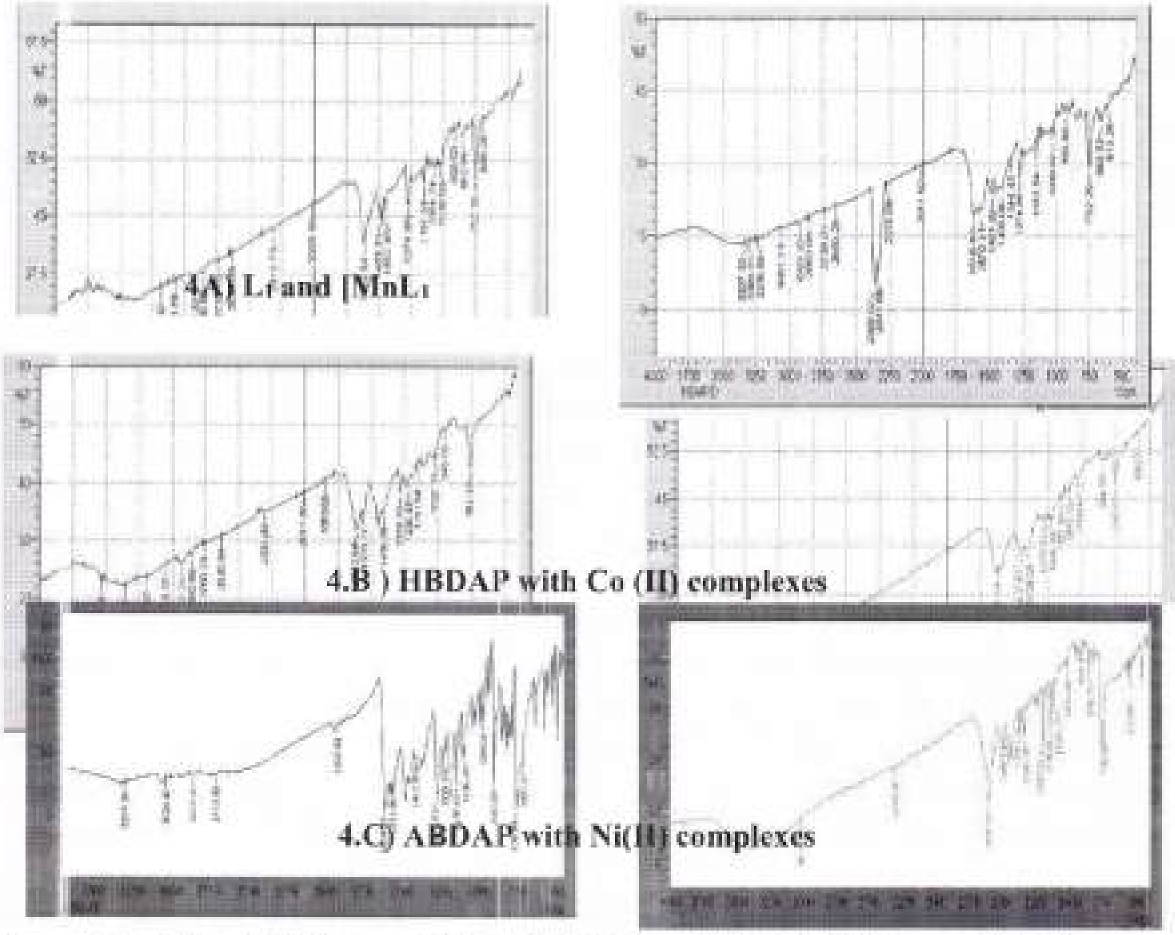

Figure 4. FT IR of (4A) L_1 and [MnL_1], (4B) L_2 and[CoL_2] (4C) L_3 and [NiL_3] complexes

Table 2 –The FT-IR of the Ligands and the complexes.

Compound	Free –OH	Azo methine υ (C=N)	Ar.Di substituted ring	Pyridine ring deformation	υ(C-O)	υ(M-O)	υ(M-N)	Ar.(C-H)	vs(OAc)
HBMPD(L_1)	3327	1616	752	--	1274	--	--	3061	--
MnL_1	--	1616	752	--	1274	908	852	3070	1452
CoL_1	3533	1612	754	--	1276	939	852	3026	1483
NiL_1	3535	1612	754	--	1276	939	846	2922	--
HBDAP(L_2)	3535	1629	756	1151	1228	--	--	3043	--

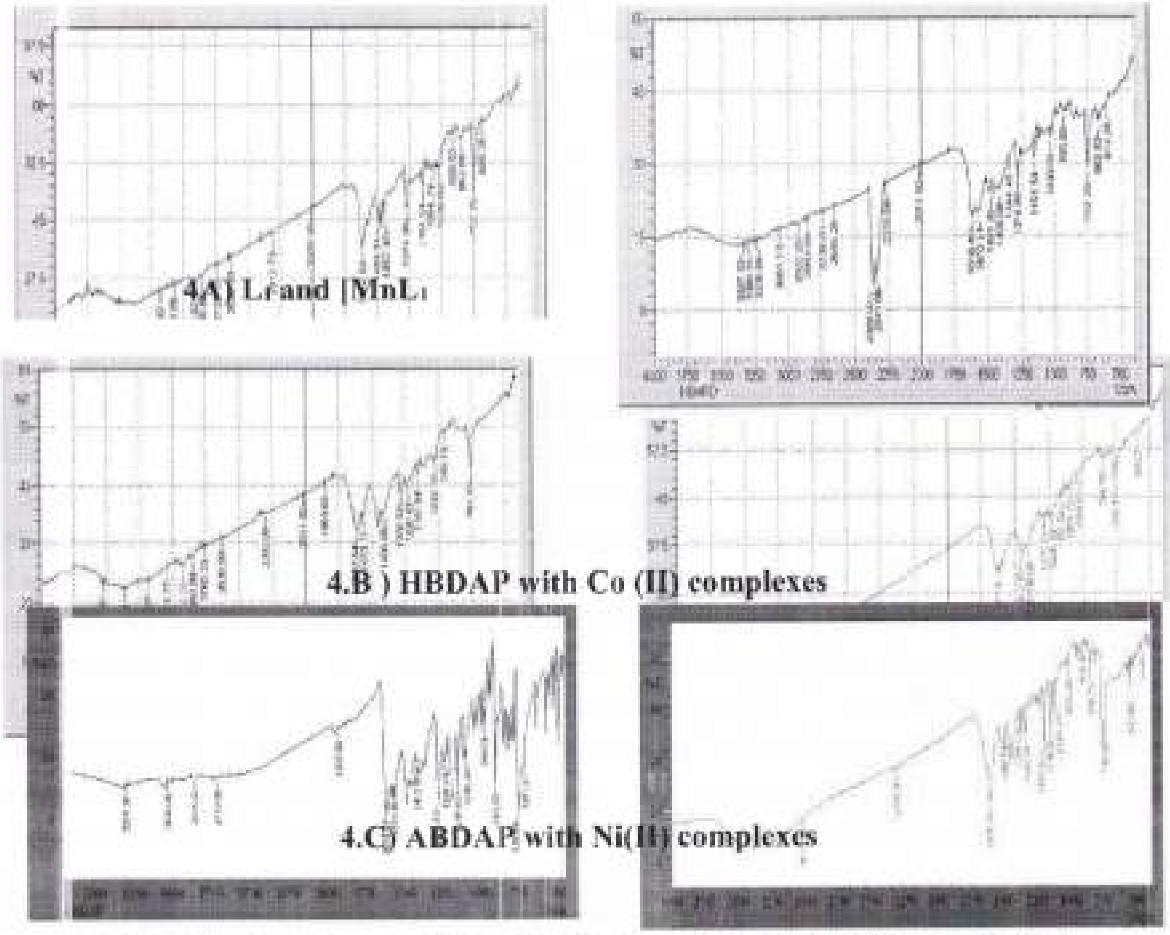

Figure 4. FT IR of (4A) L_1 and [MnL_1], (4B) L_2 and[CoL_2] (4C) L_3 and [NiL_3] complexes

Table 2 –The FT-IR of the Ligands and the complexes.

Compound	Free –OH	Azo methine υ (C=N)	Ar.Di substituted ring	Pyridine ring deformation	υ(C-O)	υ(M-O)	υ(M-N)	Ar.(C-H)	vs(OAc)
HBMPD(L_1)	3327	1616	752	--	1274	--	--	3061	--
MnL_1	--	1616	752	--	1274	908	852	3070	1452
CoL_1	3533	1612	754	--	1276	939	852	3026	1483
NiL_1	3535	1612	754	--	1276	939	846	2922	--
HBDAP(L_2)	3535	1629	756	1151	1228	--	--	3043	--

Table 3 –The TGA of the Ligands and the complexes.

Compound	TGA range (^0C)	Weight loss % Obs. Cal.		Residues
MnL_1	32 – 245	13.85 (12.06)	Loss due to two acetate groups.	
	245 – 417	32.29 (42.94)	Loss due to a phenyl group.	MnO
	417 – 599	50.52 (48.46)	Loss due to remaining organic moieties.	
CoL_2	31 -127	6.88 (12.04)	Loss due to two acetate groups	
	127 – 347	14.86 (24.10)	Loss due to a phenyl group.	CoO
	347 – 599	31.75 (47.75)	Loss due to remaining organic moieties.	
NiL_3	33 – 99	16.28 (15.73)	Loss due to two chloride groups.	
	99- 431	51.55 (57.75)	Loss due to a phenyl group and azomethine	NiO
	431 - 599	59.16 (63.14)	Loss due to remaining organic moieties.	

2.5 SEM:

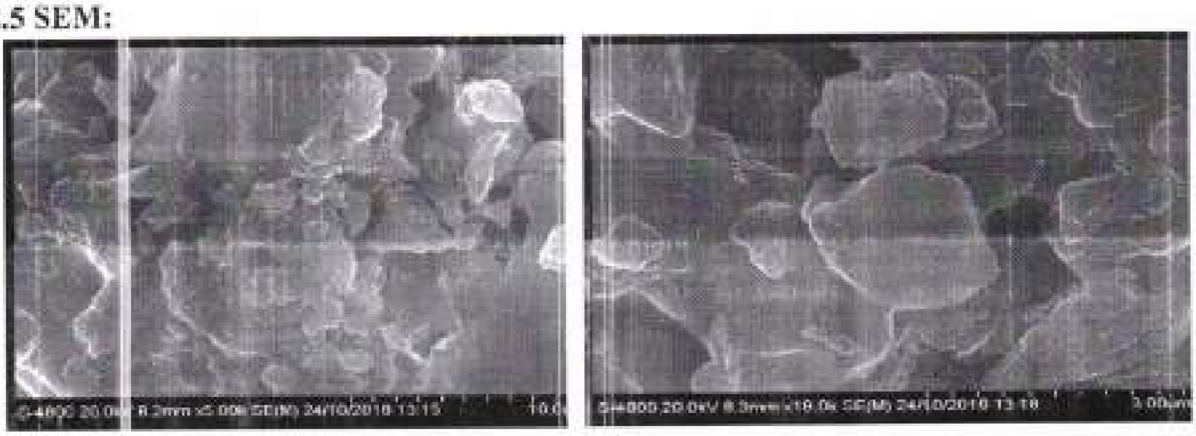

(6A) L_1 and [MnL_1]

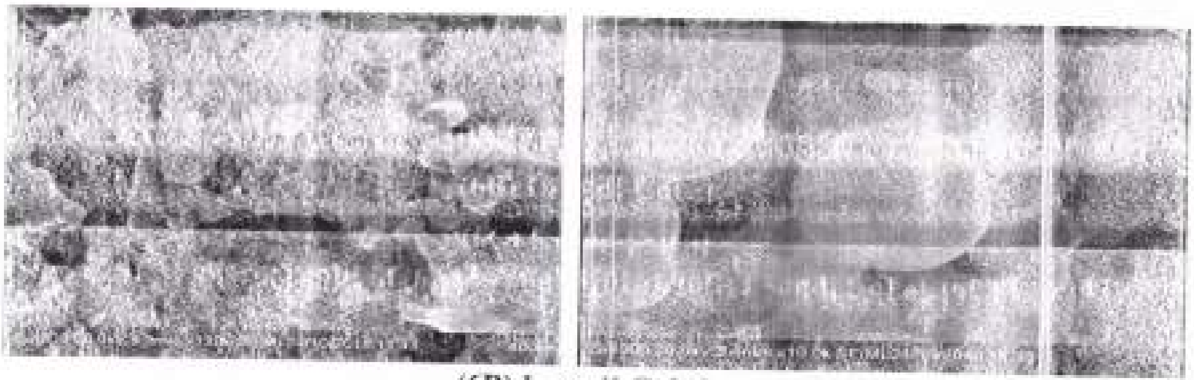

(6B) L_2 and[CoL_2]

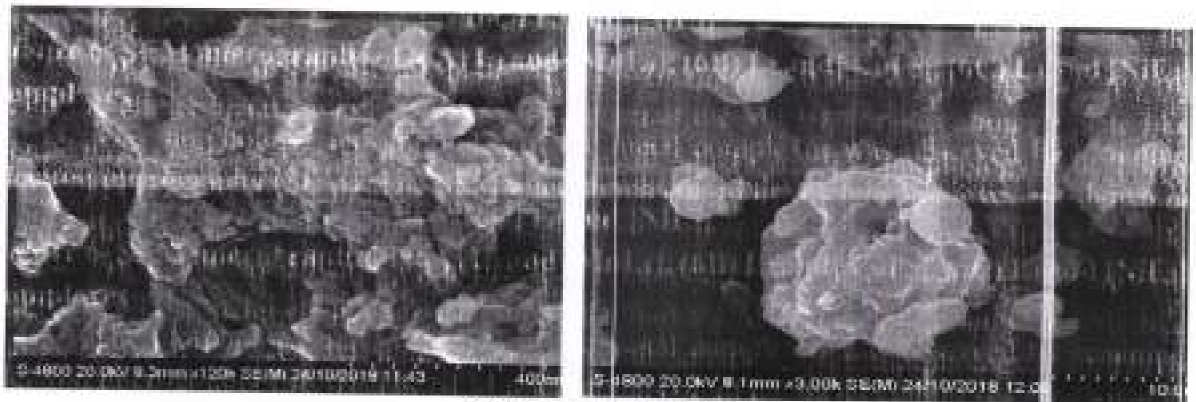

(6C) L_3 and [NiL_3]

Figure 6- SEM micrographs of (6A) L_1 and [MnL_1], (6B) L_2 and[CoL_2], (6C) L_3 and [NiL_3] complexes

The morphology and grain size of the metal complexes was observed by scanning electron micrography (SEM). The SEM micrographs of all the metal complexes are shown in Figure 4(a)–(c). For all the complexes, the SEM micrographs was taken in the frequent scale of 3-10 μm and 400 or 500nm . From the SEM micrographs, it is noted that there is a uniform matrix in all the metal complexes. The micrograph of the Mn(II) complex shows a plate-like morphology, and the Co(II) complex shows small spherical -like morphology. The Ni(II) complexes show oval-like morphology as shown in **figure 6**.

Conclusion:

The study of the reaction between the transition metal and the derived Schiff base indicates its high stability. This encourages the synthesis and careful investigation of the nature of bonding between the Schiff base and the transition metal cation of important biological role, using physicochemical method of analyses. It is clear from above discussion that the spectral studies of the complex confirm and illustrate the proposed geometry obtained by elemental analysis, IR, TGA, SEM and microbial study. Hence, the proposed tentative structure of the metal complex is given as in Figure 3. Schiff base ligands (L_1), (L_2) and (L_3) and their mixed ligand transition metal complexes with 2,6- pyridine diamine) with molar ratio 2:1 was synthesized and characterized by elemental analysis and spectroscopic studies. The metal complexes showed electrolytic nature. The complexes showed higher antibacterial and antifungal activities than free Schiff base ligands.

Acknowledgements

The authors are genuinely thankful to SAIF Panjab university, KBC North Maharashtra university, R. C. Patel A. S. C. College and instrumentation lab at Shirpur for providing characterization facility like SEM, TGA, FT-IR,etc

REFERENCES

[1] Md. Saddam Hossain, C M Zakaria, et al, "Synthesis, Spectral and Thermal Characterization of Cu(II) Complexes with Two New Schiff Base Ligand towards Potential Biological Application" *Pelagia Research Library Der Chemica Sinica.* , 8(3):380-392, **2017**.

[2] G.Bringmann, M. dreyer,j.H.Faber,P.w.Dalsgaard,D.staerk and J.W.jaroszewki. *Journal of Natural Products, Vol.67, No.5.* , pp.743-748, **2004**.

[3] A. O. deSouza, F. C. S. Galetti, C. L. Silva, B. Bicalho, M. M. Parma, S. F. Fonseca, A. J. Marsaioli, A. C. L. B. Trindade, R. P. Freitas, et al, " Antimycobacterial and cytotoxicity Activity og Synthetic and Natural Compounds" Quimica nova, vol.30, No.7, ,pp1563-1566, **2007.**

[4] sajjad Hussain Sumrra, and Fouzia Sultana Rehmani et al, " Synthesis, spectral Characterization, and biological Evaluation of Transition Metal Complexs of Bidentate N,O Donor Schiff Bases," *Hindawi Publishing Corporation, Bioinorganic Chemistry and Application,* Vol., Article ID 812924, 10 pages, **2014**.

[5] V.Ambike, S. Adsule, F. Ahmed et al., " Copper conjugates of nimesulide Schiff base targeting VEGF, COX and Bcl-2 in pancreatic cancer cells," *journal of Inorganic Biochemistry, vol.101*,no.10,pp.1517-1524,**2007.**

[6] N.H.Patel, H.M.parekh, and M.N.patel," Synthesis, characterization and biological evaluation of manganese(II),cobalt(II), nickel(II), and cadmium(II) complexes with monobasic (NO) and neutral (NN) Schiff base." *Transition metal chemistry, vol.30.1*,pp.13-17,**2005**.

[7] Y.j.Thakor, S.g.Patel, and K.N.Patel, " synthesis, characterization and biocidal studies of some transition metal complexes containing tetra dentate and neutral bi dentate Schiff base," *Journal of Chemistry and Pharmaceutical Research*, vol.2no.5,pp.518-525, **2010**.

[8] Abdullahi Mustapha, et al, " synthesis, characterization and Anti-Microbial Screening of Iron(II) and Cobalt(II) complexes," *Journal of Natural Science Research* Vol.4, no.21,**2014**.

[9] Vasin SV, Cetralla J, Genogel RA. *Inorg Chem.*; 29:885, **1990**.

[10] Gaber M, Tarek A Fayed, S El-Daly, Y.S.Y El-sayed. *Elsevier. Spectrochimica Acta Part A.*; 68:169-175, **2007**.

[11] Cimrman Z, Miljanic j. *spectrosc.Lett.*; 32:181-196, **1999**.

[12] Issa RM, Khedr AM, Rizk HF. *Spectrochimica Acta Part A.*; 62:621-629, **2005**.

[13] Sauza p, Garcia- Vazquez JA, Masaguer JR, *Transition Met. Chem.*: 10:410, **1985**.

[14]Hiremarth SP, Mruthyunjayaswamy BHM, et al, "Synthesis of substituted 2-aminoidoles and 2-(2'-Phenyl-1',3',4'-oxadiazolyl)aminoindoles.*Indian*;16B:789-92, **1978**.

[15] L. P. Nitha, R. Aswathy, N. E. Mathews, B. S. Kumari, K. Mohanan, *Spectrochim. Acta Part A*, 18, 154, **2014**.

[16] K. Singh, R. Thakur, V. Kumar, beni-suef uni. *J. basic App. Sci.*, 5, 21, **2016**.

[17] D. P. Singh, V. Malik, K. Kumar, C. Sharma, K. R. Aneja, *Spectrochim. Acta A*, 76, 45–9, **2010**.

[18] D. P. Singh, R Kumar, P. Tyagi, *Transition Met. Chem.*, 31, 970–3, **2006**.

[19] Reem G. Deghadi..,et al Appl. Organometal. Chem., 30, 221–230, **2016.**

[20] H. F. Abd El-Halim, G. G. Mohamed, E. A. M. Khalil, *J. Mol.Str.*, 1146, 153, **2017**.

[21] Hanan F. Abd El-Halim , Gehad G. Mohamed.,. *Appl Organometal Chem.*; e4176, **2017**.

[22] H. L. Gao, L. Yi, B. Zhao, X. Q. Zhao, P. Cheng, D. Z. Liao, S. P. Yan, *Inorg. Chem.*, 45, 5980, **2006**.

[23] Sulekh Chandra, Hament Rajor, Swati Agrawal, Praveen Kumar Tomar, ,*Appl Organometal Chem.*;e3915, **2017**.

Journal of the Maharaja Sayajirao University of Baroda
ISSN :0025-0422

STUDY OF ENTHALPY,ENTROPY AND FREE ENERGY OF ACTIVATION OF L-ARGININE & L-VALINE WITH DISTILLED WATER AT 298.15 and 308.15 K

S.S. Nandre
U.B. Gawai
Late Annasaheb R.D.Deore Arts & Sci.College Mhasadi,Tal.-Sakri,Dist.Dhule
Mail.id- sandip.nandre11@gmail.com.

Abstract:

Enthalpy, entropy and free energy of activation have been intended from the experimental values of density and viscosity of binary liquid mixtures of L-Arginine and L-Valine with water at different temperature. Densities and viscosities of liquid mixtures plays an significant role in finding their heat content, mass transport, fluid flow and molecular structures etc. excess molar enthalpy of activation and free energy of activation are useful in understanding the nature of intermolecular interactions, dispersion forces and the degree of hydrogen bonding between two liquids. All the mixtures exhibited endothermic enthalpies, entropy of activation are negative over all composition range, its values suggesting weak molecular interaction, dispersive forces and extend of hydrogen bonding between component molecules.

Keywords- L-Arginine , L-Valine, Excess molar volume, Excess molar enthalpy.

Introduction:

The physical properties of every matter depend directly on the nature of the molecule of the substance. The estimation of physical and thermodynamic properties would give consistent information regarding mixing properties with varying intermolecular interactions may be generated for pure substance and mixtures at any temperature and composition. The present investigations are regarding the molecular association of binary mixtures having L-Arginine and L-Valine with water. In view of the importance mentioned, an attempt has been mode to elucidate the molecular interaction in mixture of L-Arginine and L-Valine with water at 298.15and 308.15 K. Additional excess properties are used to explain intermolecular interactions in these binary mixtures. Amino acids, which are the basic components of protein and are measured to be the model compounds of protein molecules, are suitable for better understanding of the interactions occurring between amino acid molecules and the entities present in the living cell. There are studies on volumetric and thermo chemical properties of amino acids in different salt-water mixed solvents, but very few in amino acids with aqueous solvents. The transport and thermodynamic study on the binary mixtures containing aniline, acetonitrile, ethyl acetate ,toluene and benzonitrile have been reported previously by Ali et al,[1] Nikam et al[2-4] and Gillet al.[5] Precise knowledge of thermodynamic and excess properties used to design different industrial process.

Experimental:

L-Arginine and L-Valine (S.D. fine chem.Industries,Mumbai purity 99%) was kept in desiccator containing $CaCl_2$ For 24 hrs after desiccators it is mixed in distilled water with different concentration. The mixtures of the desired composition were prepared by weighing on a HR-120 (A & D Japan) electronic balance with a precision of $\pm$ 0.0001 g. all mixed solvents were prepared by molality. The prepared solution was used within 12 hrs.

The densities of pure liquids and binary mixtures were measured by using 15cm^3 double arm pycnometer as describe earlier.[2-4] The Pycnometer was calibrated by using conductivity water with 0.9970 g/cm^3 as its density[6] at 298.15 K. The pycnometer filled with air bubble free experimental liquid was kept in transparent walled water bath for 10-15 min. to attain thermal equilibrium. The position of liquid levels in the two arms was recorded.

The dynamic viscosities were measured using an Ubbelohde suspended level viscometer[3-7], calibrated with conductivity water. An electronic digital stopwatch with readability of ± 0.01 sec. was used for the flow time measurement, at least three repetitions of each data reproducible to ± 0.05 sec. were obtained and the result was averaged. Since all flow times were greater than 200 sec and capillary radius (0.5 mm) was far less than its length (50 to 60mm.). The kinetic energy and corrections respectively were found to be negligible. The uncertainties in dynamic viscosities are of the order ± 0.003 m Pa s.

Theory & Calculations:

Experimental values of densities (ρ) have been used to calculate excess and thermodynamic properties[8-10]. The free energy of activation of viscous flow△G# is calculated as-

$$\triangle G\# = \triangle H\# - T\triangle S\# \quad \ldots\ldots\ldots\ldots\ldots\ldots\ldots (1)$$

Excess molar volume V^E was intended from the density measurement by the relationships as follows:-

$$V^E = \frac{M_1 + x_2 M_2)}{\rho} (x_1V_1 + x_2V_2) \qquad (2)$$

Dynamic viscosities (η) of Choline chloride urea and water mixtures at different temperatures were calculated by the measuring density and flow time of the mixture (Table 1 and Table 2).

The viscosity deviation was calculated by

$$\Delta \eta = \eta - \{x1\ \eta1 + x2\ h2\} \quad \text{---------- (3)}$$

The activation parameters ΔG^*, ΔH^* and ΔS^* were determined using Erying and John's equation-

$$\eta = \frac{hN}{V} \exp\left[\frac{\Delta H}{RT} - \frac{\Delta S}{R}\right] \quad \text{---------------------------- (4)}$$

Where η - is viscosity of mixture, h, N and V are Planck's constant, Avogadro's number and molar volume respectively.

Table 1-Values of density, viscosity and excess properties of binary mixtures of L-Arginine (1) and water (2) at 298.15 and 308.15 K.

Temp (K)	X_1	ρ (gm/cm^3)	η (mPaS)	V^E (m^{3}mol^{-1})	$\Delta\eta$ (mPaS)
298.15	0.0002	1.0043	0.04739	-0.1520	-84.3223
	0.0010	1.0065	0.04467	-0.0897	-84.5269
	0.0019	1.0095	0.04639	-0.1402	-84.2795
	0.0087	1.0163	0.04432	-0.1686	-84.2592
308.15	0.0002	1.0016	0.03863	-0.1649	-67.3808
	0.0010	1.0036	0.03693	-0.0974	-67.4969
	0.0019	1.0073	0.03788	-0.1628	-67.3413
	0.0087	1.0134	0.04003	-0.1711	-66.9451

Table 2- Values of density, viscosity and excess properties of binary mixtures of L-Valine (1) and water (2) at 298.5 and 308.15K.

Temp (K)	X_1	ρ (gm/cm^3)	η (mPaS)	V^E (m^{3}mol^{-1})	$\Delta\eta$ (mPaS)
298.15	0.0002	1.0042	0.04955	-0.1217	-84.1069
	0.0009	1.0085	0.04543	-0.1788	-84.4604
	0.0018	1.0092	0.04486	-0.1665	-84.4411
	0.0090	1.0105	0.04579	0.0059	-83.7399
308.15	0.0002	1.0014	0.04067	-0.1254	-67.1762
	0.0009	1.0046	0.03660	-0.198	-67.5363
	0.0018	1.0070	0.03713	-0.1836	-67.4231
	0.0090	1.0124	0.03766	-0.0036	-66.8855

Tabel-3- Thermodynamic Activation Parameters for the L-Arginine + Water sytem.

X_1	ΔH^# x 10^{-3} (J mol^{-1})	ΔS^# (JK^{-1} mol^{-1})	ΔG^# x 10^{-3} (J mol^{-1})	
			298.15K	308.15K
0.0002	22.8277	0.98112	15.5465	16.3962
0.0010	15.8087	-2.16838	13.1622	13.1705
0.0019	14.6149	-4.55183	13.2178	13.2523
0.0087	8.79902	-14.6718	13.1734	13.3201

Tabel-4- Thermodynamic Activation Parameters for the L-Valine + Water system.

X_1	ΔH^* x 10^{-3} (J mol^{-1})	ΔS (JK^{-1} mol^{-1})	ΔG^* x 10^{-3} (J mol^{-1})	
			298.15K	308.15K
0.0002	15.01662	0.24892	13.3889	13.4014
0.0009	14.61001	-1.85967	13.1610	13.1725
0.0018	13.14354	-3.33449	13.1494	13.1660
0.0090	11.71111	-6.38515	13.2981	13.3042

Results And Discussion:

The experimental values of density, viscosity, excess volume and viscosity deviation are presented in Table 1 and Table 2. The sign and magnitude of V^E gives a good estimate to the strength of unlike molecular interactions in the solution phase. Positive V^E indicates the weak interactions, whereas, large negative values of V^E are found, when these interactions are strong. In the present investigation, the values of excess molar volumes are found to be negative indicating strong hydrogen bonding interaction for the entire mole fraction of L-arginine and L-Valine with water.

The magnitude of $\Delta\eta$, the sign and extent of deviation of this property from ideality depends on the strength of interaction between unlike molecules. The excess viscosity gives the strength of the molecular interaction between interacting molecules; the large negative values of excess viscosity for all the systems can be attributed to the presence of the dispersion, induction and dipolar forces between the components.

The observed values of ΔH^* and ΔG^* for the binary mixture are positive as shown in Table 3 and Table 4. The enthalpy of activation depends on geometrical effect as well as intermolecular interaction[11-13]. The values of $\triangle H\#$ are positive for the binary mixtures of L-Arginine and L-Valine with water for entire composition range, suggesting the presence of specific interaction between constituent molecules. A close perusal of Table 3 and Table 4 show that the mixture exhibited endothermic enthalpies which increased quasi-exponentially and then decreased with increasing concentration of L-Arginine and L-Valine. The negative values of $\triangle S\#$ indicate that the formation of activated complex introduces molecular order probably due to interactions between the two components of mixtures. The values of $\triangle G\#$ are positive for all the binary systems studied at all temperatures and the values of $\triangle G\#$ depend on sign and magnitude of corresponding $\triangle H\#$ and $\triangle S\#$. The values of $\triangle G\#$ are increases as temperature increases[9-13].

References :

[1] A. Ali and A.K.Nain, *Indian J. Pure Appl. Phys*, 39, 421-427, **2001**.

[2] P.S.Nikam, M.Hasan and V.U.Patil, *J.Pure Appl.Phys.*, 38, 693-696, **2000**.

[3] P.S.Nikam, B.S.Jagdale, A.B.Sawant and M.Hasan, *J.Chem. Eng Data*.45, 214-218,**2000**.

[4] P.S.Nikam, T.R.Mahale and M.Hasan, *Acustica, Acta.Acustica*. 84, 579, **1998**.

[5] D.S.Gill, T.Kaur, I.M. Joshi and J.Sing, *J.Chem Soc. Faraday Trans*. 89, 1737-1740, ***1993***.

[6] K.N.Marsh, Recommended Reference Materials for realization of physico chemical properties. Blackwell scientific publication, Oxford, U.K. **1987**.

[7] A.J. Treszczanowicz and G.C.Benson, *J.Chem. Thermodynamic*-10, 967,**1978**.

[8] S.R.Patil, U.G.Deshpande and A.R.Hiray, *Rasayan J. Chem. Vol-3* (1), 66-73. **2010**.

[9] Divya Shukla, Shashi Sing, Manisha Gupta and J.P.Shukla, *Int.J. Thermophys* Vol.29, 1376-1384, **2008**.

[10] Thrumaran S. and Karthikelyan N. *International J. Chemical Research*. Vol.3 (3), 3-88. **2011**.

[11] Rajathi K., S.J.Aksar Ali and Rajendra A. *J. Chem, Pharma. Res. Vol.3*, (5) . 348-358, **2011**.

[12] V.Kannapan and R.Jaya Santhi. Indian *J. Pure and Appli. Phys. Vol.* 43, 750-764,**2005**.

[13] Subhash Bhatiya, Jasbir Sagnwan and Rachana Bhatiya, *Journal of Molecular liquid Vol.161* (2), 96-101, **2011**.

MAH MAR 34737/13/1/2009-TC
ISSN 2231-573X
UGC Care Listed Journal

कुळवाडी-भूषण पवाडा गातो भोसल्याचा ।
छत्रपती शिवाजीचा ।।ध्रु०।।
लंगोट्यास देई जानवी पोषींदा कुणब्याचा ।
काळ तो असे यवनांचा ।।
शिवाजीचा पिता शहाजी पुत्र मालोजीचा ।
असे तो डौल जहागिरीचा ।।
पंचरशीं एकूणपन्नास साल फळलें ।
जुन्नर तें उदयासी आलें ।।
शिवनेरी किल्ल्यामध्यें बाळ शिवाजी जन्मलें ।
जिजीबाईस रत्न सांपडलें ।।
हातापायांचीं नखं बोटं शुभ्र प्याजी रंगीलें ।
ज्यांनीं कमळा लाजिवलें ।।
वरखालीं टिर्यांस पोटर्यांस गांठी गोळे बांधले ।
स्फटिकापरि भासले ।।
मान कटी सिंहापरी छाती मांस दुनावलें ।
नांव शिवाजी शोभलें ।।

- महात्मा जोतिराव फुले

तिफण

वर्ष : १३ वे । अंक १ला । एप्रिल-मे-जून - २०२२

कुळवाडीभूषण

छत्रपती शिवाजी महाराज

विशेषांक

लोकशाही मूल्यांचे उपासक - छत्रपती शिवाजी महाराज

- डॉ. बाबासाहेब त्रिंबक मोताळे
सहयोगी प्राध्यापक, राज्यशास्त्र विभाग,
स्व. अण्णासाहेब आर. डी. देवरे कला व विज्ञान महाविद्यालय,
म्हसदी, ता. साक्री, जि. धुळे, Email-motalebabasaheb747@gmail.com

आजच्या आधुनिक युगात सर्वत्र लोकशाहीचा बोलबाला आहे. सर्वांत जास्त लोकहितकारी शासनपद्धती म्हणून लोकशाहीचा स्वीकार करण्यात आलेला आहे. लोकशाहीची उपयोगिता पाहून तिचा स्वीकार जास्तीत जास्त प्रमाणात केला जातो. लोकशाहीत न्याय, स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, धर्मनिरपेक्षता, कायद्याचे राज्य, मानवी हक्क आणि मानवता या महान मूल्यांच्या आधारे राज्यकारभार चालवला जातो. या मूल्यांचा लोकशाहीत आदर केला जातो. संविधानानुसार व कायद्यानुसार ही लोकशाही मूल्य लोकशाहीवादी देशात अंमलात आणली जातात. थोडक्यात संविधान आणि कायद्याच्या धाकामुळे लोकशाही मूल्यांचे पालन शासन आणि नागरिक करीत असतात. एकविसाव्या शतकात संविधान व कायद्याच्या बडग्यामुळे का होईना लोकशाही मूल्यांचे पालन केले जाते. परंतु सतराव्या शतकात हिंदुस्थानातील मराठी मुलखात राजेशाही असतांनाही लोकशाही मूल्यांचा केवळ आदरच नव्हे तर ती अंमलात आणण्याचे आणि संवर्धित करण्याचे महान कार्य 'हिंदवी स्वराज्याचे संस्थापक' छत्रपती शिवाजी महाराज यांनी केले. पर्यायाने छत्रपती शिवाजी महाराज खऱ्या अर्थाने 'लोकशाही मूल्यांचे उपासक' आणि 'रयतेचे राजे' ठरले. यामुळे राजेशाहीतही लोकशाही मूल्यांची उपासना करणारा महान राजा म्हणून छत्रपती शिवाजी महाराजांचे नाव हिंदुस्थानच्या इतिहासात सुवर्णाक्षरांनी लिहिले गेले.

मूळशब्द (Keywords)-

छत्रपती शिवाजी महाराज, लोकशाही, न्याय, स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, धर्मनिरपेक्षता, कायद्याचे राज्य, मानवी हक्क, मानवता, लोकशाही मूल्य, रयतेचे राजे, सत्तेचे विकेंद्रीकरण, अष्टप्रधान मंडळ इ.

संशोधनाची उद्दिष्टे (Objectives of the Research) -

1) छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या राज्यकारभारातील लोकशाही मूल्यांचा अभ्यास करणे.
2) छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या स्वराज्याचा राज्यकारभार लोकशाही पद्धतीने चालत होता, हे उदाहरणासह स्पष्ट करणे.
3) छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या लोकशाही मूल्यांविषयीच्या उदार धोरणाचा अभ्यास करणे.

संशोधनाची गृहीतके

(Hypothesis of the Research)-

1) छत्रपती शिवाजी महाराज हे लोकशाहीचे उपासक होते.
2) छत्रपती शिवाजी महाराजांनी राज्यकारभार करताना लोकशाही मूल्यांची अंमलबजावणी केली.
3) छत्रपती शिवाजी महाराजांनी लोकशाही मूल्यानुसार राज्यकारभार केल्यामुळे ते 'रयतेचे राजे' ठरले.

संशोधन पद्धती (Research Methodology)-

प्रस्तुत संशोधन लेखामध्ये ऐतिहासिक, वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक या संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आलेला आहे.

लोकशाही मूल्यांचे उपासक- छत्रपती शिवाजी महाराज-

लोकशाहीत 'न्याय' या मूल्याचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे. लोकशाहीतील हे मूल्य आपल्या हिंदवी स्वराज्यात खऱ्या अर्थाने रुजवण्याचे कार्य छत्रपती शिवाजीराजांनी केले. माझ्या शेतकऱ्याच्या भाजीच्या देठालाही हात लागणार नाही, याची काळजी घेण्याचे आदेश आपल्या सैन्याला शिवाजीराजांनी दिलेले होते. यावरून अगदी छोट्या-छोट्या घटनांमधून कोणावरही विनाकारण अन्याय होणार नाही, याची दक्षता छत्रपतींनी घेतलेली होती. "छत्रपती शिवाजी महाराजांनी व्यापक दृष्टिकोन ठेवून न्यायनिवाडा करताना

आपल्या प्रजेमध्ये न्यायसंस्थेविषयी आदर निर्माण होईल आणि मरगळलेल्या व किंकर्तव्यमूढ झालेल्या जनतेमध्ये काही बाबतीत तरी चैतन्य निर्माण होईल, अशी दक्षता घेतल्याचे त्यांच्याच काही पत्रांवरून सिद्ध होते.''[58] दुष्काळ, नापिकीच्या काळात शेतकऱ्यांकडून शेतसारा वसूल न करता तो माफ करणारा 'न्यायी राजा' म्हणून छत्रपतींनी राजेशाहीतही लोकशाहीतील 'न्याय' मूल्याची अंमलबजावणी केलेली आहे. म्हणूनच लोकशाहीतील 'न्याय' या महान मूल्याच्या आधारे राज्यकारभार करण्याचे कार्य छत्रपतींनी केले. शत्रूच्या ताब्यातील सैनिक व इतर कोणतीही व्यक्ती हाती लागल्यावर त्याच्यावर कोणताही अन्याय न करता त्याला सन्मानाने त्याच्या मुलुखात पाठवण्याचे उदार धोरण छत्रपतींनी स्वीकारलेले होते. मावळ्यांनी जेव्हा कल्याणच्या सुभेदाराच्या सुनेला युद्धात जिंकल्यानंतर 'नजराणा' म्हणून छत्रपती शिवरायांच्या दरबारात पेश केले, तेव्हा छत्रपती शिवरायांनी त्या सुभेदाराच्या सुनेला बघून म्हटले होते की, माझी आई इतकी सुंदर असती, तर मी किती सुंदर असतो? म्हणजेच सुभेदाराच्या सुनेला छत्रपतींनी केवळ आईसमान मानले नाही, तर साडी-चोळी देऊन तिची ओटी भरून कल्याणला तिच्या घरी सुखरूप पोहोचविले. हा शिवरायांचा खूप मोठा 'न्याय' होता. अन्यथा एका राजाला अशा सुंदर स्त्रिया मुघलांप्रमाणे जनानखान्यात ठेवणे अशक्य नव्हते. मात्र शिवरायांनी तसे न करता तिचा सन्मान केला. त्याचप्रमाणे ''रांझेगावचे पाटील बाबाजी गुजर यांनी एका महिलेवर बलात्कार केला, तेव्हा त्या पाटलाचे हात-पाय कलम करण्याची शिक्षा शिवरायांनी दिलेली होती.''[59] या दोन्ही प्रसंगातून शिवरायांचा 'न्याय्य' दृष्टिकोन, त्यांची मानवता आणि महिलांचा आदर करणे हे दुर्मिळ गुण दिसून येतात. परमुलुखातील व स्वमुलुखातील स्वधर्मीय आणि परधर्मीय स्त्रियांवर कधीही अन्याय होणार नाही, याची दक्षता शिवाजीराजांनी तत्कालीन राजेशाहीत घेतलेली होती. महिलांवर अन्याय-अत्याचार करणाऱ्यांना छत्रपतींच्या स्वराज्यात कडक शिक्षा आणि तीही तत्काळ केली जात होती. जेणेकरून त्यापासून इतर धडा घेतील आणि भविष्यात अशा स्वरूपाच्या अन्यायापासून महिलांची सुटका होईल, असे धोरण स्वीकारलेले होते. आज आधुनिक काळात महिलांच्या सुरक्षिततेसाठी अनेक कायदे केलेले आहेत; मात्र तरीही महिलांवर विविध माध्यमांतून अन्याय-अत्याचार होताना दिसतात; परंतु छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या स्वराज्यात मात्र महिलांवरील अन्याय-अत्याचार करणाऱ्यांना दिल्या जाणाऱ्या शिक्षेच्या धाकामुळे महिलांवर अन्याय-अत्याचार करण्याची हिंमत होत नव्हती. महिलांवर अन्याय-अत्याचार करणाऱ्यांना शिक्षेचा दंडक घालून न्यायाचा पायंडा राजांनी सुरू केलेला होता. आधुनिक काळात महिलांवरील अन्याय-अत्याचार करणाऱ्या हिंगणघाट व सोलापूरसारख्या घटना शिवरायांच्या महाराष्ट्रात घडत आहेत, ही बाब अत्यंत शरमेची आहे. कदाचित आज शिवराय असते, तर महिलांच्या बाबतीत हिंगणघाट, सोलापूर येथे घडलेल्या अन्यायकारक आणि हृदयद्रावक घटना घडणे शक्यच नव्हते. ''व्यवहार निर्णयात निरपराधी माणसाला शिक्षा होऊ नये, म्हणून शिवाजीराजे कटाक्ष ठेवून होते.''[60] अशाप्रकारे शेतकरी, महिला, परमुलुखातील सैनिक वा समाजातील कोणत्याही घटकावर अन्याय न होऊ देण्याची भूमिका घेऊन छत्रपती शिवाजी महाराजांनी राजेशाहीतही 'न्याय' या लोकशाही मूल्यांची जोपासना केलेली होती. ''गोतसभेच्या माध्यमातून जातीय सलोखा वाढविणाऱ्या न्यायपद्धतीची अंमलबजावणी छत्रपती शिवाजी महाराजांनी केली होती.''[61] न्यायदान करताना स्वराज्यात जातीय तेढ निर्माण होणार नाही, याची दक्षता घेऊन लोकशाही व्यवस्थेतील आवश्यक मानला गेलेला जातीय सलोखा टिकवण्याचे व वाढविण्याचे कार्य स्वराज्यातील न्यायव्यवस्थेत छत्रपती शिवाजी महाराजांनी केले.

लोकशाहीत 'धर्मनिरपेक्षता' हे मूल्यही महत्त्वपूर्ण मानले जाते. संविधानानुसार धर्मनिरपेक्षता हे मूल्य प्रमाण मानून भारतातील राज्यकारभार चालवला जातो; परंतु सतराव्या शतकात कोणतेही संविधान नसताना छत्रपती शिवाजी महाराजांनी त्यांचा राज्यकारभार चालवतांना 'धर्मनिरपेक्षता' या मूल्यांची पेरणी केली. ''मंत्र्यांची नेमणूक करताना शिवाजी महाराजांनी जातीपेक्षा गुण आणि कर्तृत्व यांना महत्त्व दिले.''[62] छत्रपती शिवाजी महाराजांनी राज्यकारभाराच्या विविध जबाबदाऱ्या वेगवेगळ्या जाती-धर्मांच्या विश्वासू व्यक्तींवर सोपवून धर्मनिरपेक्षपणे राज्यकारभार केला. कोणताही धार्मिक भेदभाव न करता सर्व धर्मीयांना समान मानून तसेच समान वागणूक देताना त्यांना आपल्या प्रशासनात सामावून घेण्याचे कार्य छत्रपती शिवरायांनी धर्मनिरपेक्षपणे केले. छत्रपती शिवाजी महाराजांनी जे आरमार उभे केले होते, त्या आरमाराचे प्रमुखपद मुस्लीम धर्मीय दौलतखान यांच्याकडे देऊन हिंदू राजा असतानाही याबाबत कोणत्याही प्रकारचा धार्मिक भेदभाव

केला नाही. छत्रपती शिवाजी महाराजांकडे विविध धर्म-जातींमधील सरदार-मावळे होते. यामध्ये तानाजी मालुसरे, प्रतापराव गुजर, शिवा काशीद, हिरोजी फर्जंद, जीवा महाले, मदारी मेहतर, येसाजी कंक, नेताजी पालकर, हंबीरराव मोहिते इ. विविध अठरापगड जातींतील अलुतेदार व बलुतेदारांचा समावेश होता. थोडक्यात सर्व जातीधर्मांच्या व्यक्तींना मुलकी व सैनिकी प्रशासनात सामावून घेऊन छत्रपती शिवरायांनी धर्मनिरपेक्षपणे राज्यकारभार केला. याद्वारे 'धर्मनिरपेक्षता' या मूल्याला राज्यकारभारात महत्त्वाचे स्थान त्यांनी मिळवून दिले.

लोकशाहीत मानवी हक्कांना महत्त्वाचे स्थान असते 'मानवता' हा 'धर्म' मानून लोकशाहीत मानवाशी मानवाप्रमाणे व्यवहार करणे अपेक्षित असते. विद्यमान लोकशाहीतील 'मानवता' या मूल्याला छत्रपती शिवरायांनी तत्कालीन व्यवस्थेत प्रमाण मानून राज्यकारभार करताना प्राधान्य दिले. जात, धर्म, पंथ, भाषा, लिंग, प्रदेश असा कोणताही भेदभाव न करता 'मानवता' मूल्याला महत्त्व प्राप्त करून दिले. छत्रपती शिवाजी महाराजांनी राजेशाहीत लोकशाही मूल्यांची पेरणी करून ते अंमलात आणण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य तत्कालीन व्यवस्थेत केले. शिवाजी महाराजांवर झालेले संस्कार त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाच्या जडणघडणीत राजमाता जिजाऊ मासाहेब, गुरुस्थानी असणारे संतश्रेष्ठ तुकाराम महाराज यांच्या पडलेल्या प्रभावातून लोकशाही व मानवतावादी मूल्यांचे बीजारोपण झालेले होते. तत्कालीन व्यवस्थेत कोणतेही संविधान नसताना लोकशाहीला अभिप्रेत असणारी काही मूल्ये छत्रपती शिवाजी राजांनी हिंदवी स्वराज्यात अमलात आणली. म्हणजेच तत्कालीन व्यवस्थेतील राजेशाहीत लोकशाहीची लक्षणे शिवाजी महाराजांच्या निःपक्षपाती कार्यामुळे दिसून येत होती. थोडक्यात तत्कालीन व्यवस्थेत लोकशाही मूल्यांना महत्त्व दिले जात होते. मात्र आज आधुनिक काळात संविधानानुसार राज्यकारभार चालतो. संविधानात लोकशाही मूल्यांचा सैद्धांतिक पातळीवर समावेश केलेला आहे, मात्र वास्तवात व्यावहारिक पातळीवर या लोकशाही मूल्यांची अंमलबजावणी कितपत होते? हा एक महत्त्वाचा प्रश्न आहे. लोकशाहीचा स्वीकार करण्यात आलेला असला, तरी या लोकशाहीतील राज्यकारभाराची व्यवस्था पाहता असे दिसून येते की, काही निवडक व्यक्तींच्या हातामध्ये 'सत्तेचे केंद्रीकरण' झालेले आहे. म्हणजेच आज 'लोकशाहीत राजेशाहीची लक्षणे' या माध्यमातून दिसून येतात.

छत्रपती शिवाजी महाराजांची जयंती साजरी होत असताना त्यांनी राज्यकारभार करताना ज्या लोकशाही मूल्यांना महत्त्व दिले, ती लोकशाही मूल्ये केवळ अमलातच आणली नाहीत, तर ती जगवण्याचे आणि संवर्धित करण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य केले. त्यामुळे निश्चितच छत्रपती शिवाजी महाराज हे निर्विवादपणे लोकशाही मूल्यांचे उपासक होते, हेच यावरून सिद्ध होते. आजच्या भरकटलेल्या लोकशाही व्यवस्थेत छत्रपती शिवाजी महाराज आणि त्यांचे राज्यकारभार कौशल्य निश्चितच मार्गदर्शक आहे. छत्रपती शिवराय हे हिंदुस्थानातील एक 'आदर्श शासक' आणि खऱ्या अर्थाने 'रयतेचे राजे' होते, हेच त्यांच्या राज्यकारभारातून स्पष्ट होते. हल्लीच्या भारतीय लोकशाहीत स्वतःला 'छत्रपती' म्हणून 'प्रोजेक्ट' करू पाहणारे आधुनिक काळातील राज्यकर्ते छत्रपतींनी अमलात आणलेल्या लोकशाही मूल्यांचे पालन खऱ्या अर्थाने करतील काय? हा प्रश्न यानिमित्ताने उपस्थित होतो. आधुनिक काळातील राज्यकर्त्यांनी छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या मानवतावादी व लोकशाहीवादी मूल्यांचा दीपस्तंभाप्रमाणे आदर्श घेऊन राज्यकारभार करताना आणि लोकशाहीला अधिक भक्कम व स्थिर करण्यात स्वतःची जबाबदारी कर्तव्यपूर्वक पार पाडताना छत्रपती शिवाजी महाराजांचा लोकशाही विचार आणि जाणीव आत्मसात करण्याची खऱ्या अर्थाने आवश्यकता आहे.

छत्रपती शिवाजी महाराजांनी आपल्या स्वराज्यात धर्माला खूप महत्त्व न देता केवळ गुण व पात्रतेच्या आधारावर धर्मनिरपेक्षपणे आपल्या मुलकी व सैनिकी प्रशासनात सर्व धर्मीयांना सामावून घेऊन त्यांना 'न्याय' मिळवून दिला आणि त्यांच्या गुणांची कदर करून छत्रपती शिवाजी महाराजांनी आपली गुणग्राहकता सिद्ध केली. "अष्टप्रधान मंडळात पद देताना छत्रपती शिवाजी महाराजांनी जातीपातीचा विचार केला नाही."[48] हिंदवी स्वराज्यात सर्व धर्मीयांमध्ये बंधुभावाची भावना वाढीस लावण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य छत्रपती शिवाजी महाराजांनी केलेले होते. थोडक्यात आधुनिक काळातील लोकशाहीमध्ये 'आपण सर्व एक आहोत' ही बंधुतेची भावना अर्थात 'बंधुता' हे लोकशाहीतील महत्त्वाचे मूल्य छत्रपती शिवाजी महाराजांनी आपल्या स्वराज्यात रुजवले होते आणि ते संवर्धित करण्याचाही त्यांनी प्रयत्न केलेला होता

छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या स्वराज्यात 'कायद्याचे राज्य' होते हेदेखील विविध दाखल्यांवरून स्पष्ट होते.

आधुनिक लोकशाहीतील कायद्याच्या राज्याप्रमाणे 'कायदा हा सर्वश्रेष्ठ असून कायद्यापेक्षा कोणीही मोठा नाही', हे छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या विविध कृतितून स्पष्ट होते. "गुन्हेगारांना द्यावयाच्या शिक्षेच्या बाबतीत राजे कोणाचीही भीड ठेवत नसत."[67] स्वराज्यातील सामान्य नागरिकाने तसेच प्रशासनातील कोणत्याही महत्वाच्या व्यक्तीने गुन्हा केल्यास दोषांनाही गुन्ह्यांच्या स्वरूपानुसार शिक्षेचा समान दंडक छत्रपती शिवाजी महाराजांनी स्वराज्यात घालून दिलेला होता यावरून 'कायद्याचे राज्य' स्वराज्यात प्रस्थापित होते, हे स्पष्ट होते. म्हणजेच आधुनिक काळातील लोकशाहीमध्ये ज्या कायद्याच्या राज्याला महत्त्वपूर्ण स्थान आहे, त्या कायद्याच्या राज्याची अंमलबजावणी शेकडो वर्षांपूर्वी छत्रपती शिवाजी महाराजांनी हिंदवी स्वराज्यात केलेली होती, म्हणून छत्रपती शिवाजी महाराज हे खऱ्या अर्थाने 'लोकशाहीचे उपासक' ठरतात.

"छत्रपती शिवाजी महाराजांनी राज्यकारभाराच्या सोयीसाठी 'अष्टप्रधान मंडळाची' निर्मिती करून सत्तेचे विकेंद्रीकरण केलेले होते."[68] म्हणजेच अष्टप्रधान मंडळाची निर्मिती करून छत्रपती शिवाजी महाराजांनी सत्तेचे विकेंद्रीकरण करून लोकशाही पद्धतीने राज्यकारभार केलेला होता, हेच यावरून सिद्ध होते. "मध्ययुगामध्ये संयुक्त जबाबदारीचे तत्त्व स्वीकारणारे शिवाजी महाराज एकमेव राजे होते."[69] आधुनिक काळातील लोकशाहीमध्ये कार्यकारी मंडळाच्या संयुक्त जबाबदारीनुसार कामकाज चालते. छत्रपती शिवाजी महाराजांनी तत्कालीन अष्टप्रधान मंडळात संयुक्त जबाबदारीच्या तत्त्वाचा समावेश केलेला होता. छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या अष्टप्रधान मंडळाची तुलना आधुनिक काळातील लोकशाहीच्या मंत्रिमंडळाशी केली जाते परंतु आधुनिक लोकशाहीतील मंत्र्यांची निवड जनतेकडून होते, तर छत्रपती शिवाजीराजे स्वतः अष्टप्रधान मंडळातील मंत्र्यांची नियुक्ती करीत होते. म्हणून आधुनिक काळातील अध्यक्षीय लोकशाहीशी छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या अष्टप्रधान मंडळाची तुलना होऊ शकते. "अष्टप्रधान मंडळातील कुठल्याही मंत्र्यांचे व अधिकाऱ्यांचे पद हे वंशपरंपरेने रहात नसे."[70] आधुनिक काळातील लोकशाहीमध्ये जनप्रतिनिधींना महत्त्वाचे स्थान आहे, त्यामुळे लोकशाहीत वंशपरंपरा महत्त्वाची मानली जात नाही. छत्रपती शिवाजी महाराजांनी तत्कालीन अष्टप्रधान मंडळात मंत्र्यांची व अधिकाऱ्यांची नियुक्ती करताना वंशपरंपरेला फाटा देऊन लोकशाही मूल्यांना महत्त्व दिलेले आहे. थोडक्यात, छत्रपती शिवाजी महाराजांनी राज्यकारभार करताना लोकशाही मूल्यांची अंमलबजावणी करून लोकशाही पद्धतीने स्वराज्याचे नेतृत्व केले. राजेशाही पद्धतीमध्येदेखील छत्रपती शिवाजी महाराजांनी लोकशाही मूल्यांचा आदर करून जगासमोर एक नवीन आदर्श ठेवला. यामुळेच छत्रपती शिवाजी महाराज हे सतराव्या शतकातील लोकशाहीचे खऱ्या अर्थाने उपासक ठरतात, यात तिळमात्र शंका नाही.

निष्कर्ष (Conclusions) -

1) छत्रपती शिवाजी महाराज हे लोकशाही मूल्यांचे उपासक होते.
2) छत्रपती शिवाजी महाराजांनी राज्यकारभार करीत असताना लोकशाही मूल्यांची अंमलबजावणी केली.
3) छत्रपती शिवाजी महाराजांनी लोकशाही मूल्यानुसार राज्यकारभार केल्यामुळे ते खऱ्या अर्थाने 'रयतेचे राजे' बनले.
4) छत्रपती शिवाजी महाराजांनी राजेशाहीतदेखील न्याय, स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, धर्मनिरपेक्षता, कायद्याचे राज्य, मानवी हक्क आणि मानवता या लोकशाही मूल्यांची जोपासना केली.
5) मध्ययुगातील सतराव्या शतकात आधुनिक काळाप्रमाणे कोणतेही संविधान वा आधार नसताना छत्रपती शिवाजी महाराजांनी लोकशाही मूल्यांचा आदर केला.
6) छत्रपती शिवाजी महाराजांनी अष्टप्रधान मंडळाची निर्मिती करून लोकशाहीतील सत्तेच्या विकेंद्रीकरणाची प्रचीती राज्यकारभार करताना करून दिली.
7) छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या स्वराज्यात समान शिक्षेचा दंडक घालून दिलेला असल्यामुळे 'कायद्याचे राज्य' अस्तित्वात होते.
8) छत्रपती शिवाजी महाराजांनी स्वराज्यामध्ये जात, धर्म, पंथ यावरून कोणताही भेदभाव न करता आपण सर्व एक आहोत, ही 'बंधुत्वा'ची भावना वाढीस लावली.
9) छत्रपती शिवाजी महाराजांनी आपल्या मुलकी व सैनिकी प्रशासनात स्वराज्यातील सर्व जाती-धर्मांच्या

लोकांचा पात्रतेनुसार समावेश करून 'धर्मनिरपेक्षता' या मूल्याची अंमलबजावणी केली.

10) छत्रपती शिवाजी महाराजांनी राज्यकारभार करताना आधुनिक लोकशाहीतील 'मानवता' आणि 'मानवी हक्क' या मूल्यांना महत्त्व प्राप्त करून दिले.

11) छत्रपती शिवाजी महाराज हे राजेशाहीतदेखील लोकशाही मूल्यांची अंमलबजावणी करणारे लोकशाहीचे एक महान उपासक होते.

12) आधुनिक काळातील राजकीय नेतृत्व करणाऱ्यांनी छत्रपती शिवाजी महाराजांचा लोकशाही विचार आणि जाणीव आत्मसात करण्याची आवश्यकता आहे. त्याशिवाय आधुनिक काळातील लोकशाही अधिक भक्कम, स्थिर आणि कार्यक्षम होऊ शकणार नाही.

13) छत्रपती शिवाजी महाराजांवर लहानपणापासून झालेले संस्कार, त्यांच्या जडणघडणीत राजमाता जिजाऊ आणि गुरु संत तुकाराम महाराज यांच्या प्रभावातून लोकशाही व मानवतावादी मूल्यांचे बीजारोपण झालेले होते.

संदर्भसूची (References) -

1) अहिरे डॉ. सुनंदा त., 'शिवकालीन इतिहास (शासनव्यवस्था-शिवोत्तर)', अथर्व पब्लिकेशन, जळगाव, 2012, पृष्ठ क्रमांक-100
2) महाजन प्रा. टी. टी., 'शिवछत्रपतींची न्यायनीती', शुभदा-सारस्वत प्रकाशन, पुणे, 1999, पृष्ठ क्रमांक-141
3) किता, पृष्ठ क्रमांक-83
4) किता, पृष्ठ क्रमांक-84
5) शहा डॉ. जी. बी., वाघ डॉ. डी. एन., चौधरी डॉ. एच. आर., 'मराठ्यांचा इतिहास', प्रशांत पब्लिकेशन, जळगाव, 2019, पृष्ठ क्रमांक-154
6) कठारे डॉ. अनिल, 'मध्ययुगीन भारताचा इतिहास (1000 ते 1707)', प्रशांत पब्लिकेशन, जळगाव, 2013, पृष्ठ क्रमांक 646
7) उपरोक्त-02, पृष्ठ क्रमांक-66
8) माळीकर प्रा. मदन, 'मराठ्यांचा इतिहास (1630 ते 1818)', विद्या बुक पब्लिशर्स, औरंगाबाद, 2008, पृष्ठ क्रमांक-222
9) उपरोक्त-05, पृष्ठ क्रमांक-154
10) आठल्ये प्रा. डॉ. विभा, 'मराठ्यांचा इतिहास', अक्षुल पब्लिकेशन, नागपूर, 2006, पृष्ठ क्रमांक-227

*****

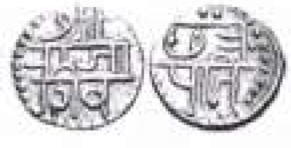

ISSN - 2279 - 0489

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
HALF YEARLY RESEARCH JOURNAL

GENIUS

Volume - X Issue - II February - July - 2022

Marathi Part - I

Peer Reviewed Refereed and
UGC Listed Journal No. 47100

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.631
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖
Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

CONTENTS OF MARATHI PART - I

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
२३	भारतीय राज्यघटनेच्या अंमलबजावणीचे चिकित्सक अध्ययन **डॉ. विलास एस. टाले**	११२-११८
२४	भारतीय संविधानाची दिशा व दशा **प्रा. डॉ. विनोद गायकवाड**	११९-१२२
२५	बालकामगारांची समस्या आणि भारतीय लोकशाही **प्रा. डॉ. विठ्ठल चव्हाण**	१२३-१२८
२६	माध्यमिक शाळेतील शिक्षकांचे लोकशाही मूल्य - एक अभ्यास **डॉ. अमित कुमार शंकरराव गागरे**	१२९-१३२
२७	पंतप्रधान जन-धन योजनेवर बँक खातेदार वर्गावर होणारे आर्थिक परिणाम : व जनधन खात्याचे फायदे **प्रा. ए. एम. वानखडे**	१३३-१३४
२८	भारतीय लोकशाहीची अमृतमहोत्सवी वाटचाल : दशा आणि दिशा **डॉ. बाबासाहेब त्रिंबक मोताळे**	१३५-१४३
२९	कोविड-१९ साथीचा आजार आणि मानवी अधिकार - एक अध्ययन **विनोद मन्साराम बडवाईक**	१४४-१४८
३०	संसदीय लोकशाहीचे गत ७५ वर्षे... एक मूल्यांकन **प्रा. विजय आर. डेंगळे**	१४९-१५१
३१	केंद्र शासनाचे राज्य शासनाशी असलेले आर्थिक संबंध **प्रा. ज्योती लक्ष्मण सोनवणे**	१५२-१५८

२८. भारतीय लोकशाहीची अमृतमहोत्सवी वाटचाल : दशा आणि दिशा

डॉ. बाबासाहेब त्रिंबक मोताळे
सहयोगी प्राध्यापक, राज्यशास्त्र विभाग, स्व. अण्णासाहेब आर. डी. देवरे कला व विज्ञान महाविद्यालय, म्हसदी, ता. साक्री, जि. धुळे.

सारांश (Abstract)

जगातील सर्वात मोठी लोकशाही म्हणून भारतीय लोकशाहीकडे पाहिले जाते. भारतीय लोकशाहीची वाटचाल अमृतमहोत्सवी वर्षाकडे होत असतांना या लोकशाहीची दशा आणि दिशा कशी आहे, याचा थोडक्यात आढावा घेण्याचा प्रयत्न प्रस्तुत संशोधन लेखात करण्यात आलेला आहे. भारतीय लोकशाहीच्या अमृतमहोत्सवी वाटचालीत विविध आव्हाने उभी आहेत. नागरिक-मतदारांची राजकीय उदासीनता, मतदानाची कमी टक्केवारी, लोकशाहीचे विकृतीकरण, घसरता लोकशाही निर्देशांक, एकधर्मीय राष्ट्राचा डंका वाजवणे आणि त्यातून धर्मनिरपेक्ष लोकशाहीच्या प्रतिमेला तडा जाणे, सत्तेचे वाढते केंद्रीकरण, भारतीय लोकशाहीची एकाधिकारशाहीच्या मार्गाकडे होणारी वाटचाल, शासकीय यंत्रणा व स्वायत्त संस्थांचे राजकीयीकरण, निवडणूकाधारित एकाधिकारशाही, लोकशाहीचा वाढता दुरुपयोग, लोकशाहीतील निवडणुकीकडे राजकारणाचा खेळ म्हणून पाहणे भारतीय लोकशाहीतील अलीकडील काळातील या सर्व अयोग्य राजकीय परंपरेमुळे जनतेचा लोकशाहीवरचा विश्वास टिकवण्यासाठी भारतीय लोकशाहीला भविष्यात तारेवरची कसरत करावी लागणार आहे. कारण भारतीय लोकशाहीच्या वाटचालीतील सद्यस्थिती पाहता भारतीय लोकशाहीची भविष्यातील दिशा-प्रवास खडतर आहे, हे मात्र निश्चित.

प्रस्तावना (Introduction)

लोकशाही ही केवळ एक शासनपद्धती नाही, तर ती एक जनमताचा आदर करणारी सामाजिक व्यवस्था तसेच बहुमताच्या हिताचा विचार करणारी एक जीवनपद्धतीदेखील आहे. भारतात प्राचीन काळी अस्तित्वात असलेल्या गणराज्यातून प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्षपणे लोकशाहीची रुजुवात झालेली होती. मध्ययुगीन काळात मात्र लोकशाहीच्या विकासात सरंजामशाही व्यवस्थेने खोडा घातला. त्यानंतर आधुनिक काळात भारतात ब्रिटिश सत्तेला प्रारंभ झाल्यानंतर ब्रिटिशांनी राज्यकारभाराच्या सोयीसाठी विविध कायदे केले. या कायद्यामुळे प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्षरीत्या भारतात लोकशाही प्रणाली रुजण्यास सुरवात झाली. ब्रिटिश काळातील विविध कायदे व योजनांच्या माध्यमातून भारताच्या लोकशाहीकरणाला सुरुवात झाली. संविधान सभा स्थापन करण्यात येऊन या सभेने संविधान निर्मितीला सुरुवात केल्यानंतर काही काळात भारताला ब्रिटिशांकडून स्वातंत्र्य मिळाले. स्वातंत्र्यानंतर भारतीय लोकशाहीने विकासाचा महत्त्वाचा टप्पा पार करीत संविधानाच्या अंमलबजावणीला 26 जानेवारी 1950 पासून प्रारंभ केला. भारताला मिळालेल्या संविधानातून

लोकशाही मूल्यांचा स्विकार करुन भारतीय लोकशाहीच्या स्वातंत्र्योत्तर काळातील वाटचालीस प्रारंभ झाला. परंतु भारतीय लोकशाहीच्या या अमृतमहोत्सवी वाटचालीत विविध अडथळे निर्माण झाले. या अडथळ्यांवर मात करीत भारतीय लोकशाही मार्गाक्रमण करीत आहे. अमृतमहोत्सवी वर्षाकडे वाटचाल करणारी भारतीय लोकशाही कायद्याच्या भक्कम आधारावर सुरु असली, तरी या लोकशाहीचा कायद्याचा भक्कम आधार कमकुवत झाल्यास भारतीय लोकशाही संकटात येऊ शकते, याची प्रत्येक जागृत भारतीय नागरिकाला, जबाबदार राजकीय पक्षांना आणि राजकीय नेत्यांना जाणीव असणे अत्यंत आवश्यक आहे.

मूळशब्द (Keywords):- भारतीय लोकशाही, अमृतमहोत्सव, आव्हाने, सत्तेचे केंद्रीकरण, एकाधिकारशाही, लोकशाही निर्देशांक, धर्मनिरपेक्षता, जात, राजकीय सहभाग, लोकशाहीचे विकृतीकरण आणि लोकशाही साक्षरता इ.

संशोधनाची उद्दिष्टे (Objectives of the Research)

1. भारतीय लोकशाहीच्या अमृतमहोत्सवी वाटचालीचा आढावा घेणे.
2. भारतीय लोकशाहीपुढील प्रमुख आव्हानांचा व समस्यांचा अभ्यास करणे.
3. भारतीय लोकशाहीच्या मार्गातील समस्या सोडविण्यासाठी उपाययोजना सुचवणे.

संशोधनाची गृहितके (Hypothesis of the Research)

1. भारतीय लोकशाहीच्या अमृतमहोत्सवी वाटचालीत विविध समस्यांचे आव्हान निर्माण झालेले आहे.
2. भारतीय लोकशाहीची भविष्यातील वाटचाल खडतर ठरणार आहे.
3. भारतीय लोकशाहीची वाटचाल कायद्यांच्या भक्कम आधारावर सुरु आहे.
4. भारतात लोकशाहीचा संकोच होत आहे.

संशोधन पद्धती (Research Methodology)

प्रस्तुत संशोधन लेखांमध्ये ऐतिहासिक, वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक या संशोधन पद्धतींचा अवलंब करण्यात आलेला आहे.

भारतीय लोकशाहीची अमृतमहोत्सवी वाटचाल: दशा आणि दिशा

भारतीय लोकशाही अमृतमहोत्सवाकडे वाटचाल करीत असताना या 75 वर्षातील भारतीय लोकशाहीचा प्रवास, विकास, आव्हाने, समस्या इत्यादींचा विचार करणे क्रमप्राप्त ठरते. म्हणून प्रस्तुत संशोधन लेखात भारतीय लोकशाहीच्या पूर्णत्वास जाणाऱ्या 75 वर्षाचा धावता आढावा घेण्यात आलेला आहे. जगातील सर्वात मोठी लोकशाही म्हणून भारतीय लोकशाहीचा गौरव केला जातो, मात्र या लोकशाहीच्या मार्गात असंख्य आव्हाने उभी राहिलेली आहेत. भारताने राजेशाही, बादशाही, सरंजामशाही तसेच ब्रिटिशांच्या साम्राज्यशाहीशी मुकाबला करुन लोकशाहीकडे वाटचाल केलेली आहे.

फेब्रुवारी 2021 मध्ये Economist Intelligent Unit (EIU) या संस्थेने प्रकाशित केलेल्या लोकशाही निर्देशांकाच्या अहवालामध्ये "भारताचा लोकशाही निर्देशांक सहा वर्षात (2014 ते 2020) 27 व्या स्थानावरून 53 व्या स्थानावर गेलेला आहे."[01] जगातील राष्ट्रांचा लोकशाही निर्देशांक घोषित करणाऱ्या EIU या संस्थेच्या अहवालानुसार 2014 मध्ये भारताचा लोकशाही निर्देशांक 27 व्या स्थानावर होता, मात्र 2019 मध्ये तो 51 व्या स्थानावर गेला आणि 2020 मध्ये तो आणखी घसरून 53 व्या स्थानावर पोहोचला. अशाप्रकारे लोकशाही निर्देशांकाची घसरण होणे, ही बाब भारतीय लोकशाहीत एकाधिकारशाही वाढण्याचेच द्योतक आहे. थोडक्यात भारतात पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांच्या कार्यकाळातील सहा वर्षात (2014 ते 2020) भारतीय लोकशाहीच्या निर्देशांकात विविध कारणांमुळे मोठी घसरण झालेली आहे, हे स्पष्ट होते. भारतीय लोकशाहीच्या वाटचालीविषयी भारतात सदोष लोकशाही असल्याचे सांगत EIU या संस्थेचा अहवाल पुढे म्हणतो की," भारतामधील अधिकार पदावरील व्यक्ती लोकशाही मूल्यांकडे दुर्लक्ष करतात. नागरिकत्वाचा मुद्दा धर्माशी जोडला जात असल्याने भारताच्या धर्मनिरपेक्ष व लोकशाही प्रतिमेला धक्का बसला आहे."[02] भारतीय लोकशाहीला एकीकडे धर्मनिरपेक्ष लोकशाही म्हणायचे आणि दुसरीकडे लोकशाही मूल्यांना तिलांजली देण्याचे प्रकार न शोभणारे आहेत. CAA आणि NIA या संदर्भातील अलीकडील काळात केलेल्या कायद्यामुळे भारतीय लोकशाहीतील धर्मनिरपेक्षता या मूल्याबाबत साशंकता व्यक्त केली जात आहे.

"भारतीय लोकशाहीतील निवडणुका पूर्णतः धन-धर्म-जात-हिंसा मुक्त आहेत, असे म्हणणे धारिष्ट्याचे ठरेल."[03] भारतीय लोकशाहीत विविध स्तरावर होणाऱ्या निवडणुकीमध्ये धन, धर्म, जात आणि हिंसा हे घटक महत्त्वाची भूमिका पार पाडत आहेत. या घटकांमुळे मतदारांच्या वर्तनावर सक्षम लोकशाहीच्या दृष्टीने नकारात्मक परिणाम होत आहेत. हे सर्व घटक भारतीय लोकशाहीला विघातक वळणावर घेऊन जात असल्यामुळे अमृतमहोत्सवी वर्षाकडे सुरू असलेल्या भारतीय लोकशाहीच्या वाटचालीतील मार्ग अधिकच खडतर होत आहे.

"भारतीय लोकशाहीमध्ये वेगवेगळे जातीसमूह राजकीय पक्षांच्या सत्ताप्राप्तीचे व जनाधाराचे स्रोत झालेले आहेत."[04] जात हा घटक भारतीय लोकशाहीपुढे एक मोठे आव्हान म्हणून उभा राहिलेला आहे. कारण विविध राजकीय पक्षांनी विशिष्ट जातींचा जनाधार प्राप्त करण्यासाठी 'व्होटबँक' म्हणून जातीचा वापर केला जात आहे. जातींच्या व्होटबँकेचा वापर करून विविध प्रादेशिक व राष्ट्रीय पक्षांनी भारतीय लोकशाहीत आजपर्यंत सत्ता प्राप्त केलेली आहे. भारतीय लोकशाहीतील 'जात' या घटकाचा दिवसेंदिवस वाढत जाणारा प्रभाव पाहता "भारतीय राजकारण म्हणजे जातीयता आणि जातीयता म्हणजे भारतीय राजकारण"[05] असे समीकरणच निर्माण झालेले आहे. राजकीय पक्षातील पदांचे वाटप, निवडणुकीतील उमेदवारांची निश्चिती, मंत्रिमंडळातील मंत्र्यांची नियुक्ती करताना जातींचा संदर्भ भारतीय लोकशाहीमध्ये घेतला जातो, त्यामुळे भारतीय लोकशाहीत राजकारणाकडे पाहण्याचा राजकीय पक्ष, राजकीय नेते तसेच

जनतेचा दृष्टिकोण जातीयवादी झालेला आहे, हे यावरून स्पष्ट होते. "जातीय उतरंडीनुसार राजकीय सहभाग होत राहिल्यामुळे देशातील लोकशाहीच प्रश्नांकित होणार की काय ?"[06] अशी भिती भारतीय लोकशाहीसंदर्भात सध्याच्या भारतीय लोकशाहीच्या वाटचालीवरून निर्माण झालेली आहे. थोडक्यात भारतीय लोकशाहीत नागरिकांचा राजकीय सहभाग हा 'जात' या घटकाच्या आधारे घेतला जात असल्यामुळे भारतीय लोकशाही सैद्धांतिक स्तरावर 'जातीमुक्त' होणे अपेक्षित असताना, मात्र ती प्रत्यक्षात व्यावहारीक स्तरावर 'जातीयुक्त' होण्याकडे कल वाढत चाललेला आहे. त्यामुळे वेगवेगळ्या जातीय रंगांनी रंगलेल्या भारतीय लोकशाहीसमोर जातींचा प्रभाव कमी करण्याचे मोठे आव्हान उभे राहिलेले आहे.

मार्च 2021 मध्ये स्वीडनमधील 'Varieties of Democracy' (V-DEM) या संस्थेने प्रकाशित केलेल्या अहवालामध्ये म्हटले आहे की," भारतात गेल्या काही वर्षांपासून लोकशाहीचा संकोच होत असून भारतात 'निवडणूकाधारित एकाधिकारशाही' (Elected Autocracy) निर्माण झालेली आहे."[07] भारतीय लोकशाहीत निवडणुकीद्वारे सत्ता स्थापन केली जात असली तरी, अलीकडील काळात निवडणुकीच्या माध्यमातून भारतात एकसूत्री कारभार करण्याकडे कल वाढत चाललेला आहे. कारण अलिकडील काळात एकचालकानुवर्तित्व असलेल्या राजकीय पक्षांच्या हाती सत्ता एकवटल्यामुळे राजद्रोहाच्या खटल्यात वाढ होणे, नागरी स्वातंत्र्य व माध्यम स्वातंत्र्यावर आघात होणे, शेतकरी आंदोलन अलोकशाही मार्गाने दाबून टाकण्याचा प्रयत्न करणे, राजकीय विरोधकांना देशद्रोही ठरवणे, नागरिकत्व कायद्याला विरोध करणाऱ्यांना बंदिस्त करणे इत्यादी प्रकार घडत असल्यामुळे भारतीय लोकशाहीचा संकोच होऊन एकाधिकारशाही वाढत चाललेली आहे. परिणामी भारतीय लोकशाहीच्या निर्देशांकात अलीकडील काळात मोठी घसरण होत आहे, ही बाब भारतीय लोकशाहीच्या विकासासाठी बाधक असल्यामुळे त्याची गंभीरता वेळीच ओळखणे आवश्यक आहे.

"प्रातिनिधिक लोकशाहीत जनप्रतिनिधी हे लोकशाहीचे रक्षक असतात, मात्र राजकीय पक्ष आणि जनप्रतिनिधी यांना लोकशाहीबद्दलची किमान आस्था असायला हवी, ती अलीकडील काळात दुबळी झालेली आहे."[08] थोडक्यात लोकशाहीमध्ये राजकीय पक्ष आणि जनप्रतिनिधी हे वास्तवात लोकशाहीचे रक्षक असतात, मात्र या लोकशाहीच्या रक्षकांची लोकशाहीबद्दलची आस्था कमी होत असल्यामुळे भारतीय लोकशाहीचा संकोच होत आहे.

"लोकसभा वा विधानसभा या प्रतिनिधीगृहात आधी संबंधित राजकीय पक्षांनी बहुमत मिळवायचे आणि मग आपला नेता निवडायचा, हे भारतीय लोकशाही पद्धतीतील गृहीतक आहे, मात्र अलीकडे भारतातील जवळपास सर्वच राजकीय पक्ष यास तिलांजली देताना दिसतात."[09] भारताने स्विकारलेली संसदीय लोकशाही ही प्रातिनिधिक लोकशाही आहे. या प्रातिनिधिक लोकशाहीत जनता मतदानाद्वारे आपला प्रतिनिधी निवडून देते आणि जनतेचे प्रतिनिधी राज्य व राष्ट्रीय स्तरावर शासनकारभार करण्यासाठी आपला नेता निवडतात, ही संसदीय लोकशाहीतील सैद्धांतिक बाजू आहे. मात्र अलीकडील

काळात निवडणूक होण्याआधीच पंतप्रधान किंवा मुख्यमंत्री पदाचा उमेदवार जाहीर करण्याची नवीन राजकीय परंपरा सुरु झाल्यामुळे संसदीय लोकशाहीच्या या सैद्धांतिक बाजूला मूठमाती दिली जात आहे. असे करणे, म्हणजे भारतीय लोकशाहीचे स्वरुप विसरुन या लोकशाहीचे विकृतीकरण करणेच होय. निवडणूक होण्यापूर्वीच मुख्यमंत्री किंवा पंतप्रधानपदाचा उमेदवार जाहीर करणे, म्हणजे लोकशाहीतील जनाधाराचा अवमान करणे आणि लोकप्रतिनिधींच्या नेता निवडीच्या अधिकारावर गदा आणणेच नव्हे, तर लोकशाहीच्या संविधानिक मूल्यांना तिलांजली देणे ठरत असल्यामुळे भारतीय लोकशाहीचे विकृतीकरण होत आहे.

भारतीय लोकशाहीमध्ये धर्मनिरपेक्षतेऐवजी एकधर्मीय राष्ट्राचा डंका पिटला जात आहे. आर्थिक समतेवर आधारित समाजवादाच्या संकल्पनेऐवजी कमालीच्या विषमतावादी भांडवलशाहीचा पुरस्कार केला जात आहे आणि लोकशाही अत्यंत पद्धतशीरपणे एकाधिकारशाहीच्या मार्गाने नेली जात आहे."[10] धर्मनिरपेक्षतेच्या मूल्यानुसार सर्व धर्मांना सामावून घेणाऱ्या धर्मनिरपेक्ष भारतीय लोकशाहीत अलीकडील काळात एकधर्मीयत्वाचा नारा दिला जात आहे, ही बाब भारतीय लोकशाहीला घातक ठरणारी आहे. तसेच आर्थिक विषमतेवर मात करण्यासाठी संविधानानुसार स्विकारलेल्या समाजवादाच्या तत्वाला तिलांजली देऊन विविध राष्ट्रीय उद्योगांचे खाजगीकरण करण्यामुळे भारतीय लोकशाही भांडवलशाहीकडे झुकत आहे. थोडक्यात भारतीय लोकशाहीला अलीकडील काळात एकाधिकारशाहीच्या मार्गाने घेऊन जाण्याचा प्रयत्न करणे म्हणजेच भारतीय लोकशाहीचे विकृतीकरण करणेच होय. असे विकृतीकरण भारतीय लोकशाहीच्या मार्गात अडथळा ठरण्याचा मोठा धोका संभवतो.

"सत्तेचे विकेंद्रीकरण हे आदर्श लोकशाहीचे द्योतक असते, पण अलीकडे भारतीय लोकशाहीत सत्तेचे कमालीचे केंद्रीकरण होतांना दिसत आहे."[11] मुळातच राजेशाही, सामंतशाही वा अन्य शासनप्रकारातील सत्तेच्या विकेंद्रीकरणावर प्रतिक्रिया म्हणून सत्तेचे विकेंद्रीकरण असणाऱ्या लोकशाहीचा उदय आणि विकास झाला, मात्र सत्तेच्या विकेंद्रीकरणाला लोकशाहीमध्ये सैद्धांतिक पातळीवर महत्त्व दिले जात असले, तरीदेखील विशेषतः भारतीय लोकशाहीत सत्तेचे अधिकाधिक केंद्रीकरण आणि लोकशाहीतील वाढत जाणारी व्यक्तिपूजा लोकशाहीच्या मार्गाक्रमणातील मोठे आव्हान ठरलेले आहे.

पक्षनिहाय मतांची टक्केवारी			
निवडणूक वर्ष	विजयी पक्ष	मिळालेली मते %	एकंदर मतदान %
1951	कॉंग्रेस	45.00	67.6
1957	कॉंग्रेस	47.8	68.6
1962	कॉंग्रेस	44.7	55.4
1967	कॉंग्रेस	40.8	61.0
1971	कॉंग्रेस	43.7	55.3
1977	जनता पक्ष	41.32	60.5

1980	कॉंग्रेस	42.7	60.9
1984	कॉंग्रेस	48.1	64.0
1989	नॅशनल फ्रंट	23.47	61.9
1991	कॉंग्रेस	36.40	55.9
1996	रालोआ	37.7	57.9
1998	रालोआ	28.36	62.0
1999	रालोआ	39.15	60.0
2004	कॉंग्रेस	26.5	58.0
2009	कॉंग्रेस	28.6	58.2
2014	भाजप	31.4	66.44
2019	भाजप	37.36	67.40

(आधार: भारतीय केंद्रीय निवडणूक आयोगाचे संकेतस्थळ) [12]

भारतीय संसदीय लोकशाहीत आजपर्यंत झालेल्या लोकसभेच्या 17 निवडणुकीतील राजकीय पक्षांना मिळालेल्या तसेच एकूण मतदानाची वरील तक्त्यातील टक्केवारी पाहता स्पष्ट होते की, आजपर्यंतच्या भारतीय लोकशाहीतील सत्ताधारी राजकीय पक्षाला वा आघाडीला मिळालेली मतांची टक्केवारी ही एकूण झालेल्या मतांच्या किमान 26.5 % ते कमाल 48.01 % पर्यंत आहे. याचाच अर्थ भारतीय लोकशाहीत सत्ताधारी राजकीय पक्षाला वा आघाडीला एकूण जनाधाराच्या 50 % सुद्धा जनाधार मिळालेला नाही. त्याचप्रमाणे आजपर्यंतच्या लोकसभेच्या 17 निवडणुकीमधील मतदानाची टक्केवारी पाहता स्पष्ट होते की, ही टक्केवारी किमान 55.03 % ते कमाल 68.06 % पर्यंत आहे. थोडक्यात लोकसभेच्या विविध निवडणुकीत राजकीय पक्षांना मिळालेल्या मतांची टक्केवारी आणि झालेल्या एकूण मतदानाची टक्केवारी पाहता, जनतेचा राजकीय सहभाग पाहिजे तेवढा नाही, म्हणजेच भारतीय लोकशाहीत जनता राजकीय बाबतीत बऱ्याच अंशी उदासीन आहे, म्हणून 'राजकीय उदासीनता' हे भारतीय लोकशाही समोरील मोठे आव्हान ठरलेले आहे.

लोकशाहीसमोरील धोक्यासंदर्भात महात्मा गांधी यांनी म्हटलेले आहे की," हुकूमशाहीत दमनाची भीती असते, तर लोकशाहीत प्रलोभनाची भीती असते."[13] हुकूमशाही शासनप्रकारात नागरिकांवर दबाव टाकून त्यांना दाबून टाकले जाण्याची जास्त शक्यता असते, मात्र लोकशाहीत नागरिकांना आमिष देऊन जनाधार आपल्याकडे वळविण्याचा जास्त धोका असतो, असे महात्मा गांधींनी स्पष्ट केलेले होते. महात्मा गांधीजींच्या या मताचा भारतीय लोकशाहीसंदर्भात विचार केल्यास स्पष्ट होते की, भारतीय लोकशाहीत सत्तेचे केंद्रीकरण जास्त प्रमाणात होण्यास प्रारंभ झाल्यामुळे भारतीय लोकशाहीला एकाधिकारशाहीच्या मार्गाने नेले जात आहे. म्हणून भारतीय लोकशाहीच्या मार्गात दमन आणि प्रलोभन या दोन्हीचाही धोका बळावत चाललेला आहे.

"भारतीय लोकशाहीत नागरिक-मतदार निवडणूक प्रक्रियेकडे आपल्या प्रश्नांच्या अभिव्यक्तीचे साधन म्हणून नव्हे, तर कोणाच्यातरी शुद्र सत्ताकारणाचे खेळणे म्हणून पाहू लागले आहेत."[14] भारतीय लोकशाहीची स्थिती आणि गती ज्या निवडणूक प्रक्रियेवर अवलंबून आहे, त्या निवडणुकीकडे नागरिक - मतदार 'राजकारणाचा खेळ' म्हणून बघत आहेत. याचाच अर्थ लोकशाहीतील निवडणुकीकडे नागरिक - मतदारांचे 'राजकारणाचा खेळ' या दृष्टिकोनातून पाहणे, हा लोकशाहीचा भविष्यातील आधारच खिळखिळा करण्यासारखे आहे, म्हणून केवळ भारतातील निवडणुका यथास्थित पार पडत आहेत, म्हणजे भारतीय लोकशाही भक्कम आहे, असे समजणे निश्चितच फसवे ठरेल, यात शंका नाही.

"राजकीय पक्ष आणि नेते राज्यघटनेच्या चौकटीत न राहता आपल्या चौकटीत राज्यघटनेला आणू पाहत आहेत. त्यासाठी सर्व यंत्रणा व स्वायत्त संस्थांचे राजकीयीकरण मोठ्या प्रमाणात होत आहे, हे भारतीय लोकशाहीसमोरील मोठे आव्हान आहे."[15] राजकीय पक्ष व नेत्यांकडून संविधानातील तरतुदीनुसार वर्तन न करता आपल्या राजकीय पक्षाच्या किंवा नेत्याच्या विचारसरणीच्या चौकटीनुसार राज्यघटनेला परिवर्तीत करण्याचे प्रयत्न म्हणजे भारतीय लोकशाहीच्या विकृतीकरणाचा कळसच होय. म्हणून देशातील शासकीय यंत्रणा तसेच स्वायत्त संस्थांचा गैरवापर करून या घटकांचे राजकीयीकरण करणे म्हणजे एकप्रकारे लोकशाहीचा दुरुपयोग करणेच आहे. भारतीय लोकशाहीची सद्यस्थिती (दशा) पाहता लोकशाहीवरील जनतेचा विश्वास कायम ठेवण्यासाठी तसेच लोकशाहीचा दुरुपयोग केला जाणार नाही, यासाठी लोकशाही ही केवळ राजकारणाची कार्यपद्धती म्हणून नाही, तर तत्त्वनिष्ठा आणि मूल्यविचार म्हणून वाढणे आवश्यक आहे, तेव्हाच भविष्यातील भारतीय लोकशाहीची दिशा अधिक स्पष्ट, भक्कम आणि स्थिर होण्याची अपेक्षा ठेवता येईल.

निष्कर्ष (Conclusions)

1. भारतीय लोकशाहीमध्ये अलीकडील काळात सत्तेचे अधिकाधिक केंद्रीकरण होत आहे.
2. भारतीय लोकशाहीला अत्यंत पद्धतशीरपणे एकाधिकारशाहीच्या मार्गाने घेऊन जाण्याचा प्रयत्न केला जात आहे.
3. भारतीय लोकशाहीत निवडणुकीच्या माध्यमातून एकसूत्री कारभार विकसित होऊन भारतीय लोकशाही 'निवडणूकाधारित एकाधिकारशाहीत' परिवर्तित होत आहे.
4. भारतीय लोकशाहीचा दिवसेंदिवस संकोच होऊन 'सदोष लोकशाही' निर्माण झालेली आहे.
5. भारतीय लोकशाहीतील नागरिक-मतदारांच्या राजकीय सहभागाचे प्रमाण कमी आहे. नागरिक-मतदारांची राजकीय उदासीनता मोठ्या प्रमाणात दिसून येते.
6. भारतीय लोकशाहीला दमन आणि प्रलोभन या दोन्हींचाही धोका निर्माण झालेला आहे.
7. भारतीय लोकशाहीचा अधिकाअधिक दुरुपयोग होण्याचा धोका निर्माण झालेला आहे.

8. भारतीय लोकशाहीची वाटचाल कायद्याच्या भक्कम आधारावर सुरू असली तरी, हा आधार कोणत्याही परिस्थितीत कमकुवत होणार नाही, याची दक्षता राजकीय पक्ष व नागरिकांनी घेणे आवश्यक आहे.
9. भारतीय लोकशाहीच्या वाटचालीत नागरिक-मतदार निवडणुकीकडे अभिव्यक्तीचे साधन म्हणून न पाहता 'राजकारणाचा खेळ' म्हणून पाहत आहेत.
10. भारतीय लोकशाहीच्या वाटचालीमध्ये विविध 'जाती' या राजकीय पक्षांच्या सत्ताप्राप्तीच्या 'व्होटबँक' बनलेल्या आहेत.
11. भारतीय लोकशाहीच्या वाटचालीत 'जात' या घटकाचा वाढता प्रभाव पाहता 'जातीयता म्हणजे भारतीय राजकारण आणि भारतीय राजकारण म्हणजे जातीयता', असे समीकरणच तयार झालेले आहे.
12. भारतीय लोकशाहीच्या सक्षमीकरणासाठी राजकीय पक्ष, राजकीय नेते आणि नागरिक-मतदार यांना लोकशाहीच्यादृष्टीने साक्षर करण्याची आवश्यकता आहे.
13. लोकशाहीच्या रक्षकांची भूमिका भारतीय लोकशाहीच्या वाटचालीत महत्त्वपूर्ण ठरणार आहे.
14. भारतीय लोकशाहीची अमृतमहोत्सवी वाटचाल पाहता स्पष्ट होते की, भारतीय लोकशाहीचे चक्र उलटे फिरत असून, भारतात अलीकडील काळात सरंजामी, ग्रामीण वळणाची, मात्र शहरी कपड्यांमधली लोकशाही आहे.
15. भारतीय लोकशाहीच्या अमृतमहोत्सवी वाटचालीत भारतीय लोकशाही सैद्धांतिक पातळीवर 'जातीमुक्त' होणे अपेक्षित असताना, मात्र ती व्यावहारिक पातळीवर 'जातीयुक्त' होण्याकडे कल वाढत चाललेला आहे.

उपाययोजना (Remedies)

1. भारतीय लोकशाहीचे स्वरूप विसरून न जाता भारतीय लोकशाहीचे विकृतीकरण करणे हे राजकीय पक्ष, राजकीय नेते आणि नागरिक-मतदारांनी थांबवणे आवश्यक आहे.
2. भारतीय लोकशाहीतील नागरिकांची राजकीय उदासीनता कमी करण्यासाठी नागरिक-मतदारांचा राजकीय सहभाग वाढवणे आवश्यक आहे. यातून भारतीय लोकशाहीची भावी वाटचाल भक्कम होण्यास मदत होईल.
3. भारतीय लोकशाहीच्या उज्वल वाटचालीसाठी राजकीय पक्ष, राजकीय नेते, नागरिक-मतदार यांच्यातील जातीय दृष्टिकोन नष्ट करणे आवश्यक आहे. तसेच जातीचा 'व्होटबँक' म्हणून गैरवापर करण्यात राजकीय पक्षांना प्रतिबंध करण्याबाबत ठोस कृतीयोजना करणे आवश्यक आहे.
4. लोकशाहीचा दुरुपयोग होणार नाही, याची दक्षता सत्ताधारी पक्ष, विरोधी पक्ष आणि जागृत नागरिकांनी घेणे गरजेचे आहे.

5. भारतीय लोकशाहीच्या धर्मनिरपेक्ष प्रतिमेला धक्का लागणार नाही, याची खबरदारी शासनातील सर्व घटकांनी घेणे आवश्यक आहे.
6. भारतीय लोकशाहीवरचा नागरिक-मतदारांचा विश्वास कायम ठेवण्याचे मोठे आव्हान निर्माण झालेले आहेत, म्हणून हा विश्वास कायम ठेवून त्यामध्ये उत्तरोत्तर वाढ करण्याची आवश्यकता आहे.
7. भारतीय लोकशाहीच्या उज्वल भविष्यासाठी राजकीय पक्ष, राजकीय नेते व नागरिक-मतदार या सर्व घटकांनी साधनसुचितेचा वापर करणे आवश्यक आहे.
8. नागरिक-मतदारांनी निवडणुकीकडे 'राजकिय खेळ' म्हणून न पाहता, आपल्या अभिव्यक्तीचे साधन म्हणून बघताना आपल्या दृष्टिकोनात बदल करणे आवश्यक आहे.

संदर्भसूची (References)

1. दैनिक लोकसत्ता, (लोकशाहीचा दुरुपयोग या लेखातून) दि. 18 मार्च 2021.
2. कित्ता
3. दैनिक लोकसत्ता, (निवडणूक पद्धत बदलायची गरज या लेखातून) दि. 13 जानेवारी 2022.
4. लोटे रा.ज., भारतीय राज्य व शासनव्यवस्था, नागपूर, पिंपळापुरे अँड कंपनी पब्लिशर्स, जून- 2011, पृष्ठ क्रमांक- 256.
5. कांबळे प्राचार्य डॉ. बाळ (संपादक), भारतीय लोकशाहीसमोरील आव्हाने, पुणे, डायमंड पब्लिकेशन्स, पृष्ठ क्रमांक- 88.
6. भोळे डॉ. भा.ल., भारतीय राज्यव्यवस्था, नागपूर, पिंपळापुरे अँड कंपनी पब्लिशर्स, जून- 2011, पृष्ठ क्रमांक 228.
7. उपरोक्त-01.
8. दैनिक लोकसत्ता, (आणीबाणीची आठवण का काढायची ? या लेखातून) दि. 09 जून 2021.
9. दैनिक लोकसत्ता, (भाबडे आणि लबाड या लेखातून) दि. 20 जानेवारी 2022.
10. उपरोक्त-01.
11. भारतीय केंद्रीय निवडणूक आयोगाचे संकेतस्थळ
12. दैनिक लोकसत्ता, (निवडणूक पद्धत बदलायची गरज या लेखातून) दि. 13 जानेवारी 2022.
13. उपरोक्त-01.
14. दैनिक लोकसत्ता, (लोकशाहीच्या आरशात मुद्दे दिसतील ? या लेखातून) दि. 16 जानेवारी 2022.
15. उपरोक्त-01.

NIU International Journal of Human Rights

A UGC CARE Listed Journal

ISSN : 2394 - 0298

CERTIFICATE OF PUBLICATION

This is to certify that

प्रा. डॉ. बाबासाहेब त्रिंबक मोताळे

सहयोगी प्राध्यापक, राज्यशास्त्र विभाग, स्व. अण्णासाहेब आर. डी. देवरे कला व विज्ञान महाविद्यालय, म्हसदी, ता. साक्री, जि. धुळे (महाराष्ट्र)

for the paper entitled

जागतिक शांतता आणि दहशतवाद

UGC

University Grants Commission

Approved Journal List

Vol. 9 (III) – 2022

Special Issue

in

NIU International Journal of Human Rights

UGC Care Group 1

ISSN : 2394 - 0298

Editor

जागतिक शांतता आणि दहशतवाद

प्रा. डॉ. बाबासाहेब त्रिंबक मोताळे सहयोगी प्राध्यापक, राज्यशास्त्र विभाग, स्व. अण्णासाहेब आर. डी. देवरे कला व विज्ञान महाविद्यालय, म्हसदी, ता. साक्री, जि. धुळे (महाराष्ट्र)

सारांश:-

दहशतवाद ही संकल्पना नवीन नसली तरीही तिचे स्वरूप विज्ञान व तंत्रज्ञानात झालेल्या विकासामुळे बदललेले आहे. दहशतवादाच्या राक्षसी विचारधारेमुळे जागतिक शांतता धोक्यात आलेली आहे. मूलतत्त्ववाद आणि सामाजिक असंतोषामधून दहशतवादाची सुरुवात झालेली आहे आणि बघता बघता या अमानवी आणि क्रूर विचारधारेने संपूर्ण विश्वाला आपल्या कवेत घेण्याचे प्रयत्न सुरू केलेले आहेत. जगातील विविध राष्ट्रात 20 व्या शतकाच्या उत्तरार्धापासून दहशतवादाने आपले हात-पाय पसरविण्यास सुरुवात करून जगातील सर्व राजकारण्यांना चिंतातूर आणि जनतेला भयभीत केलेले आहे. एकानंतर एक घडणाऱ्या दहशतवादी हल्ल्यामुळे संपूर्ण विश्व हादरून गेलेले आहे, पर्यायाने जागतिक शांतता भंग पावत चाललेली आहे. संयुक्त राष्ट्र संघटनेने दहशतवादविरोधी मोहिमेत आघाडी घेतलेली असली तरीदेखील त्यामध्ये संयुक्त राष्ट्रसंघाला काही अडथळ्यांमुळे पूर्ण यश येऊ शकलेले नाही, पर्यायाने दहशतवादाला रोखण्याचे आव्हान संपूर्ण विश्वासमोर असून त्यामुळे जागतिक शांतता धोक्यात आलेली आहे.

मूळशब्द:- दहशतवाद, मूलतत्त्ववाद, जागतिक शांतता, संयुक्त राष्ट्र संघटना, सुरक्षा परिषद, सुरक्षितता, आंतरराष्ट्रीय समस्या इ.

संशोधनाचा उद्देश:-

1) आंतरराष्ट्रीय दहशतवादाचा आढावा घेणे.

2) आंतरराष्ट्रीय शांततेतसमोरील दहशतवादाच्या आव्हानांचा अभ्यास करणे.

3) आंतरराष्ट्रीय शांततेच्या प्रस्थापनेसाठी दहशतवादाचे आव्हान पेलण्यासाठी उपाययोजना सुचविणे.

संशोधनाची गृहितके:-

1) आंतरराष्ट्रीय शांततेसमोर वाढता दहशतवाद हे एक मोठे आव्हान निर्माण झालेले आहे.

2) धार्मिक कट्टरता आणि मूलतत्त्ववाद यामुळे दहशतवादाचा प्रभाव अधिकच वाढत आहे.

3) संपूर्ण जग दहशतबादाच्या दहशतीखाली वावरत आहे.

4) दहशतवाद हि एक आंतरराष्ट्रीय समस्या बनलेली आहे.

संशोधन पद्धती:-

प्रस्तुत विषयावर संशोधन करीत असताना ऐतिहासिक, वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतींचा अवलंब करण्यात आलेला आहे. या संशोधन पद्धतींचा वापर करून विविध संदर्भ ग्रंथांचा आधार घेण्यात आलेला आहे.

जागतिक शांतता आणि दहशतवाद:-

आधुनिक काळात दहशतवाद ही संकल्पना नवीन राहिलेली नाही. जगात संघर्षाचे स्वरूप बदलत असून संघर्ष किंवा युद्धाची जागा दहशतवादाने घेतलेली आहे. वाढत्या दहशतवादाने संपूर्ण जग व्यापलेले आहे. पर्यायाने दहशतवादामुळे आंतरराष्ट्रीय शांततेसमोर खूप मोठे आव्हान उभे केलेले आहे. दहशतवादी कारवाया संघर्षाची पद्धत किंवा समस्येच्या निराकरणासाठी मार्ग म्हणून मोठ्या प्रमाणात वाढत आहेत. दहशतवादी कारवायातील हिंसक घटनांमुळे मानवी संस्कृतीच्या अस्तित्वावरच प्रश्नचिन्ह निर्माण झालेले आहे. कारण वाढत्या दहशतवादी घटनांमुळे जगातील लोकशाही राज्यव्यवस्था असो वा राजेशाही, हुकूमशाही, लष्करशाही राज्यव्यवस्था असो, अक्षरशः त्या कोलमडून पडत आहेत. दहशतवादी कारवायांच्या धास्तीमुळे राजकीय नेते चिंताग्रस्त तर नागरिक पूर्णपणे भयभीत झालेले आहेत. पर्यायाने संपूर्ण जगच अशांततेच्या मार्गाकडे मार्गाक्रमण करीत आहे.

" 20 व्या शतकाच्या उत्तरार्धातील साम्यवादी हुकूमशाही आणि इस्लामी मूलतत्त्ववाद यामुळेच दहशतवादाला वैचारिक प्रेरणा मिळाली."[01] दहशतवादाच्या माध्यमातून करण्यात येणाऱ्या अमानवी हिंसाचाराला खतपाणी घालण्याचे काम इस्लामी मूलतत्त्ववादी आणि साम्यवादी हुकूमशाही यांनी केल्यामुळे दहशतवादाच्या सीमा जगभर रुंदावल्या गेल्या आहेत, पर्यायाने जागतिक शांतता धोक्यात आलेली आहे. मुस्लिम मूलतत्त्ववादी विचारसरणीमुळे दहशतवादी प्रवृत्ती व कृत्यांना चालना मिळत गेली. अल-कायदा, लष्कर-ए-तोयबा, जैश-ए-मोहम्मद, हिजबुल मुजाहिद्दीन, इंडियन मुजाहिद्दीन इ. विविध मूलतत्त्ववादी संघटनांनी दहशतवादी हल्ले केल्याचे अनेकवेळा निष्पन्न झालेले आहे. "आंतरराष्ट्रीय दहशतवादाचा प्रारंभ 1960 नंतर अत्यंत वेगाने झाला"[02] आंतरराष्ट्रीय स्तरावर घडलेल्या दहशतवादी घडामोडी पाहता स्पष्ट होते की, 1960 नंतरच्या काळात दहशतवादी कारवायांचे प्रमाण मोठ्या प्रमाणात वाढतच गेले. साम्यवाद, नाझीवाद, फॅसिस्टवादी, अराजकतावाद या विचारसरणींचा प्रभाव 19 व्या शतकाच्या उत्तरार्धात तसेच 20 व्या शतकाच्या पूर्वार्धात वाढत गेल्यामुळे दहशतवादाला प्रोत्साहन मिळाले. दहशतवादी संघटना वा समूहांचे अमाप पीक वाढतच गेल्यामुळे ते जगव्यापक झाले. प्रसिद्ध युद्धनीतीज्ञ क्लोजविल्स यांच्या मते, "दहशतवादी संघर्ष हा आता दोन राष्ट्रांमधील शत्रूत्वाच्या अभिव्यक्तीचे एक प्रभावी साधन झालेले आहे."[03] म्हणजेच दोन शत्रू राष्ट्रांमधील संघर्षामध्ये प्लेटफार्म म्हणून दहशतवादी कारवायांचा उभय राष्ट्र वापर (गैर) करीत असतात. यातूनच आंतरराष्ट्रीय शांतता धोक्यात आलेली आहे. "सन 2004 मध्ये पाकिस्तानच्या अण्वस्त्र कार्यक्रमाचे जनक डॉ. ए. क्यू. खान यांनी बेकायदेशीरपणे अण्वस्त्र तंत्रज्ञान इराण, उत्तर कोरिया इ. राष्ट्रांना विकण्याचे कारस्थान उघडकीला आले. यावरून त्यांनी काही दहशतवादी संघटनांनादेखील अण्वस्त्र तंत्रज्ञान विकले असण्याची शक्यता आहे."[04] अशाप्रकारे अण्वस्त्र निर्माते राष्ट्र व शास्त्रज्ञ अण्वस्त्र निर्मितीचे तंत्रज्ञान इतरांना आणि विशेषतः दहशतवाद्यांना देत असतील तर हा आंतरराष्ट्रीय समुदायासमोरील खूप

मोठा चिंतेचा विषय ठरतो. यातून जगाची शांतता धोक्यात येऊन असंख्य लोकांच्या जीविताला धोका निर्माण झालेला आहे, शिवाय जागतिक शांततेला सर्वात भयंकर धोका दहशतवाद्यांच्या हाती अण्वस्त्र पडल्यास आण्विक दहशतवादामुळे निर्माण होऊ शकतो, याकडे पाकिस्तानसारखे राष्ट्र अक्षम्य दुर्लक्ष करीत आहे, ही बाब चिंतनीय आहे. "आज आंतरराष्ट्रीय सुरक्षिततेसमोर मूलतत्त्ववादी दहशतवाद हा एक मोठा धोका आहे. आंतरराष्ट्रीय स्तरावर दहशतवाद वांशिक आणि धार्मिक कट्टरपंथीयांचा तसेच अराष्ट्रीय घटनांद्वारे चालविला जाणारा हिंसाचार मोठ्या प्रमाणात आहे."[05] जागतिक शांततेसमोर कट्टरपंथीय दहशतवादी कारवायांचे मोठे आव्हान उभे राहिलेले आहे. वाढत्या दहशतवादी घटनांमुळे जागतिक शांतता पूर्णपणे धोक्यात आलेली आहे.

दहशतवादी घटनांनी जवळपास संपूर्ण जग व्यापलेले आहे. दहशतवादी कारवायांची व्यापकता वाढत असल्यामुळे आंतरराष्ट्रीय शांतता धोक्यात आलेली आहे. "अमेरीकेने सुदान, उत्तर कोरिया, इराक आणि इराण या राष्ट्रांना दहशतवादाचे पुरस्कर्ते राष्ट्र म्हणून घोषित केलेले आहे."[06] दहशतवाद्यांना आश्रय देणे, शस्त्र, प्रवास परवाने, प्रशिक्षण, वित्त व तांत्रिक मदत करणे इ. संदर्भातील तथ्य स्पष्ट झाल्यामुळे उपरोक्त राष्ट्रांना दहशतवादाचे पुरस्कर्ते म्हणून अमेरिकेने घोषित केलेले आहे. ही राष्ट्रे आपल्या भूमीचा गैरवापर दहशतवादी कारवायांना खतपाणी घालण्यासाठी करतात, हेच यातून स्पष्ट झालेले आहे. पाकिस्तान आणि अफगाणिस्तान ही राष्ट्रे जरी या यादीत समाविष्ट नसली तरी प्रत्यक्षात या देशातूनही दहशतवाद्यांना आणि दहशतवादी कारवायांना खतपाणी घातले जाते, हे विसरता येणार नाही. थोडक्यात अशा राष्ट्रांमुळे दहशतवाद पोसला जाऊन जागतिक शांतता दिवसेंदिवस धोक्यात येत आहे. "1985 मध्ये इटलीच्या अथिल लिरो जहाजातील प्रवाशांना दहशतवाद्यांनी ओलीस ठेवले."[07] दहशतवाद्यांनी प्रवाशांना ओलीस ठेवून आपली दहशत निर्माण केली होती.

जगातील विविध देशांमध्ये विविध ठिकाणी दहशतवाद्यांनी केलेल्या हल्ल्यामुळे जागतिक शांतता व सुरक्षिततेला आव्हान दिलेले आहे. "लोकशाहीचे प्रतीक असलेल्या भारतीय संसदेवर 13 डिसेंबर 2001 रोजी दहशतवाद्यांनी हल्ला केला."[08] भारतीय संसदेवरचा दहशतवादी हल्ला म्हणजे संपूर्ण देशावरचाच हल्ला होता, तसेच देशाच्या सुरक्षिततेला आव्हान देणारी ही एक मोठी घटना होती." 11 सप्टेंबर 2001 रोजी अमेरिकेच्या वर्ल्ड ट्रेड सेंटर व लष्कराचे मुख्यालय असलेल्या पेंटागॉनवर दहशतवाद्यांनी जोरदार आक्रमण केले."[09] जागतिक महासत्ता असलेल्या अमेरिकेवरदेखील दहशतवाद्यांनी हल्ला करून अमेरिकेला हादरा दिला.

"26 नोव्हेंबर 2008 रोजी प्रथम दहशतवाद्यांनी समुद्री मार्गाने येऊन भारताची आर्थिक राजधानी मुंबईवर हल्ला केला"[10] मुंबई हल्ल्यामध्ये नवीन मार्गाचा अवलंब दहशतवाद्यांनी केल्यामुळे दहशतवादाचे आव्हान व्यापक असल्याचे उघड झाले. त्यामुळे दहशतवादाच्या आव्हानाकडे बघण्याचा आंतरराष्ट्रीय समुदायाचा दृष्टीकोण बदलला. 11 सप्टेंबर 2001 रोजी अमेरिकेवर झालेल्या दहशतवादी हल्ल्यानंतर संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या आमसभेने 12 नोव्हेंबर 2001 रोजी दहशतवादाविरुद्ध एक सर्वसमावेशक ठराव मंजूर केला. या ठरावात म्हटले होते की,"A sustained comprehensive approach involving the active participation and collaboration of all member states of the United Nations, and in accordance with the charter of the United Nations and international law, is essential to combat the scourge of international terrorism." [11] आंतरराष्ट्रीय शांतता व सुरक्षिततेला धोका निर्माण करणारी दहशतवाद ही एक मोठी समस्या असून या

समस्येच्या उच्चाटनासाठी ठोस कार्यक्रम व योजनांच्या अंमलबजावणीची आवश्यकता या ठरावात स्पष्ट करण्यात आलेली आहे. "जागतिक महासत्तांच्या हितसंबंधांच्या राजकारणामुळे दहशतवादाच्या समस्येकडे पाहण्याचा पक्षपाती दृष्टिकोन तयार होतो."[12] थोडक्यात जागतिक स्तरावरील महासत्ता असणाऱ्या राष्ट्रांचे स्वार्थी राजकारण, त्यांचे व्यक्तिगत राजकीय हितसंबंध हे संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या दहशतवादविरोधी मोहिमेतील अडथळा ठरत आहेत, त्यामुळे जागतिक शांतता धोक्यात आलेली आहे.

निष्कर्ष:-

1) मूलतत्ववाद, सामाजिक असंतुष्टता हे दहशतवादाचे मूळ कारण आहे.
2) दहशतवादी कारवायांनी संपूर्ण जगाला अशांततेचा पर्वात ढकललेले आहे.
3) दहशतवादामुळे आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील सुव्यवस्था मोडकळीस येत आहे.
4) दहशतवादी घटनांमुळे अस्थिरता निर्माण होऊन विकासाचा वेग मंदावत चाललेला आहे. तसेच परकीय गुंतवणूक कमी होऊन प्रत्येक राष्ट्राच्या अर्थव्यवस्थेचे संतुलन बिघडलेले आहे.
5) दहशतवादामुळे जागतिक शांततेसमोर मोठे आव्हान निर्माण झाले आहे.
6) दहशतवादामुळे लोकशाहीवादी राष्ट्रातील लोकशाहीच्या मार्गात विविध अडथळे निर्माण झालेले आहेत.
7) वाढत्या दहशतवादी कारवायांमुळे प्रत्येक देशाच्या संरक्षण खर्चात वाढ झालेली आहे. पर्यायाने विकास कार्यासाठी निधीचा तुटवडा निर्माण झालेला आहे.
8) दहशतवादी हल्ल्यामुळे दहशतीची परिस्थिती निर्माण होऊन समाजात असुरक्षिततेची भावना वाढलेली आहे.
9) दहशतवाद ही एक विकृत, राक्षसी विचारधारा असून या विचारधारेतून जागतिक शांततेला धोका निर्माण झालेला आहे. जग अक्षरश: विनाशाच्या उंबरठ्यावर आलेले आहे.

उपाययोजना:-

आंतरराष्ट्रीय शांतता सुव्यवस्थित राखण्यासाठी संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या दहशतवादविरोधी प्रयत्न व मोहिमांना सर्व राष्ट्रांनी कृतीपर सकारात्मक प्रतिसाद देणे अत्यंत आवश्यक आहे. विशेषतः संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या सुरक्षा परिषदेतील पाचही कायम सदस्य राष्ट्रांनी स्वार्थी राजकारण न करता या समस्येची गंभीरतेने दखल घेतली पाहिजे, कारण आंतरराष्ट्रीय शांतता आणि सुरक्षितता धोक्यात आल्यामुळे त्याविरुद्ध ठोस कारवाई करण्याची मुख्य जबाबदारी सुरक्षा परिषदेची आणि त्यातही पाच कायम सदस्य राष्ट्रांची आहे. तसेच अविकसित, विकसनशील आणि विकसित राष्ट्रांमध्ये घडणाऱ्या दहशतवादी कारवायांकडे संयुक्त राष्ट्र संघटनेने विशेषतः सुरक्षा परिषदेने पक्षपाती दृष्टीकोनातून न पाहता सर्वांसाठी समान व व्यापक दृष्टीकोनाचा अवलंब करणे, ही बाब दहशतवादविरोधी मोहिमेला जागतिक पातळीवर सर्व राष्ट्रांचे सामूहिक सहकार्य मिळविण्यासाठी अत्यंत आवश्यक आहे. याशिवाय संयुक्त राष्ट्र संघाच्या दहशतवादविरोधी आंतरराष्ट्रीय मोहिमेसाठी 'दहशतवाद निर्मुलन शाखा' स्थापन करण्यात आलेली आहे, परंतु या शाखेला पुरेशा प्रमाणात निधी उपलब्ध होत नाही, म्हणून संयुक्त राष्ट्र संघाच्या सर्व सदस्य

राष्ट्रांनी दहशतवादविरोधी मोहीम यशस्वी करण्यासाठी दहशतवाद निर्मुलन शाखेला आर्थिक पाठबळ देणे महत्त्वाचे आहे. याशिवाय दहशतवादविरोधी मोहिमेला अधिक बळ मिळवून देण्यासाठी प्रत्येक राष्ट्राने सुरक्षा यंत्रणा अधिक सक्षम व सुसज्ज करणे आवश्यक आहे, तसेच प्रत्येक देशाने आंतरराष्ट्रीय सीमा भागामध्ये सीमा व्यवस्थापन प्रभावी व कार्यक्षम करणेही अत्यंत गरजेचे आहे, कारण सीमावर्ती भागातून दहशतवादी प्रवेश करण्याची जास्त शक्यता असते. याशिवाय प्रसारमाध्यमांवर योग्य व प्रभावी नियंत्रण ठेवणे, दहशतवादविरोधी राष्ट्रांमध्ये परस्पर सहकार्य निर्माण करणे, धार्मिक तेढ कमी करुन सर्वधर्मसमभावाची भावना वृद्धिंगत करणे, सीमावर्ती भागातील जनतेला विश्वासात घेणे, दहशतवाद्यांची आर्थिक नाकेबंदी करणे, दहशतवादी संघटनांवर तसेच अशा संघटनांना सहकार्य करणाऱ्यांवर बहिष्कार घालणे इ. विविध उपाय योजल्यास आंतरराष्ट्रीय शांतता राखण्यासाठी निश्चितच मदत होईल, मात्र त्यासाठी संपूर्ण आंतरराष्ट्रीय समुदायाने सकारात्मक आणि सामूहिकपणे ठोस कृती करण्याची आवश्यकता आहे.

संदर्भ:-

1) जाधव डॉ. व्ही. वाय., पाटील प्रा. होमसिंग, जागतिक सुरक्षा, प्रशांत पब्लिकेशन्स, जळगाव,2009, पृष्ठ क्र.-91

2) उदगावकर प्रा. म. न., एकविसाव्या शतकातील दहशतवाद, डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे, ऑगस्ट 2013, पृष्ठ क्र.-04

3) विसपुते डॉ. देवेंद्र, तोडकर डॉ. बी. डी., धर्माधिकारी डॉ. कविता, जागतिक सुरक्षाप्रशांत पब्लिकेशन्स, , जळगाव, जुलै 2015, पृष्ठ क्र.- 134

4) देवळाणकर डॉ. शैलेन्द्र, संयुक्त राष्ट्रे, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, डिसेंबर 2008, पृष्ठ क्र.- 166

5) विसपुते डॉ. देवेंद्र जी., आंतरराष्ट्रीय सुरक्षा समस्या, प्रशांत पब्लिकेशन्स, जळगाव, सप्टेंबर 2020, पृष्ठ क्र.-44

6) उपरोक्त-02, पृष्ठ क्र.- 259

7) उपरोक्त-01, पृष्ठ क्र.- 96

8) पाटील डॉ. के. बी., धर्माधिकारी डॉ. के. डी., गावित प्रा. जी. जे., भारतीय राष्ट्रीय सुरक्षा, अथर्व पब्लिकेशन्स, जळगाव, जुलै 2019, पृष्ठ क्र.- 75

9) उपरोक्त-03, पृष्ठ क्र.- 140

10) उपरोक्त-07, पृष्ठ क्र.- 75

11) उपरोक्त-04, पृष्ठ क्र.- 160

12) कित्ता, पृष्ठ क्र.- 169

सत्यं शिवं सुन्दरम्
Estd. 1949

Journal of The Maharaja Sayajirao University of Baroda

Certificate of Publication

Certificate of publication for the article titled:

TUDY OF ENTHALPY,ENTROPY AND FREE ENERGY OF ACTIVATION OF L-ARGININE
L-VALINE WITH DISTILLED WATER AT 298.15 and 308.15 K T

Authored by

U.B. Gawai
Late Annasaheb R.D.Deore Arts & Sci.College Mhasadi,Tal.-Sakri,Dist.Dhule
India

Volume No .56 No.1(VI) 2022

in

Journal of The Maharaja Sayajirao University of Baroda

ISSN : 0025-0422

(UGC CARE Group I Journal)

Editor
Journal MSU of Baroda

STUDY OF ENTHALPY,ENTROPY AND FREE ENERGY OF ACTIVATION OF L-ARGININE & L-VALINE WITH DISTILLED WATER AT 298.15 and 308.15 K

S.S. Nandre
U.B. Gawai
Late Annasaheb R.D.Deore Arts & Sci.College Mhasadi,Tal.-Sakri,Dist.Dhule
Mail.id- sandip.nandre11@gmail.com.

Abstract

Enthalpy, entropy and free energy of activation have been intended from the experimental values of density and viscosity of binary liquid mixtures of L-Arginine and L-Valine with water at different temperature. Densities and viscosities of liquid mixtures plays an significant role in finding their heat content, mass transport, fluid flow and molecular structures etc. excess molar enthalpy of activation and free energy of activation are useful in understanding the nature of intermolecular interactions, dispersion forces and the degree of hydrogen bonding between two liquids. All the mixtures exhibited endothermic enthalpies, entropy of activation are negative over all composition range. its values suggesting weak molecular interaction, dispersive forces and extend of hydrogen bonding between component molecules.

Keywords- L-Arginine , L-Valine, Excess molar volume, Excess molar enthalpy.

Introduction:

The physical properties of every matter depend directly on the nature of the molecule of the substance. The estimation of physical and thermodynamic properties would give consistent information regarding mixing properties with varying intermolecular interactions may be generated for pure substance and mixtures at any temperature and composition. The present investigations are regarding the molecular association of binary mixtures having L-Arginine and L-Valine with water. In view of the importance mentioned, an attempt has been mode to elucidate the molecular interaction in mixture of L-Arginine and L-Valine with water at 298.15 and 308.15 K. Additional excess properties are used to explain intermolecular interactions in these binary mixtures. Amino acids, which are the basic components of protein and are measured to be the model compounds of protein molecules, are suitable for better understanding of the interactions occurring between amino acid molecules and the entities present in the living cell. There are studies on volumetric and thermo chemical properties of amino acids in different salt-water mixed solvents, but very few in amino acids with aqueous solvents. The transport and thermodynamic study on the binary mixtures containing aniline, acetonitrile, ethyl acetate ,toluene and benzonitrile have been reported previously by Ali et al,[1] Nikam et al[2-4] and Gillet al.[5] Precise knowledge of thermodynamic and excess properties used to design different industrial process.

Experimental:

L-Arginine and L-Valine (S.D. fine chem.Industries,Mumbai purity 99%) was kept in desiccator containing $CaCl_2$ For 24 hrs after desiccators it is mixed in distilled water with different concentration. The mixtures of the desired composition were prepared by weighing on a HR 120 (A & D Japan) electronic balance with a precision of $\pm$ 0.0001 g. all mixed solvents were prepared by molality. The prepared solution was used within 12 hrs.

The densities of pure liquids and binary mixtures were measured by using 15cm^3 double arm pycnometer as describe earlier.[2-4] The Pycnometer was calibrated by using conductivity water with 0.9970 g/cm^3 as its density[6] at 298.15 K. The pycnometer filled with air bubble free experimental liquid was kept in transparent walled water bath for 10-15 min. to attain thermal equilibrium. The position of liquid levels in the two arms was recorded.

The dynamic viscosities were measured using an Ubbelohde suspended level viscometer[3-7], calibrated with conductivity water. An electronic digital stopwatch with readability of ± 0.01 sec. was used for the flow time measurement, at least three repetitions of each data reproducible to ± 0.05 sec. were obtained and the result was averaged. Since all flow times were greater than 200 sec and capillary radius (0.5 mm) was far less than its length (50 to 60mm.). The kinetic energy and corrections respectively were found to be negligible. The uncertainties in dynamic viscosities are of the order ± 0.003 m Pa s.

Theory & Calculations:

Experimental values of densities (ρ) have been used to calculate excess and thermodynamic properties[8-10]. The free energy of activation of viscous flow △G# is calculated as-

$$\triangle G\# = \triangle H\# - T\triangle S\# \quad \text{.......................} (1)$$

Excess molar volume V^E was intended from the density measurement by the relationships as follows:-

$$V^E = \frac{M_1 + x_2 M_2)}{\rho} (x_1V_1 + x_2V_2) \qquad (2)$$

Dynamic viscosities (η) of Choline chloride urea and water mixtures at different temperatures were calculated by the measuring density and flow time of the mixture (Table 1 and Table 2).

The viscosity deviation was calculated by

$$\Delta \eta = \eta - \{x1\ \eta1 + x2\ h2\} \quad \text{----------} (3)$$

The activation parameters ΔG^*, ΔH^* and ΔS^* were determined using Erying and John's equation-

$$\eta = \frac{hN}{V} \exp\left[\frac{\Delta H}{RT} - \frac{\Delta S}{R}\right] \quad \text{--------------------------} (4)$$

Where η - is viscosity of mixture, h, N and V are Planck's constant, Avogadro's number and molar volume respectively.

Table 1-Values of density, viscosity and excess properties of binary mixtures of L-Arginine (1) and water (2) at 298.15 and 308.15 K.

Temp (K)	X_1	ρ (gm/cm³)	η (mPaS)	V^E (m^3mol^{-1})	Δη (mPaS)
298.15	0.0002	1.0043	0.04739	-0.1520	-84.3223
	0.0010	1.0065	0.04467	-0.0897	-84.5269
	0.0019	1.0095	0.04639	-0.1402	-84.2795
	0.0087	1.0163	0.04432	-0.1686	-84.2592
308.15	0.0002	1.0016	0.03863	-0.1649	-67.3808
	0.0010	1.0036	0.03693	-0.0974	-67.4969
	0.0019	1.0073	0.03788	-0.1628	-67.3413
	0.0087	1.0134	0.04003	-0.1711	-66.9451

Table 2- Values of density, viscosity and excess properties of binary mixtures of L-Valine (1) and water (2) at 298.5 and 308.15K.

Temp (K)	X_1	ρ (gm/cm³)	η (mPaS)	V^E (m^3mol^{-1})	Δη (mPaS)
298.15	0.0002	1.0042	0.04955	-0.1217	-84.1069
	0.0009	1.0085	0.04543	-0.1788	-84.4604
	0.0018	1.0092	0.04486	-0.1665	-84.4411
	0.0090	1.0105	0.04579	0.0059	-83.7399
308.15	0.0002	1.0014	0.04067	-0.1254	-67.1762
	0.0009	1.0046	0.03660	-0.198	-67.5363
	0.0018	1.0070	0.03713	-0.1836	-67.4231
	0.0090	1.0124	0.03766	-0.0036	-66.8855

Tabel-3- Thermodynamic Activation Parameters for the L-Arginine + Water sytem.

X_1	$\Delta H^\#$ x 10^{-3} (J mol^{-1})	$\Delta S^\#$ (JK^{-1} mol^{-1})	$\Delta G^\#$ x 10^{-3} (J mol^{-1})	
			298.15K	308.15K
0.0002	22.8277	0.98112	15.5465	16.3962
0.0010	15.8087	-2.16838	13.1622	13.1705
0.0019	14.6149	-4.55183	13.2178	13.2523
0.0087	8.79902	-14.6718	13.1734	13.3201

Tabel-4- Thermodynamic Activation Parameters for the L-Valine + Water system.

X_1	ΔH^* x 10^{-3} (J mol^{-1})	ΔS (JK^{-1} mol^{-1})	ΔG^* x 10^{-3} (J mol^{-1})	
			298.15K	308.15K
0.0002	15.01662	0.24892	13.3889	13.4014
0.0009	14.61001	-1.85967	13.1610	13.1725
0.0018	13.14354	-3.33449	13.1494	13.1660
0.0090	11.71111	-6.38515	13.2981	13.3042

Results And Discussion:

The experimental values of density, viscosity, excess volume and viscosity deviation are presented in Table 1 and Table 2. The sign and magnitude of V^E gives a good estimate to the strength of unlike molecular interactions in the solution phase. Positive V^E indicates the weak interactions whereas, large negative values of V^E are found when these interactions are strong. In the present investigation, the values of excess molar volumes are found to be negative indicating strong hydrogen bonding interaction for the entire mole fraction of L-arginine and L-Valine with water.

The magnitude of $\Delta\eta$, the sign and extent of deviation of this property from ideality depends on the strength of interaction between unlike molecules. The excess viscosity gives the strength of the molecular interaction between interacting molecules; the large negative values of excess viscosity for all the systems can be attributed to the presence of the dispersion, induction and dipolar forces between the components.

The observed values of ΔH^* and ΔG^* for the binary mixture are positive as shown in Table 3 and Table 4. The enthalpy of activation depends on geometrical effect as well as intermolecular interaction[11-13]. The values of $\triangle H\#$ are positive for the binary mixtures of L-Arginine and L-Valine with water for entire composition range, suggesting the presence of specific interaction between constituent molecules. A close perusal of Table 3 and Table 4 show that the mixture exhibited endothermic enthalpies which increased quasi-exponentially and then decreased with increasing concentration of L-Arginine and L-Valine. The negative values of $\triangle S\#$ indicate that the formation of activated complex introduces molecular order probably due to interactions between the two components of mixtures. The values of $\triangle G\#$ are positive for all the binary systems studied at all temperatures and the values of $\triangle G\#$ depend on sign and magnitude of corresponding $\triangle H\#$ and $\triangle S\#$. The values of $\triangle G\#$ are increases as temperature increases[9-13].

References :

[1] A. Ali and A.K.Nain, *Indian J. Pure Appl. Phys*, 39, 421-427, **2001**.

[2] P.S.Nikam, M.Hasan and V.U.Patil, *J.Pure Appl.Phys.*, 38, 693-696, **2000**.

[3] P.S.Nikam, B.S.Jagdale, A.B.Sawant and M.Hasan, *J.Chem. Eng Data*.45, 214-218,**2000**.

[4] P.S.Nikam, T.R.Mahale and M.Hasan, *Acustica, Acta.Acustica*. 84, 579, **1998**.

[5] D.S.Gill, T.Kaur, I.M. Joshi and J.Sing, *J.Chem Soc. Faraday Trans*. 89, 1737-1740, ***1993***.

[6] K.N.Marsh, Recommended Reference Materials for realization of physico chemical properties. Blackwell scientific publication, Oxford, U.K. **1987**.

[7] A.J. Treszezanowicz and G.C.Benson, *J.Chem. Thermodynamic*-10, 967,**197**[illegible].

[8] S.R.Patil, U.G.Deshpande and A.R.Hiray, *Rasayan J. Chem. Vol-3* (1), 66-7[illegible], **2010**.

[9] Divya Shukla, Shashi Sing, Manisha Gupta and J.P.Shukla, *Int.J. Thermophy*[illegible] Vol.29, 1376-1384, **2008**.

[10] Thrumaran S. and Karthikelyan N, *International J. Chemical Research*, Vol 3 (3), 3-88, **2011**.

[11] Rajathi K., S.J.Aksar Ali and Rajendra A. *J. Chem, Pharma. Res. Vol.3,* (5) . 348-358, **2011.**

[12] '.Kannapan and R.Jaya Santhi. Indian *J. Pure and Appli. Phys. Vol.* 43, 750-7 4,**2005.**

[13] Subhash Bhatiya, Jasbir Sagnwan and Rachana Bhatiya, *Journal of Molecular quid Vol.161* (2), 96-101, **2011.**

V T Pawar
Hindi
2021-22- Paper- Publis
(1)

E- ISSN 2582-5429

AMRJ

Akshara Multidisciplinary Research Journal

Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal

हिंदी साहित्य में आदिवासी विमर्श June 2021 Special Issue 02 SJIF Impact- 5.54

हिंदी साहित्य में आदिवासी विमर्श

विशेषांक प्रकाशक

प्र.प्राचार्य डॉ. एस. आर. मगरे

अ शि मंडल द्वारा संचालित कला वाणिज्य ट्रस्ट का,
चं.ह.चौधरी कला,शं गो पटेल वाणिज्य एवं बा भ जा पटेल विज्ञान महाविद्यालय,तलोदा

अतिथि संपादक

प्रो. संजयकुमार शर्मा

हिंदी विभागाध्यक्ष ,
अ शि मंडल द्वारा संचालित कला वाणिज्य ट्रस्ट का,
चं.ह.चौधरी कला,शं गो पटेल वाणिज्य एवं बा भ जा पटेल विज्ञान महाविद्यालय,तलोदा

सह संपादक

डॉ. रमा शर्मा

संरक्षक
हिंदी कल्चर सेंटर टोक्यो, जापान

सह संपादक

डॉ महेश गांगुर्डे

हिन्दी विभागाध्यक्ष,
कला, वाणिज्य महाविद्यालय,
अक्कलकुवा

E- ISSN 2582-5429
Akshara Multidisciplinary Research Journal
Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal
हिंदी साहित्य में आदिवासी विमर्श June 2021 Special Issue 02 SJIF Impact- 5.54

27

'अल्मा कबूतरी' उपन्यास में आदिवासी नारी का जीवन

प्रा. डॉ. वनिता त्र्यंबक पवार - निकम
हिंदी विभागाध्यक्ष एवं शोध – निर्देशिका
स्व. अण्णासाहेब आर. डी. देवरे कला एवं विज्ञान महाविद्यालय, म्हसदी, तह.- साक्री, जि.- धुलियाँ
मो. 9423523760 E-mail: vanitapawar27@yahoo.in

'अल्मा कबूतरी' उपन्यास अपराधी माने जाने वाली जनजाति कबूतराओं के इतिहास, जंगल से जेल के सफर और संघर्ष की दास्तान है। जिसमें ममता-प्रेम, वासना, घृणा-द्वेश, संघर्ष और विद्रोह के कुरूप यथार्थ का नाटकीय ताना-बाना है। कबूतरा मर्द दारोगा-पुलिस की मारपीट सहते उनके जूतों के नीचे कुचले जाते हैं। उत्पीड़न और अत्याचार सहने के कारण उनके जिस्म लोहे के हो जाते हैं, जिससे पुलिस भी घबराते है। उनका सफाया करने के लिए डाकुओं के साथ सांठ-गांठ करके पुलिस उनकी मौत की सौदागर बन जाती हैं और मुठभेड़ के नाम पर डाकुओं के बदले कबूतरा मार गिराया जाता है। अपराधी जनजाति के रूप में समाज के हाशिए पर जीने वाले कबूतराओं के दमन-चक्र की बखिया उधेड़ता है कबूतरी कदम बाई का यह कथन-

"…. हमें तो बचपन से एक सच्चाई समझाई गई है कि कबूतरी के मर्द की कोई खेती-धरती नहीं होती। कुआँ-तालाब पर उसका हक नहीं होता। फिर भी जिंदा रहना होता है। अन्न-पानी चुराओं और जुटाओ। बिना छत के सोने की आदत डालो। मौसमों को फतह करो।"[1]

कबूतरा स्त्रियाँ ताकतवर होती हैं और उनके पुरूषों की तरह वे हथियार चलाने में माहिर और अचूक निशानेबाज होती है। कदमबाई, भूरी और अल्मा इस उपन्यास की सशक्तनारियाँ हैं जो जीवन की हर चुनौती का साहस से सामना करती हैं। साहस के बल पर विषम परिस्थितियों में भी ये नारीयाँ समाज के पन्ने पर एक नया इतिहास रचते हुए कबूतराओं की सामाजिक जीवन धारा को ही मोड़ देती हैं। आम नारी की तरह इनके दिल में कभी ममता का सागर हिलोरे मारता है और कभी संघर्ष और विद्रोह की ज्वाला धधकती है इनके सीने में।

कदमबाई एक साहसी और संघर्षशील नारी है जो अपने पति जंगलिया के मारे जाने के बाद जीवन की चुनौतियों से निरंतर अकेले ही जूझती रहती है। कबूतरा लोग दारू के धंधे से रोजी-रोटी का जुगाड़ करते हैं। इन दारू के ठेकों पर पुलिस निरंतर हमला करती रहती है। इन हमलों के कारण कबूतरा मर्द अक्सर या तो जेल में होते हैं या पुलिस से बचने के लिए जंगलों में छिप जाते हैं। पुलिस के लगातार हमलों के कारण भूखे-प्यासे-नंगे रहकर जीवन बिताने को बाध्य कबूतराओं की दयनीय और अमानवीय स्थिति पर अफसोस भरे स्वर में कदमबाई अपनी जिठानी से कहती है-

"भजनी जिज्जी, हमारे पास न मरो को कफन न जिंदों को लत्ता। दो घंटे में ही तबाह हो गए।"[2]

इन शब्दों में अपने लोगों के प्रति कदमबाई की चिंता साफ झलकती है। इस चिंता से उबरने के लिए केहरसिंह सुझाव देता है कि परमिट लेकर इन अवैध ठेकों को वैध बनाया जाए। केहरसिंह की मदद से परमिट मिल जाता है और दारू का धंधा खूब फलने-फूलने लगता है। इनके फलने-फूलने से जलने वाले लोग इन पर हमले करने लगे। शराब ऐर नमकीन नष्ट होने लगे। रोजी-रोटी की समस्या फिर मुँह बाए खड़ी थी। इस पर केहरसिंह इस हमलों से रक्षा करने के लिए जवान और जांबाज कबूतराओं की टोली बनाने की बात करता है।इस पर सरमन मखिया राजी नहीं होता। वह चिंतित हो जाता है कि फिर चोरी-लुटपाट, सेंधखोरी के उनके पीढ़ीयों से चले आ रहे धंधे का क्या होगा? धंधे के आभाव में सगाई-ब्याह नहीं होंगे और फिर अन्य मुखिया इस हरकत पर कुपित होकर उन्हें रौंद डालेंगे। हमलों में होने वाली मारकाट और बर्बादी से औरतें ही सबसे ज्यादा घायल होती हैं। हमलावरों के हत्थे स्त्रियाँ और बच्चे ही चढ़ते हैं। जुल्मों से लूटती-पिटती, उजड़ती-मरती स्त्रियों की वेदना से संवेदना रखनेवाली कदमबाई अपने तबके के पूरूषों की कायरता और बुजदिली को ललकारती हैं। ऐसी स्थिति में कबूतरा स्त्रियों को सुरक्षा पाने हेतु दूसरे-तीसरे-चौथे मर्द करने पड़ते हैं।[3]

दारू का धंधा चलने के कारण अनेक घरों में चूल्हा जलने लगा था।धंधे पर मार पड़ने के कारण फिरसे रोजी-रोटी की समस्या उत्पन्न हो गई थी। साहसा और संघर्षशील कदमबाई अपने लोगों की दीन-हीन स्थिति से चिंतित होकर मुखिया को आड़े हाथों लेती

E- ISSN 2582-5429
Akshara Multidisciplinary Research Journal
AMRJ
Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal
हिंदी साहित्य में आदिवासी विमर्श June 2021 Special Issue 02 SJIF Impact- 5.54

है। कबूतरी होने के बावजूद नारी होने के नाते कदमबाई का हृदय ममता से सराबोर है। उसके हृदय की धड़कन उसका पुत्र राणा है। मुर्तिचुराने के कारण कदमबाई का पति जंगलिया पुलिस से छिपा हुआ था। वह कदम से मिलने आने वाला था किंतु धोखे से मंसाराम पहुँच जाता है। इससे उत्पन्न राणा को वह न कज्जा मानती है न कबूतरा। जाति-पाति के भेदभाव से परे वह अपने बेटे को कुछ ऐसे पालना है की जातिगत खूबियों अथवा दोषों के बजाय उसमें सहज मानवीय गुण हों। इन्सानियत को सबसे बड़ा मानने वाली कबूतरी अपने पुत्र का पालन-पोषण इसी महत्वाकांक्षा के साथ करना चाहती है। बच्चे की वह कोई जातिगत पहचान नहीं चाहती है इसलिए वह कहती है- "समय बताएगा कि यह बच्चा न कज्जा है न कबूतरा। आदमी है बस।"[4]

कबूतराओं के बीच अपना डेरा बनाए रखने के लिए और रोजी-रोटीके लिए लूट-पाट, चोर, डकैती का धंधा अपनाना जरूरी था राणा के लिए। इसके लिए कदमबाई उसे हथियार चलाना, निशानेबाज करना सिखाती है। किन्तु राणा निशाने बाजी से घायल होने वाले पक्षियों को तड़पते देख काँप उठता है। राणा के कोमल हृदय को देख कदमबाई उसकी इच्छा के विपरीत उसे इस धंधे में धकेलना नहीं चाहती। व्यावहारिक और दूरदर्शी कदमबाई बेटे की नब्ज पहचानकर उसे शिक्षा की ज्योतिर्मयी राह पर चलने की इजाजत देती है उसे स्कूल में दाखिल करती है। अपनी जाति के धंधे और व्यापार को धता बताते हुए कदमबाई राणा को ऊँची विद्या और ज्ञान पाने के लिए रामसिंह के हवाले करती है। कदमबाई भावुक और ममतामयी है। किन्तु बेटे के ऊँचे सपने और सुनहरे भविष्य को पूरा करना ही कदमबाई का जीवन लक्ष्य है। राणा को ऊँची शिक्षा के लिए अपने से दूर करते हुए कदमबाई की विव्हल मनोदशा में ममतामयी माँ का स्वरूप सहज ही उभरकर आता है- "... पीठ, पेट, आँखें, नाक, होंठ...पूरा बदन रो रहा है। मैं तेरी दुबली देह और भोले चेहरे को देखकर जीने की ताकत जुटाती रही रे... अपनी भूख-प्यास में नहीं तेरी चिंता में जिंदा रहती थी।...राणा रे....तेरी माँ वीरान... अब चिंता में नहीं दुःख में डूब जाएगी, जो दुःख तेरे विछोह ने पैदा कर डाला। रे जल्दी आना बेटा।"[5]

कदमबाई राणा के लिए एक आदर्श और ममतामयी माँ है, जो बेटे को भागना नहीं लड़ना सिखाती है। जीवन के हर मोड़ पर संघर्ष की अलख जगाए रखने की प्रेरणा देती है कदमबाई। उसकी हिम्मत और हौसले के आगे राणा स्वयं को तुच्छ मानता है किन्तु एक नारी की ईर्ष्या और द्वेष की प्रवृती से भी वह अछूती नहीं है। राणा के जरिए वह बार-बार मंसाराम को बेगैरत करना चाहती है, मानो की उसके गुनाह की सजा दे रही है। मंसाराम को अपनी संतान राणा को कबूतराओं की जीवन शैली में पलते-बढ़ते देख तकलीफ होती है पर वह विवश है। चोरी-छिपे वह राणा से मिलकर उसकी मदद स्वरूप कपड़े-लत्ते भेंट करता है। रोजी-रोटी कमाने के लिए कदमबाई नन्हें राणा को कबूतराओं के पुश्तैनी अपराधिक धंधों की ओर प्रवृत्त करती है। किन्तु मंसाराम नहीं चाहता कि राणा एक कज्जा होकर कबूतराओं का अपराधी जीवन बिताए। किन्तु इसे रोक पाने में असमर्थ। मंसाराम को दूर से अपने बेटे के लिए छटपटाते देख कदमबाई के कलेजे में ठंडक पहुँचती है। कपट से उसे गर्भवती करने के लिए अपराधी मंसाराम को अपने बेटे केमोह में तड़पता देख कदमबाई को जो सुख मिलता है उसमें कदम की द्वेष और प्रतिहिंसात्मक मनोवृत्ति स्पष्ट होती है। कदमबाई के इस मनोभाव में इसकी हलकी झलक मिलती है- "देखते जाओ- उसका दारू बेचना, चोरी करना, बार-बार जेल जाना...हमारी बिरादरी का कारोबार यही है, इसमें बीरा क्या है?...पर तुम्हारी एक शाख दगीली होती चली जाएगी, क्यों की इसके बच्चे भी आगे यही करने वाले हैं। ऐसे फूल-फलों को लोग छूने से पहले ही फेंक देते हैं।"[6]

विधवा कदमबाई इस उपन्यास की एक सशक्त पात्र है जो जीवन की विषमताओं से अकेले ही जूझती रहती है- अपने बेटे को भी वह संघर्षशील बनाती है व अपने डेरे के लोगों को वह कायरता छोड़ साहस जुटाने की राह दिखाती है। अपने अपराधी मंसाराम को वह अपने तरीके से सजा भी देती है और पूर्ण रूप से उसके पास आ जाने पर वह उसे अपनाती भी है। कदमबाई की हिम्मत और हौसलों के आगे जवान बेटा राणा स्वयं को बहुत कमजोर और बौने रूप में देखता है।

भूरी कबूतरी इस उपन्यास की एक बहादुर नारी है। राजा-महाराजों के किस्से-कहानियाँ सुन-सुनकर बहादुरी उसकी देह में उतर गई थी। रानी पद्मिनी के इतिहास की कथा सुनकर वह स्वयं को किसी पद्मिनी से कम नहीं मानती अतः ललकार और विद्रोह की राह ही उसकी राह थी भूरी के भाई के लिए न्याय पाने की कोशिश में अन्यायियों के हाथ लग भूरी का पति वीरसिंह मारा जाता है। वीरसिंह और भूरी दोनों हि शिक्षा, न्याय और ईमानदारी को जीवन में सबसे बड़ा मानते थे। मृत पति के साथ सती न होकर जिंदा रहती है भूरी, क्योंकि उसने शपथ ली थी कि वह चार महीने के रामसिंह को पढ़ाएगी लिखाएगी। बेटे को कुल्हाड़ी-डंडा न थमाकर पोथी-पाटी पकड़ाने वाली बस्ती की सबसे पहली माँ थी भूरी। सामाजिक जीवन-धारा के विपरीत चलने की ठानने पर कज्जा हो या

कबूतरा, विधवा नारी के लिए राह कंटीली होती चली जाती है। किंतु ज़िद्दी भूरी बिरादरी की रत्ती भर परवाह न कर अपने सपने का दामन थामें इस कंटीली राह पर चल पड़ती है। वह लहु-लुहान होती रहती है किंतु हार नहीं मानती। पढ़ाई के जरिए बनने वाले बेटे के ऊँचे भविष्य के आगे उसे अपनी देह तुच्छ जान पड़ती है। बेटे के लिए देह को लुटाने वाली भूरी एक ममतामयी माँ है, लीक से हटकर एक नई लकीर खींचने की उसकी महती में भूरी की साहसी और जुझारू प्रवृत्ति स्पष्ट होती है- "…. विद्या का दामन थामा है तो बेबसी और बदगंतों से गुजरना होगा। माँ के घावों पर जैसे रामसिंह की छोटी-छोटीउंगलियों ने स्याही लेप दी हो। भूरी समझ रही थी- बेटे का उजाले भरा रास्ता माँ की देह से गुजर रहा है।"[1]

भूरी के चाल-चलन से मुखिया और पंच चिंतित हो जाते है कि भूरी को देखकर बिरादरी की औरतें भी मनमानी करने लगेंगी तो फिर शादी-ब्याह, घर-परिवार कैसे बचेंगे। अपनी पवित्रता साबित करने के लिए पंचायत भूरी को जल समाधि की अग्नि परीक्षा देने की सजा सुनाती है। भूरी न तो पंचायत को मानती है न उसका फैसला। और न ही स्वयं को पवित्र। किस्से-कथाओं के जरिए कबूतराओं के इतिहास के सुत्र को रानी पद्मिनी से साहसी और संघर्षशील चरित्र को स्वयं में आरोपित कर अपनी जीवन राह स्वयं चुनती है। अल्मा कबूतरी अपनी दादी भूरी की तरह ही साहसी और संघर्षशील नारी है जो प्रार्थना में भी सरफरोसी का गीत गुनगुनाती है। पिता रामसिंह के मारे जाने के बाद सूरजभान की कैद में अल्मा भूखी-प्यासी रहती है। खाट से बंधी अल्मा कैद से छुटने के लिए छटपटाती रहती है किन्तु भोजन-पानी को हाथ नहीं लगती। धीरज से कहे गए नत्थु के इन शब्दों में अल्मा की दृढ़ शक्ति का परिचय मिलता है- "पर कहते हैं न की धनबल की सत्ता न मानने वाले को कौन झुका सकता है?"[2]

अल्मा साहसी लड़की है जो पलायन में नहीं संघर्ष में विश्वास रखती है। जीवन को वह अपनी शर्तों पर जीना चाहती है। वह राणा से प्रेम करती है, उसके संग ब्याह कर घर बसाने का सपना देखती है किन्तु पिता के प्रति कर्तव्य पालन के धर्म में वह पीछे नही हटती। डाकू बेटासिंह और पुलिस अल्मा के पिता रामसिंह पर कबूतरा का इंतजाम करने का दबाव डालता हैजिससे कबूतरा को मार मुठभेड़ में डाकू की मौत को दुनिया के सामने दिखाया जाय। रामसिंह की तरफ से देरी होने पर बेटासिंह अपने लिए अल्मा को मांग कर दुर्जन के घर उसे रखता है। बेबस पिता के प्राणों की रक्षा के लिए अल्मा स्वयं को दांव पर लगा देती है। इस प्रकार संतान-धर्म निभाते हुए वह अपने प्रेम की बलि देकर, संघर्ष और खतरों भरी जीवन राह को चुनती है।

अपने नाम को सार्थक करने वाली अल्माकबूतराओं की अंतहीन संघर्ष गाथा है और हिंदी साहित्य के पन्ने पर जड़ा कबूतरा नारी के साहस और शौर्य का अनुपम नगीना है।

संदर्भ

1. अल्मा कबूतरी: मैत्रेयी पुष्पा,राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली, प्र. सं. 2000,पृष्ठ 113
2. अल्मा कबूतरी: मैत्रेयी पुष्पा,राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली, प्र. सं. 2000,पृ. 48
3.अल्मा कबूतरी: मैत्रेयी पुष्पा,राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली, प्र. सं. 2000,पृ. 35
4.अल्मा कबूतरी: मैत्रेयी पुष्पा,राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली, प्र. सं. 2000,पृ. 11
5.अल्मा कबूतरी: मैत्रेयी पुष्पा,राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली, प्र. सं. 2000,पृ. 37
6.अल्मा कबूतरी: मैत्रेयी पुष्पा,राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली, प्र. सं. 2000,पृ. 75
7.अल्मा कबूतरी: मैत्रेयी पुष्पा,राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली, प्र. सं. 2000,पृ. 291

Akshara Multidisciplinary Research Journal
Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal

September 2021

Special Issue 02 Vol. VI

21 वीं सदी के हिंदी साहित्य में महिला लेखन की भूमिका

अतिथि संपादक
डॉ. राजेंद्र उमेकर
प्राचार्य
बी.एस.पाटील कॉलेज, परतवाडा

कार्यकारी संपादक

डॉ.गजानन चव्हाण
प्रधान सचिव
महाराष्ट्र हिंदी परिषद

प्रो. डॉ.जिजाबराव पाटील
अध्यक्ष
महाराष्ट्र हिंदी परिषद

प्रो. डॉ. अरुण घोगरे
हिंदी विभागाध्यक्ष
बी.एस.पाटील कॉलेज, परतवाडा

Akshara Publication
Plot No 143 Professors colony,
Near Biyani School, Jamner Road, Bhusawal Dist Jalgaon (Maharashtra)425201

E- ISSN 2582-5429

AMRJ

Akshara Multidisciplinary Research Journal

Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal SJIF Impact- 5.54

September 2021, Special Issue 02, Vol. VI

56

मृदुला गर्ग के 'मीरा नाची' कहानी संग्रह में नारी विमर्श

डॉ. वनिता त्र्यंबक पवार - निकम

हिंदी विभागाध्यक्ष एवं शोध – निर्देशिका

स्व. अण्णासाहेब आर. डी. देवरे कला एवं विज्ञान महाविद्यालय, म्हसदी, तह.- साक्री, जि.- धुलियाँ

मो. 9423523760 E-mail: vanitapawar27@yahoo.in

मृदुला गर्ग हिंदी की जानी-मानी कहानीकार हैं। आठवें दशक की महिला कथाकार मृदुला गर्ग ने विविध जीवन संदर्भों पर साधिकार लेखन किया है। मृदुला गर्ग के अब तक पंद्रह कहानी संग्रह प्रकाशित हुए है। उनमें से मैंने मीरा नाची कहानी संग्रह की कहानीयो में नारी विमर्श इस विषय को लिया है। मीरा नाची यह कहानी 2010 में प्रकाशित हुआ। इस संग्रह में स्त्री-मन की कहानीयाँ है। हिंदी कहानी क्षेत्र में अपनी सक्रियता दिखाते हुए उन्होंने शुरू में तो प्राय: स्त्री-पुरूष संबंधो वाली कहानियाँ अधिक लिखी, नयेपन और ताजगी के सबब से लोगों को आकृष्ट किया और आगे चलकर भी अपने अनुभवों की व्यापकता के आधार पर अपने लेखन की निरंतरता, उर्जा, सार्थकता को बरकरार रखा है। अनुभवों की सीमाओंवाला संकट मृदुला गर्ग के सामने नहीं रहा। उन्होंने कई वैविध्य पूर्ण उत्कृष्ट कथा रचनाएँ हिंदी कहानी को दी है। निरंतर नऐ प्रयोग तथा कथ्य उनकी कहानीयों की विशेषताएँ है। उन्होंने अपनी कहानीयों में वैयक्तिकता से सामाजिकता और सामाजिकता से दार्शनिकता (यह मैं हूँ) की यात्रा करती हुई दिखाती है। इस प्रकार वे हमेशा नए-नए प्रयोग करती हुई दिखाई देती है।

प्राय: महिला लेखिकाओं की अनुभवों की सीमित दुनिया पर आलोचना करते हुए कहा जाता है कि महिला लेखिकाएँ कुछ रचनाओ के बाद या तो चुककर बैठ जाती हैं या नारी-पुरूष संबंधों के अपने सुरक्षित क्षेत्र में पहुँचकर राहत महसुस करती है। पर मृदुला गर्ग के कहानी लेखन पर दृष्टिपात करते हुए कहा जा सकता है कि नारी-पुरूष संबंधों के अलावा उन्होंने अनेक सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक तथा विविध संदर्भों की कहानियाँ भी लिखी है। उनकी रचना धर्मियता का क्षेत्र और लेखन का दायरा विस्तृत होता जा रहा है। अनेक स्वयंभू पुरूष कथाकारों को अपनी रचनात्मक क्षमता से शिकस्त देनेवाली लेखिका मृदुला गर्ग की कहानीयाँ अनेक महिला कथाकारों की तरह सास बहू के आँसू तोड़ प्रसंगों से अलग हटकर है और सीर्फ नारी जीवन पर ही केन्द्रित नहीं है। उन्होंने मानव-जीवन के विभिन्न पक्षों को विभिन्न कानों को छुआ है और हिंदी साहित्य को कुछ अविस्मरणीय कहानियाँ दी है। मृदुला गर्ग ने दाम्पत्य संबंध, दाम्पत्येत्तर संबंध, नारी चित्रण, नारी की प्रणयानुभूति, नारी में व्यक्ति स्वातंत्र्य की छटपटाहट, नारी का दमन, शोषण, नारी का संतान मोह, नारी की प्रसव वेदना, कामजनित कुंठाएँ, सामाजिक असमानता, राजनीतिक परिप्रेक्ष्य, आर्थिक विषमता, व्यक्ति की प्रदर्शन प्रवृत्ति, आम आदमी का परिवेश के प्रति विद्रोह, विकृत यौनवृत्ति, मृत्युबोध, मनोवैज्ञानिक चित्रण, व्यंग्य चित्रण, प्रेम एवं यौन चित्रण, सांस्कृतिक चित्रण आदि विविध पृष्ठभूमियों पर कहानीयाँ लिखकर मृदुला गर्ग ने अपना रचना-धर्म निभाया है। इस प्रकार मृदुला गर्ग ने जीवन के विविध पहलुओं पर लेखन करते हुए अपनी लेखकीय जागरूकता का परिचय दिया है। इसतरह लेखिका ने प्राय: मध्यवर्ग एवं निम्नवर्ग के जीवन से संबंधित कहानियों की रचना की है। उनकी कहानियों में विचार-प्रधानता को विशेष रूप से लक्षित किया जा सकता है। उनकी कहानियाँ सहज रूप से पठनीय है। उन्होने विशेषकर नायिका प्रधान कहानियों की रचना की है। उनकी आत्मनिर्भरता तथा आत्मसजग नारियों के सामने पुरूष पात्र बौने सिध्द होते हैं। मृदुला गर्ग की कहानियों में देहरी पर खड़ी झिझकती औरत देहरी लांघ बाहर आ जाती है। यह दमदार जीवंत औरतें हैं कोई आंदोलन-फांदोलन नहीं करती। परंतु अपने निर्णय स्वयं लेती हैं और परवाह नहीं करती कि कोई क्या कहेगा। इनमें विवेक की दिप्ति हैं। मृदुला गर्ग की स्त्रियाँ अति साधारण घरेलू स्त्रियाँ होते हुए भी बड़ी समर्थ भाव से अलग खड़ी दिखती हैं अपनी इच्छा और अनिच्छा के साथ। 'मीरा नाची' कहानी संग्रह इस दृष्टि से विवेच्य है कि उसमें स्त्री के जन्म, कैशोर्य, विवाह और वृध्दावस्था के क्रमिक चरणों में नारी-मन की प्रतिक्रियाओं व अनुभवों की पड़ताल है। इस कहानी संग्रह में अठारह कहानीयाँ हैं। इस कहानी संग्रह में मृदुला गर्ग ने छोटी बच्ची से लेकर साठ साल की औरत को पात्र बनाकर नारी मन की थाह लेने की कोशीश की है 'मीरा नाची' इस कहानी में लेखिका यह दिखाना चाहती है कि भारत देश में लड़की के जन्म पर माँ खुश न होकर रोती है। बचपन से ही उस पर अनेक बंधन लगाए जाते है। स्वच्छंद होकर वह न नाच सकती है, न पतंग उड़ा सकती है, और न ही मुक्त रूप से हंस-बोल

E- ISSN 2582-5429
AMRJ
Akshara Multidisciplinary Research Journal
Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal
SJIF Impact- 5.54
September 2021, Special Issue 02, Vol. VI

पाती है। बचपन से ही उसे कहा जाता है-पढ़ लिख लो वरना कोई ढंग का लड़का न मिलेगा। सारी उम्र हमारी छाती मूंग दलोगी। पढ़-पढ़कर थक जाओ और सुस्ताने को जरा बिस्तर पर अधलेटे हो जाओ तो कहेंगे, अहनद हो जाओगी तो कौन पुछेगा ससुराल में। आजकल के लड़के पतली-छरहरी लड़की चाहते है, "मुटा गई तो ढंग का लड़का ... ढ़ंग का लड़का। जैसे सामनेवाला? हर वक्त पढता रहता है भोंदू"1। आखिर लड़की का भी मन होता है, भावनाएँ होती है, पर उसकी भावनाओं को समझने की कोशिश कोई नही करता

ऐसी ही स्वच्छंद होकर जीने, बाते करने और नाचने की इच्छा रखनेवाली तथा बंदिशों से मुक्ति चाहनेवाली एक लड़की की कहानी है- 'मीरा नाची'। लड़की पर उसकी पुराने और संकिर्ण विचारों वाली माँ का कड़ा नियंत्रण है। सामने के छत पर नाचने वाले लड़के को देखकर लड़की के मन में भी नाचने की चाह पैदा होती है, पर माँ के गालियों के डर से दबी रहती है। मिश्रा टीचर की बदौलत वह स्कुल तो जा पाती है, पर पढ़ाई में मन नहीं लगा पाती। फिर सोचती हुँ- "पिताजी जैसा लड़का मिल गया तो? मै भी माँ की तरह निर्दयी, दु:खी, झगडालू बदसलीका औरत नहीं बनना चाहती।"2 अपनी तुलना वह सामनेवाले लडके से करती है। माँ उसे डाँटती है वह बहाना बनाकर वहीं बैठ जाती है, और माँ के नीचे जाने पर तथा मिश्रा बहन जी के छत पर आने तक वह उठकर उसी प्रकार नाचने लगती है, जैसे वह लड़का नाचा था, आत्मविभोर होकर। लड़की के मन में स्वतंत्रता की भावना का विस्फोट हो जाता है, क्योंकि सहनशीलता की भी हद होती है। कठोर नियंत्रण और दबाव में क्यों वह मन को मारकर जिएँ? इसलिए वह स्वच्छंद होकर नाचने लगती है। मुक्त रूप से जीना चाहती है। अत: इस कहानी में लड़के और लड़की के बीच सामाजिक भेदभाव को रेखांकित किया है।

'मीरा नाची' किशोरावस्था की कहानी है। मीरा के पिता ने दुसरी औरत के लिए उसकी माँ को घर से निकाल दिया था। मीरा की विशेषता यह है कि वह कोई भी काम अपनी चाहत के लिए ही करना चाहती है, क्योंकि 'अपनी चाहत' में ही स्वाधीनता का भाव है। इसके बिना व्यक्ति का विकास संभव नहीं हैं। संग्रह की पहली कहानी 'तीन किलो की छोरी' में एक वाक्य बार-बार आता है- "छोरे-छोरी का फ़रक़ कभी मिट सकता है?"3 पर कहानी लिखी गई है। अशिक्षित शारदा बेन को सशक्त स्त्री की छवी देकर लेखिका ने इस मिथ को तोडा कि शिक्षा व सशक्तीकरण का कोई अनिवार्य संबंध होता है। कहानी में शारदाबेन प्रसव करवाने का काम करती है। इसमें एक कन्या तीन किलो की है, लेकिन कन्या के माँ-बाप बच्ची को अपनाने को तैयार नहीं है। शारदाबेन उस नवजात कन्या के पालन-पोषण के अधिकार को लेकर न केवल संवेदित है, अपितु सचेष्ट भी है।

'अनाडी' शहरी झुग्गी बस्ती में रहनेवाली छोटी, कामकाजी गरीब लड़की की कहानी है। वह एक अमीर स्त्री के घर झाड़ू-पोंछा करने का काम करती है। वह यह नहीं जानती की जैसे ही वह उनकी बराबरी करने लगेगी बाई उसको निकाल देंगी। इस समाज में एक इंसान दूसरे इंसान के बराबर नहीं है। एक वर्गहीन है तो दूसरा सर्वश्रेष्ठ है। "अंतत: हार गरीब लड़की की होती है। कमतर होने की वजेह से नहीं; इसलिए क्योंकी वर्ग का अंतर हर स्थिति पर भारी पड़ता है।"4 'पोंगल पोली' में लेखिका ने इस बात का खंडन किया है कि गरीब को कला का ज्ञान नहीं होता। वास्तव में कलात्मक रूचि का संबंध धन और शिक्षा से नहीं होता। यह दृष्टि जन्मजात प्राप्त होती है। यह कहानी अनपढ़ और दरिद्र सोनम्मा की सौंदर्य दृष्टि को स्पष्ट करती है।

'किस्सा आज का' कहानी में वकील और उसकी मालिशवाली अंगुरी दोनों स्त्रीयां है, फिर भी आर्थिक वर्ग की भिन्नता से उनकी प्राथमिकताएं अलग-अलग हैं। इस कहानी में स्त्री विमर्श भी है, और वर्ग भेद भी। इसके बाद की पांच कहानियों में 'हरी बिंदी', 'ग्लेशियर से', 'यह मै हूँ', विवाहित स्त्री की कथा कहती हैं। इन कहानियों में रूढ़िबध्द जीवन शैली से स्वतंत्र होने की इच्छा है, जैसे 'हरी बिंदी', 'ग्लेशियर से' में है। 'चक्कर घिन्नी' में आजादी से उत्पन्न आशंका, जो जोखिम उठाने से कतराकर सुरक्षित, मुकाम तलाश ने की तरफ धकेलती है। 'हरी बिंदी' की नारी परंपरा और दाम्पत्य की घुटन से मुक्त होकर वह 'स्व' व्यक्तित्व को पाना चाहती है। 'ग्लेशियर से' कहानी नारी के आत्मालाप को दर्शानेवाली है। कहानी के पठान और उसके पौरूष की तपन में मोम-सी पिघलनेवाली मिसेज दत्ता का चरित्र अत्यंत सुंदर ढंग से चित्रित हुआ है। 'तुक' कहानी पति परमेश्वर की लाख कोशिश करने पर भी असफल रहनेवाली स्त्री की मनोव्यथा को चित्रित करती है।

'यह मै हूँ' एक अभावग्रस्त अधेड़ पर जिजीविषा से संपूर्ण कामकाजी औरत की कहानी है, जो जीवन की त्रासद स्थितियों से जूझने का साहस जुटाने के लिए, एक सपनों की दुनिया रच लेती है। 'एक चीख का इंतजार' में स्त्री की प्रसव पीड़ा के एकात्मिक अनुभव के दौरान, कैसे एक स्त्री दूसरी के कष्ट के प्रति संवेदना से बिंध कर कष्ट पाती है, इसके सुक्ष्म पक्षों को अंकन किया गया है। 'वह मै ही थी' कहानी में लेखिका ने प्रसव के माध्यम से कई सवालों को उठाया है। उमा के माध्यम से स्त्री जाति

E- ISSN 2582-5429
AMRJ
Akshara Multidisciplinary Research Journal
Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal SJIF Impact- 5.54
September 2021, Special Issue 02, Vol. VI

की संवेदना और उसके अंतर्द्वंद्व को लेखिका ने चित्रित किया है। 'समागम' कहानी माँ-बेटी के जुझारू व्यक्तित्व की कहानी है। अमला की माँ आजादी की लड़ाई में हिस्सा लेने वाली अध्यापिका है। वह अपनी बेटी को आम गृहस्थ बनाकर जुझारू बनाती है जो दुनिया को बदलने के सपने देखती है।

संग्रह की अंतिम चार कहानियां, 'रेशम', 'साठ साल की औरत', 'वो दूसरी', 'तीन लम्हे', 'बुढ़ापे' की ओर बढ़ती विलक्षण स्त्रियों की कहनीयाँ हैं। इन कहानियों के माध्यम से लेखिका ने स्त्री-विमर्श को रेखांकित किया है, मृदुला गर्ग ने संग्रह की भुमिका में लिखा है, कि "स्त्री मन के माध्यम से स्त्री विमर्श तक पहुंचा जाना उचित है न कि स्त्री विमर्श की सैन्दांतिकी के माध्यम से स्त्री मन को गढ़ना।"5 यानी रचना पहले होती है, विमर्श उसके माध्यम से बाद में विकसित होता है। इस प्रकार 'मीरा नाची' इस कहानी संग्रह में कुल अठारह कहानियों का संकलन है। आजादी के पचास वर्षों के बाद भी नारी स्थिति और उसके प्रति पुरूष के दृष्टिकोन में अधिक अंतर नहीं आया है। आज नारी शोषण के दृष्य आम जिंदगी में देखे जा सकते हैं। यह शोषण आर्थिक, दैहिक और मानसिक स्वरूप का है। नारी ने युगों से बहुत कुछ सहा है और आज भी सह रही है। आज तक स्त्रीयों की अस्मिता को नकारकर उन्हे उपेक्षित रखा गया है। न केवल भारत में बल्कि संपूर्ण विश्व में नारी को गुलाम बनाने का प्रयत्न हुआ है। वह घर की चार दीवारों में बंद रही है। धुर्त पुरूष उसके श्रम का शोषण अनादी काल से करते चले आ रहे है।

नारी स्वयं भी अपने शोषण के लिए जिम्मेदार है। स्त्री के पास अधिकार है तो भी निर्णय लेने का सामर्थ्य नहीं है। काफी हदतक यह आर्थिक निर्भरता के न होने के कारण है। अतः स्त्री खुद अपने को निर्णायक शक्ति से युक्त माने। हमारे देश में कितनी औरतें है जिनके पास सोच विचार करने की क्षमता, समय या शिक्षा है?

स्वतंत्रता पूर्व काल में नारी को नौकरी करने की स्वतंत्रता भी नहीं थी, नारी के नौकरी करने पर पिता तथा पति इसे अपने पुरूषत्व का अपमान मानते थे। नारी शिक्षा के परिणामस्वरूप स्थितियों में परिवर्तन आने लगा। नौकरी के कारण आर्थिक निर्भरता और सुरक्षा प्राप्त हुई पर उसका मानसिक और दैहिक शोषण भी आरंभ हुआ। आर्थिक शोषण से तो वह गुजरती ही है। कामकाजी नारी का होनेवाले सेक्युअल शोषण भी विचारणीय हैं। दफ्तरों में पुरूष अधिकारियों द्वारा होने वाले यौन शोषण से आज की नारी त्रस्त है।

निष्कर्षः-

निष्कर्षतः कहा जा सकता है कि मृदुला गर्ग की कई कहानीयाँ शोषित, पीडित तथा कुचली हुई नारी के पक्ष में उठाई गई आवाजें है तथा पुरूष-वर्चस्व के इस समाज में नारी की वास्तविक स्थिति के अत्यंत महत्त्वपूर्ण दस्तावेज है। मृदुला गर्ग की नारी की शोषित, पीड़ित स्थिति को अंकित करनेवाली कहानियों के अंतर्गत 'दो एक फूल', 'मिज़ाज', 'रेशम', 'बाहरी जन', 'तीन किलो की छोरी', 'मीरा नाची', 'किस्सा आज का' तथा 'जीरो अक्स' आदि कहानियों को रखा जा सकता है। अतः समकालीन कहानी लेखन में मृदुला गर्ग का स्थान निश्चय ही उल्लेखनीय है और उनकी कलात्मक उर्जा को किसी भी रूप में नकारा नहीं जा सकता। उनकी कहानीयों के नारी विमर्श को जानकर ही उनके कहानीकार रूप को समग्रतः समझा जा सकता है।

संदर्भ सूचीः-

1. मीरा नाची स्त्री-मन की कहानियाँ- मृदुला गर्ग, पृष्ठ- 55, प्र.सं. 2010 वाग्देवी प्रकाशन, बीकानेर.
2. मीरा नाची स्त्री-मन की कहानियाँ- मृदुला गर्ग, पृष्ठ- 61, प्र.सं. 2010 वाग्देवी प्रकाशन, बीकानेर.
3. मीरा नाची स्त्री-मन की कहानियाँ- मृदुला गर्ग, पृष्ठ- 16, प्र.सं. 2010 वाग्देवी प्रकाशन, बीकानेर.
4. मीरा नाची स्त्री-मन की कहानियाँ- मृदुला गर्ग, पृष्ठ- 17, प्र.सं. 2010 वाग्देवी प्रकाशन, बीकानेर.
5. मीरा नाची स्त्री-मन की कहानियाँ- मृदुला गर्ग, पृष्ठ- 09, प्र.सं. 2010 वाग्देवी प्रकाशन, बीकानेर.

■ ■ ■

E- ISSN 2582-5429

Akshara Multidisciplinary Research Journal

Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal

January 2022 Special Issue 04 Volume III SJIF Impact- 5.54

11

हिन्दी भाषा के उन्नयन में महाराष्ट्र का योगदान

प्रा. डॉ. वनिता त्र्यंबक पवार - निकम

हिंदी विभागाध्यक्ष एवं शोध – निर्देशिका

स्व. अण्णासाहब आर. डी. देवरे कला एवं विज्ञान महाविद्यालय, म्हसदी, तह.- साक्री, जि.- धुलियाँ

मो. 9423523760 E-mail: vanitapawar27@yahoo.in

महाराष्ट्र में हिन्दी का उन्नयन विविध कारणों से हुआ है। हिन्दी का जो विकास अलग-अलग कारणों से हुआ है। उसमें प्रमुख रूप से तीन कारण सामने आते हैं। महाराष्ट्र में अनेक विद्वान, संत, महात्मा हुए, जिन्होंने उस समय हिन्दी की आवश्यकता को महसूस किया क्योंकि उन्होंने यह जान लिया था कि इसी के माध्यम से देश में सांस्कृतिक एवं राष्ट्रीय चेतना संचारित हो सकती है। संपूर्ण राष्ट्र को एकता के सूत्र में बाँधने का आध्यात्मिक चिन्तन बढ़ाने का यही एक सरल माध्यम है। सबसे पहला प्रमुख कारण धार्मिक है। महाराष्ट्र के समस्त सन्तों ने एक जनभाषा के रूप में हिन्दी को 10वीं, 11वीं शताब्दी से ही स्वीकार कर लिया था। सन्त ज्ञानेश्वर, नाथ संप्रदाय के प्रमुख मुकुन्दराज और चक्रधर स्वामी आदि के हिन्दी रचनाएँ प्राप्त होती हैं। भारतीय धार्मिक संस्कृति में अभिन्न अंग के रूप में तीर्थाटन को स्वीकार किया है। हरिद्वार, जगन्नाथपुरी, रामेश्वर, द्वारका देश के चारों कोने में स्थित चारों ही धामों का महत्व प्राचीन काल से ही है। जनसामान्य प्राचीन काल में ही साधु-सन्तों को महत्वपूर्ण मानते हैं। ये सन्त देश के अनेक तीर्थस्थलों में एकत्र होकर ज्ञान और भक्ति की चर्चा करते हैं। आध्यात्मिक भावना के विकास के साथ-साथ भारतीय भाषाओं का आदान-प्रदान इससे स्वाभाविक रूप से हो जाता है। महाराष्ट्र के सन्तों ने भी अन्य भारतीय सन्तों की तरह हिन्दी को अपनाया।

उत्तर भारत से नाथ संप्रदाय जब महाराष्ट्र में आया तो उसने यहाँ की बोली मराठी को अपनाया किन्तु इनके मुख्यतः हिन्दी भाषा में ही हुआ करते थे। महाराष्ट्र में हिन्दी की परंपरा का आरंभ महानुभाव संप्रदाय से होता है। चक्रधर स्वामी हिन्दी में भी पद बनाया करते थे। इनकी शिष्या महदंबा तो शुध्द हिन्दी में पद गाया करती थीं।

वारकरी संप्रदाय का प्रभाव महाराष्ट्र में सर्वोपरि है, इनके सन्तों की परम्परा बड़ी लम्बी है। इन संतों में ज्ञानेश्वर, नामदेव, एकनाथ, तुकाराम, सोपानदेव, मुक्ताबाई आदि प्रमुख हैं। भक्त ज्ञानेश्वर की लिखी "श्रीमद्भागवत" की "ज्ञानेश्वरी" टीका उत्कृष्ट कोटि की रचना है। ज्ञानेश्वर तथा उनकी बहन मुक्ताबाई ने मराठी के साथ हिन्दी में भी पद बनाये हैं। सन्त ज्ञानेश्वर का यह पद प्रसिध्द है।

सब घट देखो माणिक मोला।
कैसे कहूँ मैं काला धौला।।
पंच रंग से न्यारा होया।
लेना एक और देना दोया।।
निर्गुण ब्रह्म भुवन से न्यारा।
पोथी पुस्तक भये अपार।।
कोरा कागज पढ़कर जोया।
लेना एक और देना दोया।।

वारकरी सम्प्रदाय के सन्तों में नामदेव का स्थान भी महत्वपूर्ण है। इनके हिन्दी के अनेक पद मिलते हैं। पंजाब तक इन्होंने सम्प्राय का प्रचार किया। उनके हिन्दी पद "ग्रंथसाहब" में संकलित हैं। सन्त एकनाथ ने भी हिन्दी में पद रचना की है। इसी सम्प्रदाय के सन्त तुकाराम का अपना विशिष्ठ स्थान है। इनके हिन्दी पदों को तीन भागों-गोपी प्रेम, पाखंड उद्घाटन तथा नीति व भक्ति में विभक्त किया जा सकता है। समर्थ रामदास, सन्त बहिणाबाई, सन्त देवनाथ महाराज, सिध्दयोगी सन्त निपटनिरंजन के भी हिन्दी पद पाये जाते हैं एक ओर इन सन्तों ने मराठी भाषा को अपनाया वहाँ हिन्दी के भी महत्व का

E- ISSN 2582-5429
AMRJ
Akshara Multidisciplinary Research Journal
Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal
January 2022 Special Issue 04 Volume III SJIF Impact- 5.54

अनुभव किया। सन्तों के बाद अनेक मराठी लेखकों ने 18वीं शती तक और उसके बाद भी हिन्दी को साधारण जनता की भाषा मानकर उसमें रचनाएँ कर अपने व्यापक दृष्टिकोण का परिचय दिया।

राजनीतिक दृष्टि से भी हिन्दी को अपनाने की बात सामने आती है। महाराष्ट्र में मराठों के शासन का बड़ा महत्व है। मराठ शक्ति का अभ्युदय औरंगजेब के शासन काल की एक महत्वपूर्ण घटना है। महाराष्ट्र के ऐसे अनेक सन्तों का उपर जिक्र किया जा चुका है, जिन्होंने मराठा सरदारों में नवजीवन का संचार किया था। उसी कड़ी में 17वीं शती के समर्थ रामदास ने मराठा जाति में राष्ट्रीय चेतना की लहर दौड़ायी। जिस राजनीतिक चेतना की कमी मराठा जाति में थी उसे छत्रपति शिवाजी महाराज ने पूरा कर बिखरे हुए महाराष्ट्र को संगठित किया। दीर्घ काल से मुस्लिम शासक के रूप में भारत की राजनीति का प्रमुख केंद्र दिल्ली रही है। मराठा सरदारों का नित्य ही दिल्ली से संबंध रहा है। शासक की भाषा रूचि के साथ सीखने की जरूरत जनसाधारण में होती है। इसका परिणाम हिन्दी के विकास पर हुआ।

शिवाजी के पिता शहाजी के दरबार में हिन्दी के कई अच्छे ज्ञाता एवं कवि थे। शिवाजी स्वयं हिन्दी-कवियों के आश्रय दाता थे। इस संबंध में महाकवि भूषण का नाम भुलाया नहीं जा सकता। भूषण के अतिरिक्त गणेश और गौतम नामक दो अन्य हिन्दी कवि भी शिवाजी के दरबार की शोभा थे। स्वयं शिवाजी ने भी एक हिन्दी पद बनाया था। शिवाजी ने अपने जीवन में राजा जयसिंह को एक लम्बा पत्र हिन्दी में लिखा था। शिवाजी के पुत्र संभाजी हिन्दी में कविता करते थे। उनके बाद पेशाओं के समय में भी "भाखाकवि" दरबार में रहते थे।

साधु-संत तथा शासकों के अलावा महाराष्ट्र के विद्वान आरंभ से ही हिन्दी के समर्थक और प्रचारक रहे हैं। आनिक युग के हिन्दी समर्थकों में बड़ौदा नरेश सयाजीराव गायकवाड, डॉ. भांडारकर, पंडित बाबुराव पराडकर आदि का नाम उल्लेखनीय है।

स्वाधीनता संघर्ष में हिन्दी की सेवा करने वाले राजनीतिक नेताओं में लोकमान्य तिलक, विनायक दामोदर सावरकर जैसे महाराष्ट्रीयन नेता भी अग्रगन्य थे। "स्वराज्य हमारा जन्मसिध्द अधिकार है। जिसे मैं प्राप्त करके ही रहूँगा।"'का नारा देनेवाले भारतीय राष्ट्रीयता के दृढ़ स्तंभ श्री तिलक भारतीय परंपरा तथा राष्ट्रीय शिक्षा प्रणाली के उच्च कोटी के समर्थक थे। देवनागरी को राष्ट्रलिपि तथा हिन्दी को राष्ट्रभाषा तिलक मानते थे। महाराष्ट्र प्रदेश में राष्ट्रभाषा हिन्दी की राजनीतिक प्रतिष्ठा तिलक द्वारा हुई।

क्रांतिकारी कारनामों से परिपूर्ण जीवन जीनेवाले सावकार के सार्वजनिक जीवन का मूलाधार राष्ट्रभक्ति और हिन्दुत्व रहा है। सावरकर ने देवनागरी लिपि को राष्ट्रलिपी और संस्कृत गर्भीत हिन्दी को राष्ट्रभाषा की मान्यता दी है। सावरकर के प्रयत्न स्वरूप हिन्दी भाषा क्षेत्रों के साथ महाराष्ट्र में हिन्दी में विशेष ख्याति प्राप्त की थी। सावरकर राष्ट्रभाषा हिन्दी को हिन्दुत्व का प्रतीक मानते थे।

आज 20वीं शती में अनेक संस्थाओं द्वारा हिन्दी का प्रचार और प्रसार हो रहा है। इसमें राष्ट्रभाषा प्रचार समिति, वर्धा का नाम विशेष रूप से सामने आता है। इसकी स्थापना पुरूषोत्तम दास टंडन के एक प्रस्ताव के अनुसार दक्षिणोत्तर अहिन् प्रान्तों में हिन्दी प्रचार के लिए एक "हिन्दी प्रचार समिति" के रूप में हुई। इस समिति की प्रथम बैठक 1936 में वर्धा में हुई। सन् 1938 में शिमला में संपन्न हिन्दी साहित्य सम्मेलन के 27वें अखिल भारतीय अधीवेशन में काकासाहब कालेलकर के सुझाव पर इसका नाम बदलकर राष्ट्रभाषा प्रचार समिति, वर्धा रखा गया। दक्षिण भारत के अलावा अन्य अहिन्दी भाषी प्रान्तों में राष्ट्रभाषा हिन्दी का प्रचार-प्रसार तथा राष्ट्रीय भावना का निर्माण करना इस समिति का प्राधान उद्देश्य है। "एक हृदय को भारत जननी" समिति का मुल मंत्र है' इसी भावना से ओत-प्रोत होकर आज भी समिति अपने उद्देश्य पथ पर आगे बढ़ रही है। प्रारंभ में समिति हिन्दी साहित्य सम्मेलन की परीक्षाएँ चलाते थी किन्तु 1938 में इसमें अपनी परिक्षाएँ प्रारंभ की है। इसके द्वारा निम्नलिखित परिक्षाएं ली जाती हैं-

प्राथमिक, प्रारंभिक, प्रवेश, परिचय राष्ट्रभाषा कोविद, राष्ट्रभाषा रत्न, राष्ट्रभाषा आचार्य, अध्यापन कोविद, अध्यापन विशारद आदि। 1938 से समिति ने अपना प्रकाशन विभाग भी स्थापित किया। इसके अंतर्गत अनेक बहुमूल्य पुस्तकें प्रकाशित हो चुकी हैं। इसके अलावा महाराष्ट्र राष्ट्रभाषा प्रचार समिति, पुणे, हिन्दी विद्यापीठ, बम्बई, हिन्दुस्तानी

E- ISSN 2582-5429

Akshara Multidisciplinary Research Journal

Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal

January 2022 Special Issue 04 Volume III SJIF Impact- 5.54

प्रचार सभा, वर्धा, हिन्दी के प्रचार-प्रसार में जुटी हुई है। अनेक मराठी भाषिक लोगों ने हिन्दी को अपनाकर अपना साहित्य रचा है। मनुस्मृती में यह उल्लेख मिलता है,"मानव के सारे व्यवहार वाणी से संपन्न होते है। यह वाणी उत्कंठता तथा यथार्थता और सहजता से सब कुछ अभिव्यक्त कर देता है।"[3] इंदौर अधिवेशन में महात्मा गांधीजी ने सम्मेलन तथा कॉंग्रेस आदि संस्थाओं को यह चेतावनी दी थी कि- "हमें ऐसा उधोग करना चाहिए की एक वर्ष में राजकीय सभाओं में, कॉंग्रेस ने, भारतीय सभाओं में तथा अन्य सभा समाज और सम्मेलनों में अँग्रेजी का एक भी शब्द न सुनाई दे। हम अँग्रेजी का व्यवहार बिलकूल त्याग दे।"[4] भारत विविधताओं से समृध्द एक विशाल देश है भारत के उपवन में विभिन्न संस्कृतियाँ रूपि पौधे, फुले फले। विश्व में रस की अभिव्यक्ति हिन्दी में है।

इस विवेचन से हमें यह ज्ञात होता है कि हिन्दी प्रचार-प्रसार में प्राचीन काल से ही महाराष्ट्र अग्रणी है। यहाँ के लोगों ने, संस्थाओं ने यह पहचान लिया कि यह भाषा हर क्षेत्र को, हर व्यक्ति को उसके विचारों को जोड़ती है। इसके जरिए हम अपने विचार दूसरों को तथा दूसरों के विचार हम समझ सकते हैं। इसलिए उसका प्रचार-प्रसार करके उस अहिन्दी भाषी क्षेत्र में आगे बढ़ाने में अमूल्य सहयोग दिया है।

संदर्भ सुची

1) हिन्दी राष्ट्रभाषा से विश्वभाषा की ओर – डॉ. सुरेश माहेश्वरी, पृ. क्र. 229, प्र. सं. 1998, विकास प्रकाशन, कानपुर.
2) हिन्दी राष्ट्रभाषा से विश्वभाषा की ओर – डॉ. सुरेश माहेश्वरी, पृ. क्र. 229, प्र. सं. 1998, विकास प्रकाशन, कानपुर.
3) राष्ट्रभाषा विचार संग्रह – डॉ. नरहरि चिंतामणि जोगळेकर, भगवानदास तिवारी, पृ. क्र. 154, प्र. सं. 1994, पुणे विध्यार्थी गृह प्रकाशन, पुणा
4) राष्ट्रभाषा विचार संग्रह – डॉ. नरहरि चिंतामणि जोगळेकर, भगवानदास तिवारी, पृ. क्र. 169, प्र. सं.1994, पुणे विध्यार्थी गृह प्रकाशन, पुणे

□ □ □

UGC CARE LISTED
ISSN No.2394-5990

संशोधक

● वर्ष : ९० ● मार्च २०२२ ● पुरवणी हिंदी विशेषांक ०३

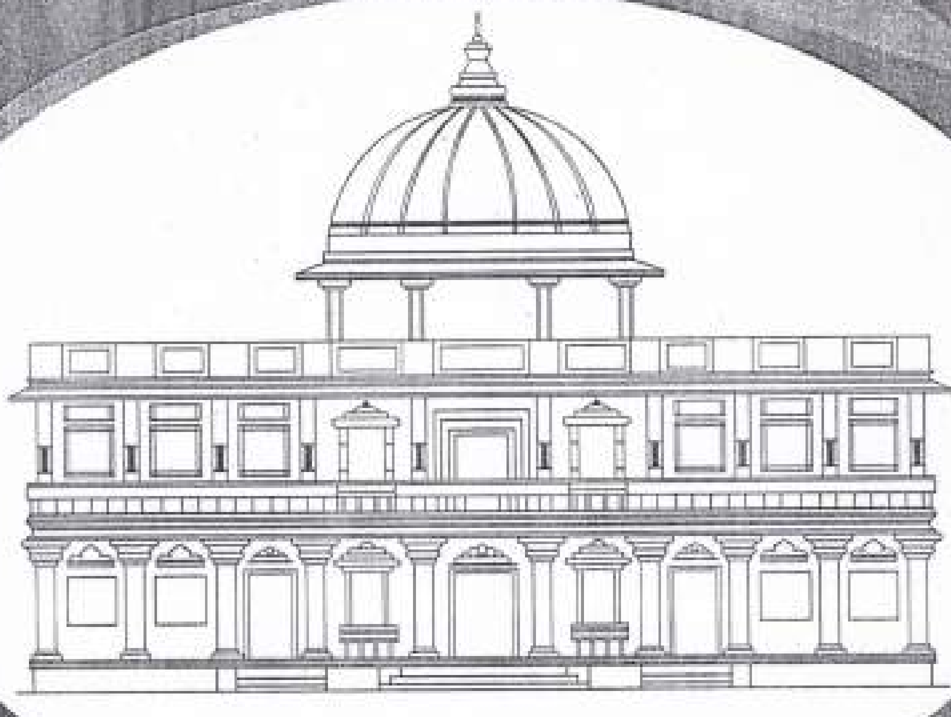

इतिहासाचार्य वि. का.राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे

साहित्य में समाज का प्रतिबिंब

प्रा. डॉ. वनिता त्र्यंबक पवार-निकम
शोध निर्देशिका एवं हिंदी विभागाध्यक्ष
(सहाय्यक प्राध्यापिका)
स्व. आण्णासाहेब आर. डी. देवरे
कला एवं विज्ञान महाविद्यालय, म्हसदी, तह.- साक्री, जिला. धुलियाँ
मो. ९४२३५२३७६० E-mail: vanitapawar27@yahoo.in

सारांश :-

साहित्य और समाज का गहरा संबंध है। वे एक दूसरे पर निर्भर साहित्य का समाज के बिना कोई महत्व नहीं है और समाज का साहित्य के बिना। साहित्यकार समाज के बाह्य और आंतरिक दोनों पक्षों को उद्घाटित करता है। इसलिए साहित्य को समाज का दर्पण कहा जाता है। इसी कारण साहित्यकार समाज में घटित आम जनता के सुख-दुख को अपनी लेखनी के माध्यम से व्यक्त करते हैं। मूलतः साहित्य का उद्देश्य लोक कल्याण से सम्बन्धित विचारों को प्रकट करना है। जीस साहित्य में 'बहुजन हिताय बहुजन सुखाय' की वास्तविकता होती है, वह साहित्य समाज को एक नई दिशा देता है।

साहित्य का उद्देश्य ही समाज का कल्याण होना चाहिए। जब जीस साहित्य में 'बहुजन हिताय और बहुजन सुखाय' का भाव होता है, वही साहित्य समाज को एक नई दिशा दिखा सकता है क्योंकि इसमें समाज का मंगल होता है। इसमें समाज परिवर्तन की क्षमता होती है। वह समाज की भावनाओं के साथ चलता है। साहित्य समाज में घटित विकृत व्यवस्था के खिलाफ आवाज उठाने का काम करता है। समाज में कला का महत्व होता है। मानव निर्मित समाज व्यवस्था में समय-समय पर आनेवाले परिवर्तन समाज के हर पहलू को प्रभावित करते हैं। इसलिए साहित्यकार अपने साहित्य के माध्यम से समाज का चित्रण करता है।

प्रस्तावना :-

साहित्य में समाज का प्रतिबिंब दिखाई देता है। साहित्यकार समाज में रहते हुए जो अनुभव महसूस करता है, वही अनुभव एवं अभिव्यक्ति उसके साहित्य के प्रतिबिंब में दिखाई देती है। इस संदर्भ में डॉ. नगेंद्र लिखते हैं - इस सिद्धांत का जन्म १८ वीं तथा १९ वीं शती में साहित्य में यथार्थवाद के प्रचार-प्रसार के साथ हुआ। बाद में इस सिद्धांत में साहित्य की समाजशास्त्रीय संकल्पना में विशेष भूमिका अदा की। इस सिद्धांतानुसार प्रत्येक साहित्यकार परिचयता समाज में रहकर जो अनुभव लेता है, उसी को शब्दबध्द कर समाज के सम्मुख रखता है। उसकी रचना के चारों ओर के वातावरण का प्रत्यांकन जाने अनजाने में हो जाता है।[१] इस प्रकार साहित्यकार अपने साहित्य में सामाजिक परिवेश को महत्व देता है। साथ ही देश की राजनीतिक, सामाजिक, आर्थिक तथा सांस्कृतिक परिस्थितियाँ भी महत्वपूर्ण रहती है। इस प्रकार साहित्य और समाज के प्रत्यक्ष संबंध को देखा जा सकता है।

साहित्य में समाज का प्रतिबिंब होता है। नगेंद्र जी इसके बारे में लिखते हैं - दर्पण शब्द बिंब-प्रतिबिंब भाव का वाचक है। अतः प्रस्तुत सूत्र का अर्थ यह है कि साहित्य में समाज का उसी प्रकार प्रतिबिंब रहता है, जिस प्रकार दर्पण में मूल पदार्थ को स्पष्ट शब्दों में अपने परिवेश का यथार्थ चित्रण हीं साहित्य का सहज धर्म माना गया है। सहज धर्म से अभिप्राय यह है कि साहित्यकार सिद्धांत या कर्तव्य भावना से प्रेरित होकर अपने परिवेश का यथार्थ नहीं करें ऐसा करना उसके लिए एक प्रकार की अनिवार्यता हो जाती है।[२] इस संदर्भ में डॉ. कुँवरपाल सिंह ने अपनी पुस्तक साहित्य और राजनीति में लिखते हैं - इमरजेंसी राज में जनवादी लेखकों ने ऐसे दस्तावेज लिखे हैं, छापे हैं और दूर-दूर तक पहुँचाये हैं। उनके जरिए उन्होंने अपनी जनता को केवल राजनीतिक सूचनाएँ ही नहीं,

साहित्य भी दिया है। चुने हुए उदाहरण काव्यांशो, कविताओं और छोटी-छोटी कहानियों के रूप में किसी भी देश, किसी भी भाषा, किसी भी दल-मत, संप्रदाय के रचनाकार की रचनाओं से उन्होंने परहेज नहीं किया बशर्ते रचनावादी हो, जनता में चेतना और लोगों के दिल में अपने लिए दया-दारी और होसला तथा दुश्मन के लिए नफरत और गुस्सा पैदा करें।[1]

वास्तव में साहित्य समाज का दर्पण है यह शत प्रतिशत सही है। क्योंकि मनुष्य के भावों की तरंग साहित्य में मिलती है। विगत के अनुभव एवं बर्तमान से परिचय सिर्फ परिचय ही नहीं तो जीवन का दूसरा अंग साहित्य के माध्यम से सामने आता है। अतः साहित्य सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक, संस्कृतिक, सांप्रदायिक, राजनीतिक एवं विभिन्न आंदोलनों से अवगत कराता है।

साहित्य समाज का दर्पण है। समाज का वास्तविक स्वरूप साहित्य में देखा जा सकता है। साहित्य से पहले समाज का निर्माण हुआ है। दोनों एक दूसरे को प्रभावित करते हैं। इसलिए साहित्य का मूल उद्देश्य समाज का चित्रण करना रहा है।

साहित्य में समाज की विविध प्रकार की गतिविधियों का अंकन हुआ है। देश, राष्ट्र, समाज, जाति तथा विश्व की उन्नति में साहित्य का महत्वपूर्ण योगदान रहा है। समाज में जो घटित होता है उसी को ही साहित्यकार अपने साहित्य में चित्रित करता है। मानव जीवन से अलग साहित्य की कल्पना ही नहीं की जा सकती। साहित्य समाज के विभिन्न अंगों का, प्रवृत्तियों का विश्लेषण करता है और उन्हें सुरक्षित रखाता है।

इस प्रकार साहित्य का मूल उद्देश्य सामाजिक जीवन पर प्रकाश डालना है।

साहित्य में मानवीय जीवन के विभिन्न संदर्भों को महत्व दिया जाता है। प्राचीन, मध्यकालीन तथा आधुनिक साहित्य में साहित्यकारों ने मनुष्य के जीवन को नजरअंदाज नहीं किया है। उन्होंने गद्य और पद्य के माध्यम से मानवीय संवेदनाओं को अभिव्यक्त किया है। अतः प्राचीन काल से लेकर आज तक साहित्य और समाज का गहरा सम्बन्ध रहा है। साहित्य की अवधारणाएँ स्पष्ट करना कठिन काम है। फिर भी कुछ विद्वानों की साहित्य की परिभाषाओं के आधार पर साहित्य की अवधारणा को समझा जा सकता है। इस संदर्भ में डॉ. अरुण मिश्र लिखते हैं - जीवन की मूल प्रेरणायें ही साहित्य की मूल प्रेरक शक्तियाँ हैं। जो वृत्तियाँ जीवन की ओर [illegible] क्रियाओं की मूल स्रोत है, वही साहित्य को भी जन्म देती है।[४] [illegible] मत से स्पष्ट होता है कि साहित्य मनुष्य के जीवन से सम्बन्धि[illegible] होता है।

कोई भी साहित्य समाज के विभिन्न अंगों की समीक्षा करता [illegible] साहित्य जीवन की समीक्षा है। काव्य सत्य एवं काव्य सौंदर्य [illegible] नियमों द्वारा निर्धारित अनुबंधों के अनुसार जीवन की समीक्षा [illegible] है।[५] स्वयं अर्नाल्ड के शब्दों में समीक्षा का अर्थ है - जीवन [illegible] विचारों का विनियोग अर्थात उदात्त विचारों एवं संस्कारों के द्[illegible] उच्चतम मूल्यों का विश्वास करते हुए जीवन को गरिमा प्र[illegible] करना।[६] आधुनिक युग में यह कार्य संस्कृति और काव्य के द्वार[illegible] संपन्न हो सकता है।

साहित्य में समाज के यथार्थ को अधोरेखित किया जाता [illegible] डॉ. नगेंद्र कहते हैं कि महान लेखक सामाजिक जीवन का [illegible] वर्णन नहीं करते। लेखक का दृष्टिकोण स्वभावतः अधिक समीक्षा[illegible] होता है। उसके लिए ऐसे प्रसंगों का आविष्कार करना जरूरी [illegible] जाता है। जिनमें उसके पात्र स्वयं अपनी नियति की खोज कर [illegible] समाज केवल संस्थाओं का साधन मात्र नहीं है। उसमें एक [illegible] जहाँ व्यक्ति के आचार-विचार के आदर्शों एवं प्रतिमानों की व्य[illegible] है - वहाँ दूसरी ओर ऐसे सूविचारित मूल्यों का अंतर भाव भ[illegible] जिने सामाजिक स्तर पर सिद्ध करने के लिए मनुष्य को [illegible] करना होता है। साहित्य में सामाजिक प्रतिमानों और प्रवृत्तियों [illegible] प्रतिबिंब रहता है, इसमें संदेह नहीं किंतु उसमें लेखक के [illegible] मूल्यों का प्रतिफल भी उतना ही अनिवार्य है और यह कहना [illegible] न होगा कि मूल्यों के स्तर पर ही साहित्य समाजशास्त्रीय अ[illegible] को शक्ति एवं अर्थवत्ता प्रदान कर सकता है।[७]

साहित्य का सृष्टा समाज का एक व्यक्ति होता है। चाहे [illegible] कवि या लेखक हो। वह समाज में प्रचलित परंपराएँ, रू[illegible] आचार-विचार तथा व्यवहार से बंधा होता है। यह उसकी [illegible] ही नहीं आदत बन जाती है। वह अनायास उन्हें ग्रहण कर उन[illegible] संबंधित कभी टिकात्मक तो कभी प्रशंसात्मक साहित्य की [illegible] करता है। यही साहित्य समीक्षात्मक बन जाता है। वास्त[illegible] समीक्षा का कार्य समीक्षक करता है किंतु इसी सिद्धांत के अ[illegible] सृष्टा भी समाज प्रकृति का समीक्षक होता है। अतः साहि[illegible]

समाज पर अंकुश रखा है, उसे बल दिया है। वह समाज का मेरुदंड है उससे हम जातिय गौरव का अनुभव करते हैं। उसके द्वारा प्रत्येक समाज प्राचीन संस्कृति की आत्मा को पहचानता है और इसी कारण प्रत्येक पीढ़ी में विकास को प्राप्त करते हुए भी समाज की जातिगत विशेषताएँ नष्ट नहीं हो जाती।[८] इस प्रकार साहित्य को समाज की समीक्षा करनी पड़ती है, जिसमें समाज परिवर्तन के लिए काफी गुंजाइश होती है। इस प्रकार कोई भी साहित्य समाज के विभिन्न आयामों की समीक्षा करता है।

साहित्य और समाज का गहरा संबंध है। समाज और साहित्य का स्वतंत्र सिद्धांत १९ वीं शताब्दी के अंतिम चरण में उभरकर सामने आया। भारत में भी आरंभ से ही काव्य की स्वतंत्र अस्तित्व की स्वीकृति मिलती है। भरत के नाटक कला को चारों वेदों से एक 'पंचम वेद' की संज्ञा दी है। उसी तरह कुंतक, मम्मट तथा आनंदवर्धन आदि को भी उदाहरण स्वरूप लिया जा सकता है। पर अधिकांश मनीषियों में साहित्य और जीवन के यह संबंध को स्वीकार कर उसकी स्वतंत्र सत्ता का धिक्कार किया है। और समाजवादी आलोचकों ने भी इसे विसंगतिपूर्ण माना है। उनकी स्पष्ट धारणा है कि साहित्य की उपज समाज की देन होती है।

संक्षेप में कहा जा सकता है कि साहित्य समाज से निरपेक्ष है यह कल्पना करना ही संभव नहीं है। क्योंकि साहित्य समाज से सापेक्ष है। स्पष्ट है कि दोनों का गहरा संबंध है और आज तो साहित्य समाज का एक अंग बन चुका है, जिसमें समाज की तमाम सांस्कृतिक सामाजिक तथा अन्य गतिविधियों का सही चित्रण है। समाज को एक नई दिशा देता है। साहित्यकार ने अपना जीवन जिस समाज के परिवेश में बिताया है उसका ही अनुभव साहित्य में झलकता है। इस प्रकार साहित्य समाज सापेक्ष ही है।

साहित्य का मूलाधार मानव जीवन है। साहित्य मनुष्य के सुख-दुःख, आशा-आकांक्षाओं से जुड़ता है। वह मनुष्य की आंतरिक वेदनाओं की अभिव्यक्ति भी व्यक्त करता है। इसलिए विख्यात आलोचक आचार्य नन्ददुलारे वाजपेयी लिखते हैं साहित्य का मानव जीवनसे चिरंतन संबंध है। साहित्य का सृष्टा मनुष्य है, मनुष्य के लिए ही साहित्य की सृष्टि है। मानव-जीवन विकासशील वस्तु है इसलिए साहित्य भी विकासशील है।[९] समाज परिवर्तन में साहित्य सहज रूप में अपनी भूमिका निभाता है।

इसी संदर्भ में डॉ. नगेंद्र साहित्य का समाजशास्त्र इस ग्रंथ में लिखते हैं - कला और समाज के परस्पर संबंध की उपेक्षा नहीं की जा सकती क्योंकि कला स्वयं ही एक सामाजिक घटना है। महान कला मानव जीवन की सार्वभौम सत्ता की प्रतिष्ठा करती है, किंतु इस सार्वभौम रूप की सिध्दी विशेष के द्वारा ही है, क्योंकि कलाकार सृष्टा कलाकार या एक विशेष योग एवं समाज, एक विशेष संस्कृति और वर्ण के साथ संबंध होता है। कला का प्राणतत्त्व है सामंजस्य के मूल में विशेष और सार्वभौम का द्वंद्व निहित रहता है। जिसके कारण कला की मूल प्रकृति अनिश्चित एवं परिवर्तनशील बन जाती है।[१०] साहित्य के इसी चक्र से अनेकानेक सिद्धांत स्थापित हुए हैं।

साहित्य को बहिर्मुखी और अंतर्मुखी इन दो रूपों में विभाजित किया जाता है। साहित्य की बहिर्मुखी धारा में वन, पर्वत, नदी, नाले, दृश्यमान गोचर प्रकृति और उसके साथ राष्ट्रीय आंदोलन, किसान जमींदारों का संघर्ष, मजदूरों की हड़ताले, दंगे आदि का चित्रण किया जाता है। दूसरी अंतर्मुखी धारा में मनुष्य के अंतर्द्वंद, आत्मचिंतन, मनोवैज्ञानिक, उहापोह, भावनाओं का महत्व होता है। इस दृष्टि से आज साहित्य समाज को अन्योन्याश्रित करार दिया जाता है। मानव सभ्यता की विकास यात्रा में पहले मनुष्य की सामाजिकता मुखरित हुई होगी और अविष्कारों की श्रृंखला में विविध क्षेत्रय ज्ञान-विज्ञान, विभिन्न कलाएँ, चित्र, संगीत, साहित्य आदि की जरूरत महसूस की गई होगी। पशु-पक्षी, मानव, प्राणी जगत व वस्तु जगत मात्र का नाम ही समाज नहीं है। मनुष्य सामाजिक प्राणी है। मानव मन की भावनाओं का सृजन करने वाला साहित्य संवेदनशील होता है।

संक्षेप में यह कहा जा सकता है कि साहित्य के अलावा समाज की कल्पना करना व्यर्थ लगता है क्योंकि समाज की अभिव्यक्ति तो साहित्य है। इसलिए साहित्य का समाज पर प्रभाव पड़ता ही है।

निष्कर्ष :-

निष्कर्ष रूप में कहा जा सकता है कि साहित्य और समाज का गहरा संबंध होता है। पृथ्वी निर्माण के बाद मनुष्य का जन्म हुआ है। मनुष्य समूह के रूप में रहने लगा है। धीरे-धीरे वह विकसित हुआ। साहित्य में भी निरंतर विकास होता रहा। समाज का प्रतिबिंब साहित्य में झलकता है। वह समाज की अभिव्यक्ति है। उसका स्वरूप व्यापक है। आज हर कोई लिखित दस्तावेज को साहित्य

नाम से अभिहित किया जा रहा है। परंतु साहित्य से आज भी यही अभिप्रेत है कि साहित्य वह है जो समाज परिवर्तन में मौलिक भूमिका अदा करें। साहित्य के संबंध में कई अवधारणाओं को चिंतकों ने रखा है। जिसमें साहित्य समाज का दर्पण, विद्रोह, पलायन, समीक्षा निरपेक्ष जीवन के लिए आदि विचार प्रस्तुत है। साहित्य का समाज पर और समाज का साहित्य पर गहरा प्रभाव है। दोनों भी एक दूसरे को प्रभावित कर विकासनशील है। कभी साहित्य के प्रभाव से समाज में क्रांति आती है तो कभी समाज के प्रभाव से साहित्य में। दोनों एक दूसरे के लिए बराबर का महत्व रखते हैं।

संदर्भ :-

०१) साहित्य का समाजशास्त्र - डॉ. नगेन्द्र, नेशनल प्रकाशन, नई दिल्ली, प्र.सं.१९८२, पृ. १२

०२) साहित्य का समाजशास्त्र - डॉ. नगेन्द्र, नेशनल प्रकाशन, नई दिल्ली, प्र.सं.१९८२, पृ. १३

०३) साहित्य और राजनीति - कुँवरपाल सिंह, भाषा प्रकाशन, नई दिल्ली,प्र.सं.१९८१, पृ. २३६

०४) साहित्य सिध्दांत और अवधारनाएँ - डॉ. अरूण प्रतिभा प्रकाशन, इलाहबाद, प्र. सं. १९९४, पृ. १३

०५) साहित्य का समाजशास्त्र - डॉ. नगेन्द्र, नेशनल प्रक नई दिल्ली, प्र.सं.१९८२, पृ. १५

०६) साहित्य का समाजशास्त्र - डॉ. नगेन्द्र, नेशनल प्रक नई दिल्ली, प्र.सं.१९८२, पृ. १५

०७) साहित्य का समाजशास्त्र - डॉ. नगेन्द्र, नेशनल प्रक नई दिल्ली, प्र.सं.१९८२, पृ. १५

०८) निबंध प्रबोध - डॉ. रामरतन भटनागर, आ... सन्स,दिल्ली प्र.सं.१९७६ पृ. ४०२

०९) नया साहित्य नये प्रश्न - आ. नंददुलारे वाजपेयी, वाजपेयी, वाराणशी, तृ.सं.१९६३ पृ. ०३

१०) साहित्य का समाजशास्त्र - डॉ. नगेन्द्र, नेशनल प्रक नई दिल्ली, प्र.सं.१९८२, पृ. ११

--*

SJIF Impact Factor - 5.54

E- ISSN 2582-5429

AKSHARA

Multidisciplinary Research Journal

Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal

February 2022 Special Issue 04 Vol. V (A)

Attested

Principal

A.D.M.S.P.Sanstha's

Late Annasaheb R.D.Deore

Arts & Science College,

Mhasadi, Tal.Sakri,Dist.Dhule.

Chief Editor : Dr. Girish S. Koli, AMRJ

For Details Visit To - www.aimrj.com

Akshara Publication

E- ISSN 2582-5429
Akshara Multidisciplinary Research Journal
Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal
February 2022 Special Issue 04 Volume V (A) SJIF Impact- 5.54

17

मराठी रंगभूमी आणि नाटक : स्वरुप व विकास

प्रा. डॉ. वाल्मिक शंकर आढावे
सहयोगी प्राध्यापक,
स्व. अण्णासाहेब आर.डी. देवरे कला व विज्ञान महाविद्यालय, म्हसदी ता. साक्री, जि. धुळे
Email-adhavevs@gmail.com मो. 88056 63024

प्रस्तावना

मराठी रंगभूमीने भारतीय रंगभूमीच्या संपन्नतेत आणि वैभवात फारच मोलाची भर घातली आहे. कठपुतळ्या बाहुल्यांच्या खेळापासून सुरु झालेला रंगखेळ भारतीय रंगभूमीवर विविधतेने विकसित झालेला आढळतो. थकल्या भागल्यांचे मनोरंजन करणे, सभोवताली घडणाऱ्या घटनांबाबत विचार प्रवृत्त करणे, समाज मनाला अंतर्मुख करणे, मानवी वृत्ती प्रवृत्तीचे दर्शन घडविणे या अनेकविध उद्देशाने प्रेरित झालेल्या मराठी रंगभूमीचे योगदान महत्वपूर्ण आहे. वर्तमानकालीन रंभूमीचं आणि मराठी नाटकांचा विचार केल्यास कालमानानुसार त्यात स्थित्यंतर झालेले आहे. वाढते शहरीकरण, खाजगीकरण, जागतिकीकरण, औद्योगिकीकरण विविध प्रसारमाध्यमातील विकसित तंत्रज्ञान, संगणकीकरण इ. चा मानवी जीवनावर जसा परिणाम झाला तसा सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक क्षेत्रावरही परिणाम झाला. विविध स्तरावरील वास्तव जीवन दर्शन घडविणारी नाटके बदलत्या रंगभूमीवर सादर झाली. तांत्रिकदृष्ट्या रंगभूमी बदलली तसे नाटकाचे तंत्र आणि नाटकाची बांधणीही बदलली.

मराठी नाटक हे सुरुवातीपासून समाजाभिमुख आहे. समाजजीवन चित्रणाबरोबर ऐतिहासिक, पौराणिक, राजकीय, कौटुंबिक जीवनदर्शन घडविणारी अनेकविध नाटके रंगभूमीवर वैशिष्ट्यपूर्ण ठरली आहेत. समाजजीवनातील परिवर्तनाचा पडसाद नाटकातून प्रतिबिंबित झालेला आहे. बदलत्या काळानुसार जीवनशैली, जीवनविषयक दृष्टिकोन, मूल्यकल्पना, नात्यांचे संदर्भ बदलत गेले. हा बदल प्रामुख्याने मराठी नाटकाच्या माध्यमातून वेळोवेळी दर्शित झाला. वर्तमानकालीन मराठी नाटक बदलले आणि रंगभूमी अधिकाधिक आधुनिक झाली. आधुनिक काळातील चेतन दातार यांचे 'सावल्या', जयंत पवार यांचे 'माझे घर', राजीव नाईक यांचे 'साठेचं काय करायचं' या नाटकामधून स्त्रीची घुसमट, वेदना, व्यथा व्यक्त झाली आहे. जगण्याचे पर्याय निवडण्याचे स्वातंत्र्य स्त्रीला नाही. एका घराकडून (माहेर) दुसऱ्या घराकडे (सासर) तिचा प्रवास होतो. पण तिला तिचे घर नाही ह्या जीवनासूत्रासबरोबर मुखवटा धारण केलेल्या नवऱ्याच्या हताश अवस्थेत स्त्रीच प्रेरकशक्ती असते हे वरील नाटकातून चित्रित झालेले आहे. स्त्रियांची बदललेली मानसिकता, परिस्थितीतील संगती, विसंगती मराठी रंगभूमीवर मांडण्याचा प्रयत्न बहुतेक नाटककारांनी केलेला आहे. म्हणूनच डॉ. दत्तात्रय पुंडे लिहितात की, ''नाटककाराकडे नुसती प्रतिभा असून चालत नाही तर नाटकाचे स्थापत्यशास्त्रही तितक्याच प्रगल्भतेने त्याला विचारात घ्यावे लागते.''[1] अर्थातच वर्तमानकालीन नाटककारांनी या तंत्राचा यथायोग्य वापर केलेला आढळून येतो. नाटकाच्या विषयानुरुप रंगभूमी आकारास येण्यासाठी मोठ्या प्रमाणात साधनसामुग्री उपलब्ध होत आहे.

वर्तमानकालीन मराठी रंगभूमी

वर्तमानकालीन मराठी रंगभूमीने कात टाकून नव्या जोमाने नव्या तंत्र स्वरुपाने वाटचाल सुरु केलेली आहे. रंगभूमीचे परिस्थितीनुरुप प्रकार बघावयास मिळतात. महानगरांमध्ये अद्ययावत नाट्यसंकुल आहेत. तेथे सर्व प्रकारच्या सोयीसुविधा असतात. त्याखालोखाल जिल्हास्तरावर बऱ्यापैकी सुविधा असतात. मात्र तालुका आणि खेड्यापाड्यात आजही सुविधांचा अभाव आहे. पूर्वीच्या काळी ग्रामीण पातळीवर पौराणिक, सामाजिक, ऐतिहासिक नाटके स्थानिक कलाकार सादर करत. येथे रंगभूमी उंचावर, पारावर, चावडीवर स्टेज बांधून करण्याचा प्रघात होता. रसिक, प्रेक्षक जमिनीवरच बसून नाटक पाहत असत. पूर्वी खेड्यांमध्ये 'भवाडा' हा कलाप्रकार प्रशस्त गल्लीत, देवालयाच्या आवारात चावडीसमोर, नृत्यातून, चौपाया संवादातून सादर करीत असत. याचा विषय रामजन्म ते रावण वध यातील मुख्य प्रसंग निवडून दोन ते तीन दिवसात रात्री नऊ वाजता हा प्रयोग सुरु होऊन सकाळी पाच वाजेपर्यंत चालत असे. अजुनही अनेक विषय गावपाड्यावर दुर्लक्षित राहिले आहेत. अद्ययावत

AMRJ
Akshara Multidisciplinary Research Journal
E- ISSN 2582-5429
Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal
February 2022 Special Issue 04 Volume V (A) SJIF Impact- 5.54

रंगभूमीच्या अभावामुळे खेड्यापाड्यात शहरी नाटके पोहोचली नाहीत ही आजची परिस्थिती नाकारता येणार नाही. एखाद्याची नक्कल करणे हा माणसाचा जणूकाही मुळ स्वभाव आहे. एखाद्याशी संवाद साधतांना. विशिष्ट हावभाव आणि देहबोलीचा उपयोग तो करतो. त्याच्या संवादातून म्हणी, वाक्प्रचार मराठी भाषेत रुढ झालेत. उदा. पुरे झाले तुझे नाटक, नाटक करणे त्याचा धंदा आहे, त्या नाटकी स्त्रीचे काय ऐकता, अशी अनेक उदाहरणे देता येतील.

महानगर, शहर तालुका आणि गावपातळीवरची रंगभूमी आपणास वेगवेगळया कारणाने बघावयास मिळते. या रंगभूमीचे संशोधन होणे गरजेचे वाटते. या संशोधनातून तेथील नाट्यप्रकाराचा उलगडा होऊन त्याला एक दिशा मिळेल. खेड्यापाड्यातील लोकांना व शहरातील सामान्य वर्गाला नाटक बघावयास मिळत नाही. सरकारी योजनांचा प्रचार करण्यासाठी पथनाट्यासारखे प्रकार शहरी कलापथक सादर करीत असतात. वर्तमानपत्रात, साप्ताहिक पुरवणी मध्ये एखाद्या दुसऱ्या नाटकावर लेख वाचावयास मिळतो. नाटक हा दृश्य, श्राव्य प्रकार असल्यामुळे त्याला प्रत्यक्ष पाहिल्यावर खरे समाधान मिळते. 'जाणता राजा शिवाजी' हे ऐतिहासिक नाटक महाराष्ट्रातील मोठमोठ्या शहरात सादर झाले. शहराजवळच्या खेड्यातील लोकांना तो प्रयोग पाहता आला. सर्वसामान्य शेतकरी वर्गापर्यंत मराठी नाटक कसे पोहोचवता येईल यावरही संशोधन होणे गरजेचे आहे.

आज मराठी रंगभूमीचा वृक्ष अनेक शाखांनी बहरलेला आहे. संपूर्ण भारतातील व्यावसायिक नाटकांमध्ये महाराष्ट्रातील मराठी व्यावसायिक नाटक सगळ्यात आघाडीवर आहे. प्रायोगिक रंगभूमीमुळे व्यावसायिक रंगभूमीसमृद्ध होते हे जरी खरे असले तरी प्रायोगिक नाटक आणि रंगभूमी व्यावसायिकाहून वेगळी असते. हे मान्य करावे लागते. नटाचा अभिनय, नेपथ्य, प्रकाशयोजना, संगीत, दिग्दर्शन आणि नाट्यसंहिता अशा विविध अंगांनी प्रायोगिकता व्यक्त होते. अलीकडे अनेक नाट्यसंस्था निर्माण झाल्या आहेत. नुसत्या पुण्यामुंबईतच व्यावसायिक नाटके करणाऱ्या जवळजवळ पन्नास ते साठ संस्था कार्यरत आहेत. वर्षभरात या मोठ्या शहरांमध्ये पाच हजाराच्या आसपास नाटकांचे प्रयोग सादर होतात. लाखो रुपयांची उलाढाल होते. परंतु कोरोनाच्या महामारीमुळे आणि संपूर्ण देश लॉकडाऊन झाल्यामुळे व्यावसायिक रंगभूमी वरची ही उलाढाल ठप्प झालेली दिसून येते. या वैश्विक आपत्तीतून देश राज्य मुक्त होईल तेव्हा खऱ्या अर्थाने व्यावसायिक रंगभूमीला चांगले दिवस येतील यात आर्थिक उलाढाल मोठी असली तरी या व्यवसायाला अद्याप उद्योगधंद्याचे स्वरुप मात्र नाही. कामगार रंगभूमी, दलित रंगभूमी यांचे वेगळे अस्तित्व न उरता मुख्य धारेतून वा समांतर प्रायोगिक रंगभूमीवरून ही नाटके सादर होऊ लागली आहेत. बालरंगभूमीवर फार काही वेगळे घडतांना दिसत नाही. म्हणून डॉ. प्रविण भोळे लिहितात की, ''दोन हजारानंतरची मराठी रंगभूमी वेगवेगळ्या पातळ्यांवरच्या संक्रमणावस्थेतून जातांना दिसत आहेत.''[१२] ही वस्तुस्थिती नाकारून चालणार नाही.

वर्तमान नाटक आणि रंगमंचाचा विचार करतांना अनेकदा हा प्रश्न अधिक तीव्रतेने मनात येतो की प्रेक्षक तर आहेत पण रंगमंच कुठाय? सत्याच्या शोधयात्रेचा संकल्प मनी धरून एकदा आणि या प्रश्नाशी सरळ मुकाबला केला तर आपल्या ध्यानी येईल की आजचा रंगमंच नेमका कुणासाठी आहे? दिग्दर्शक, अभिनेता, रंगकर्मी की प्रेक्षक यामध्ये प्रेक्षकाचा किती विचार केला जातो हे शोधणेही गरजेचे आहे. पाश्चात्याच्या प्रभावाने आपल्याकडे आलेला जो रंगमंच होता तो बंगाली, गुजराती, मराठी आणि हिंदी भाषिकांसाठी सारखाच परका होता. सारखा नवीन होता.बंगालात यात्रा आणि गंभीरा होता. महाराष्ट्रात गोंधळ, दशावतार आणि तमाशा होता. गुजरातीत भवई होता. उत्तर प्रदेशात रामलीला, रासलीला आणि कर्नाटकात यक्षगान होते. या साऱ्या समानता असतांना अन्य प्रदेशात नाट्यकला फुलली विकसित झाली. मराठी रंगमंच उदास का राहिला याचा अंतर्शोध घेणे गरजेचे वाटते.

अलीकडे अनेक नाट्यसंस्था निर्माण झाल्या आहेत. स्पर्धेच्या निमित्ताने नवी नाटके लिहिली गेली, नवे दिग्दर्शक आले. महाराष्ट्रातल्या रंगकर्मींना राज्य नाट्य स्पर्धेमुळे आपापली कला प्रदर्शित करण्याची वार्षिक संधी उपलब्ध झाली. विविध वर्गातून नाटककार उदयास आले. ग्रामजीवनातील सत्ताधारी, दलित जाती-जमातींचे शोषण कसे करतात याचे भेदक चित्रण मुक्त लोकनाट्यकलेचे तंत्र वापरून ठोस सामाजिक, राजकीय आशा व्यक्त करण्याच्या दृष्टीने अनेक नवीन नाटके, एकांकिका उदयास येत आहे. सुरेश चिखले यांचे 'लोकमहाभारत' अर्थात जांभूळ आख्यान' हे एक प्रायोगिक दृष्टीने महत्वाचे नाटक आहे. लोकपरंपरेतील जांभुळ आख्यान आणि त्याचा गोंधळ नाट्यात्म आविष्कार असे या नाटकाचे स्वरुप आहे. संजय पवार यांनी 'कोण म्हणत टक्का दिला' या नाटकात पौराणिक आणि वर्तमान कथेने भाषेचे मिश्रण केले आहे. तमाशाच्या वगाची धाटणी घेऊन पुराणकालीन मंडळीच्या तोंडी आजची इंग्रजी, हिंदी, मराठी भाषेतील शब्दप्रयोग आलेले आहेत. अविनाश सप्रे आपल्या

'आधुनिकता आणि मराठी नाटक' लेखात लिहितात की, ''मराठी नाटकातील आधुनिकता गतिमान करण्यामध्ये मराठी रंगभूमीवर सादर झालेल्या भारतीय आणि पाश्चात्य भाषांतील भाषांतरित आणि रुपांतरित नाटकाचे योगदान महत्वाचे होते. आपल्याच भाषेतील नाटकाच्या सादरीकरणावर समाधान न मानता प्रयोगशील मराठी रंगकर्मींनी अन्य भाषेतील नाटकेही सादर केली आणि प्रादेशिकतेच्या मर्यादा ओलांडून राष्ट्रीय रंगभूमीचे भान व्यक्त केले.' [03]

वर्तमानकालीन मराठी नाटकाला विषयाचे बंधन नाही. त्याचे स्वरुपही आमुलाग्रपणे बदलले आहे. त्याचा विकास झपाट्याने होत आहे. उदा. राज्य नाट्यस्पर्धेत जाणकार रसिकांची दाद मिळवल्यानंतर 'तंट्या' नाटकाचे राज्यभर प्रयोग करण्यात येणार. नाटकाच्या माध्यमातून आदिवासीबहुल भागात तंट्याची नवी ओळख करून देण्याचा प्रयत्न असल्याचे डॉ. अशोक बंडगर यांनी सांगितले. ज्येष्ठ साहित्यिक बाबा भांड लिखित 'तंट्या' कादंबरी स्वातंत्र्य संग्रामात मोलाची कामगिरी बजावलेल्या तंट्या भिल्लाच्या जीवनावर आधारीत आहे. या कादंबरीवर डॉ. अशोक बंडगर समाज मेळाव्यात 'तंट्याचा' प्रयोग झाला. लातुर येथेही 'तंट्याचा' प्रयोग झाला. चाळीस कलाकारांचा सहभाग असलेले 'तंट्या' महानाट्य आहे.

सतीश आळेकर हे प्रायोगिक नाटककारांपैकी एक महत्वाचे नाटककार होय. 'मिकी आणि मेमसाहेब', 'महानिर्वाण', 'महापूर', 'बेगम बर्वे', 'शनिवार', 'रविवार', दुसरा सामना, अतिरेकी, पिढीजात, एक दिवस मठाकडे इ. नाटके त्यांनी लिहिली. आधुनिक काळाची नस पकडणारे जीवनातल्या अनेक निरुपयोगी गोष्टींमध्ये मध्यमवर्गीयांचे भावविश्व शोधणारे नाटककार म्हणून ते परिचित आहेत. त्यांची नाटके मध्यमवर्गीयांना विशेष भावलेली आहेत. जीवनातल्या निरर्थाचे चित्रण प्रभावीपणे आळेकरांच्या नाट्यामध्ये येते. आपण जे जीवन जगत असतो त्या सभोवतालामध्ये, वास्तवामध्ये जी अर्थशुन्यता जाणवते ती नाट्यांकित करण्याचा ते प्रयत्न करतात. ''प्राधान्याने त्यांचे नाट्यविश्व हे मध्यमवर्गीय जाणिवेचे आहे''[04] 'महानिर्वाण' हे सतीश आळेकरांचे गाजलेले नाटक. भाऊराव नावाच्या एका मध्यमवर्गीय चाळकऱ्याचे दर्शनी सुत्र आहे. या नाटकातला आशयजीवनातील अर्थशुन्यता घेऊन येतो. आशय आणि अभिव्यक्ती यांची एकात्मता हा या नाटकाचा महत्वपूर्ण विशेष आहे.

जयंत पवार, मकरंद साठे, प्रशांत दळवी, अजित दळवी संजय पवार, शफाअतखान, रजिया नाईक, अतुल पेठे, अभिराम भडकमकर, ज्योती म्हापसेकर इ. नाटककारांनी 21व्या शतकातील नाट्य वाङ्मयाच्या विकासात महत्त्वपूर्ण भर घातली. नाट्यवाङ्मयाला गतिमान करण्याचा सर्वस्वी प्रयत्न केलेला दिसून येतो. या काळातील नाटके आशय आणि रचनेच्या दृष्टीकोनातून वैशिष्ट्यपूर्ण आहेत. मकरंद साठे हे नागरी व्यवस्थेवर लेखन करणारे महत्वाचे नाटककार. सूर्य पाहिलेला माणूस, रोमन साम्राज्याची पडझड, चारशे कोटी विसरभोळे, गंगाधर सुंदरी, गोळायुग डॉट कॉम, वगैरे नाटके त्यांची प्रसिद्ध आहेत. प्रायोगिक रंगभूमीवरच्या तरुण नाट्यलेखकांपैकी ते एक महत्वाचे नाटककार आहेत. माणसाच्या जीवनातील असंगतता, विरोधाभास आणि वर्तमान याचा शोध मकरंद साठे यांच्या नाट्यलेखनातून जाणवत राहतो. विज्ञान तंत्रज्ञानाच्या युगात मूलभूत मानवी मूल्ये आणि आजच्या काळाशी असलेले नातं हा अतिशय वेगळ्या पद्धतीने विचार करणारे साठे आधुनिक नाट्य चळवळीचे आधारस्तंभ वाटतात.

प्रशांत दळवी हे मराठीतील महत्वाचे नाटककार त्यांचे 'चारचौघी' हे गाजलेले नाटक. या नाटकाचा विषय, आशय, संवाद, शैली आदि घटकांचा एकत्रित मेळ आहे. या नाटकाचा आशय अगदी चाकोरीबाहेरचा वाटतो. स्त्री स्वातंत्र्य, स्त्रियांच्या भावना, घर संकल्पना, कुटुंब, लग्न यासारखे संवेदनशील विषयांवर नाटककाराने केलेले भाष्य अभ्यासकांना महत्वाचे वाटते.

सारांश

मराठी रंगभूमीने समाज मनाला अंतर्मुख केले. मानवी वृत्तीप्रवृत्तींचे मार्मिक दर्शन घडविले. मनोरंजनातून उद्बोधन केले. त्यामुळे तिचे योगदान महत्वपूर्ण वाटते. कालामानानुसार नाटकात बदल होत गेले. वाढते शहरीकरण, खाजगीकरण, जागतिकीकरणाचा तंत्रज्ञानाच्या मानवी जीवनावर जसा परिणाम झाला तसा सामाजिक आर्थिक आणि सांस्कृतिक क्षेत्रावर परिणाम झाला. तांत्रिकदृष्ट्या रंगभूमीत बदल झाला. यामध्ये नाटकाचे तंत्र आणि बांधणीही बदलेली दिसून येते. मानवी जीवनशैली जीवनविषयक दृष्टीकोन, मूल्यकल्पना, नात्यांचे संदर्भ बदलत गेले. हा बदल मराठी नाटक या माध्यमातून वेळोवेळी दर्शित झालेला आढळतो. स्त्रियांची बदलेली मानसिकता यामधून वेळोवेळी दर्शित झालेली आढळते. स्त्रियांची बदलेली मानसिकता, परिस्थितीतील संगती, विसंगती मराठी रंगभूमीवर मांडण्याचा प्रयत्न बहुतेक नाटककारांनी केलेला दिसून येतो. कालामानानुसार मराठी नाटकाच्या एकूण स्वरुप आणि विकासात बदल झालेला आढळतो.

निष्कर्ष

1. खाजगीकरण, उदारीकरण आणि जागतिकीकरणाचा सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक क्षेत्रावर फार मोठा परिणाम झाला. त्याला नाट्य, वाङ्मय अपवाद ठरले नाही.
2. समाज जीवनातील परिवर्तनाचा पडसाद 'नाट्य' वाङ्मयातून प्रतिबिंबित झाला. बदलत्या मानवी जीवनशैलीचा वेध मराठी नाट्याने घेतला.
3. स्त्रियांची बदलेलली मानसिकता मराठी रंगभूमीवर मांडण्याचा प्रयत्न बहुतेक नाटककारांनी केला.
4. तांत्रिकदृष्ट्या रंगभूमीत बदल झाला. त्यामुळे नाटकाचे तंत्र आणि एकूणच नाटकाची बांधणीमध्ये परिवर्तन झालेले दिसून येते.
5. मराठी नाटक हे प्रारंभापासून समाजाभिमुख आहे. बदलत्या समाजजीवनाचे व मानवी मूल्यांचे दर्शन नाटकातून घडते.

संदर्भ ग्रंथ

1) डॉ. दत्तात्रय पुंडे, डॉ. स्नेहल तावरे, 'आजचे नाटककार', स्नेहवर्धन पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, प्रथमावृत्ती, एप्रिल- 1995, पृष्ठ क्र. 218.
2) आमची श्रीवाणी-विशेषांक ऑक्टो. 2014- जाने. 2015- का. स. वाणी मराठी प्रगत अध्ययन संस्था, धुळे, पृष्ठ क्र. 08
3) विश्वनाथ शिंदे-मराठी नाटक आणि रंगभूमी, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती-2008, पृ.क्र. 131
4) आमची श्रीवाणी- विशेषांक- 'वर्तमानकालीन मराठी रंगभूमी आणि मराठी नाटक' ऑक्टो-2014, का. स. वाणी मराठी प्रगत अध्ययन संस्था, धुळे, पृष्ठ क्र. 107.

□ □ □

संशोधक

UGC CARE LISTED
ISSN No. 2394-5990

वर्ष : ९० मार्च २०२२ पुरवणी मराठी विशेषांक ०२

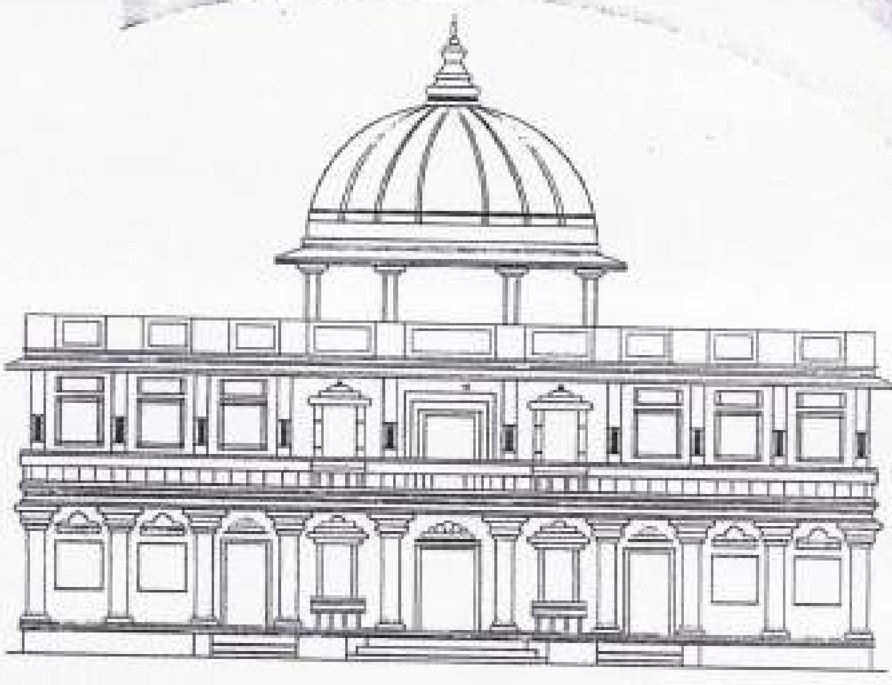

Attested
Principal
A.D.M.S.P.Sanstha's
Late Annasaheb R.D.Deore
Arts & Science College,
Mhasadi Tal.Sakri, Dist.Dhule.

इतिहासाचार्य वि. का.राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे

साहित्य आणि समाज : एक अनुबंध

प्रा. डॉ. वाल्मिक शंकर आढावे
सहयोगी प्राध्यापक,
स्व. अण्णासाहेब आर.डी. देवरे कला
व विज्ञान महाविद्यालय, म्हसदी ता. साक्री, जि. धुळे
मो. ८८०५६ ६३०२४
Email-adhavevs@gmail.com

प्रास्ताविक

साहित्य आणि समाज यांचा विशिष्ट असा अनुबंध असतो. समाजाशिवाय साहित्य नाही हे जितके खरे आहे तितकेच साहित्यातून समाजजीवनाला विशिष्ट दिशा प्राप्त होते. साहित्यनिर्मिती हा सामाजिक प्रक्रियेचा एक अभिन्न भाग आहे. सांस्कृतिक व सामाजिक आघात प्रत्याघातून साहित्यिक घडत असतो. म्हणून साहित्य हे स्वतःच्या काळाचे साहित्य असते. समाजातील इतर व्यक्तीप्रमाणे साहित्यिक हाही त्या समाजाचा अविभाज्य घटक असतो. तो अधिक जागरुक व जबाबदार घटक असतो. व्यक्ती म्हणून तो जे अनुभव घेतो आणि आपल्या साहित्यकृतीत व्यक्त करतो ते त्याला मूलतः समाजाने दिलेले असतात. समाजातल्या विविध समस्या, प्रश्न यांचा उकल तो आपल्या साहित्यकृतीतून अभिव्यक्त करतो. लेखक, कवींची साहित्यकृती नावारुपाला आली की समाजाला तो एक विधायकदृष्टी देण्याचे कार्य करतो. म्हणूनच समाज आणि साहित्याचा परस्परसंबंध अधोरेखित होतांना आढळतो. साहित्याची निर्मिती, आस्वाद, विश्लेषण, मूल्यमापन या सर्व बाबी मानवनिर्मित समाजव्यवस्थेतच शक्य आहे. त्यामुळे साहित्य व्यवहाराची समाजसापेक्षता नजरेआड करून चालत नाही. Literary Phenomenon is fundamentally social01 असे सार्त्रने निःसंदिग्धपणे सांगितले आहे. थोडक्यात साहित्यव्यवहार ही एक सामाजिक-सांस्कृतिक घटना आहे. साहित्य आणि समाज यांच्या परस्पर संबंधाचा अभ्यास करताना त्यात काही ठळक बाबी सांगता येतील. त्यात साहित्याचे समाजातले स्थान व व्याप्ती, कार्य, साहित्याचा समाजावर होणारा परिणाम, मग तो सकारात्मक, नकारात्मक की विद्रोही वगैरे. ह्या संदर्भात उद्भवणारे नैतिकतेचे प्रश्न, लेखकाची जबाबदारी, आविष्कार स्वातंत्र्य नियमित करण्याची समाजाची यंत्रणा, अभिरुची संबंधीचे प्रश्न, साहित्य हे सामाजिकतेचा दस्तऐवज कसे, समाजाला साहित्याकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन, लेखक कवीला दिलेल्या 'स्वातंत्र्याच्या मर्यादा ह्या विषयाचे संदर्भ साहित्य आणि समाज यांच्या परस्परसंबंधाच्या आकलनासाठी आवश्यक असतात. साहित्यात समाजाचे प्रतिबिंब उमटलेले असते. सामाजिक संदर्भाशिवाय साहित्याला आकार प्राप्त होत नाही. साहित्याची फलश्रुती, सामाजिक उद्बोधन, लोकशिक्षण, नैतिक उन्नयन ह्यात होते. एवढे मात्र निश्चित सांगता येईल की, संपूर्ण सामाजिक प्रक्रिया साहित्यकृतीत आढळत नाही. सामाजिक प्रक्रियेचे काही भाग साहित्यात आविष्कृत होतात. कुटुंब, गाव, शहर जाती व जमाती इ. सर्व प्रकारच्या सामाजिक संस्था आणि आर्थिक, राजकीय, नैतिक इ. सर्व प्रकारचे सामाजिक व्यवहार व प्रक्रिया साहित्यात कमी जास्त प्रमाणात उमटलेल्या असतात.

कादंबरीतील सामाजिकता

साहित्यामध्ये समाजाचेच प्रतिबिंब डोकावत असते. माणसाच्या विविध विकारांवर समाज, संस्कृती, धर्म यांचा प्रभाव पडत असतो. या प्रभावातून साहित्यिक व्यक्तीचे चरित्रचित्रण करत असतात. त्यामुळेच साहित्याचा विचार करताना समाजाचा विचार करणे आवश्यक आहे. सामाजिक भान, सामाजिक बांधिलकी स्वीकारून ज्या मराठी कादंबरीकारांनी कादंबरी लिहिली त्यांचे योगदान हे मराठी साहित्याला निश्चितच मोलाचे आहे. समाजातील अनिष्ट

प्रथा, रुढी, परंपरा यांनी ग्रस्त असलेला समाज स्त्रियांचे शोषण कसा करीत होता, याचे चित्रण बाबा पद्मनजी लिखित 'यमुनापर्यटन' या कादंबरीत आलेले आहे. लेखक हा समाजाचा एक घटक असतो. समाजातील वर्तमान घटना प्रसंगांचा प्रभाव त्याच्या मनपटलावर होतो. त्या वास्तव जीवनाचे चिंतन मनन करून तो ते साहित्यात मांडण्याचा यथोचित प्रयत्न करतो. त्या काळाचे युगभान म्हणून ते त्याच्या साहित्यातून अपरिहार्यपणे व्यक्त होते. सामाजिक आशयद्रव्य घेऊन 'यमुना पर्यटन' ही कादंबरी प्रथम अवतरली. सामाजिक विषयाला वास्तववादी दृष्टीने सामोरी जाणारी ही कादंबरी आहे. भालचंद्र नेमाडे लिहितात की, ''मराठीत पहिल्यांदाच अशी (यमुना पर्यटन) कृती प्रधान कादंबरी निर्माण व्हावी, हा केवळ योगायोग आहे.''०२ 'पण लक्षात कोण घेतो?' या ह.ना. आपटे यांच्या कादंबरीत समाजसन्मुखता अधिक व्यापक स्वरुपात व्यक्त होते. यमूच्या दुःखाची म्हणजेच एका स्त्री-दुःखाची कहाणी प्रभावी रीतीने मांडली आहे. कुटुंबातील अंतर्गत ताणतणाव आणि संघर्ष हा वास्तव रुपात मांडला आहे. त्यामुळे सामाजिक वास्तवाला अधिक प्रभावी रीतीने अधोरेखित करणारी ही कादंबरी आहे. वा.म. जोशी, श्री. व्यं. केतकर यांच्या कादंबऱ्यातून स्त्रियांचे प्रश्न समाजशास्त्रीय दृष्टीने व्यक्त होतात.

ग. ल. ठोकळ यांनी तत्कालीन गावगाड्याचे चित्र आपल्या कादंबरीतून उभे केले तर र.वा. दिघे यांनी कृषी संस्कृतीचे व्यापक चित्रण रेखाटले. मध्यमवर्गीय जीवनाचे प्रश्न वि.स. खांडेकर कादंबऱ्यातून मांडतात. आशा, आकांक्षा आणि आदर्शवाद हे त्यांच्या कादंबऱ्यांचे विशेष. जीवनासाठी कला ही त्यांची भूमिका होती. म्हणूनच खांडेकरांचे समाजजीवनविषयक आकलन व्यक्त होते. १९५० नंतर मराठी कादंबरी अधिक समाजाभिमुख झाली. अवतीभोवतीच्या असंख्य समस्या आणि प्रश्नांनी ग्रस्त असलेले जीवन, नवे सामाजिक भान घेऊन कादंबरीत आले. समाजातले अंतःस्तर कादंबरीतून येवू लागले. तिच्यातील नायक हा सर्वसामान्य माणूस झाला. खेड्यापाड्यात जीवन जगणाऱ्या फाटक्या-तुटक्या कपड्यात असणाऱ्या माणसाची जीवनकहाणी कादंबरीच्या केंद्रस्थानी आली. विभावरी शिरुरकरांनी 'बळी' कादंबरीतून दलित ग्रामीण माणसाच्या वेदना वास्तव रुपात मांडल्या आहेत. उद्धव शेळके यांनी 'धग' कादंबरीतून सामान्य माणसांचे वास्तववादी चित्रण केले आहे. या कादंबरीत समाजवास्तवाचे व्यापक आकलन व्यक्त होते. शेती, शेती संस्कृती, ग्रामीण जीवनाची लोकसंस्कृती, लोकपरंपरा, श्रद्धा, संकेत आणि ग्रामीण जीवनाची जीवन जगण्याची पद्धती या कादंबरीत व्यक्त होते.

व्यंकटेश माडगुळकरांच्या 'बनगरवाडी' कादंबरीतून दुष्काळग्रस्त भागात परिस्थितीशी संघर्ष करीत जीवन जगणाऱ्या धनगरांचे जीवन व्यक्त होते. सामाजिक दृष्टीने या कादंबरीकडे पाहिल्यानंतर संथ गतीने जीवन जगणाऱ्या गावात एक शिक्षक शिक्षणाला गती देतो. गावातील लोकांमध्ये बदल घडवून आणतो. बदलत्या समाजवास्तवाचे चित्रण माडगुळकर या कादंबरीत मांडतात. हमीद दलवाई यांच्या 'इंधन' कादंबरीमधून खेड्यागावातील अंतःसंघर्षाचे चित्रण आलेले आहे. खेड्यागावात वेगवेगळ्या जातीधर्माचे लोक गुण्यागोविंदाने एकत्र राहतात. मात्र मुंबईसारख्या महानगरात हिंदू-मुस्लिमांमध्ये दंगली घडवून आणल्या जातात. त्यामुळे खेड्यागावात तणावाचे वातावरण निर्माण होते. व्यापक समाजजीवनाचे दर्शन या कादंबरीतून घडते. भालचंद्र नेमाडे यांच्या 'कोसला' कादंबरीत वास्तवाच्या अनेक शक्यतांचे सूचन केले. त्यांच्या झूल, जरीला, बिढार या कादंबऱ्यातून समाजजीवनातील भ्रष्टता नेमाडे यांनी मांडली आहे. शरदचंद्र मुक्तिबोध यांनी 'क्षिप्रा', 'सरहद', 'जन हे वोळतू' या कादंबरीत्रयीतून स्थितीशील समाजाचे दर्शन घडविले आहे. दारिद्र्य, अज्ञान यामुळे मानवी जीवनाला पडलेल्या मर्यादा मांडल्या आहेत.

जयवंत दळवी यांनी 'सारे प्रवासी घडीचे' या कादंबरीतून मानवी जीवनातील वैगुण्य मांडले आहे. कोकणचा प्रदेश, तेथील मानवी जीवन हे त्यांनी सुक्ष्म रीतिने कादंबरीत मांडले आहे. रणजित देसाई यांनी 'बारी' कादंबरीत दुर्लक्षित समाजाचे चित्रण केले आहे. यंत्र संस्कृती ही पारंपरिक ग्रामीण जीवनाला छेद देत शेतमजुरांचे अस्तित्व धोक्यात आणत आहे असे चित्र आनंद यादव यांनी 'गोतावळा' कादंबरीतून मांडले आहे. 'नटरंग' मधून त्यांनी तमाशा कलावंतांची शोकांतिका व्यक्त होते. 'समाज आणि साहित्य यांच्यातील बंध-अनुबंध समाजातील सातत्य व बदल या द्वंद्वाने प्रभावित होत असतात.'०३ सामाजिक जीवनातील बदलाचे पडसाद कादंबरीत पडलेले दिसून येतात.

भाऊ पाध्ये, अरुण साधू, ह.मो. मराठे, प्रभाकर पेंढारकर वगैरेसारख्या कादंबरीकारांनी महानगरातील मध्यमवर्गिय जीवनाचे समाज वास्तव चित्रित केले आहे. प्रभाकर पेंढारकर यांनी 'अरे संसार संसार' मधून महानगरातल्या मध्यमवर्गाची जगण्याची परवड दाखविली आहे. सुभाष भेंडे 'अंधारवाटा' कादंबरीतून मध्यमवर्गाचे भोगवादाकडे जाण्यासाठी प्रवृत्त करणारे मोहमार्ग दाखवितात. महानगरीय वास्तवाचा मोठाच भाग असलेल्या झोपडपट्टीतल्या बकाल जीवनाचे दर्शन जयवंत दळवींच्या 'चक्र' मधून आणि मधु मंगेश कर्णिकांच्या 'माहीमची खाडी' मधून घडते. महानगरीय समाज जीवनाचे सर्वोत्तम दर्शन भाऊ पाध्ये यांच्या कादंबरीत आलेले आहे. 'वैतागवाडी' मध्ये मध्यमवर्गिय माणसाच्या महानगरामध्ये राहणाऱ्या प्रश्नांच्या निमित्ताने आधुनिक जीवनातील मूल्य ऱ्हास दाखवून दिला आहे. 'वासुनाका' मध्ये भाऊ पाध्ये महानगरातल्या बकाल वस्तीतील बेकार, अशिक्षित तरुणांच्या उघड्या-नागड्या, निर्लज्ज आणि अनौपचारिक समुहजीवनाचे दर्शन घडवितात. दिलीप चित्रांनी म्हटल्याप्रमाणे ''भाऊ पाध्ये हे पूर्णपणे विसाव्या शतकातले महानगरीय भारतीय संवेदनेचे मराठी कादंबरीकार आहेत''०४ खरोखरच महानगरातील समाजजीवनाचा बारकाईने वेध घेण्याचा प्रयत्न भाऊ पाध्ये यांनी केला आहे.

आशा बगे, सानिया, गौरी देशपांडे, कविता महाजन, मेघना पेठे आणि प्रतिमा इंगोले यासारख्या स्त्री साहित्यिकांनी स्त्री जीवनाचे दुःख, यातना, वेदना त्यांच्या कादंबऱ्यातून व्यक्त होते. आशा बगे यांच्या 'दर्पण', 'भूमी' या कादंबऱ्यातून समाजमनाचे प्रगल्भ दर्शन घडते. डॉ. तानाजी पाटील लिहितात की, ''पारंपरिक जीवनाशी नाळ जोडून आधुनिक जीवनाच्या धकाधकीच्या स्पर्धेत यशस्वी होणारी स्त्री, कुटुंबात मात्र एकाकी पडते. त्याचे चित्र आशा बगे यांनी भूमी कादंबरीत प्रभावीपणे मांडले आहे.''०५ स्त्री-पुरुष हा भेद न करता समानता व मानवी जीवनातील वास्तवाला त्यांनी रेखाटले आहे. सानिया यांनी कादंबरीतून स्त्रियांच्या दुःखावर, यातनांवर प्रकाश पडतो. गौरी देशपांडे यांनी कादंबरीतून मानवी मनाची तगमग मांडलेली आहे. स्त्रीजीवनाचे दाहक अनुभव कविता महाजन आणि मेघना पेठे यांनी अभिव्यक्त केले आहे. त्यांच्या कादंबरीतील नायिका समाजव्यवस्थेविरुद्ध बंड करतात. तर प्रतिमा इंगोले यांनी विदर्भातल्या ग्रामीण जीवनाचे यथार्थ 'बुढाई' मध्ये केलेले दिसून येते.

शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या, बेकारी, भ्रष्टाचाराचे चित्रण सदानंद देशमुख यांनी 'तहान', 'बारोमास' कादंबरीत केले आहे. ग्रामीण जीवनातील विविध समस्या आणि प्रश्न त्यांनी हाताळले आहे. खेड्या गावातील शेतकऱ्यांचे प्रश्न, व्यथा, वेदना मांडल्या आहेत. प्रतिकूल परिस्थितीमुळे शेतकरी कर्जबाजारी होतो हे आजचे वर्तमान त्यांनी मांडले आहे. शिक्षण व्यवस्थेतील भ्रष्टाचार, तलाठी, ग्रामसेवक, आमदार, बँकेतील भ्रष्टाचार, सावकारीच्या कर्जातून आत्महत्या करणारा शेतकरी हे सर्व मानवी मनाला हादरून सोडणारे वर्तमान समाजवास्तव सदानंद देशमुख यांनी मांडले आहे. खेड्यातील समाजजीवनाचे वर्तमान वास्तव बाबुराव मुसळे यांच्या 'हाल्या हाल्या दुधू दे', 'पखाल' या कादंबरीत आलेले आहे. शेतकऱ्यांचे दुःख, दैन्य, दारिद्र्य, उपासमार यांचे चित्रण त्यांनी केले आहे. ऊस शेतकऱ्यांचे प्रश्न व भ्रष्ट सहकाराचे चित्रण करणारी 'साखरफेरा' ही मोहन पाटील यांची कादंबरी. सहकारावर मुठभर लोकांची मक्तेदारी बनते. ही मक्तेदारी पिढ्यानपिढ्या चालते. साखर कारखान्यांना ऊस पुरविणाऱ्या शेतकऱ्यांचे शोषण त्यांनी आपल्या या कादंबरीत मांडलेले आहे. बाबुराव मुसळे, सदानंद देशमुख, शेषराव मोहिते, आनंद पाटील आणि मोहन पाटील, तानाजी पाटील यांनी शेतकऱ्यांच्या समस्या व प्रश्नांची उकल आपआपल्या कादंबरीतून केलेली आहे. म्हणून वासुदेव मुलाटे लिहितात की, 'आजचे ग्रामीण साहित्य हे नव्या संवेदनशील, सर्जनशील, सृजनक्षम मनाचा आविष्कार आहे.'०६ समाजजीवनाचे यथार्थ दर्शन कादंबरीतून घडते.

सारांश

साहित्य आणि समाज यांचा अन्योन्य संबंध असतो. समकालीन समाजजीवनातील प्रश्न, समस्या याचे भान लेखक, कवीला असते. त्या पद्धतीने तो आपल्या साहित्यकृतीत मांडणी करतो. स्वतःच्या काळाशी तो फारकत घेत नाही. लेखक कालसंगतीने वाटचाल करतो. समाजाच्या नैतिक अवनतीला रोखण्याचे कामही लेखक, कवी करतो म्हणूनच साहित्य हा समाजजीवनाचा आरसा असतो. समाजाच्या काही विशिष्ट रुढी परंपरा, अलिखित संकेत, नियम असतात त्याची जपणूक करण्याचाही प्रयत्न लेखक करतो. साहित्य

प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्षपणे माणसांवर काही संस्कार करीत असते. याचाच अर्थ साहित्य आणि समाज हे एक अद्वैत असेच आहे. सामाजिक भान आणि सामाजिक बांधिलकी स्वीकारून ज्या मराठी कादंबरीकारांनी कादंबरी लिहिली. त्यांचे योगदान निश्चितच महत्वाचे वाटते. समाजातील कालबाह्य रुढी, प्रथा, परंपरा, स्त्रियांचे शोषण कादंबरीकारांनी ठळकपणे मांडलेले आहे. समाजजीवनविषयक आकलन कादंबरीत प्रभावीपणे आले. ग्रामीण जीवनातील जीवनमान, लोकपरंपरा, श्रद्धा, संकेत, समस्या आणि प्रश्न ग्रामीण कादंबरीच्या माध्यमातून व्यक्त झाले. महानगरीय कादंबरीतून मध्यमवर्गीय जीवन जाणिवा, उच्चभ्रू समाजातील भोगवाद, चंगळवाद, मानवी मूल्यांची होणारी पडझड कादंबरीतून अधोरेखित झालेली आढळते.

निष्कर्ष :-

१) साहित्य आणि समाज यांचे अतुट नाते असते. सामाजिक आशय द्रव्य हाच साहित्याचा विषय असतो.

२) समाज हा परिवर्तनशील असतो त्याचप्रमाणे साहित्यसृष्टीतही कालामानानुसार बदल होतो. मध्ययुगीन काळातील मराठी साहित्य आणि अर्वाचीन काळातील बदललेले मराठी साहित्य हे याचे उत्तर उदाहरण आहे.

३) समाजातील वर्तमान घटना प्रसंगांचा प्रभाव लेखक, कवींवर होतो. तो आपल्या प्रतिभेच्या सहाय्याने समाजजीवनाचे वास्तव मांडतो.

४) समाज जीवनाचा आविष्कार जसा साहित्यात होतो तसाच साहित्यातून समाजमनाला एक नवी दिशा आणि ऊर्जा प्राप्त होते.

५) कादंबरी या साहित्य प्रकाराच्या माध्यमातून लेखकाने व्यापक समाजजीवन चित्रित केले. लेखकाने सामाजिक समस्या आणि प्रश्न साहित्यकृतीतून सभोवतालच्या परिस्थितला अनुसरून चित्रित केले.

संदर्भ ग्रंथ :-

१) **International Ecyclopedia of social sciences, Vol. No. 9, Sociology of Literature (Robert Escarpiy) Page No. 447.**

२) नेमाडे भालचंद्र, 'टीकास्वयंवर ', साकेत प्रकाशन, प्रा.लि. पुणे, तिसरी आवृत्ती-२०१५, पृष्ठ क्र. २३३

३) कोत्तापल्ले नागनाथ (संपादक),' साहित्य आणि समाज प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती, मे-२००७, पृ. १२१.

४) तत्रैव-२०३

५) पाटील तानाजी, मराठी कादंबरी : समीक्षा डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे, प्रथमावृत्ती, ०५ फेब्रुवारी २००९, पृष्ठ क्र. १०३.

६) मुलाटे वासुदेव, साहित्य, समाज आणि परिवर्तन, स्वरूप प्रकाशन, औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती, ०५ सप्टेंबर २००७, पृष्ठ क्र. ४७.

--*

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATI

Impact Factor – 6.625

E-ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

January-February-March 2021

Vol.-VIII, Issue-I (B)

Multidisciplinary Issue

Chief Editor -
Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV's Arts & Commerce College,
Yeola, Dist – Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :
Dr. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)
Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)
Mrs. Bharati Sonawane, Bhusawal (Marathi)
Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

RESEARCH JOURNEY

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)

Attested
Principal
D.M.S.P. Sanstha's
Late Annasaheb R.D. Deore
Arts & Science College,
Mhasadi, Tal.Sakri, Dist.Dhule.

E-ISSN :
2348-7143
Jan.-March
2021

ग्रामीण कादंबरीतील बदलते ग्रामवास्तव

प्रा. डॉ. वाल्मिक शंकर आढावे
सहयोगी प्राध्यापक,
स्व. अण्णासो. आर. डी. देवरे कला व विज्ञान महाविद्यालय,
म्हसदी ता. साक्री, जि. धुळे
Email-adhavevs@gmail.com
मो. 88056 63024

प्रस्तावना-

ग्रामीण साहित्यकृतीच्या प्रारंभीच्या काळात करमणूक, मनोरंजन आणि कल्पनारम्य लेखन झाले हे जरी खरे असले तरी तत्कालीन समाजाचे अज्ञान, अडाणीपणा, निरक्षरता, भोळेपणा, रुढीप्रियता, दुःख, दैन्य, दारिद्र्य, शोषण यांचेही दर्शन झालेले आहे. त्या साहित्यिकांच्या ठिकाणी परिवर्तननिष्ठा नसली तरी माणूसकीची भावना प्रबळ होती. मानवतावादातून अशी चित्रणे प्रारंभीच्या ग्रामीण साहित्यकृतीत आली आहेत. 1960 नंतर ग्रामीण कादंबरीत बदल झालेले जाणवतात. खेड्यातले दुःख दैन्य, दारिद्र्य आणि शोषण संपले पाहिजे अशी स्पष्ट जाणीव दिसून येते. स्वातंत्र्योत्तर काळातील झालेले बदल ग्रामीण कादंबरीत ठळकपणे दिसून येतात. नवे शासन, कायदे, तंत्रज्ञान याचे परिणाम नंतरच्या काळात सामान्य ग्रामीण माणसांच्या जीवनावर कसे झाले आणि त्यांच्या पारंपरिक व्यवसायावर पुढे कसे गडांतर आले याचे मार्मिक आणि भेदक वास्तव चित्रण ग्रामीण कादंबरीत आलेले आढळून येते.

उदा. उद्धव शेळके यांची 'धग', रा. [illegible]ळोळा', मनोहर तल्हार यांची 'माणूस' आनंद यादव यांची 'गोतावळा' या ग्रामीण कादंबऱ्यातून बदलत्या भावसंघर्षाचे जीवन नाते अधोरेखित झालेले आहेत.

1970 नंतरच्या ग्रामीण कादंबरीतून परिवर्तनाचे भान आणि निष्ठा यांचे प्रखर चित्रण आढळते. नव्वद नंतर जागतिकीकरण, खाजगीकरण आणि उदारीकरणाचा प्रभाव ग्रामीण जीवनावर फार मोठ्या प्रमाणात झाला आहे. याचे चित्रण ग्रामीण कादंबरीच्या माध्यमातून आलेले आहे. यांत्रिकीकरणामुळे मोट जाऊन मोटर पंपाचे युग कृषी संस्कृतीत आले. यंत्रे, अवजारे, बी-बियाणे, किटकनाशक यात मोठ्या प्रमाणात विविधता आली. तरीसुद्धा बळीराजा समृद्ध आणि संपन्न होण्याऐवजी एकंदरीत तो देशोधडीला लागला आहे. शेतकऱ्यांच्या प्रश्नांची, समस्यांची गुंतागुंत दिवसेंदिवस वाढत आहे. नवे आर्थिक धोरण बदलत जातील पण शेतकरी, शेतमजुर आणि कष्टकरी यांना केंद्रस्थानी ठेवून नवे आर्थिक धोरण तयार होणार का? शेतमालाला हमीभाव मिळणार का? यासारखे अनेक प्रश्न बळीराजासमोर 'आ ' वासून उभे आहेत. हे ग्रामजीवनाचे वास्तव चित्रण ग्रामीण कादंबरीत ठळकपणे चित्रित झालेले आहे. बदलते खेडे आणि खेड्यातील ताणतणाव ग्रामीण कादंबरीत येवू लागले. सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक आणि कौटुंबिक जीवनात काळानुसार बदल होणे अपरिहार्य आहे. पण हा एकूण बदल खेडी उद्धवस्त करणारी आहेत का? अशी शंका आज निर्माण होत आहे. सततचा दुष्काळ आणि अवकाळी पावसामुळे शेतकरी कर्जबाजारी होत आहे. बँका, सोसायटी आणि

सावकाराचे कर्ज यामुळे शेतकरी पूर्णपणे नागवला जात आहे. परिणामी आत्महत्यासारखा पर्याय निवडतो आणि आपलेच कुटुंब तो उद्धवस्त करतो ही ग्रामजीवनाची वस्तुस्थिती आहे.

आनंद यादव यांच्या मते, "हजारो वर्ष चालत आलेली शेती संस्कृती नष्ट होत चालली आहे आणि तिच्या जागी नवी यंत्रनिष्ठ संस्कृती उदय पावत आहे." ०१ खरोखरच यंत्रसंस्कृतीमुळे शेतमजुर हा घटक हवालदिल झाला. हे बदलत्या ग्रामजीवनाचे द्योतक आहे.

ग्रामीण कादंबरीकार हे बदलत्या जीवनाचा खेड्यावर नेमका होणारा परिणामाचे वैशिष्ट्यपूर्ण दर्शन घडविण्याचा सर्वोतोपरी प्रयत्न करीत आहेत. पाश्चात्य संस्कृतीचे अंधानुकरण खेड्यापाड्यापर्यंत पोहोचले आहे. ग्रामीण भागातला युवा वर्ग आपली ऊर्जा व्यसनामध्ये खर्च करीत आहे. ग्रामसंस्कृतीत रूप बदलल्यामुळे कौटुंबिक, सामाजिक, राजकीय व सांस्कृतिक दुर्दशा होत आहे. गुन्हेगारी, अंधश्रद्धा, कोवळ्या बालकांचे अपहरण यामुळे गावगाड्याचे रूप बदलत आहे. बदलते राजकारण, शिक्षण, भ्रष्टाचार, अन्याय, अत्याचार, शेतकरी आत्महत्या, सेक्ससारख्या विषयाचे चित्रण 'झाडाझडती' ते आजच्या 'धूळपावली' पर्यंतच्या सर्वच कादंबऱ्यातून चित्रित होत आहे. खाजगीकरण, जागतिकीकरण आणि उदारीकरणाच्या प्रभावामुळे परंपरागत खेडे कादंबरीत न येता बदलत्या ग्रामजीवनाचे वास्तव चित्रण आढळून येत आहे.

'अवकाळी पावसाच्या दरम्यानची गोष्ट' मधील ग्रामवास्तव

या कादंबरीमध्ये आनंद विंगकर यांनी गावखेड्याचे बदलते रूप अतिशय भेदकपणे मांडलेले आहे. शेतकऱ्यांच्या साऱ्या इच्छा, आकांक्षा, स्वप्नं ही सारी त्यांच्या जमिनीतून येणाऱ्या पिकांवर अवलंबून आहे. परंतु अवकाळी पावसामुळे आलेले पिक उद्धवस्त होतं. त्यातच कादंबरीचा नायक हतबल होतो आणि नैराश्यातून आत्महत्या करतो हे वास्तव नाकारून चालणार नाही. निसर्गाची अवकृपा मानवी मनाची उभारी पूर्णपणे नष्ट करते. घरासाठी, शेतीसाठी वेळोवेळी घेतलेले कर्ज वाढत जाते. गावातील बडे सावकारांकडून कर्ज घेतलेले असते. तर तो सावकार शिरजोर होतो. व्याजामुळे वाढत जाणाऱ्या कर्जाची भिती दाखवून शेतकऱ्याची शेती लाटण्याची धडपड करू लागतो. शेतकऱ्याचं सारं स्वप्न येणाऱ्या पिकावर अवलंबून आहे. पण अवकाळी पावसामुळे त्यांच्या स्वप्नाची राख होते.

या कादंबरीमध्ये लेखक आनंद विंगकरांनी मानवी मनावर होणारा आघात, पिचून जाणारं आयुष्य, उद्धवस्त होणारी स्वप्नं एकूणच जीवनाला येणारी विरुपता अतिशय भेदकपणे मांडलेली आहे. गावगाड्याचे रूप कसे बदलत आहे हे हळूवारपणे उलगडून दाखविण्याचा प्रयत्न झालेला आहे. किशोर सानप यांच्या मते, "अवकाळी पाऊस हाच खरे तर शेतकऱ्यांचा घातपाऊस आहे. अवकाळी पाऊस शेतकऱ्यांच्या जीवनातला रस शोषून आत्मघाताला प्रवृत्त करतो हे गावखेड्यातल्या कृषिबलाचं जीवन वास्तव आहे"२ कादंबरीकार आनंद विंगकर शेतकऱ्याच्या आत्महत्येच्या मुळाशी पोहोचून खऱ्या अर्थाने वास्तवाचा तळ शोधण्याचा प्रयत्न करतात. अवकाळी पाऊस बळीराजाचं कंबरडं मोडतो त्याच्यासह त्याचे कुटुंब देशोधडीला लागते याचे मार्मिक चित्रण या कादंबरीत आलेले आहे.

'तहान' आणि 'बारोमास' मधील ग्रामवास्तव

सदानंद देशमुख यांनी 'तहान' आणि 'बारोमास' या दोन कादंबऱ्यांमधून शेतकऱ्यांचे प्रश्न, ग्रामजीवनातील पाणी टंचाई, शेतकऱ्यांच्या व्यथा, वेदना, बेकारी आणि भ्रष्टाचाराचे चित्रण केले आहे. "

E-ISSN : 2348-7143
Jan.-March 2021

'तहान' या कादंबरीत सदानंद देशमुख यांनी पाण्याची खालावत जाणारी पातळी आणि त्यामुळे पिण्याच्या पाण्याचे निर्माण झालेले दुर्भिक्ष्य मुळे विनाशाकडे जाणाऱ्या गावाचे चित्रण आहे. 'बारोमास' कादंबरीत सुशिक्षित बेकारी आणि नोकरी मिळवण्यासाठी भ्रष्टाचाराला सामोरे जावे लागणे यातून उद्ध्वस्त होणारे ग्रामीण युवकांचे जीवन याचे चित्रण आहे."०३ कादंबरीकाराने ग्रामीण जीवनातील वेगवेगळे प्रश्न हाताळलेले आहेत.

आजच्या वर्तमान परिस्थितीत शेतकऱ्याला ज्या प्रतिकूल परिस्थितीतून वाटचाल करावी लागते, ज्या प्रसंगांना आणि आव्हानांना त्याला सामोरे जावे लागते ती आव्हाने, प्रश्न आणि समस्या 'बारोमास' कादंबरीत आलेले आहे. शेतकऱ्यांची मुले उच्च शिक्षण घेऊन नोकरीसाठी वणवण भटकतात, नोकरीच्या ठिकाणी डोनेशन देण्यासाठी त्यांच्याकडे पैसे नसतात. लाख, दोन लाख डोनेशनसाठी त्याला नोकरी मिळत नाही. डोनेशन नाही तर नोकरी नाही. ही त्याची केविलवाणी अवस्था होते. त्यामुळे त्यांना आयुष्यभर बेकारीची टांगती कुऱ्हाड डोक्यावर घेऊन जगणारी आजची ही तरुण पिढी आहे. नोकरीवाला नवरा मिळेल म्हणून लग्न करून आलेल्या पत्नीपुढे अनेक सुखस्वप्ने असतात. नवऱ्याला नोकरी मिळत नसल्यामुळे तिच्या स्वप्नांचाही चुराडा होतो. शहरात वाढलेल्या मुलीला खेड्यातली शेतीकाम जमत नाही. खेड्यातल्या घरातही राहायला तिला आवडत नाही. अशी ही तिची दोलायमान स्थिती होऊन जाते. अनेक अडचणींना तिला सामोरे जावे लागते. कधी ओला दुष्काळ तर कधी कोरडा दुष्काळ, अवकळी पाऊस यामुळे सतत तोट्यात जाणाऱ्या शेतीमध्ये पैशांची आवक होत नाही. सतत पैशांची चणचण राहते हे ग्रामजीवनातले वास्तव नाकारून चालणार नाही. दुष्काळाची सावट, निसर्गाची अवकृपामुळे शेतकऱ्यांचे जीवन उद्ध्वस्त होते. घरातले सोनेही मोडले जाते तेव्हा ती अस्वस्थ आणि बेचैन होते. सासूचा जाच आणि बेफिकीर दीर तिच्याशी गुंडासारखा वागतो. तिला मारहाण होते. त्यामुळे ती घर सोडून निघून जाते. शिक्षण व्यवस्थेतील भ्रष्टाचार तलाठी, ग्रामसेवक, आमदार, बँका यांचा भ्रष्टाचार, सावकाराच्या कर्जाने आत्महत्या करणारा शेतकरी हे सर्व भयावह करून सोडणारे वर्तमान वास्तव सदानंद देशमुख यांनी मांडले आहे.

'साखरफेरा' मधील ग्रामवास्तव

मोहन पाटील यांनी 'साखरफेरा' ही कादंबरी लिहिली. या कादंबरीत ऊस शेतकऱ्यांचे प्रश्न व भ्रष्ट सहकाराचे चित्रण केलेले आहे. साखरकारखान्यांना ऊस पुरविणाऱ्या शेतकऱ्यांचे शोषण, साखरकारखान्यातील भ्रष्ट व्यवहारामुळे कारखाने कसे बंद पडतात याचे वास्तव चित्रण मोहन पाटील यांनी केले आहे. वर्तमान स्थितीत सहकारी साखर कारखान्यांमध्ये वाढता भ्रष्टाचार ही एकूणच चिंताजनक बाब आहे. साखरसम्राटांचे प्राबल्य दिवसेंदिवस वाढत आहे. ते स्वत:ला कोणीतरी वेगळे समजतात. त्यांच्या अंगात सत्तेची धुंदी येते. सत्तेच्या राजकारणासाठी सहकारी साखर कारखाना वेठीस धरतात. त्या-त्या परिसरातील माणसांवर दबावतंत्राचा वापर करतात. राजकारणही त्यांच्या ताब्यात असते. सहकारी साखर कारखान्यांची सूत्रेही त्यांच्या ताब्यात असतात. कुणाला नोकरी द्यायची, पुढारी बनवायचे. त्याला कुठपर्यंत साथ द्यायची, कुठे कुठे एकटे पाडायचे ही सगळी षडयंत्रे ही मंडळी कारखान्याच्या सारीपाटावर बसून करतात. पैशांचा गैरव्यवहार करून लाखो रुपयाचा भ्रष्टाचार करणे हा त्यांचा धंदा होऊन बसतो. सहकाराचे सर्व क्षेत्र आज भ्रष्टाचाराने बरबटलेले आहे त्याचे वर्तमान वास्तव मोहन पाटील यांनी 'साखरफेरा' कादंबरीत मांडलेले आहे.

"ग्रामीण समाज, ग्रामीण जीवन, शेती, शेतीतील प्रश्न, शेतीवर अवलंबून असणाऱ्यांचे प्रश्न, या प्रश्नांची गुंतागुंत नित्य वाढत चालली आहे. ग्रामीण जीवनाच्या प्रश्नांकडे गांभीर्याने पाहिले जात नाही"[04] ही डॉ. प्रल्हाद लुलेकरांनी मांडलेली खंत योग्य वाटते. ग्रामीण जीवनातले प्रश्न सोडविण्यासाठी नेतेमंडळींनी पुढे येणे काळाची गरज आहे. अन्यथा ग्रामजीवनाला विदारक रुप प्राप्त होण्यास वेळ लागणार नाही

'राघववेळ' मधील ग्रामवास्तव

'राघववेळ' या कादंबरीमध्ये नामदेव कांबळे या नव्या दमाच्या कादंबरीकाराने समाजपरिवर्तनाची नांदी मांडलेली आहे. ग्रामीण जीवनवास्तवाला लेखक सरळसरळ सामोरे जातात. पायलीभर ज्वारीसाठी गोपाळराव देशमुखाकडून हरणीला लैंगिक अत्याचार सहन करावा लागतो. धनदांडग्यांकडून गावातल्या सर्वसामान्य स्त्रियांवर होणाऱ्या अत्याचाराचे दाहक वास्तव लेखकाने काही प्रसंगातून मांडलेले आहे. भौतिक सुखाच्या लालसेने शीलभ्रष्ट होणारी स्त्री ही गरजीच्या रुपाने लेखकाने या कादंबरीत उभी केली आहे. शेतकरी, शेतमजुर आणि कृषी संस्कृतीवर अवलंबून असलेले कारु नारु या सर्वांचेच चित्रण या कादंबरीत आलेले आहे. शेतीसंस्कृतीशी ज्या माणसाची नाळ जोडली गेली त्याचं जगणं पिकांच्या एकूण हंगामावर अवलंबून आहे. बदलते सृष्टीचे रूप आणि लहरी निसर्ग यावर शेती अवलंबून असल्यामुळे निसर्गाकडून फटका बसविण्याचीच दाट शक्यता असते. त्यामुळे शेतमजुरांची आणि शेतकऱ्यांची अवस्था बिकट होते. बदलत्या ग्रामीण जीवनातील वास्तवाचे संदर्भ सदर कादंबरीत व्यक्त होतात. दुष्काळाचे सावट गावावर पडते त्याने गावातील प्रत्येक माणूस हवालदिल होतो. तसेच टोळधाड येते आणि सारा शिवार उजाड होऊन जातो. त्यामुळे शेतकरी मोडून पडतो. या नैसर्गिक संकटाचे चित्रण नामदेव कांबळे यांनी आपल्या या कादंबरीत नेमकेपणाने केले आहे.

'पांगिरा' तील बदलते ग्रामवास्तव

" पांगिरा' या कादंबरीत विश्वास पाटील यांनी बदलत्या ग्रामीण जीवनाचे चित्रण केले आहे. ग्रामीण जीवनातील बदलते राजकारण, त्यामधील भ्रष्टाचार भेदकपणे मांडलेला आहे. पूर्वीच्या गावात पंचमंडळींना महत्व होते. त्या जागी ग्रामपंचायत आली आणि प्रत्येकजण स्वतःला पंच समजू लागला. राजकारणाचा परिणाम सामान्य माणसांवर झाला. गावागावात राजकारणाचे दोन गट तयार झाले. सत्तेचा गैरवापर सुरु झाला. सहकारातूनही गैरकृत्य घडू लागली. या बदलत्या भ्रष्ट व्यवस्थेचे चित्रण 'पांगिरा' कादंबरीत लेखकाने अचूकपणे केले आहे."[05] स्वातंत्र्यानंतर लोकशाही आली. त्यानंतर प्रत्येक खेडेगावचा चेहरामोहरा बदलला. पंचायतराज व्यवस्था आली. सत्तेचे विकेंद्रीकरण झाले. ग्रामपंचायत ही संस्था प्रत्येक गावागावामध्ये निर्माण झाली. पाटील, कुलकर्णी यांचे गावातील स्थान नाहीसे होऊन ग्रामपंचायतीचा सरपंच नव्याने कारभार पाहू लागला. त्यामध्ये सोकाजीरावसारखा सरपंच म्हणजे गावाला विळखा घालून बसलेला अजगरच जाणवतो. स्वार्थासाठी काहीही करतो. भ्रष्ट मार्गाने पैसे मिळवण्याची वाईट सवय त्याला लागते. दहशतीचे राजकारण करतो, हरिजनवाडा पेटवून टाकण्याची धमकी देतो. धुळाला तुकाचा खून करायला लावतो. डोंगरवाडीचा सरपंच बत्ताशाला बेदम मारतो. डेअरीतून पैसे उकळतो आणि गावच्या पाणीपुरवठा योजनेतील पैसे खातो. हे आजच्या ग्रामपंचायतीचे प्रातिनिधिक रूप आहे. लेखक विश्वास पाटील यांनी आजचे वर्तमान वास्तव अचूकपणे रेखाटलेले आहे.

E-ISSN : 2348-7143
Jan.-March 2021

सारांश

मराठी ग्रामीण कादंबरी सामाजिक वास्तवाचे आणि बदलत्या ग्रामजीवनाचे परखड चित्रण करीत आहे. वनगरवाडी, फकिरा, धग, माणूस, टारफुला, इंधन, गोतावळा, पाचोळा, गांधारीचे डोळे इत्यादी कादंबऱ्यांची एक समृद्ध परंपरा ग्रामीण साहित्याला लाभलेली आहे. 'चौडक, भंडारभोग, फागद आणि सावली, लिंगाड आणि खांदेपालट, राघववेळ, असं जगणं तोलाचं, कोंडी, तणकट, आभाळ, तहान, बारोमास, पांगिरा, अंतपुरुष इ. कादंबऱ्यातून आजचे वर्तमान चित्रित होतांना प्रकर्षाने जाणवते. ग्रामीण जीवनाचा परिघ सुक्ष्म तपशिलासह चित्रित झालेला आहे. ग्रामीण जीवनातला शेतकरी शेतमजूरांच्या व्यथा, वेदना मोठ्या प्रमाणात चित्रित होत आहे. बदलते ग्रामवास्तव आणि ग्रामजीवनाचे चित्रण कादंबरीकारांनी नेमकेपणाने मांडलेले आहे.

निष्कर्ष

1) नव्या तंत्रज्ञानामुळे ग्रामीण माणसांच्या पारंपरिक व्यवसायावर गडांतर आले याचे मार्मिक आणि भेदक चित्रण ग्रामीण कादंबरीत प्रकर्षाने जाणवते.

2) जागतिकीकरण, खाजगीकरण आणि उदारीकरणाचा प्रभाव ग्रामीण जीवनावर झाला. त्यामुळे ग्रामीण भागातले जीवनमान बदलले.

3) शेतमालाला हमीभाव नाही. पुढारी, नेतेमंडळी, व्यापारी आणि अधिकारी यांचे साटेलोटे असल्यामुळे, महागाई, बेकारी, भ्रष्टाचार हे ज्वलंत प्रश्न निर्माण होत असल्यामुळे ग्रामीण माणूस हैराण आणि बेचैन होत आहे.

4) सततचा दुष्काळ, अवकाळी पाऊस, निसर्गाचा लहरीपणा, चक्रीवादळ यासारख्या नैसर्गिक आपत्तीमुळे शेतकरी अस्वस्थ आणि हैराण झालेला आहे. कर्जाचा डोंगर दिवसेंदिवस वाढत असल्यामुळे जगावे की जगू नये यासारखे प्रश्न त्याच्यासमोर निर्माण होत आहे.

5) गावागावात ग्रामपंचायत आली. निवडणूकीत गटबाजी निर्माण झाली. धनदांडग्यांमुळे सामान्य शेतकरी दोन गटात विभागला गेला. भाऊबंदकीत तेढ निर्माण झाली. एक दुसऱ्याचा वैरी झाला. ही ज्वलंत समस्या कादंबरीत अधोरेखित झालेली आहे.

संदर्भ ग्रंथ

1. यादव आनंद, साहित्याची निर्मिती प्रक्रिया, मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, 1971, पृष्ठ क्र. 137.
2. डॉ. कामत सतीश (संपादक), अवकाळी पावसाच्या निमित्ताने लोकवाङ्मयगृह, मुंबई, प्रथमावृत्ती, जाने. 2017, पृष्ठ क्र.20.
3. डॉ. देवरे लीलावती (संपादक), नव्वदोत्तरी मराठी ग्रामीण साहित्य, प्रशांत पब्लिकेशन, जळगाव, प्रथमावृत्ती, डिसे. 2017, पृष्ठ क्र. 112.
4. प्रा. डॉ. सुलेकर प्रल्हाद, साहित्याचे वर्तन आणि वर्तमान, साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती- 2008, पृष्ठ क्र. 46.
5. प्रा. डॉ. पाटील तानाजी, 'मराठी कादंबरी : समीक्षा', डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे, प्रथमावृत्ती, फेब्रु. 2009, पृष्ठ क्र. 88

Issue - 291 C April 2022 E- ISSN – 2348-7143

International Research Fellow Association's

RESEARCH JOURNEY

International E-research Journal

Peer Reviewed Referred & Indexed Journal

Issue - 291C

Recent Trends in Humanities, Commerce & Management and Science & Technology

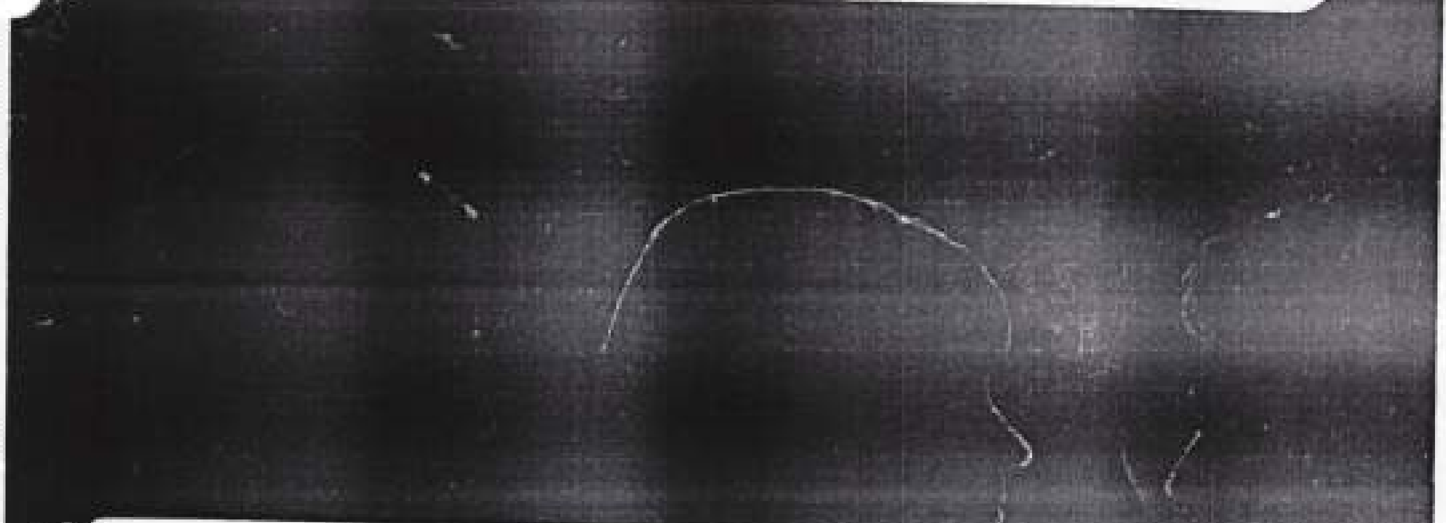

Chief Editor
Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV's Arts & Commerce College,
Yeola, Dist - Nashik (M.S.) INDIA

Executive Editor
Dr. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)
Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)
Mrs. Bharati Sonawane, Bhusawal (Marathi)
Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

Attested
Principal
A.D.M.S.P.Sanstha's
Late Annasaheb R.D.Deore
Arts & Science College,
Mhasadi, Tal.Sakri, Dist.Dhule.

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

RESEARCH JOURNEY International E- Research Journal
and Science & Technology. Peer Reviewed Journal
E-ISSN : 2348-7143
April : 2022

मराठी साहित्य आणि संस्कृती

प्रा. डॉ. वाल्मिक शंकर आढावे
सहयोगी प्राध्यापक,
स्व. अण्णासाहेब आर.डी. देवरे कला व विज्ञान महाविद्यालय, म्हसदी ता. साक्री, जि. धुळे

प्रस्तावना –

संस्कृतीच्या अभिव्यक्तीचे भाषिक रुप म्हणजे साहित्य असे म्हणण्यात साहित्य आणि संस्कृती यांचा अनन्यसाधारण संबंध स्पष्ट होतो. सांस्कृतिक दृष्टीकोन विविध असले तरी त्यांचा संबंध संस्कृतीशी आहे. आपले वर्तमानातील सामाजिक आणि सांस्कृतिक जीवन भौतिक आणि अभौतिक परिवर्तनाच्या प्रक्रियेत अपरिहार्यपणे ओढले जाते. संस्कृतीचा संबंध हा भौतिक सृष्टीशी असतो. आपल्या दैनंदिन जीवनाला सुसह्य करणाऱ्या अनेक वस्तु, यंत्रे, अशी मानवाने निर्मिले. या वस्तुनिर्मितीमध्ये त्याने त्याचे पारंपरिक ज्ञान, कौशल्य अधिकाधिक प्रगत करीत वापरले. त्यातून भौतिक सृष्टी अधिकाधिक बदलत गेली. याच वास्तवधिष्ठित सामग्रीचा उपयोग साहित्यातून वास्तवसृष्टी निर्मिताना केला जातो. त्यामुळे साहित्यातील शब्दसृष्टीचा संबंध इंद्रियगोचर भौतिक सृष्टीशी येतो. या अर्थाने साहित्य आणि संस्कृती यांचा अतुट संबंध असतो. लोकांना नवनवे शिक्षण देण्याची, ज्ञान देण्याची, त्यांचे कौशल्य विकसित करण्याची प्रक्रिया ज्या समाजात चालू असते तो समाज अधिक प्रगती साध्य करतो. या प्रक्रियेत संस्कृती अधिक परिवर्तनशील असावी लागते. काळानुसार परिवर्तनशीलता असणे हे संस्कृतीचे महत्वाचे लक्षण असते. संस्कृती परिवर्तनशील नसेल तर संस्कृती–उपसंस्कृतीमध्ये संघर्ष होतात. संस्कृती परिवर्तनशील असेल तर समाजाची उन्नती होते. ज्या संस्कृतीने अशी उन्नती साध्य केली आहे त्या समाजाचे साहित्य उन्नत होते. समाज कृतीशील व परिवर्तनशील व्हायचा असेल तर प्रबोधनाची–उद्बोधनाची प्रक्रिया सातत्यपूर्ण असावी लागते. संस्कृतीची जडण–घडण आणि परिवर्तन प्रक्रिया प्रबोधन–उद्बोधनावर अवलंबून असते. संस्कृतीच्या अशा जडणघडण प्रक्रियेत साहित्य महत्वाची भूमिका पार पाडत असते. साहित्य आणि संस्कृती यांचा अन्वय यामुळे महत्वाचा ठरतो. आजही ग्रामीण भागातील समाजमनावर संत साहित्य, पारंपरिक लोकगीते, लोककथा, शाहिरी वाङ्मय यांची आवड अधिक आहे याचे कारण तेथील समाज–माणसांमध्ये संस्कृतीत आहे. प्रा. रा. ग. जाधव यांनी 'संस्कृती भाषा साहित्य' याचा अन्वयार्थ मांडतांना म्हटले आहे की, ''भाषा हे साहित्येतर माध्यम आणि साहित्यिक हा समाजाचा घटक. यामुळे संस्कृती–निरपेक्ष अशी साहित्यकृती असणे शक्य नाही.''[1] खरोखरच साहित्यातून संस्कृतीचे रुप व्यक्त होते. साहित्याद्वारा मानवी मन आणि सामाजिक मन घडविण्याचे कार्य घडते. संस्कृतीचा प्रभाव साहित्याच्या जडणघडणीवर होतो तसाच प्रभाव साहित्याचाही संस्कृतीच्या जडणघडणीवर होतो.

मराठी साहित्य आणि संस्कृती –

भारतामध्ये विविध जाती, धर्मांचे, पंथाचे, वंशाचे लोक एकत्र राहतात. त्यातून त्यांची एक विशिष्ट संस्कृती निर्माण झाली. भारतीय संस्कृतीमध्ये विविधता दिसून येते. सण, उत्सव, पेहराव, चालीरिती, रुढी, परंपरा, रीतिरिवाज बोलीभाषा यामध्ये भिन्नता आहे. परंतु त्या सर्वांना एकत्र ठेवणारी जीवन पद्धत म्हणजे भारतीय संस्कृती होय. मराठी संस्कृती जोपासण्यात वारकरी संप्रदायाचे फार मोठे योगदान आहे. अध्यात्म, परोपकार, सेवा, मानवता, समानता या मूल्यांची सांगड घालत उज्वल परंपरा निर्माण केली आहे. प्रसिद्ध विचारवंत डॉ. सदानंद मोरे 'वारकरी संप्रदाय आणि साहित्य या लेखात म्हणतात, ''मराठी भाषा आणि संस्कृती यांचा अभ्यास करतांना वारकरी संप्रदाय महत्वाचा वाटतो, कारण या संप्रदायाने भाषा संस्कृती आणि साहित्याच्या अभिवृद्धीस हातभार लावला आहे. सामाजिक जीवनात अहिंसा, शांततामय सहजीवन, समानता, निर्व्यसनीपणा अशी मूल्ये रुजविण्यात महत्वाची कामगिरी बजावली आहे.''[2] संस्कृती आणि साहित्य यास वेगळे करता येत नाही. जशी संस्कृती तसे साहित्य निर्माण होते. साहित्याचा अभ्यास करताना त्यांची सांस्कृतिक पार्श्वभूमी समजावून घेणे महत्वाचे असते. संस्कृती म्हणजे समाजाने घालून दिलेले लिखित किंवा अलिखित नियम होय. श्री. के. रं. शिरवाडकर म्हणतात, ''संस्कृती म्हणजे माणसाची विशिष्ट जीवन पद्धती, परस्परांशी वागणे, व्यवहार निती, कायदे, कला साहित्य इ. अनेक गोष्टीतून आपली वैशिष्ट्यपूर्ण जीवनपद्धती स्पष्ट होते.''[3] यावरुन साहित्य आणि संस्कृती याचे महत्व लक्षात येते. संस्कृती म्हणजे संस्कारमय जीवन जगण्याची पद्धत होय.

ग्रामीण साहित्यातून ग्रामसंस्कृती व समाजाची ओळख होते. ग्रामीण बोली, सण, उत्सव, यात्रा, कृषीप्रधान संस्कृती, गावगाडा, राजकारण, बेकारी, भ्रष्टाचार, शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या, सावकारी फास, कर्जबाजारीपणा याचे वास्तव चित्रण ग्रामीण साहित्यातून घडते. खेड्यागावातील व्यथा, वेदना, दुष्काळ, महापूर, नैसर्गिक आपत्ती यामुळे शेतकऱ्यांची होणारी दैन्य अवस्था ग्रामीण साहित्यातून चित्रित झालेली आहे. समकालीन परिस्थितीचा प्रभाव साहित्यावर होतो. ग्रामसंस्कृती मध्ये झालेले परिवर्तन साहित्याच्या माध्यमातून चित्रित होताना आढळते. आनंद यादवांच्या 'गोतावळा' या साहित्यकृतीमध्ये पारंपरिक संस्कृती आणि आधुनिक यंत्रयुग यांच्यातील संघर्ष प्रकर्षाने जाणवतो. दोन संस्कृती मधील संघर्ष या कादंबरीत आलेला आहे. या कादंबरीत पारंपरिक संस्कृतीचे प्रतिनिधित्व नारबा करतो. शेतमळ्यातील प्राणी विश्वाचा गोतावळा हा नारबाचा जीवाभावाचा सोबती आहे. इथे चालणाऱ्या जीवनाला एक सांस्कृतिक वारसा आहे जो या संस्कृतीत बैलांच्या खांद्यावरती शेती–संस्कृतीचे जोखड होते. बैलांच्या कष्टावर शेती केली जात होती. वर्षभर कष्ट करणाऱ्या बैलाची पोळ्याच्या दिवशी बसवराज म्हणून पूजा केली जाते. ही पारंपरिक संस्कृती त्यात माणसाच्या भावनिक नात्याला प्राधान्य दिलेले दिसून येते. यंत्रयुगामुळे शेतावर कामासाठी ट्रॅक्टरचा वापर सुरु होतो. शेतीकडे पाहण्याची दृष्टी बदलते. गोठ्यातील एक–एक जनावर विकले जातात. त्यांची उपयुक्तता संपून त्याकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन बदलतो. प्रत्येक गोष्टीचे मूल्य पैशांमध्ये तोलले जाते. जुनापाना पिंपळही मालक विकून टाकतो. तो तोडतांना नारबा हवालदिल होतो. पारंपरिक संस्कृतीचे प्रतिक म्हणून पिंपळाकडे पाहिले जाते. यंत्रयुगामुळे पारंपरिक गोष्टीचे मूल्य कमी होत जाते. यातच पारंपरिक

E-ISSN : 2348-7143
April : 2022

व आधुनिक संस्कृतीचा संघर्ष या कादंबरीत आढळतो.

समाज परिवर्तनाचे चित्रण करणारी नामदेव कांबळे यांची 'राघववेळ' ही कादंबरी होय. ग्रामीण भागातील शेतकरी, शेतमजूर आणि कृषी संस्कृतीवर अवलंबून असलेले काळ नाक या सर्वांचेच चित्र या कादंबरीत व्यक्त होते. कृषिसंस्कृती हा या ठिकाणचा कणा आहे. इथला माणूस शेतीसंस्कृतीशी जोडला गेलेला आहे. प्रत्येक हंगामात घेतल्या जाणाऱ्या पिकांवर इथल्या सगळ्याच माणसांचं जगणं अवलंबून आहे. पावसाचा लहरीपणा इथल्या मानवी जीवनाला हैराण करतो. चांगला पाऊस झाला तरच जगण्याला अर्थ अशी ग्रामीण भागातली परिस्थिती आहे. निसर्गावर अवलंबून असलेली शेती व्यवसाय बिनभरोशाचा आहे. जगण्याच्या आणि माणुसकीच्या ओलाव्याच्या असीम धाग्याने इथला माणूस तगून राहतो. विशेषकरून ग्रामीण जीवनातील सण, यात्रा, उत्सव यांची रचनाच कृषी संस्कृतीला पूरक अशी केलेली असते. शेतकऱ्यांच्या जीवनात अविरत कष्टाच्या कामातून सणवारांच्या निमित्ताने थोडी उसंत मिळते. यानिमित्ताने आनंद व्यक्त करता येतो. ग्रामीण समाज जीवनात सांस्कृतिक जीवनाला एक विशिष्ट स्थान असते. त्याचबरोबर मातंग समाजालाही स्वतःची अशी वेगळी संस्कृती लाभलेली असते. त्याचेही तपशीलवार चित्रण नामदेव कांबळे यांनी केले आहे. यावरून सिद्ध होते की, साहित्य आणि संस्कृती यांचा परस्परसंबंध असतो.

एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे मानवाने निर्माण केलेले ज्ञान, विश्वास, कला, कौशल्य आदी निरंतर संक्रमण होता. प्रत्येक समुहाने हे निश्चित केलेली जीवनरीत प्रदेशानुरूप निर्माण झालेली असते. या जीवन पद्धतीवर भौगोलिक स्थितीचा, पर्यावरणाचा निश्चित स्वरूपाचा परिणाम झालेला असतो. त्यानुरूप संस्कृतीला वेगळे परिमाणही लाभते. त्यातून सामाजिक वारसा निर्माण होत जातात. भूक लागल्यावर जेवणे म्हणजे प्रकृती. भूक लागल्यावर सोबत असणाऱ्यांना सोडून जेवणे म्हणजे विकृती आणि सर्वांना विभागून जेवणे म्हणजे संस्कृती. प्रकृती म्हणजे निसर्ग आणि त्यावर संस्कार करणे म्हणजे संस्कृती. प्रकृतीला विकार झाला तर विकृती येते. ही विकृती येऊ नये यासाठी संस्काराची गरज असते. संस्कृतीचे सार्वभौमत्व असते. प्रत्येक मानवसमूह वेगवेगळी संस्कृती निर्माण करतो. याचे सुरेख चित्रण मराठी साहित्यकृतीत आढळते.

संस्कृती या शब्दाचा अर्थ व्यापक आहे. कोणत्याही समाजाची संस्कृती त्याच्या जगण्याच्या पद्धतीशी निगडित असते. हजारो वर्ष संस्कृती घडत असते, परंपरा निर्माण करीत असते. तिच्यातून समाजाच्या रीती, रूढी, रिवाज, पद्धती निर्माण होत असतात. संस्कृती दुसऱ्या समाजाची उसनी आणता येत नाही. आणली तर ती मूळ स्वरूपात येऊ शकत नाही. इथल्या परंपरागत समाजमांडणीशी तिला संघर्ष करावा लागतो. हा संघर्ष करता करता रासायनिक प्रक्रियेप्रमाणे हा संघर्ष चालून दोन्हीही संस्कृतीचे घटक बदलून जातात आणि नवी संस्कृती आकाराला येते.''[१] संस्कृतीचे काही घटक स्थिर तर काही बदलणारे असतात. उदा. भौगोलिक रचना, निसर्ग, हवामान, धर्म इ. स्थिर असतात. तर मानव त्याचे उद्योगधंदे, विज्ञान, जीवनविषयक नवे तत्त्वज्ञान, बाहेरच्या संस्कृतीचे आगमन, कायदे, व्यवस्था इ. घटक बदलते व गतिशील असतात. या गतीशील घटकांनी संस्कृती प्रवाही होऊन स्थिर घटकांनी तिचा सांधा परंपरेशी पक्का निगडित राहतो.

ग्रामीण समाजरचनेत स्वातंत्र्यपूर्वकाळापर्यंत मुस्लीम व ब्रिटिश काळात तसेच नवनव्या धर्मसंप्रदायाच्या काळात किरकोळ बदल झालेले असले तरी त्यांच्यामुळे ग्रामसमाजरचनेच्या आत्म्याला फारसा धक्का पोचला नाही. पण स्वातंत्र्योत्तर काळात लोकशाही, निवडणूका, पंचवार्षिक योजना सुधारणा, शिक्षण व्यवस्था, नवी जीवनदृष्टी यांच्यामुळे ग्रामीण समाजात मार्ग बदल झालेला दिसून येतो. ''जिल्हा परिषद, पंचायत समिती, ग्रामपंचायत असे सत्तेचे विकेंद्रीकरण झाले. जुनी ग्रामव्यवस्था मोडकळीस येऊन नवीन पंचायत व्यवस्था आली. राजकारण गावागावात जाऊन पोहचले. गावागावात राजकारणाचे दोन तट पडले. त्यामधून सत्तेच्या सारीपाटावरील आणि विरोधकांच्या रुपात काम करणारी मंडळी यांचे चित्र विश्वास पाटील यांनी 'पांगिरा' या कादंबरीत मांडले आहे.''[५]

'पांगिरा' कादंबरीतील पांगिरा गावचा सरपंच धूर्त, स्वार्थी, राजकारणी असतो. आमदार बाबा सावंत यांच्या गटाला धरून राहतो. त्यांची मर्जी सांभाळतो. दूध डेअरी काढून त्यामध्ये तो भ्रष्टाचार करतो. गावातील दुध डेअरीची इमारत, नळपाणी योजना, ग्रामपंचायत यामध्ये जमेल तसा भ्रष्टाचार करून पैसे उकळतो. सत्ता एकहाती ठेवतो. मुरार पाटील विरोध करतो. त्याला मात्र खडतर प्रसंगाला सामोरे जावे लागते. गटातटाचे राजकारण विश्वास पाटील यांनी 'पांगिरा' कादंबरीत रेखाटलेले आहे. स्वातंत्र्योत्तर काळात ग्रामीण संस्कृतीत झालेले परिवर्तन विश्वास पाटील यांनी चित्रित केले आहे. ही कादंबरीत वाचत असताना राजकारण आणि भ्रष्टाचार यांचा जवळचा संबंध आहे का? असा प्रश्न वाचकांच्या मनात निर्माण होतो. काळ बदलला की समाज बदलतो. समाजाचे ध्येय धोरणे बदलतात. बदल विधायक स्वरूपाचा झाला तर समाजाची प्रगती होते. मात्र स्वार्थी दृष्टीकोनामुळे आणि स्वतःचे कल्याण कसे करता येईल या दृष्टीकोनामुळे संबंध ग्रामव्यवस्था वेठीस धरणारे महाभाग लोकशाही व्यवस्थेतही निर्माण होतात याचे सुरेख चित्रण पांगिरा कादंबरीत आले आहे. यावरून साहित्य आणि संस्कृती यांचा जवळचा अनुबंध असतो.

सारांश –

मानवी व्यवहारातील सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, धार्मिक आणि सांस्कृतिक उपक्रम मानवनिर्मिती 'संस्कृती' नियंत्रित करीत असते. संस्कृती संकल्पना अमूर्त आहे. या संकल्पनेने मानवी जीवन संपूर्ण व्यापून टाकले आहे. संस्कृती या संकल्पनेत भौतिक आणि अभौतिक बाबींचा समावेश होतो. एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे जाणारा सांस्कृतिक ठेवा हा सामाजिक वारसा असतो याचे प्रतिबिंब साहित्यातून होते. काळानुसार समाजजीवनात बदल होतो. मध्ययुगीन काळातील समाजजीवन आपल्याला संत, पंत आणि तंत साहित्यात आढळते. त्या काळातील सांस्कृतिक जीवन या साहित्यकृतीत आलेले आहे. आधुनिक काळात ग्रामव्यवस्थेत बदल झाला. ग्रामसंस्कृतीत झालेला बदल ग्रामीण साहित्यकृतीत आढळतो. संस्कृती म्हणजे समाजाने घालून दिलेले अलिखित नियम होय. जशी संस्कृती तसेच साहित्य निर्माण होते. संस्कृतीचा साहित्यावर आणि साहित्याचा सांस्कृतिक जीवनप्रणालीवर परिणाम होतो. साहित्याच्या जडणघडणीवर संस्कृती प्रभाव पडतो. म्हणून साहित्य आणि संस्कृतीचा अनुबंध दिसून येतो.

निष्कर्ष –

१. साहित्य आणि संस्कृती यांचा परस्परसंबंध असतो.
२. समाजातील नैतिक मूल्य जोपासण्याचे काम साहित्य आणि संस्कृती करते.

३. मानवी जीवनव्यवहार जीवनपद्धती, जीवन जगण्याची पद्धत संस्कृतीमध्ये समाविष्ट होतात. त्याचे प्रतिबिंब साहित्यात पडते.
४. साहित्यातून बदलत्या ग्रामसंस्कृतीचे चित्रण आढळते.
५. संस्कृतीचा संबंध भौतिक आणि अभौतिक जीवनप्रणालीशी असतो. सांस्कृतिक उठणघडणीचा प्रभाव साहित्यावर होतो.

संदर्भ

१) डॉ. सुर्लेकर, डॉ. पुरे 'साहित्याचे सांस्कृतिक संचित', कैलास पब्लिकेशन, औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती, नोव्हेंबर-२००५, पृष्ठ क्र. २९.
२) डॉ. मोरे सदानंद (लोक-वारकरी संप्रदाय आणि साहित्य), संत साहित्य आकलन आणि अध्यापन, महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ, पुणे, प्रथमावृत्ती, डिसेंबर-२०११, पृष्ठ क्र. ११४
३) शिरवाडकर के. रं., संस्कृती समाज आणि साहित्य, पद्मगंधा प्रकाशन, पृष्ठ क्र. ३०
४) यादव आनंद, मराठी साहित्य समाज आणि संस्कृती, मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, पृष्ठ क्र. ११४
५) डॉ. पाटील लव्याजी, मराठी कादंबरी : समीक्षा, झायमंड पब्लिकेशन, पुणे, प्रथमावृत्ती-२००१, पृष्ठ क्र. ८९

R.D. Deore Arts & Science College
Est. No.
1 July 1993

ISSN No 2347-7075
Impact Factor- 7.328
Volume-1 Issue-3

INTERNATIONAL JOURNAL of ADVANCE and APPLIED RESEARCH

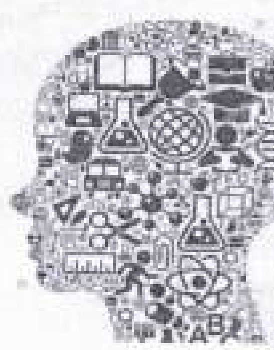

Publisher: P. R. Talekar
Secretary,
Young Researcher Association
Kolhapur (M.S), India

Young Researcher Association

29	Karnataka sugarcane growers impact factor in production and planning	Girish A.Chavadappanavar	101-105
30	Rural–Urban Migrations–Trend sand Pattrans	Hemalatha H.M.	106-108
31	Environment and sustainable Development	Dr. Smita Rane	109-113
32	Connectedly disconnected parental relationship in JhumpaLahiri's Interpreter of Malad	Ramen Goswami	114-116
33	Poverty Line Analyses of ShrigondaTahsil, Ahmednagar District, Maharashtra	Dr. Sopan N. Dalimbe	117-120
34	Quiet anguish of women inside matrimony: Sexual cruelty as well as brutality	Vrushali Manohar Londhe	121-123
35	New Education Policy Make Tremendous Changes IN Higher Education	Bindu Kumari , Dr. R.K.S. Arora	124-126
36	Human Rights Movements : A Historical Perspective	Smt. Archana Pandurang Kshirsagar	127-129
37	Role of Sustainable Development on Indian Agriculture	Mr. Ajay D. Patil	130-132
38	An Analytic Study of Hardy's Love Poems.	Dr. Dwijendra Nath Burman	133-136
39	Climate change.	Dr. Amar A. Pawar, Dr. Anil A. Chaudhari	137-139
40	The Role of Education and Literature	Dr. I. M. Khairdi	140-142
41	A Geo-environmental study of P. H. C's and their Change (VI) of the Southern Piedmont Plain in Western Vidharbha Area	Dr. A. V. Kate, Mr. D. G. Awate, Mr. N. M. Nannavare	143-145
42	Growth of Population Change in Sangli District (Maharashtra)	Dayanand S. Kamble and Omprakash V. Shahapurkar	146-148
43	Re-Thinking the Rural Tourism Opportunity and Rural Marketing-A case study of Solapur District	Dr. S.C.ADAVIT	149-151
44	Optimum Nutrition for sports and Exercise.	Dr. A. S. Phatangare	152-153
45	Spatial Analysis of Gender Disparity in Literacy of Tribal Villages in Nandurbar District of Maharashtra	R. C. Ahire , A. A. Badgujar	154-159
46	A Geographical Analysis of P. H. C's In Akola District	Dr. P. S. Baviskar , Dr. A. V. Kate , Dr. V. R. Baviskar	160-163
47	A Geographical Study of PHC's and Their Ratio With Population In The Rural Region of The Southern Piedmont Plain In The Western Vidharbha (Maharashtra)	Dr. Vijay R. Baviskar, Dr. Sachin R. Govardhane	164-166
48	Role of Agro-Based Indusries in Socio-Economic Development in India	Dr. Prakash K. Patil, Mr. Kishor D. Patil	167-169

International Journal of Advance And Applied Research (IJAAR)
Peer Reviewed Bi-Monthly
ISSN – 2347-7075
Impact Factor –7.328
Vol.1 Issue-3 Sept 2021

Spatial Analysis of Gender Disparity in Literacy of Tribal Villages in Nandurbar District of Maharashtra

R. C. Ahire[1] A. A. Badgujar[2]
[1]Assistant Professor, Department of Geography, Late Annasaheb R. D. Deore Arts and Science College, Mhasadi, Tal. Sakri, Dist. Dhule E-mail: rc_ahire@rediffmail.com
[2]Associate Professor, Department of Geography, D.D.S.P Arts, Commerce and Science College, Erandol, Tal. Erandol, Dist. Jalgaon E-mail: aabddsp@gmail.com

Abstract:

The present study focuses on the backward district of Maharashtra and its tribal population to understand its educational backwardness. The study is based on secondary sources of data collected from the District Census Hand Book and Census reports. Literacy rate has been computed for the population above 6 year and Sopher's Disparity index (1974) modified by Kundu and Rao (1983) has been attempted for measurement of disparity in literacy. The study shows that, the literacy level in the study region is improving in the recent years. It is also interesting and satisfying that the proportion of female literate population is increasing. But, there is a significant difference in literacy rates between males and females in all the tehsils of Nandurbar district. Females are lagging behind males in literacy in all the tribal villages of the district; however the gap varies from tahsil to tahsil.

Key Words: Male-Female Literacy, Tribal Villages, Disparity, Spatial analysis.

Introduction:

Disparity means lack of equality or difference but not all differences are considered as disparities. The term, disparity, is used to connote unjust or unfair differences. From historical past, Indian society suffers from substantial disparity in education, employment, and income based on caste and ethnicity (Desai and Kulkarni, 2008) [1]. The most pronounced differentiation in educational opportunity in Indian society is probably 'sex' (Gore, 2004) [2]. This is because the Indian society is mainly characterized by male chauvinism; where the females are not only degraded but also deprived of the right of study (Ramotra, 1988) [3]. In fact, both the scheduled as well as the non-scheduled population in India have witnessed wide gender disparity in terms of literacy rate. The existence of literacy gap among the scheduled tribe population in Nandurbar district as envisaged in data triggers the need to study the extent of male-female disparity in literacy level. In spite of that, still now tribes especially tribal women are the most neglected section of the society. In India, they are considered to be the weakest and backward sections of the population in terms of common socio-economic and demographic factors such as poverty, illiteracy, lack of educational and developmental facilities and adequate primary health facilities (Basu, 1994) [4].

Study Area:

Nandurbar district was separated from Dhule district on 1st July 1998. It is situated between 21° 00' 00" N to 22° 00' 30" N Latitude and 73° 31' 00" E to 74° 45' 30" East Longitudes. The district covers 5034 sq.km. geographical area.

Figure No. 1

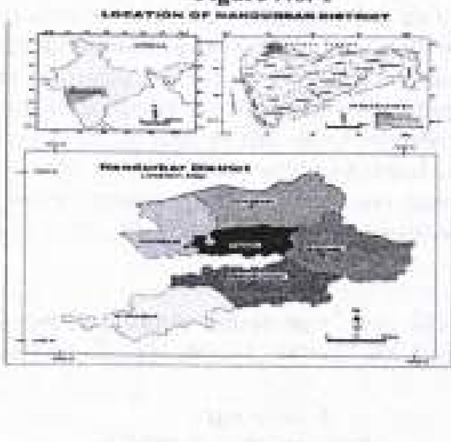

Attested
Principal
A.D.M.S.P.Sanstha's
Late Annasaheb R.D.Deore
Arts & Science College,
Mhasadi,Tal.Sakri,Dist.Dhule

It is bounded by Dhule district in the south and east, Gujarat State in the west and Madhya Pradesh State in the north. Physiographically, it is a peculiar region. The district forms part of Tapi and Narmada basins. The Narmada River flows in the north and forms boundary between the study region and Gujarat State.The northern part of the district is covered with Satpura mountain ranges. The district headquarters is at Nandurbar. For administrative convenience, the district is divided in 6 tahsils viz, Nandurbar, Navapur, Shahade, Talode, Akkalkuwa and Akrani. According to 2011 Census, the population of Nandurbar district is 1648295 and the population density is 276 persons per sq. km. Majority of the population belong to tribal communities. The northern tahsils Akkalkuwa and Akrani have higher proportion of population belonging to the tribal communities. Agriculture is the main occupation of the people. The low literacy rates among tribal is common phenomenon. Therefore, the region is selected to find out spatial analysis of male-female disparity in literacy in tribal villages of Nandurbar District.

Objectives:

The main objectives of the present study are as below:

1. To study the Male-Female composition of literates.
2. To study the Male-Female disparity in literates.
3. To find out variation between male and female literacy levels in tribal villages.

Database and Research Methodology:

For the purpose of comprehensive analysis of tribal villages to the total villages in respect to each census year, villages have been selected on the basis of more than 50 per cent tribal population to the total population of that village. Such types of villages have been separated and selected for the study. Keeping in view the more than 50 per cent tribal population of that village, such villages have been considerate as a tribal village. There were 824 villages out of 934 villages selected as tribal villages. For the present study secondary data is used. The data about male and female literates are obtained from the District census handbook of Nandurbar District. Suitable statistical and cartographic techniques have been used for processing, analyzing, tabulating and interpreting the data. A literacy rate has been shown on maps by using Arc GIS 9.5. Literacy rate has been calculated by using the following formula:

$$\textbf{Literacy in per cent} = \frac{\textbf{Number of literates}}{\textbf{Total Population (above 6 yrs)}} \times 100$$

The indices thus obtained with help of above formula are displayed in maps and results are explained thoroughly. For the measurement of male-female disparity in literacy, (David Sopher's Disparity Index, 1974)[5], modified by Kundu and Rao, (1983)[6] has been employed:

Ds = log (X2 / X1) + log [(100 –X1) / (100 – X2)] ... (I)

Kundu and Rao's modified disparity index formula, as follows:

Ds = log (X2 / X1) + log [(200 –X1) / (200 – X2)] ... (II)

X2 is considered for male and **X1** for female literacy rates.

Here, the values of Disparity Index (range between 0.00 and 1.00) exhibit a positive correlation with gender gap in literacy, greater the value of Disparity Index higher the rate of disparity between male and female literacy rate. If there is no disparity then the value of Disparity Index would be zero (0).

Discussion:

Male-Female Literacy, 2001:

The proportion of males and females literates to their respective total population gives idea about social status of females in the society. In general literacy rate among males is higher than that of females. The study region is not exception for this. As the study region is inhabited by tribal population and is socio-economically less developed, the gap between male and female literates is substantially wider. In 2001 census, Nandurbar district had recorded 45.22 percent literacy rate for 786 tribal villages out of 935 villages of district. In the Nandurbar district, the proportion of literate tribal males to total tribal males was 55.62 percent. This proportion was higher along the southern tahsil. It was very high i.e. more than 60 percent in Nandurbar tahsil (64.01%). In Akkalkuwa (47.19%), Akrani (48.16%) tahsils had low (less than 50 percent) proportion of male literates, while it was between 50 and 60 percent in Talode (59.52%), Shahade (58.64%) and Nawapur (57.95%) tahsils along central, eastern and southern part of the region.The proportion of literate tribal females to total tribal females in the study region was as low as 34.93 percent. This proportion was less than 30 percent in Akkalkuwa tahsil (28.81%). In the tahsil like Shahade (32.97), the proportion of female literates was found between 30 and 35 percent. The Northern tahsils like Akrani (35.62%) and southern tahsils like Nandurbar (38.45%) and Nawapur (37.42%) as well as central tahsil Talode (36.84%) had higher proportion i.e. more than 35 percent female literates to total females. In these all tahsils the proportion of females' literates to total females was higher. (Table No.1 & Figure No. 2)

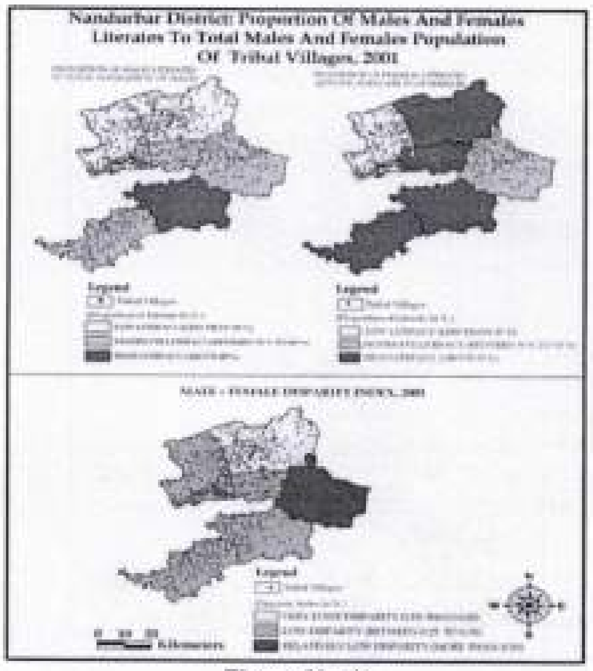

Figure No. 2

Table No. 1

Nandurbar District : Proportion of Tribal Male – Female Literates to Total Population, 2001-2011

Sr. No.	Name of Tahsils	Proportion of Tribal Male - Female Literates			
		2001		2001	
		Male	Female	Male	Female
1	Akkalkuwa	47.19	28.81	65.17	51.54
2	Akrani	48.16	35.62	59.05	45.77
3	Talode	59.52	36.84	70.16	53.61
4	Shahade	58.46	32.97	66.33	46.84
5	Nandurbar	64.01	38.45	70.99	52.28
6	Nawapur	57.95	37.42	63.73	47.56
	District	**55.62**	**34.93**	**63.14**	**46.08**

Source: Compiled By Researcher.

Male-Female Literacy, 2011:

As the study region is inhabited by tribal population and is socio-economically less developed, the gap between male and female literates among the tribal is substantial wider.In general literacy rate among tribal males is remained higher than that of females. The proportion of males and females literates to their respective total population gives idea of social status of female in the society. The study region is not exception for this.

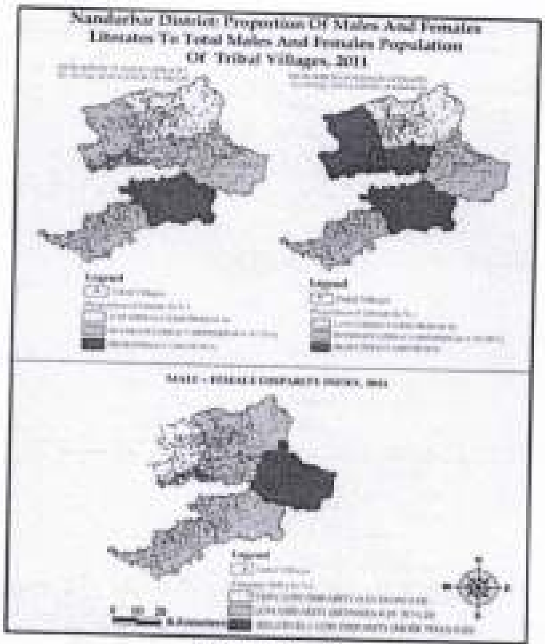

Figure No. 3

As per 2011 census, Nandurbar district had recorded 54.54 percent literacy rate for 823 tribal villages out of 930 inhabited villages of the district. The proportion of literate tribal males to total males was 63.14 percent. This proportion was higher i.e. more than 70 percent found in southern and central tahsils like Nandurbar (70.99%) and Talode (70.16%). Akrani (59.05%) had low (less than 60 percent) proportion of male literates, while it was between 60 and 70 percent in Akkalkuwa (65.17%), Shahade (66.33%) and Nawapur (63.73%) tahsils along western, eastern and southern parts of the region. (Table No. 1 & Figure No. 3)The proportion of literate females to total females in the study region was as low as 46.08 percent. This proportion was less than 46 percent observed in Akrani (45.77), while moderate level literacy ranged between 46 and 50 percent observed in Shahade (46.84%) and Nawapur (47.56%) tahsils. The eastern tahsil Akkalkuwa (51.54%) and southern tahsil Nandurbar (52.28%), and central tahsil Talode (53.61%) had recorded the highest literacy rates in tribal females. It was more than 50 percent.

Gender Disparity in Literacy of Tribal Villages:

Gender Disparity In Literacy, 2001

Table No. 02

Nandurbar District : Gender Disparity in Literacy of Tribal, 2001-2011

Sr. No.	Name of Tahsil	Gender Disparity in Literacy of Tribal	
		Disparity Index 2001	Disparity Index 2011
1	Akkalkuwa	0.26	0.14
2	Akrani	0.17	0.15
3	Talode	0.27	0.17
4	Shahade	0.32	0.21
5	Nandurbar	0.30	0.19
6	Nawapur	0.25	0.18
		0.26	**0.19**

It is evidently true that in the ground of gender disparity in literacy the Nandurbar district i.e. all tahsils always exhibit a significantly poor performance. Performance of Akkalkuwa and Akrani tahsils also remained poor chronically. After the formation of Nandurbar district, the aerial coverage of district was reduced considerably but the older tahsils along with the newer remained in the poorer side. Although the rate of gender disparity in literacy of these tahsils declined gradually in 2001, still it remained considerably lower than the 1991. In 2001, male-female disparity in the study area was 0.26. Here, the values of disparity index recorded ranged between 0.17 in Akrani tahsil and 0.32 in Shahade tahsil exhibits a positive correlation with narrower gender gap in literacy. As compared to earlier decades, there has been much more improvement in male-female literacy.

Source: Compiled by Researcher.

Est. No. 1 July 1998

(i) Relatively Low in Male-Female Literacy (More than 0.30 Disparity Index)

In 2001, the Shahade tahsil (0.32) has shown relatively higher gender disparity in literacy rate among the scheduled tribe population. This tahsil indicates a positive correlation with gender gap in literacy.

(ii) Low Disparity in Male-Female Literacy (0.25 to 0.30 Disparity Index)

In 2001, the tahsils namely Nandurbar (0.30), Talode (0.27), Akkalkuwa (0.26) and Nawapur (0.25) have reported low level of gender disparity in literacy rate for the tribal population. In these four tahsils, male-female literacy gap also observed as positive correlation. (Fig. No. 4)

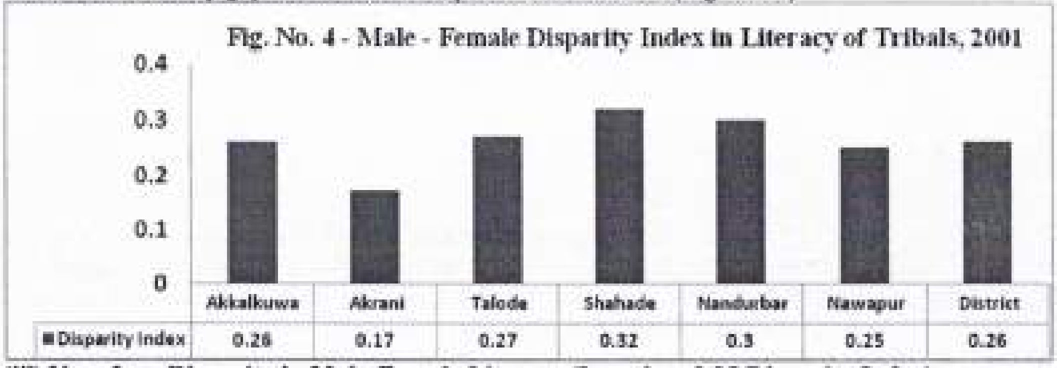

Fig. No. 4 - Male - Female Disparity Index in Literacy of Tribals, 2001

(iii) Very Low Disparity in Male-Female Literacy (Less than 0.25 Disparity Index)

In 2001, Akrani tahsil (0.17) has shown very low sex-disparity in literacy rate among the scheduled tribe population in the district. (Fig. No. 4)

Gender Disparity in Literacy, 2011

The male-female disparity index was 0.26 in 2001; while 2011 it further declined up to 0.19. In the study area, the male literacy was 63.14% and for female was 46.08 % in 2011. It shows a wide gap of 17.06% in literacy rates of male and female. The overall disparity index of male-female literacy rate was between 0.14 in Akkalkuwa tahsil and 0.21 in Shahade tehsil. It indicates that in Nandurbar district literacy disparity between male and female has reduced significantly.

(i) Relatively Low Disparity in Male-Female Literacy (More than 0.20 Disparity Index)

In 2011, the Shahade tahsil (0.21) has shown relatively low gender disparity in literacy rate among the male-female scheduled tribe population. This tahsil indicates a positive correlation with gender gap in literacy. (Fig. No. 5)

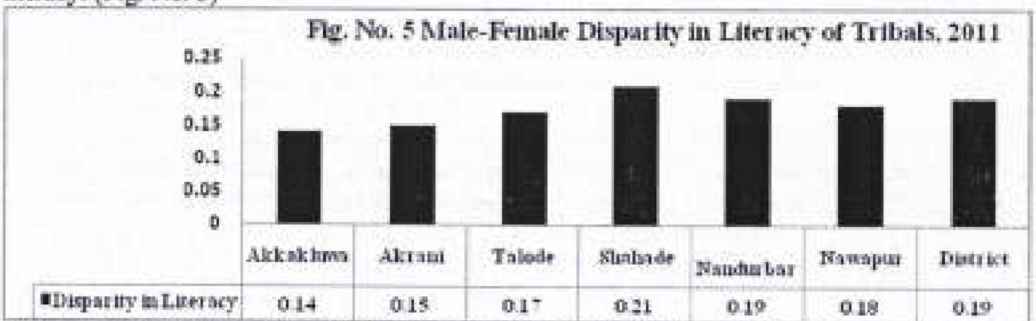

Fig. No. 5 Male-Female Disparity in Literacy of Tribals, 2011

(ii) Low Disparity in Male-Female Literacy (0.15 to 0.20 Disparity Index)

In 2011, the tahsils namely Nandurbar (0.19), Nawapur (0.18), Talode (0.17) and Akrani (0.15) have reported low level of gender disparity in literacy rate for the male-female literacy. In these four tahsils, male-female literacy gap also observed with positive correlation.

(iii) Very Low Disparity in Male-Female Literacy (Less than 0.15 Disparity Index)

In 2011, Akkalkuwa tehsil (0.14) has shown very low sex-disparity in literacy rate among the male-female literacy in the district. Nandurbar district having mostly hilly region and mostly tribal in character, low accessibility, low rate of urbanization, education facilities and people's educational awareness is also lower than the other districts of Maharashtra state. That's why regional and male-female disparities in literacy are more in the district. Akkalkuwa and Akrani tahsils are comparatively more underdeveloped, mountainous and they are partially connecting to central and eastern parts of district. Therefore, the gender disparities in literacy are low, because the proportion of tribal population in these tahsils is very high than other tehsils of the district. In the eastern and southern parts of the district having tahsils like Shahade and Nandurbar are having more urban facilities and accessibility; well developed educational amenities are available, but proportion of tribal population is comparatively low.

Conclusion:

It is concluded that, the availability of educational facilities in the tribal areas, the literacy rate in the 2011 census year, is higher than 2001. The ratio of literate population of the study region suggests that the proportions of literate males are higher than females. The gap between male-female literacy has decreasing rapidly in 2011. It shows that, the literacy level in the study region is improving in the recent years. It is also interesting and satisfying that the proportion of female literate population is increasing. But, there is a significant difference in literacy rates between males and females in all the tehsils of Nandurbar district. Females are lagging behind males in literacy in all the tribal villages of the district; however the gap varies from tahsil to tahsil. Here, the values of Disparity Index range between 0.00 and 1.00 in all tahsils which clearly indicate that a positive correlation with gender gap in literacy.

Reference:

1. Desai, S. and Kulkarni, V. (2008): Changing Educational Inequalities in India in the Context of Affirmative Action. Demography, Volume 45-Number 2, May 2008: 245–270.
2. Gore, M. S., (1994): "Indian Education: Structure and Process", Rawat Publications, Jaipur, pp. 36.
3. Romatra, K. C. (1988): "Scheduled Caste Literacy in North Western India: A Spatial Perspective", National Geographer, Vol. XXIII, No. 2, pp. 148.
4. Basu S. (1994): A Health Profile of Tribal India. Health for the Millions. 2: 124.
5. Sopher David, E. (1974): 'A Measure of Disparity' Professional Geographer, Vol. XXVI, No. 4, pp. 389-392.
6. Kundu, A. and Rao, J. M. (1983): Inequality in Education Development: Issues in Measurement Changing Structure and its Socio-Economic Correlates with Special Reference to India, Educational Planning: A Long Term Perspective in Moonis Raza (ed), NIEPA, New Delhi, pp 446.
7. District Census Hand Book of India, 2001.
8. District Census Hand Book of India, 2011.

Attested
Principal
A.D.M.S.P.Sanstha's
Late Annasaheb R.D.Deore
Arts & Science College,
Mhasadi,Tal.Sakri,Dist.Dhule

E- ISSN 2582-5429
AMRJ
Akshara Multidisciplinary Research Journal
Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal
April 2022 Special Issue 05 Volume III (B) SJIF Impact- 5.54

12

Declining Sex Ratio in Erandol Taluka (Jalgaon): A geographical Analysis

Dr. Siddharth B. Sonawane
Department of Geography,
Smt. N.N.C. Arts, Comm. and Science College,
Kusumba, Dist. Dhule

Dr. Ramesh C. Ahire
Department of Geography,
Aannasaheb R.D. Deore Arts and Science
College, Mhasdi, Tal. Sakari, Dist. Dhule

Est. No. 1 July 1998

Abstract:
The sex ratio is an important indicator of gender balance in the population. As mentioned in the section on concepts earlier, Social, economic and historically the sex ratio has been major problem that is, the number of females per 1000 males has generally been somewhat major low than 1000. Bal vivah, low literacy and economically very poor people female sex ratio very low. That is most important issues of socially very dangerous factor. However, Erandol Taluka has had a declining sex-ratio for more than a century, as is clear from all Table. From 946 females per 1000 males at the census in 2001 and the females sex ratio has declined to 929 at the census in 2011. Shows that out of a total of 65 villages in Erandol Taluka 49villages have negative sex ratio. But has shown that out Positive part growth of sex ratio in 16 villages. Sex ratio of lowest 768 (Palasdal) and highest sex ratio 1181 (Umare) in 2001 census. Of females per thousand males of measurement is very low in 2001 census, mostly village is positive growth. Sex ratio of lowest 747 (Sonbardi) and highest sex ratio 1116 (Nagduli) in 2011 census. Of females per thousand males of measurement is very low in 2011 census but mostly village is positive growth. Shown during the 2001-2011 by very low sex ratio in village Nandgaon Bk (-2) and very danger level in sex ratio of village Anandnagar (-239). There are 16 villages within the stable over sex ratio recorded are Toli Kh. (67),Javkhede Kh. (1), Javkhede Bk. (90),Pimpri-pr-chandsar (39), Pimpalkothe Kh. (49), Chortakki (126), Bhalgaon Bk. (34), Palasdal (139), Erandol (Rural) (34), Khadke Bk. (21), Mukhpat (234), Hanmantkhade Majre (27), Nipane (29), Ambe (38), Talai (23), Utran Gujar Hadd (13) during the 2001 to 2011 growth of positive in sex ratio.

Key words- Sex Ratio, Gender Imbalance, Trends in Sex Ratio,

Introduction

The sex composition is considered as one of the significant demographic social indicators for measuring the status of male and female in a society. The sex composition of a population is often measured in terms of sex ratio. In Erandol Taluka the sex ratio is calculated in terms of number of females per thousand males. Present sex composition determines the future vital events such as marriage rate, age structure, labour force, births and deaths. In many societies the present sex ratio is skewed due to a host of factors such as early marriage, age of mother at birth, sex selective abortion, infanticide, infant mortality, maternal mortality, health hazards of women and migration. In the recent decade there has been a drastic decline in sex ratio in Erandol Taluka which is an issue of grave concern. The social position of the women in the Erandol Taluka seems to be better than that in the rest of the District.

Demographers and sociologists have offered several reasons for the decline in the sex ratio in Erandol Taluka of district Jalgaon, Maharashtra. The main health factor that affects women differently from men is childbearing. It is relevant to ask if the fall in the sex ratio may be partly due to the increased risk of death in childbirth that only women face. However, maternal mortality is supposed to decline with development, as levels of nutrition, general education and awareness, as well as, the availability of medical and communication facilities improves. Indeed, maternal mortality rates have been coming down in India even though they remain high by international standards. So, it is difficult to see how maternal mortality could have been responsible for the worsening of the sex ratio over time. Combined with the fact that

E- ISSN 2582-5429

Akshara Multidisciplinary Research Journal

Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal

April 2022 Special Issue 05 Volume III (B) SJIF Impact- 5.54

the decline in the child sex ratio has been much steeper than the overall figure, social scientists believe that the cause has to be sought in the differential treatment of girl babies.

2. Objectives

1. To study spatio-temporal changes in sex ratio in Erandol Taluka.
2. To analyse the decadal changes in sex ratio
2. To provide certain recommendations to deal with the major problem of declining sex ratio in the study region.

STUDY AREA

The Erandol Taluka is a main Taluka in Jalgaon revenue division. The latitude of Erandol, Maharashtra, India is 20.926579, and the longitude is 75.332474. It is an important of central market place in all Taluka village having a height of 215.84 meters (708.15 feet) from mean sea level. The total area of Erandol is 513.29 sq.km with population density of 324 per sq.km.

Erandol Taluka of Jalgaon district has total population of 166521 as per the Census 2011. Out of which 86,304 are males while 80,217 are females. The average sex ratio of Erandol Taluka is 929. As per Census 2011 out of total population, 18.7% people lives in urban areas while 81.3% lives in the rural areas. The average literacy rate in urban areas is 76.7% while that in the rural areas is 73.5%. Also the Sex Ratio of Erandol Taluka 929 while urban areas in 942 and that of 927 in rural areas. The total literacy rate of Erandol Taluka is 74.11%. The male literacy rate is 71.11% and the female literacy rate is 56.87% in Erandol Taluka.

METHODOLOGY

The present study is based on secondary data collected from census Reports of Government of India. District census handbook (2001 and 2011) changes of sex ratio review. To make the comparative analysis. It can give better understanding regarding the sex ratio in Erandol Taluka in relation with Jalgaon district. For detailed study of changes in sex ratio in Erandol Taluka, study has been made by specific villages wise.

The sex ratio is measured given the following formula.

$$\text{Sex Ratio} = \frac{\text{Female Population}}{\text{Male Population}} \times 1000$$

Changes of Sex Ratio = Sex Ratio in 2011 - Sex Ratio in 2001

Table No. 1: Northern part of Erandol Taluka (Village Wise Sex Ratio, 2001-2011)

Sr. No.	Name	Sex Ratio 2001	Sex Ratio 2011	Changes of Sex Ratio
1	Toli Kh.	865	932	67
2	Javkhede Kh.	960	961	1
3	Javkhede Bk.	930	1020	90
4	Pimpri-pr-chandsar	923	962	39
5	Pimpri Bk.	982	925	-57
6	Pimpalkhothe Bk.	961	952	-9
7	Pimpalkothe Kh.	884	933	49
8	Chortakki	909	1035	126

Table No 1 shows that out of a 65 villages in Northern Part of Erandol Taluka 08 villages have negative sex ratio of low 865 (Toli Kh.) and highest sex ratio 982 (Pimpri Bk.) females per thousand males in 2001 and have negative sex ratio low in 925 (Pimpri Bk.) and highest sex ratio 1035 (Chortakki) females per thousand males in 2011. In 2011 Census Javkhede Bk.(1020), Chortakki(1035) villages recorded the highest sex ratio with sex ratio above 1000 mark despite. In 2001 Census no village recorded the highest female sex ratio above 1000 despite. The major decline in sex ratio of population during 2001-2011 by Nandgaon Bk. (-2) and Anandnagar (-239) respectively. The decline of sex ratio in two villages are Pimpri Bk.(-57) and Pimpalkhothe Bk.(-9), during 2011. There are six villages within the stable over sex ratio recorded are Toli Kh. (67),Javkhede Kh. (1), Javkhede Bk. (90),Pimpri-pr-chandsar (39), Pimpalkothe Kh. (49), Chortakki (126) during 2011.

Table No. 2: East part of Erandol Taluka (Village Wise Sex Ratio, 2001-2011)

Sr. No.	Name	Sex Ratio 2001	Sex Ratio 2011	Changes of Sex Ratio
1	Khadke Kh.	960	916	-44
2	Khadke Sim	1093	944	-149
3	Erandol (Rural)	850	884	34
4	Sawade Pr. Chandsar	963	955	-8
5	Takarkhede	945	933	-12
6	Vaijanath	995	865	-130
7	Kadholi	955	939	-16
8	Pimpalkothe Pr. Chandsar	977	944	-33
9	Ringangaon	930	914	-16
10	Kharchi Bk.	952	922	-30
11	Ravanje Kh.	935	909	-26
12	Khedi Kh.	920	908	-12
13	Dapori	982	898	-84
14	Ravanje Bk.	978	895	-83
15	Kharchi Kh.	937	859	-78
16	Khadke Bk.	927	948	21

Table No 2 shows that out of a 65 villages in east Part of Erandol Taluka 16 villages have negative sex ratio of low 850 (Erandol (Rural).) and highest sex ratio 1093 (Khadke Sim.) females per thousand males in 2001 and have negative sex ratio low in 859 (Kharchi Kh.) and highest sex ratio 955 (Sawade Pr. Chandsar) females per thousand males in 2011. In 2011

E- ISSN 2582-5429

AMRJ

Akshara Multidisciplinary Research Journal

Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal

April 2022 Special Issue 05 Volume III (B) SJIF Impact- 5.54

Census no village recorded the highest female sex ratio above 1000 despite. In 2001 Census Khadke Sim (1093) village recorded the highest sex ratio with sex ratio above 1000 mark despite. The major decline in sex ratio of population during 2001-2011 by Sawade Pr. Chandsar (-8) and Khadke Sim (-149) respectively. The decline of sex ratio in Fourteen villages are Khadke Kh. (-44), Khadke Sim (-149), Sawade Pr. (-8), Chandsar Takarkhede (-12), Vaijanath (-130), Kadholi (-16), Pimpalkothe Pr. Chandsar (-33), Ringangaon (-16), Kharchi Bk. (-30), Ravanje Kh. (-26), Khedi Kh. (-12), Dapori (-84), Ravanje Bk. (-83), Kharchi Kh. (-78) during 2011. There are two villages within the stable over sex ratio recorded are Erandol (Rural) (34), Khadke Bk. (21) during 2011.

Table No. 3: West part of Erandol Taluka (Village Wise Sex Ratio, 2001-2011)

Sr. No.	Name	Sex Ratio 2001	Sex Ratio 2011	Changes of Sex Ratio
1	Erandol Taluka	946	929	-17
2	Vikharan	943	903	-40
3	Nandgaon Bk.	889	887	-2
4	Bhalgaon Bk.	901	935	34
5	Patarkhede	960	831	-129
6	Palasdal	768	907	139
7	Dharagir	983	967	-16
8	Ganeshnagar	897	893	-4

Table No 3 shows that out of a 65 villages in west Part of Erandol Taluka 8 villages have negative sex ratio of low 768 (Palasdal) and highest sex ratio 983 (Dharagir) females per thousand males in 2001 and have negative sex ratio low in 831 (Patarkhede) and highest sex ratio 967 (Dharagir) females per thousand males in 2011. In 2001 and 2011 Census no village recorded the highest female sex ratio above 1000 despite. The major decline in sex ratio of population during 2001-2011 by Nandgaon Bk (-2) and Patarkhede (-129) respectively. The decline of sex ratio in six villages are Erandol (-17), Vikharan(-40), Nandgaon Bk.(-2), Patarkhede(-129), Dharagir (-16), Ganeshnagar (-4) during 2011. There are two villages within the stable over sex ratio recorded are Bhalgaon Bk. (34), Palasdal (139) during 2011.

Table No. 4: South part of Erandol Taluka (Village Wise Sex Ratio, 2001-2011)

Sr. No.	Name	Sex Ratio 2001	Sex Ratio 2011	Changes of Sex Ratio
1	Sonbardi	860	747	-113
2	Hanmantkhede Bk.	980	919	-61
3	Hanmantkhade Majre	1043	1070	27
4	Khedgaon	845	839	-6
5	Vankothe	845	820	-25
6	Jalu	991	903	-88
7	Nandkhurde Bk.	989	978	-11
8	Nandkhurde Kh.	940	930	-10
9	Bambhori Kh.	941	913	-28
10	Kasoda	947	943	-4
11	Adgaon	947	894	-53
12	Anturli Kh.	991	932	-59
13	Ambe	1056	1094	38
14	Talai	921	944	23

ISSN 2582-5429

Akshara Multidisciplinary Research Journal

Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal

April 2022 Special Issue 05 Volume III (B) SJIF Impact 5.54

Table No 4 shows that out of a 65 villages in South Part of Erandol Taluka 14 villages have negative sex ratio of low 845 (Khedgaon), 845 (Vankothe) and highest sex ratio 1056 (Ambe) females per thousand males in 2001 and have negative sex ratio low in 747 (Sonbardi) and highest sex ratio 1094 (Ambe) females per thousand males in 2011. In 2001 Census Hanmantkhade Majre (1043) and Ambe (1056) two villages recorded the highest sex ratio with sex ratio above 1000 mark despite. In 2011 Census Hanmantkhade Majre (1070) and Ambe (1094) two villages recorded the highest sex ratio with sex ratio above 1000 mark despite. The major decline in sex ratio of population during 2001-2011 by Kasoda (-4) and Sonbardi (-113) respectively. The decline of sex ratio in eleven villages are Sonbardi (-113), Hanmantkhede Bk. (-61), Khedgaon(-6), Vankothe (-25), Jalu (-88), Nandkhurde Bk. (-11), Nandkhurde Kh. (-10), Bambhori Kh. (-28), Kasoda(-4), Adgaon (-53), Anturli Kh. (-59) during 2011. There are two villages within the stable over sex ratio recorded are Hanmantkhade Majre (27), Ambe (38), Talai (23) during 2011.

Table No. 5: South - East part of Erandol Taluka (Village Wise Sex Ratio, 2001-2011)

Sr. No.	Name	Sex R 2001	Sex R 2011	Changes of Sex Ratio
1	Varkhedi	1012	978	-34
2	Umarde	985	941	-44
3	Mukhpat	882	1116	234
4	Nagduli	988	928	-60
5	Pimpri Sim	905	892	-13
6	Bhatkhede	974	926	-48
7	Javkhede Sim	992	909	-83
8	Galapur	1002	952	-50
9	Anandnagar	1126	887	-239
10	Nipane	960	989	29
11	Tade	984	916	-68
12	Hanmantkhede Sim	988	911	-77
13	Bamhne	1006	889	-117
14	Utran Ahir Hadd	979	969	-10
15	Utran Gujar Hadd	942	955	13

Table No 5 shows that out of a 65 villages in South- East Part of Erandol Taluka 15 villages have negative sex ratio of low 882 (Mukhpat) and highest sex ratio 1126 (Anandnagar) females per thousand males in 2001 and have negative sex ratio low in 887 (Anandnagar) and highest sex ratio 1116 (Mukhpat) females per thousand males in 2011. In 2001 Census Varkhedi (1012), Galapur(1002), Anandnagar(1126) and Bamhne (1006) Four villages recorded the highest sex ratio with sex ratio above 1000 mark despite. In 2011 Census Mukhpat (1116) one village recorded the highest sex ratio with sex ratio above 1000 mark despite. The major decline in sex ratio of population during 2001-2011 by Utran Ahir Hadd (-10) and Anandnagar (-239) respectively. The decline of sex ratio in twelve villages are Varkhedi (-34), Umarde (-44), Nagduli (-60), Pimpri Sim(-13), Bhatkhede(-48), Javkhede Sim(-83), Galapur(-50), Anandnagar(-239), Tade(-68), Hanmantkhede Sim (-77), Bamhne (-117), Utran Ahir Hadd (-10) during 2011. There are three villages within the stable over sex ratio recorded are Mukhpat (234), Nipane (29), Utran Gujar Hadd (13) during 2011.

Table No. 6: South - west part of Erandol Taluka (Village Wise Sex Ratio, 2001-2011)

Sr. No	Name	Sex R 2001	Sex R 2011	Changes of Sex Ratio
1	Farkande	931	894	-37
2	Janfal	1136	1096	-40
3	Malkhede Bk	1104	1016	-88
4	Umare	1181	965	-216

Table No 6 shows that out of a 65 villages in South - west Part of Erandol Taluka 4 villages have negative sex ratio of low 931 (Farkande) and highest sex ratio 1181 (Umare) females per thousand males in 2001 and have negative sex ratio low in 894 (Farkande) and highest sex ratio 1096 (Janfal) females per thousand males in 2011. In 2001 Census Janfal (1136), Malkhede Bk.(1104) and Umare (1181) three villages recorded the highest sex ratio with sex ratio above 1000 mark despite. In 2011 Census Janfal (1096) and Malkhede Bk. (1016) two villages recorded the highest sex ratio with sex ratio above 1000 mark despite. The major decline in sex ratio of population during 2001-2011 by Farkande (-37) and Umare (-216) respectively. The decline of sex ratio in eleven villages are Farkande (-37), Janfal (-40), Malkhede Bk. (-88), Umare(-216), during 2011. There are no villages within the stable over sex ratio recorded are during 2011.

Conclusion

A large variation 2001 to 2011 during the period in The Erandol Taluka in village's wise sex ratio study. Proportion of females per thousand males is not satisfactory in the study region. According to 2011 there are 929 females per thousand males in Erandol Taluka. Historically Attitude of preference of male child and neglecting of child female result is very dangerous imbalance.

References

1. Bhende A.A. and Kanitkar T. (2010) Principles of Population Studies, 38-44.
2. Census of India (2001) Final Population Totals Series 1: India Registrar General and Census Commissioner India.
3. Coale A. (1991) Population and Development Review, 17(3), 517-523.
4. Dr. P. A. Khadke & P. B. Waghmare (2015)Analysis Of Urban Sex Ratio With A Case
5. Study Of Jalgaon City , ISSN (Print) 2320 – 6446, (Online) 2320 – 8341 Volume 3, No. 2
6. Economic Survey of Maharashtra (2010-11).
7. Govt. of Maharashtra: Census of India (2001). http:// www. censusindia.gov.in
8. Jayashree Dey (2015) Declining Sex Ratio in Sikkim: A Spatial Analysis ISSN. 0972 – 8406 the NEHU Journal, Vol XIII, No. 2, Pp-63-73
9. Maharashtra Census Report
10. Murthi M., Guio A.C. and Dreze J. (1995) Population and De-velopment Review, 21(4), 745-782
11. Park C.B. and Cho N. (1995) Population and Development Review, 21(1), 59-84.
12. Shilpa Devi (2013) Sex Ratio of Haryana: A Geographical Analysis, Volume : 2 | Issue : 12 ISSN No 2277 - 8160 Jagdeep Kumar House No 447 Setor 15 A Chandigarh,
13. S. Vijay Kumar(2012) Female Sex - Ratio In India – A Review, Kakatiya (UG&PG)
14. Government College, Hanamkonda, Warangal District- (AP). IJDRSA; 8 (1): 29-44

□ □ □

Attested
Principal
A.D.M.S.P.Sanstha's
Late Annasaheb R.D.Deore
Arts & Science College,
...adi, Tal.Sakri, Dist.Dhule

Journal of the Maharaja Sayajirao University of Baroda
ISSN :0025-0422

STUDY OF ENTHALPY,ENTROPY AND FREE ENERGY OF ACTIVATION OF L-ARGININE & L-VALINE WITH DISTILLED WATER AT 298.15 and 308.15 K

S.S. Nandre
U.B. Gawai
Late Annasaheb R.D.Deore Arts & Sci.College Mhasadi,Tal.-Sakri,Dist.Dhule
Mail.id- sandip.nandre11@gmail.com.

Abstract:

Enthalpy, entropy and free energy of activation have been intended from the experimental values of density and viscosity of binary liquid mixtures of L-Arginine and L-Valine with water at different temperature. Densities and viscosities of liquid mixtures plays an significant role in finding their heat content, mass transport, fluid flow and molecular structures etc. excess molar enthalpy of activation and free energy of activation are useful in understanding the nature of intermolecular interactions, dispersion forces and the degree of hydrogen bonding between two liquids. All the mixtures exhibited endothermic enthalpies, entropy of activation are negative over all composition range, its values suggesting weak molecular interaction, dispersive forces and extend of hydrogen bonding between component molecules.

Keywords- L-Arginine , L-Valine, Excess molar volume, Excess molar enthalpy.

Introduction:

The physical properties of every matter depend directly on the nature of the molecule of the substance. The estimation of physical and thermodynamic properties would give consistent information regarding mixing properties with varying intermolecular interactions may be generated for pure substance and mixtures at any temperature and composition. The present investigations are regarding the molecular association of binary mixtures having L-Arginine and L-Valine with water. In view of the importance mentioned, an attempt has been mode to elucidate the molecular interaction in mixture of L-Arginine and L-Valine with water at 298.15and 308.15 K. Additional excess properties are used to explain intermolecular interactions in these binary mixtures. Amino acids, which are the basic components of protein and are measured to be the model compounds of protein molecules, are suitable for better understanding of the interactions occurring between amino acid molecules and the entities present in the living cell. There are studies on volumetric and thermo chemical properties of amino acids in different salt-water mixed solvents, but very few in amino acids with aqueous solvents. The transport and thermodynamic study on the binary mixtures containing aniline, acetonitrile, ethyl acetate ,toluene and benzonitrile have been reported previously by Ali et al,[1] Nikam et al[2-4] and Gillet al.[5] Precise knowledge of thermodynamic and excess properties used to design different industrial process.

Experimental:

L-Arginine and L-Valine (S.D. fine chem.Industries,Mumbai purity 99%) was kept in desiccator containing $CaCl_2$ For 24 hrs after desiccators it is mixed in distilled water with different concentration. The mixtures of the desired composition were prepared by weighing on a HR-120 (A & D Japan) electronic balance with a precision of $\pm$ 0.0001 g. all mixed solvents were prepared by molality. The prepared solution was used within 12 hrs.

Attested
Principal
A.D.M.S.P.[illegible]tha's
Late Annasaheb R.D.Deore
Arts & Science College,
Mhasadi,Tal.Sakri,Dist.Dhule.

The densities of pure liquids and binary mixtures were measured by using $15cm^3$ double arm pycnometer as describe earlier.[2-4] The Pycnometer was calibrated by using conductivity water with 0.9970 g/cm^3 as its density[6] at 298.15 K. The pycnometer filled with air bubble free experimental liquid was kept in transparent walled water bath for 10-15 min. to attain thermal equilibrium. The position of liquid levels in the two arms was recorded.

The dynamic viscosities were measured using an Ubbelohde suspended level viscometer[3-7], calibrated with conductivity water. An electronic digital stopwatch with readability of $\pm$ 0.01 sec. was used for the flow time measurement, at least three repetitions of each data reproducible to $\pm$ 0.05 sec. were obtained and the result was averaged. Since all flow times were greater than 200 sec and capillary radius (0.5 mm) was far less than its length (50 to 60mm.). The kinetic energy and corrections respectively were found to be negligible. The uncertainties in dynamic viscosities are of the order $\pm$ 0.003 m Pa s.

Theory & Calculations:

Experimental values of densities (ρ) have been used to calculate excess and thermodynamic properties[8-10]. The free energy of activation of viscous flow$\triangle G\#$ is calculated as-

$$\triangle G\# = \triangle H\# - T\triangle S\# \qquad \ldots\ldots\ldots\ldots\ldots\ldots (1)$$

Excess molar volume V^E was intended from the density measurement by the relationships as follows:-

$$V^E = \frac{M_1 + x_2 M_2)}{\rho} (x_1V_1 + x_2V_2) \qquad (2)$$

Dynamic viscosities (η) of Choline chloride urea and water mixtures at different temperatures were calculated by the measuring density and flow time of the mixture (Table 1 and Table 2).

The viscosity deviation was calculated by

$$\Delta \eta = \eta - \{x1\ \eta1 + x2\ h2\} \qquad \text{----------} (3)$$

The activation parameters ΔG^*, ΔH^* and ΔS^* were determined using Erying and John's equation-

$$\eta = \frac{hN}{V} \exp\left[\frac{\Delta H}{RT} - \frac{\Delta S}{R}\right] \qquad \text{----------} (4)$$

Where η - is viscosity of mixture, h, N and V are Planck's constant, Avogadro's number and molar volume respectively.

Table 1-Values of density, viscosity and excess properties of binary mixtures of L-Arginine (1) and water (2) at 298.15 and 308.15 K.

Journal of the Maharaja Sayajirao University of Baroda
ISSN :0025-0422

Temp (K)	X_1	ρ (gm/cm³)	η (mPaS)	V^E (m^3mol^{-1})	Δη (mPaS)
298.15	0.0002	1.0043	0.04739	-0.1520	-84.3223
	0.0010	1.0065	0.04467	-0.0897	-84.5269
	0.0019	1.0095	0.04639	-0.1402	-84.2795
	0.0087	1.0163	0.04432	-0.1686	-84.2592
308.15	0.0002	1.0016	0.03863	-0.1649	-67.3808
	0.0010	1.0036	0.03693	-0.0974	-67.4969
	0.0019	1.0073	0.03788	-0.1628	-67.3413
	0.0087	1.0134	0.04003	-0.1711	-66.9451

Table 2- Values of density, viscosity and excess properties of binary mixtures of L-Valine (1) and water (2) at 298.5 and 308.15K.

Temp (K)	X_1	ρ (gm/cm³)	η (mPaS)	V^E (m^3mol^{-1})	Δη (mPaS)
298.15	0.0002	1.0042	0.04955	-0.1217	-84.1069
	0.0009	1.0085	0.04543	-0.1788	-84.4604
	0.0018	1.0092	0.04486	-0.1665	-84.4411
	0.0090	1.0105	0.04579	0.0059	-83.7399
308.15	0.0002	1.0014	0.04067	-0.1254	-67.1762
	0.0009	1.0046	0.03660	-0.198	-67.5363
	0.0018	1.0070	0.03713	-0.1836	-67.4231
	0.0090	1.0124	0.03766	-0.0036	-66.8855

Tabel-3- Thermodynamic Activation Parameters for the L-Arginine + Water sytem.

X_1	ΔH^# x 10^{-3} (J mol^{-1})	ΔS^# (JK^{-1} mol^{-1})	ΔG^# x 10^{-3} (J mol^{-1})	
			298.15K	308.15K
0.0002	22.8277	0.98112	15.5465	16.3962
0.0010	15.8087	-2.16838	13.1622	13.1705
0.0019	14.6149	-4.55183	13.2178	13.2523
0.0087	8.79902	-14.6718	13.1734	13.3201

Tabel-4- Thermodynamic Activation Parameters for the L-Valine + Water system.

X_1	ΔH* x 10^{-3} (J mol^{-1})	ΔS (JK^{-1} mol^{-1})	ΔG* x 10^{-3} (J mol^{-1})	
			298.15K	308.15K
0.0002	15.01662	0.24892	13.3889	13.4014
0.0009	14.61001	-1.85967	13.1610	13.1725
0.0018	13.14354	-3.33449	13.1494	13.1660
0.0090	11.71111	-6.38515	13.2981	13.3042

Results And Discussion:

The experimental values of density, viscosity, excess volume and viscosity deviation are presented in Table 1 and Table 2. The sign and magnitude of V^E gives a good estimate to the strength of unlike molecular interactions in the solution phase. Positive V^E indicates the weak interactions, whereas, large negative values of V^E are found, when these interactions are strong. In the present investigation, the values of excess molar volumes are found to be negative indicating strong hydrogen bonding interaction for the entire mole fraction of L-arginine and L-Valine with water.

The magnitude of $\Delta\eta$, the sign and extent of deviation of this property from ideality depends on the strength of interaction between unlike molecules. The excess viscosity gives the strength of the molecular interaction between interacting molecules; the large negative values of excess viscosity for all the systems can be attributed to the presence of the dispersion, induction and dipolar forces between the components.

The observed values of ΔH^* and ΔG^* for the binary mixture are positive as shown in Table 3 and Table 4. The enthalpy of activation depends on geometrical effect as well as intermolecular interaction[11-13]. The values of $\triangle H\#$ are positive for the binary mixtures of L-Arginine and L-Valine with water for entire composition range, suggesting the presence of specific interaction between constituent molecules. A close perusal of Table 3 and Table 4 show that the mixture exhibited endothermic enthalpies which increased quasi-exponentially and then decreased with increasing concentration of L-Arginine and L-Valine. The negative values of $\triangle S\#$ indicate that the formation of activated complex introduces molecular order probably due to interactions between the two components of mixtures. The values of $\triangle G\#$ are positive for all the binary systems studied at all temperatures and the values of $\triangle G\#$ depend on sign and magnitude of corresponding $\triangle H\#$ and $\triangle S\#$. The values of $\triangle G\#$ are increases as temperature increases[9-13].

References :

[1] A. Ali and A.K.Nain, *Indian J. Pure Appl. Phys*, 39, 421-427, **2001**.

[2] P.S.Nikam, M.Hasan and V.U.Patil, *J.Pure Appl.Phys*., 38, 693-696, **2000**.

[3] P.S.Nikam, B.S.Jagdale, A.B.Sawant and M.Hasan, *J.Chem. Eng Data*.45, 214-218,**2000**.

[4] P.S.Nikam, T.R.Mahale and M.Hasan, *Acustica, Acta.Acustica*. 84, 579, **1998**.

[5] D.S.Gill, T.Kaur, I.M. Joshi and J.Sing, *J.Chem Soc. Faraday Trans*. 89, 1737-1740, ***1993***.

[6] K.N.Marsh, Recommended Reference Materials for realization of physico chemical properties. Blackwell scientific publication, Oxford, U.K. **1987**.

[7] A.J. Treszczanowicz and G.C.Benson, *J.Chem. Thermodynamic*-10, 967,**1978**.

[8] S.R.Patil, U.G.Deshpande and A.R.Hiray, *Rasayan J. Chem. Vol-3* (1), 66-73. **2010**.

[9] Divya Shukla, Shashi Sing, Manisha Gupta and J.P.Shukla, *Int.J. Thermophys* Vol.29, 1376-1384, **2008**.

[10] Thrumaran S. and Karthikelyan N. *International J. Chemical Research*. Vol.3 (3), 3-88. **2011**.

[11] Rajathi K., S.J.Aksar Ali and Rajendra A. *J. Chem. Pharma. Res. Vol.3*, (5) , 348-358, **2011**.

[12] V.Kannapan and R.Jaya Santhi. Indian *J. Pure and Appli. Phys. Vol.* 43, 750-764.**2005**.

[13] Subhash Bhatiya, Jasbir Sagnwan and Rachana Bhatiya, *Journal of Molecular liquid Vol.161* (2), 96-101, **2011**.

E- ISSN 2582-5429

AMRJ

Akshara Multidisciplinary Research Journal

Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal SJIF Impact- 5.5

November 2021 Special Issue 03 Vol. III

28

Yoga Decrease stress, as a Therapy

Dr. Jagadish Popatrao Torawane
Director of Physical Education
Late Annasaheb R.D.Deore Arts & Sci.
College, Mhasadi, Tal-Sakri, Dhule (M.S.)

Yoga is a most important to decrease the stress in our life, stress is your mind and body response to real on imagined event. The most people feel as it they are victim of outside circumstance which excess stress such as challenged, performance family problem, financial difficulties, raising children and verity of daily life situation. Yoga work to create solution for exccesive stress.The stress and worry are unnatural part of daily life but yoga allow was to real from the imaginary.

Relief stress -

It's practice of controlling body and mind which originated in India a few thousand years. [1]

- **Asana's :**
  Very good warm up exercise consist of the sequence of position that move the spine in various way and promote flexibility in the limbs. It also regulate the breath and focused the mind.
- **Bhujanga Asana's :**
  Bhujanga Asanas is a popular asanas and it's always practiced as the first in a series bending movements. This asanas spine is arched backward gently promoting flexibility.
- **Srvanga Asana's :**
  This Asnas whole body weight rests on the shoulder and the neck upper back regions are stretched to the limit.

AMRJ

➢ Pranayama's as

- **Kapalbhati Pranayama :**

The Kapalbhati Asnas is very important Asnas, this can be either with Padmasana posture and place the hand on the knee lower the eyes. In hole and exhale quickly and forcefully like a bellows of a backsmith start with on exhalation in a second.

- **Dhyana :**
  Meditation that cultivates mind fullness is particular effective at reducing stress, depression and other .negative emotions, meditation or Dhyana is for spiritual and emotional healing.

Yoga heals our body and mind it brings inaner peace and calmness.

As a Therapy :

Yoga in more popular in different parts of the word then even before. Yoga for a common man it's the fashion of the day to keep him fit by doing some yogic exercise. Yoga in special skill which makes the mind reach its subtle state. It helps in maintaining relaxation and awareness in action.

Yoga has root as 'Yug' in Sanskrit, Yug is actual 'Atma' & Parmatma, Gita further portrays yoga as the power of creation, Krishna through his power of yoga shows Arjuna, the 'Visvarupa Darshana' the vision of the universal being. Yoga has different meaning just as in medical science its combination of different type of medicines in astrology its position of different planets and stars.

E- ISSN 2582-5429

Akshara Multidisciplinary Research Journal

Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal SJIF Impact- 5.54

November 2021 Special Issue 03 Vol. III

Yoga as Therapy:

The disease are infection in the body and weakness of particular organ due to lack of exercise, lack of balance function of the body and mind called psychomatic disorders.

The yoga therapy is more effective is given as a disease and therapy are as following good examples

Diabetes :

This diseases the mechanism of storing glucose in the body is hindered Yoga practice may be used as preventive measure for the same.

Diabetes Treatment :

Practice of chakrasana and Sirsana, Mayurasana, Paschimotomasana daily for one minute each practice of vaman dhoti twise a week is also essential, vastra dhoti is found very useful it one week.

Acidity :

This more in mental shock, sudden grief associations and irregular food habit, abnormality of secretion of hydrochloric acid, Hipper acidity is the creation of chilly powder use, spices food, psychological cause like anxiety, frustration and constant strain.

Acidity Treatment :

Vamana dhoti once daily in the morning for once or twice week practices. Try to avoid stressful situation, practice meditative and relaxative Asnas daily.

Asthama :

It's primary disease of the respiratory system, it's very trouble some for the patients.

Asthama Treatment :

Vaman dhoti and Jala neti regular twice a week, to do Kapalbhati after doing Jal neti. Practice makarasana, for about 10 minute daily should be done to keep the body and mind relaxed.

AMRJ

Hypertension :

Hypertension is high blood pressure is a very common disorder these days.

Hypertension treatment :

Jalneti practice of twice a day during attack and later on twice a week essential, Jalneti use for hot water.

Conclusion :

Yoga heals our body and mind, it brings inaner peace and calmness. It's calmness our system by removing negative energy and toxins. Tension as a stepping stone to greater awareness, efficiency and achievement in life. In Yoga therapy and the deeper investigations are on way. Medically filled working Doctors are also accepting it as a holistic solution as drugs and proving more and more useless in several ailments. Many diseases and turning towards yoga practices, naturopathy, homeopathy. May be remembered that the disorder cased by infection can be treated better medicines, which kills the germs, yoga therapy is better suited for functional and psychosomatic disorder and also for some chronic ailments so yoga is preventive aspect greater value.

Reference :

1. "The yoga system of Patanjali" - By Ramdev Baba.
2. "Stress management Through" – By Dr. Thomas, Abraham, S.P.College, Pune , 2011
3. "How Yoga helped" – Ajay Bansal, 2005
4. "Yoga" and "exercise", Nisrgopchare Varta- Unkul Nitin, 2005
5. "Yoga Education" – Vyas Sushil Kumar, 2004

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATI

International Research Fellows Association's

Peer Reviewed, Referred & Indexed Journal

Vol.-8, Issue-4

Recent Trends in Research

Chief Editor -

Assist. Prof. (Marathi)
MGV's Arts & Commerce College,
Yeola, Dist – Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :

Nashikroad (English)
Khwat (Hindi)
Bhusawal (Marathi)
Goa (Konkani)

RESEARCHJOURNEY

Attested

Principal
A.D.M.S.P.Sanstha's
Late Annasaheb R.D.Deore
Arts & Science College,
Mhasadi,Tal.Sakri,Dist.Dhule.

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Vol. 8, Issue 4 : Multidisciplinary Issue
Peer Reviewed Journal
E-ISSN : 2348-7143
Oct-Dec 2021

महात्मा फुले : वाङ्मय आणि कार्य

प्रा. डॉ. वाल्मिक शंकर आढावे
सहयोगी प्राध्यापक,
स्व. अण्णासाहेब आर.डी. देवरे कला व विज्ञान महाविद्यालय,
म्हसदी ता. साक्री, जि. धुळे
Email-adhavevs@gmail.com
मो. 88056 63024

प्रस्तावना-

आधुनिक महाराष्ट्रातील मूलगामी समाज परिवर्तनाच्या चळवळीचे आद्य प्रवर्तक म्हणजे महात्मा जोतीराव गोविंदराव फुले. तत्कालीन समाजसुधारकांपेक्षा म. फुल्यांची दृष्टी, विचार आणि कार्य वेगळे होते. हे वेगळे पण त्यांच्या वाङ्मयातही प्रतिबिंबित झालेले आढळते. ते कृतीशील सुधारक असल्यामुळे त्यांनी आपले विचार प्रत्यक्षात अंमलात आणले. पुण्यात मुलींसाठी व अस्पृश्यांसाठी त्यांनी स्वतंत्र शाळा काढल्या.अस्पृश्यांसाठी आपल्या घरासमोरील पाण्याचा हौद खुला केला. विधवा स्त्रियांसाठी अनाथाश्रम चालविला. अनाथाश्रमातील ब्राह्मण विधवेचा मुलगा दत्तक घेतला. स्त्रियांच्या उद्धारासाठी सर्वतोप्रयत्न केला. प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे व मोफत असावे अशी मागणी त्यांनी सर्वप्रथम ब्रिटिशांकडे केली. भिक्षूकशाही, नोकरशाही व सावकारशाही यावर त्यांनी सतत हल्ले केले. हेच पददलितांच्या दैन्यावस्थेला जबाबदार आहेत याची जाणीव त्यांना अचूकपणे झाली. शोषक वर्गाविरुद्ध त्यांनी लढ्याचे हत्यार उपसले. समाजात सुरु असलेल्या या शोषणाचे विदारक दर्शन आपल्या लिखाणातून व भाषणातून त्यांनी समाजाला घडविले. सामाजिक विषमता नष्ट करुन स्वातंत्र्य आणि समतेवर आधारलेला नवा समाज निर्माण करण्याचे त्यांचे ध्येय होते. महात्मा महात्मा फुले यांच्या विचारांवर थॉमस पेन यांच्या विचारांचा प्रभाव होता. पेन हे एकेश्वरवादी होते. जगाचा निर्माता आणि नियंता ईश्वर आहे. यावर त्यांची श्रद्धा होती. पण त्यांचा धर्मसंस्थेला आणि पुरोहितशाहीला विरोध होता. ईश्वर आणि उपासक यामध्ये कुणा मध्यस्थाची गरज नाही. धार्मिक कर्मकांडाला विरोध, गुलामगिरीला विरोध समता, स्वातंत्र्य आणि मानवी प्रतिष्ठा या मूल्यांचा आग्रह हे पेनच्या विचारातील मुख्य तत्वाने म. फुले प्रभावित झाले. 'मानवाचे हक्क' (Rights of Man) या पेनच्या ग्रंथातील विचारांनी ते प्रेरित झाले.

जोतीरावांचे वाङ्मय विपुल आहे. अठरापगड जातीच्या लोकांचे प्रबोधन करण्यासाठी शेतकरी कष्टकरी वर्गाची गाऱ्हाणी समाजासमोर मांडण्यासाठी आणि पददलितांना स्वतःच्या हक्काबाबत जागृत करण्यासाठी त्यांनी विविध प्रकारचे लेखन केले. पददलितांचे, श्रमजीवींचे प्रश्न आणि समस्या त्यांनी आपल्या साहित्यातून मांडले. त्यांची भाषाशैली अकृत्रिम, अस्सल मराठी वळणाची आहे. त्यांची भाषा जशी स्पष्ट आणि सोपी आहे, तशीच ती सडेतोड आणि रोखठोक आहे. समाजातील ढोंगीपणावर आणि विषमतेवर प्रहार करताना त्यांची भाषाशैली अधिक धारदार बनलेली आढळते. तृतीय रत्न (नाटक-1855) छत्रपती शिवाजीराव भोसले यांचा पोवाडा (1869), ब्राह्मणांचे कसब (1869), गुलामगिरी (1873), शेतकऱ्यांचा असूड (1883), सत्सार (नियतकालिक), इशारा (1885), सार्वजनिक सत्यधर्म (1891) आदी ग्रंथ म्हणजे म. फुल्यांच्या विचारसंपदेचे

एकूण भांडार होय. म. फुल्यांचे एकूण कार्य मानवी जीवनाला नवसंजीवनी देणारे आहे. म्हणून धनंजय कीर लिहितात, "जोतीरावांचे नाव जोती म्हणजे 'ज्योत' ज्या ज्योतीने सामाजिक समता, मानवता व विवेकवाद यावर प्रकाश टाकून राष्ट्रास खरा मार्ग दाखवला"01 खरोखरच सामाजिक न्याय बुद्धीप्रामाण्य व मानवी समानता या तत्वावर समाजाची उभारणी करण्यासाठी त्यांनी लढा दिला.

म. फुल्यांचे वाङ्मयीन कार्य

म. फुले हे बंडखोर साहित्यिक होते. प्रस्थापित समाजव्यवस्थेवर त्यांनी आपल्या लेखणीच्या माध्यमातून कठोर प्रहार केले. सामान्यांची शोषितांची सर्वार्थाने मुक्तता करणे हीच त्यांच्या लेखनाची प्रमुख प्रेरणा असल्याचे स्पष्ट आहे. त्यांच्या लेखनातून आपल्या देशातील दोन परंपरांचा संघर्ष असल्याचे प्रतिपादन ठळकपणे येते. एक परंपरा शुद्रातिशुद्रांची तर दुसरी परंपरा आर्यांची. या दोन परंपरांमध्ये अनेक शतक संघर्ष झाला. इथल्या मुळ लोकांची कत्तल होत राहिली. त्यामुळे मुळचे लोक गुलाम झाले असा इतिहास म. फुले सिद्ध करतात. गुलामगिरी बळकट करण्यासाठी नेत्यांनी जितांना विद्याबंदी घातली आणि मतलबी ग्रंथ रचून लोकांना खोटे खोटे सांगितले. प्रस्थापित समाज व्यवस्था आणि धर्म नाकारण्याचे आणि श्रेष्ठतर जीवनमूल्य स्वीकारण्याचे कार्य म. फूल्यांच्या कार्यातून विचारातून आणि लेखनातून प्रथम घडले.

डॉ. प्रल्हाद लुलेकर लिहितात की, "म. फूल्यांनी परंपरानिष्ठ समाजस्थितीकडे आणि धर्मस्थितीकडे शोधक दृष्टीने पाहिले आणि आपले लेखन केले. त्यांच्या लेखनात साधी-सोपी-सरळ भाषा उपहास, उपरोध घेऊन अवतरते. सडेतोडपणा आणि तळमळ बोली भाषेसह त्यांच्या लेखनात आल्याने ते अधिक प्रत्ययकारी झाले आहे."02 इ.स. 1869 मध्ये महात्मा फुले यांनी छत्रपती शिवाजी महाराजांचा पोवाडा प्रसिद्ध केला. आधुनिक मराठी साहित्यविश्वात प्रथमच छत्रपतींचा पराक्रम, कर्तृत्व याकडे लोकांचे लक्ष वेधण्याचे कार्य या पोवाड्याच्या माध्यमातून केले. या पोवाड्याचे एकूण आठ भाग आहेत. शिव चरित्रातील महत्वाचे प्रसंग त्यांनी या पोवाड्यात अधोरेखित केले आहे. "कुळवाडी भूषण पोवाडा गातो भोसल्यांचा छत्रपती शिवाजींचा" अशी या पोवाड्याची सुरुवात आहे. छत्रपतींचा उल्लेख त्यांनी पराक्रमी शुद्रांचा पूत्र व ब्राम्हण पेशव्यांचा मुख्य धनी असा केला आहे. शुद्रातिशुद्र हेच या देशाचे मुळचे रहिवासी छत्रपती खरे धनी आहेत असा त्यांचा दावा त्यांनी या पोवाड्यात मांडला आहे. छत्रपतींची बुद्धीमत्ता, कर्तबगारी, चातुर्य, लोकसंग्रह, सावधपणा, उदारता इ. गुणांचे वर्णन महात्मा फुल्यांनी अगदी मोजक्या शब्दात मांडलेले आहे.

म. फुल्यांचा 'शेतकऱ्यांचा असूड' हा ग्रंथ इ.स. 1883 मध्ये प्रसिद्ध झाला. या ग्रंथात त्यांनी शेतकऱ्यांचे ब्राह्मण नोकरशाही, सावकारशाही व भटभिक्षूक यांच्याकडून कसे शोषण होते याचे अत्यंत सुक्ष्म व वास्तववादी चित्र रेखाटलेले आहे. त्यांनी शेती व शेतकऱ्यांचे प्रश्न याचे समग्र व मूलभूत चिंतन व मांडणी केली आहे. त्यांनी शेतकऱ्यांचे घर, घरातील वस्तु, दागिने, अन्न, लग्नातील पदार्थ, लग्नातील खर्च, शेती मालाच्या विक्री व्यवस्थेतील उणिवा इ. गोष्टींचे अत्यंत सूक्ष्म व वास्तववादी चित्र म. फुले यांनी 'शेतकऱ्यांचा असूड' या ग्रंथात रेखाटलेले आहे. ब्राह्मण भिक्षूकशाही, नोकरशाही आणि सावकारशाही हे शेतकऱ्यांचे शोषण करणारे तीन शत्रू आहेत, हे फूल्यांनी स्पष्टपणे सांगितले आहे. "जोतीराव हे सर्वांगीण भटशाहीच्या विरोधात उभे राहिले होते." 03 या ग्रंथाच्या पहिल्या प्रकरणात अज्ञानी व देवभोळ्या शेतकऱ्यांची धर्माच्या नावाखाली ब्राह्मण कशी पिळवणूक करतात याचे अत्यंत सविस्तर, सूक्ष्म व वास्तववादी चित्र त्यांनी रेखाटले आहे.

सावकारशाहीवर फूल्यांनी टीकास्त्र सोडले आहे. जमिनीची खाजगी मालकी व्यवसायात पैशाचा वापर, दळणवळणाच्या साधनांचा विकास, बाजारपेठांचा विस्तार इ. मुळे वरिष्ठ असा व्यापारी वर्ग म्हणजे सावकार समाजात निर्माण झाला आहे. कमी पाऊस, अतिवृष्टी, उत्पादन कमी आणि दैनंदिन गरजांच्या पूर्तीसाठी शेतकऱ्यांना सावकारांकडे जावे लागे. शेतकरी आपल्या मुलाबाळांच्या निरर्थक पैसा खर्च करता म्हणून ते कर्जबाजारी आहेत. ब्राह्मणांची तक्रार त्यांना खरी वाटत नाही. हिंदुस्थानातील अज्ञानी व शुद्र शेतकऱ्यांची स्थिती इतर देशातील शेतकऱ्यांपेक्षा निकृष्ट आहे. असा दावा ते करतात. या स्थितीला सावकारशाही काही अंशी जबाबदार असल्याचा ते खुलासा करतात. हे सावकार अज्ञानी शेतकऱ्यांच्या अज्ञानाचा फायदा घेऊन त्यांना लुटतात. मारवाडी व गुजर सावकारी करतात. काही लिंगायत व वैश्य वाणी, देशस्थ यजुर्वेदी ब्राह्मणही सावकारी करतात. हे सर्व सावकार मंडळी शेतकऱ्यांना कर्ज देतांना कर्जरोखे लिहून घेतात. व्याजाचे प्रचंड दर व हिशोबातील खोटेपणा यामुळे शेतकऱ्यांचे प्रचंड प्रमाणात शोषण होते. हे त्यांनी 'इशारा' व 'शेतकऱ्यांचा असूड' या ग्रंथात मांडले आहे. सावकाराकडे गहाण टाकलेले शेत क्वचितच त्याला परत मिळते. सावकार अक्षरशुन्य शेतकऱ्यांवर नाना तऱ्हेच्या बनावट जमा-खर्चाच्या वह्यांसहित रोख्याचे पुरावे देवून कोर्टात आणतात. तेव्हा वकिली व्यवसायात व न्यायाधिशपदीही ब्राह्मण असल्याने त्यांना न्याय मिळत नाही. सावकारांना शेतकऱ्यांच्या सुख-दुःखाचे काहीच सोयरसुतक नसते. सावकार कर्जवसुली करतो. त्या प्रसंगी सावकार हा शेतकऱ्यांच्या घरातील मुला-बाळांना यमरुपी ब्रह्मराक्षस वाटतो. सावकारांचा उल्लेख 'सर्वांचा प्राणहारक यमद्वेषी ब्रह्मराक्षस' या शब्दात फूले करतात. म. फुल्यांना नोकरशाहीबद्दल मनःस्वी तिटकारा होता. नोकरशाही ही शेतकऱ्यांच्या श्रमावर पोसलेली आहे. ती शेतकऱ्यांची अडवणूक व पिळवणूक करते. नोकरशाही भ्रष्ट आहे व ती ऐषआरामाचे जीवन जगते. हे नोकरशाहीवर त्यांचे आरोप होते. शेतकरी आणि नोकरदार राज्यकर्ते यांच्या जीवनमानातील प्रचंड तफावतीचे वर्णन फुले यांच्या लिखाणात सापडतात. नोकरशाहीतील ब्राह्मण लोक हे जातीय, वर्गीय हितसंबंधाने परस्परांशी जोडलेले असतात असे म. फुले यांचे मत होते. म्हणून ते ब्राह्मणांच्या 'कलमकसाई' या शब्दात उल्लेख करतात. दोन शेतकऱ्यांमध्ये भांडण होते त्याप्रसंगी पोलीस खाते व न्यायखाते शेतकऱ्यांना कसे पिळते हे सुद्धा त्यांनी मांडले आहे.

'शेतकऱ्यांचा असूड' या ग्रंथातील शेती व शेतकऱ्यांच्या स्थितीबद्दल म. फुल्यांचे चिंतन आजही तितकेच वाचनीय आहे, उल्लेखनीय आहे. आजच्या परिस्थितीलाही ते काही अंशी लागू पडते. बाजारपेठेतील दलाल तेव्हाही शोषण करीत होता आणि आजही तिच परिस्थिती जाणवते. शेती सुधारणे शेतकऱ्यांच्या संबंधी उपाययोजना आणि शेतकऱ्यांच्या हितासाठी ब्रिटिशांनी काय करावे यासंबंधी सविस्तर असे विवेचन म. फुले यांनी केले आहे. त्यांनी शेतकऱ्यांची स्थिती व त्यास जबाबदार असणाऱ्या घटकांची चर्चा केली. त्याचप्रमाणे शेतकऱ्यांनीही अज्ञान, आळस, सुखासिनता, धर्मभोळेपणा, व्यसनाधिनता इ.दोष काढून टाकले पाहिजे. डोळे उघडे ठेवून आपल्या हितसंबंधांची जपणूक केली पाहिजे याची जाणीव त्यांनी शेतकरी वर्गाला करून दिली आहे. जंगलखात्याचे धोरण ग्रामोद्योगाचा ऱ्हास व अपूरी शेती, अनुत्पादक शेती, सरकारी करवसुली, सरकारी उधळपट्टी इ. कारणे हे शेतकऱ्यांच्या दूरावस्थेची आहेत. हे म. फुले यांनी स्पष्टपणे सांगितलेले आहेत. शेतकरी हाच या देशाचा पोशिंदा आहे. या ठोस भूमिकेतूनच त्यांनी 'शेतकऱ्यांचा असूड' हा ग्रंथ लिहिला. 'शेतकरी संघटनेचे नेते शरद जोशी यांनी म. फुले यांना 'कृषी अर्थशास्त्रज्ञ' असे म्हटले आहे.'04 ते यथार्थ वाटते.

E-ISSN : 2348-7143
Oct-Dec 2021

म. फुले यांचे 'ब्राह्मणांचे कसब' हे पुस्तक 1869 मध्ये प्रसिद्ध झाले. यात भट जोशी हा शुद्रांच्या घरी मूल जन्मले की कशी लूटमार करतो हे दाखविले आहे. त्याचबरोबर शुद्रांच्या लग्नात, शुद्रांच्या घरात, ऋतुशांतीच्या वेळी, घरभरणीच्या प्रसंगी, शुद्रांच्या संसारात हात घालून शुद्रांच्या अंतकाळी सूर्यग्रहण-चंद्रग्रहण प्रसंगी कसा लुटतो, अडवणूक करतो, फसवणुक करतो याचे यथार्थ वास्तववादी चित्र समर्पक शब्दात रेखाटलेले आहे.

01 एप्रिल 1889 या दिवशी श्रेष्ठ समाजसुधारक म. फुले यांचे 'सार्वजनिक सत्यधर्म' हे पुस्तक प्रसिद्ध झाले. एकूण 150 पानांचे हे पुस्तक आहे. फूल्यांनी आपल्या जीवनाच्या शेवटच्या काळात सत्यशोधक समाजाच्या अनुयायांसाठी हे पुस्तक लिहिले. 'हा ग्रंथ म्हणजे 'सत्यशोधक समाजाचे बायबल' असे मत वि.रा. शिंदे यांनी व्यक्त केले आहे.'06 ते यथार्थ वाटते. सार्वजनिक सत्य धर्मातील विचार सत्यशोधक समाज व चळवळीचा मुख्य आधार व्हावा अशी म. फुले यांची इच्छा होती. एकंदर सर्व मानव स्त्री-पुरुषांची निर्मिकाचे स्मरण ठेवून एकमेकांशी कोणत्या पद्धतीने आचरण केल्याने आनंद होणार आहे, वास्तव ईश्वराच्या कृपेने सर्व मानव स्त्री-पुरुषांच्या हितासाठी हा ग्रंथ लिहिला आहे, असे म. फुले यांनी म्हटले आहे. त्यांनी ह्या ग्रंथात निर्माणकर्ता, धर्मपुस्तक, पुजा, नामस्मरण, नैवेद्य, धर्म, नीती, दैव, सत्य, मृत्यू, प्रेताची गती, श्राद्ध, स्वर्ग, लग्नविधी, पाप-पुण्य, अनुष्ठान इ. अनेक विषयांवर आपले विचार मांडले आहेत. संवादरुपाने प्रश्नांची उत्तरे त्यांनी दिली आहेत. या पृथ्वीतलावर मानवाने जेवढी म्हणून धर्मपुस्तके तयार केली आहेत. त्यापैकी एकाही ग्रंथात सार्वजनिक सत्य नाही असे म. फुले यांना वाटते.

म. फुले यांनी आपल्या 'सत्यधर्म संकल्पनेत'एकच ईश्वर व एकच धर्म या तत्वाचा पुरस्कार केला आहे. "मानवासाठी बहुधर्म कसे। झाला का हो पिसे। जोती म्हणे।।" "मानवाचा धर्म एकच असावा। सत्याने वर्तन।" या शब्दात म. फुले यांनी 'एक धर्म, एक ईश्वर या तत्वाचा पुरस्कार केला आहे. म. फुले हे कट्टर एकेश्वरवादी होते. 'बहुदेवाची कल्पना ही अज्ञानमूलक व भ्रामक आहे असे ते म्हणतात. नैसर्गिक बदलामागे कोणीतरी दैवी शक्ती असावी या दैवी शक्तीचा रोष होऊ नये म्हणून पूजाप्रकार अस्तित्वात आला. कालांतराने निसर्गातील बदलाचा अर्थ मानवास समजला तरी पूजा प्रकार चालू राहिला. पुरोहित-पुजारी या लोकांनीच त्यांच्या फायद्यासाठी या पूजाविधीचे अस्तित्व चालू ठेवले असे स्पष्ट मत म.फूल्यांचे होते. "कल्पनेने देव कोरिले उदंड। रचिले पाखंड। हितासाठी" असे म्हणून म. फूल्यांनी या पूजा प्रकाराचा जोरदार निषेध नोंदविला आहे.

म. फूल्यांचा 'सत्यशोधक समाजोक्त मंगलाष्टकांसह सर्व पूजाविधी ' या नावाची पुस्तिका जून1887 मध्ये प्रसिद्ध झाली. नामधारी ब्राम्हण जे मंत्र किंवा मंगलाष्टके म्हणतात त्याचा अर्थ शुद्रातिशुद्रांना समजत नाही. म्हणूनच त्यांनी विवाहविधी, वास्तुशांती व दशपिंडक्रिया विधी हे ब्राह्मणांच्या गैरहजेरीत कसे करायचे यासंबंधीची ही पुस्तिका सत्यशोधक समाजाच्या कार्यकर्त्यासाठी लिहून प्रकाशित केली. विवाह संस्था राबवणारे दलाल किंवा मध्यस्थ त्यांनी नाकारले. या सत्यशोधक विवाहपद्धतीत मंगलाष्टके म्हणण्याचे काम स्वत: वधु व वराने करावे. ते लाजाळू व अशिक्षित असतील तर ते काम त्यांच्या इष्टमित्रांनी करावे. मध्यमवर्गीय श्रीमंत लोकांनी अंध-अपंगांसाठी दान द्यावे. असे म.फूल्यांनी सूचविले आहे. 1935 पर्यंत ही सत्यशोधक विवाह पद्धती पश्चिम महाराष्ट्रात काही अंशी प्रचलित असल्याचे आढळून येते.

सारांश :-

म. फुले हे कर्ते सुधारक म्हणूनअसलेले कार्य अनमोल आहे. त्यांची स्वतंत्र अशी वाङ्मयीन दृष्टी होती. वाङ्मयीन व्यवहारात स्वातंत्र्य, समता, बंधूता आणि सामाजिक न्याय या मूल्यांचा साहित्याने स्वीकार करावा. जातीभेद, गुलामगिरी, सोवळे-ओवळे यांचा निषेध करावा हीच त्यांची भूमिका आहे. जीवनातील भूमिका आणि वाङ्मयीन भूमिका यांच्यात एकरुपत्व असावे आणि आपण लिहिले पाहिजे याचे प्रत्यक्ष रुप त्यांच्या लेखनात साकार झाले आहे.

निष्कर्ष :

१. महात्मा फुले हे बोलके सुधारक नसून कर्ते सुधारक होते. आधी केले मग सांगितले या न्यायाने त्यांनी काम केले.
२. आपल्या लेखनीच्या माध्यमातून त्यांनी भिक्षूकांसाठी, नोकरशाही व सावकारशाहीवर हल्ले चढविले. समाजात चालू असलेल्या शोषण प्रक्रियेविरुद्ध ठामपणे उभे राहिले.
३. म.फूल्यांनी स्वातंत्र्य, समता आणि मानवी मूल्यांचा आग्रह धरला आणि धार्मिक कर्मकांडाला व गुलामगिरीला परखड विरोध केला.
४. म. फूल्यांनी शेतकरी, कष्टकरी, पददलित श्रमजीवी लोकांची होणारी पिळवणूक समस्या आणि प्रश्न साहित्याच्या माध्यमातून मांडले.
५. म. फूल्यांनी समाजातील ढोंगीपणावर, विषमतेवर लेखनीच्या माध्यमातून प्रहार केला.
६. सामान्यांची, शोषितांची सर्वांगीने मुक्तता करणे हीच म. फूल्यांच्या लेखनाची प्रेरणा दिसून येते.

संदर्भ सूची :-

१. डॉ. साहेबराव गाठाळ, 'आधुनिक भारतीय विचारवंत', कैलास पब्लिकेशन्स, औरंगबाद, प्रथमावृत्ती, जून 1999, पृष्ठ 31.
२. डॉ. प्रल्हाद लुलेकर, 'साठोत्तरी साहित्य प्रवाह-भाग-1', सायन पब्लिकेशन प्रा.लि. पुणे, प्रथमावृत्ती-2014, पृष्ठ क्र. 115
३. भास्कर लक्ष्मण भोळे, महात्मा ज्योतीराव फुले, वारसा आणि वसा' साकेत प्रकाशन,औरंगाबाद, तिसरी आवृत्ती, पृष्ठ क्र. 16.
४. डॉ. साहेबराव गाठाळ,'आधुनिक भारतीय विचारवंत', कैलास पब्लिकेशन्स, औरंगबाद, प्रथमावृत्ती, जून 1999, पृष्ठ 49.
५. तत्रैव,पृष्ठ क्र 50.

88

NEBULA

INDEXED

2021-22

ISSN 2277-8071

RESEARCH NEBULA

An International Refereed, Peer Reviewed & Indexed Quarterly Journal in Arts, Commerce, Education & Social Sciences

DOI PREFIX 10.22183 JOURNAL DOI 10.22183/RN IMPACT FACTOR 7.399

ONE DAY

INTERNATIONAL INTERDISCIPLINARY E-CONFERENCE

On

BENEFITS OF LIFE VALUES IN CONTEMPORARY SOCIAL SYSTEM

30th September, 2021

Organized by

DEPARTMENT OF MARATHI & ENGLISH

KALA MAHAVIDYALAYA MALKAPUR, AKOLA. (M.S.)

In Collaboration with

DEPARTMENT OF MARATHI & ENGLISH

DR. MANORAMA & PROF. HARIBHAU SHANKARRAO PUNDKAR ARTS, COMMERCE & SCIENCE COLLEGE, BALAPUR, AKOLA (M.S.)

&

VIDARBHA SAHITYA SANGH, BRANCH AKOLA (M.S.)

Special Issue on 30th September, 2021

www.ycjournal.net

Attested

Principal

A.D.M.S.P.Sanstha's

Late Annasaheb R.D.Deore

Arts & Science College,

Mhasadi,Tal.Sakri,Dist.Dhule

Scholarsteer DataCite

DOI PREFIX 10.22183
JOURNAL DOI 10.22183/RN
SIF 7.399

NEBULA
An International Refereed, Peer Reviewed & Indexed Quarterly
Journal in Arts, Commerce, Education & Social Sciences

ISSN 2277-8071

INDEXED

One Day International Interdisciplinary E-Conference On
BENEFITS OF LIFE VALUES IN CONTEMPORARY SOCIAL SYSTEM
On 30th September, 2021 @
K.M. MALKAPUR, D.M & P.H.S. P. COLLEGE, BALAPUR, &V. S. S., BRANCH AKOLA

संतसाहित्य, जीवनमूल्ये व समाज

डॉ. मिलिंदकुमार भिकाजी देवरे

सहाय्यक प्राध्यापक (मराठी)
स्व. अण्णासाहेब आर. डी. देवरे
कला व विज्ञान महाविद्यालय,
म्हसदी ता. साक्री जि. धुळे

ABSTRACT

भारतीय संस्कृती ही मूल्याधिष्ठित विचारांवर उभी आहे. महाराष्ट्राला संतांची दैदिप्यमान अशी गौरवशाली तेजस्वी परंपरा लाभलेली आहे. संत परंपरा हे महाराष्ट्राचे मोठे वैभव आहे. समाजाच्या जडणघडणीत संतांचे फार मोठे योगदान आहे. संतांनी आपल्या विचारांतून एक सशक्त, सुसंस्कृत समाज उभा करण्याचे कार्य केले. स्वातंत्र्य, समता, बंधुता व एकात्मता यांची शिकवण देऊन समाजातील अस्पृश्यता, जातीभेद, अनिष्ट परंपरा, अंधश्रद्धा नष्ट करून मूल्यांची रुजवणूक करण्याचा कसोशीने प्रयत्न केला. संतांचे मूल्याधिष्ठित विचार समाजात मानवता प्रस्थापित होण्यासाठी अत्यंत फलदायी ठरले. संतांनी अशिक्षित लोकांना जागृतीपर विचार सांगून नीतिमूल्यांची पाठराखण केली. संतांनी सांगितलेली जीवनमूल्ये ही संस्कारक्षम जीवनाचा आदर्श वस्तुपाठ आहेत. भारतीय संस्कृतीतील ज्ञानातून, चिंतनातून श्रेष्ठ जीवनमूल्यांची निर्मिती झाली. ही मुल्ये वैश्विक असून सर्वांच्या हिताची आहेत.समकालीन समाजाचे निरीक्षण केल्यास असे निदर्शनास येते की, समाजात मोठ्या प्रमाणावर मूल्यांचा ऱ्हास होत आहे. संस्कारक्षम वातावरण दिवसेंदिवस लयास जात आहे. नीतिमूल्ये सर्रासपणे पायदळी तुडवली जात आहेत. अनेक मूल्यांची उलथापालथ झाली आहे. जुनी मुल्ये लोप पावली तर नवीन रुजली नाही अशा संभ्रमित अवस्थेत मानवी मनोवृत्तीची संभ्रमित अवस्था दूर करण्यासाठी संतांचा मूल्य विचार निश्चितच प्रेरणादायी, उपकारक व मार्गदर्शक आहे याबद्दल दुमत नाही. त्यामुळे पुन्हा एकदा भारतीय संस्कृतीतील जीवनमूल्यांचे आचरण करण्याची गरज निर्माण झाली आहे. व्यक्ती आणि समाज निकोप राहण्यासाठी मूल्यशिक्षण हाच एकमात्र उपाय आहे, किंबहुना ती काळाची गरज आहे. समाजव्यवस्था टिकून राहण्यासाठी, समाजात शांतता व सुव्यवस्था राखण्यासाठी जीवनमूल्यांचे आचरण करणे सर्वांच्या हिताचे आहे. नम्रता, जबाबदारी, प्रामाणिकपणा, आदर, कृतज्ञता, विवेक, संवेदनशीलता, सहिष्णुता, राष्ट्रीय एकात्मता या जीवन मूल्यांच्या चिंतनाने मानवी विचारांची उंची नक्कीच वाढेल.

प्रस्तावना -

महाराष्ट्र ही संतांची आणि वीरांची भूमी आहे. संतांची उज्वल परंपरा महाराष्ट्राला लाभलेली आहे. संत ज्ञानेश्वर, संत नामदेव, संत एकनाथ, संत तुकाराम, संत रामदास, संत कबीर, संत गाडगेबाबा, संत तुकडोजी महाराज अशा अनेक महान संत परंपरेचा वारसा महाराष्ट्राला लाभलेला आहे. या सर्व संतांच्या विचारधारेत जीवनमूल्ये ओतप्रोत भरलेली दिसून येतात. संतांनी ओवी, अभंग, पदे, भारुडे, गवळणी, कीर्तन, भजन यांच्या माध्यमातून समाजात मूल्यांची रुजवणूक केली. संतांनी समाज निर्मितीसाठी केलेले कार्य अतुलनीय आहे. संतांनी समाजातील अनाचार, अंधश्रद्धा, रूढी, बुवाबाजी, चमत्कार, व्रत-वैकल्ये, दांभिकता यावर प्रहार करून नैतिकता, शुद्ध चारित्र्य व मूल्य रक्षणाचा संदेश दिला. समाजमनावर या संस्कारक्षम मूल्यांचा ठसा उमटवण्यात संत यशस्वी ठरले. संतांनी सर्वसामान्य लोकांमध्ये उच्चतम जीवनाची आकांक्षा निर्माण केली. संतांनी धर्म, निष्ठा, चारित्र्य, नीती, सदाचार, विवेक यावर विशेष भर दिलेला आहे. धर्म आणि नीती यांची योग्य सांगड घालून मानवी वर्तनाला मूल्यात्मकतेकडे वळविले. समाजावर नैतिक संस्कार केले. अंतशुद्धी, तत्वचिंतन, सदाचरण, निर्भयता, सहिष्णुता, नीतिमत्ता इत्यादी गुणांची महती गाऊन मूल्यात्मक शुद्धीकरणावर भर दिला. संतांच्या विचारांमध्ये क्षमाशीलता, उदारता, विनयशीलता,

सहिष्णुता, कर्मनिरपेक्षता, सत्संग, भक्तीपरायणता ही मूल्ये सर्वत्र दिसून येतात. आज समाजाला याच जीवनमूल्यांची आवश्यकता आहे. कारण ही सर्व मूल्ये समाजासाठी उपकारक आहेत. या मूल्यांचे आचरण सर्वांनी केल्यास एक सक्षम समाज निर्माण होईल यात शंका नाही. ही सर्व मूल्ये सार्वकालिक आणि समाजाला दिशादर्शक आहेत.

संशोधनाची उद्दिष्टे -

१) संतांनी सांगितलेल्या जीवनमूल्यांचा परिचय करून देणे.

२) संतांच्या मुल्यविचारांची उपयोगिता व प्रासंगिकता स्पष्ट करणे.

३) संतांचा मूल्य विचार आणि समकालीन समाजाचा अनुबंध शोधणे.

संशोधनाची गृहितके -

१) आठशे वर्षानंतरही संतसाहित्य समकालीन समाजाला मूल्य पुरवठा करण्याचे काम सातत्याने करीत आहे.

२) संतांनी आपल्या मूल्याधिष्ठित विचारांतून नवसंस्कृती घडवली.

३) संत साहित्यातील जीवनमूल्ये मानवी समाजासाठी उपकारक व दिशादर्शक आहेत.

विषय विवेचन - मानवी जीवन सुखकर आणि अर्थपूर्ण होण्याकरिता मूल्यांची आवश्यकता असते. मानवाच्या प्रतिष्ठेचे मोजमाप त्याच्या मूल्यांवरून केले जाते. यादृष्टीने मूल्य या शब्दाचा अर्थ फार मोठा आहे. ज्यांच्याजवळ कुठलेही मूल्य नाही अशा व्यक्ती समाजावर भार आहेत. म्हणून मूल्यांचे आचरण करणे ही सर्वांची जबाबदारी आहे. जीवनात मूल्य नसतील तर त्या जीवनाला काहीही अर्थ उरत नाही. तसेच मूल्यहीन व संस्कारहीन समाज रसातळाला जातो. "जागतिकीकरणाच्या पर्यावरणात सुशिक्षित व्यक्तींसाठी मूल्य महत्त्वाची बनतात मूल्य विना ज्ञान धोकादायक बनू शकते." डॉ. रघुनाथ माशेलकर यांचे हे विधान आजच्या काळातही मूल्यांचे महत्व अधोरेखित करते. सद्यस्थितीचे अवलोकन केल्यास समाजात अस्वस्थता, अशांतता दृष्टीस पडते. समाज व्यक्तिकेंद्री, स्वार्थी, एकाकी, निराशावादी बनत चालला आहे. हे एकाकीपण आत्महत्येला देखील कारणीभूत ठरत आहे. सामाजिक स्तरावर दिवसेंदिवस वाढत चाललेली अनैतिकता ही अतिशय चिंताजनक बाब आहे.

समाजात प्रत्येक जण एक मूल्य लक्षात घेऊन जगत असतो. जीवनाचे देखील मूल्य असावे लागते. जसे जीवनाचे ध्येय आहे, तसेच मूल्य आहे. त्यादिशेने पूर्ततेसाठी धडपड आहे. मानव हाच मुल्यांची स्थापना, जतन आणि निर्वहन करत असतो. जीवनमूल्ये शाश्वत असतात. भगवान गौतम बुद्ध, स्वामी विवेकानंद, महात्मा गांधी यांसारखे महापुरुष जीवनमूल्यांमुळे अमर झाले आहेत. त्यांच्या आदर्शवादी विचारांची आज समाजाला गरज आहे. आदर्शवादी जीवन मूल्ये समाजात रुजल्यास त्या समाजाचा, पर्यायाने देशाचा विकास होतो. सुसंस्कृत समाजाच्या जडणघडणीत संतांचे फार मोठे योगदान आहे. संतांची भूमिका ही लोक शिक्षकाची आहे. 'बुडती हे जन न देखवे डोळा' या तळमळीने आणि 'शहाणे करून सोडावे सकल जन' या उद्देशाने संतांनी आपली भूमिका पार पाडली. संतांना नीतिमान समाज घडवायचा होता. असा समाज घडविण्यासाठी त्यांनी जीवनमूल्यांवर भर दिलेला आहे. संतांनी आपल्या अभंगातून, कीर्तनातून समाजोपयोगी मूल्यांचा प्रचार-प्रसार केलेला दिसतो.

संत ज्ञानेश्वरांनी सद्भावना, नैतिकता आणि विवेकशीलता ही धर्माची मुख्य अंगे मानली. त्याआधारे मानवता आणि समानता यांची शिकवण दिली. 'हे विश्वची माझे घर' अशी विश्वकुटुंबाविषयीची तळमळ त्यांच्या विचारांमध्ये दिसून येते.अखिल मानव जातीचे, विश्वाचे कल्याण व्हावे असे पसायदान मागणारे संत ज्ञानेश्वर मूल्यांची खाण आहेत. आजच्या वर्तमान युगात व्यक्तीकेंद्रीतता, स्वार्थ इतका बोकाळला आहे की समाजाचा विचार कुणासही करावासा वाटत नाही. आज मूल्यसंस्कार हरवत चाललेले आहेत असे निदर्शनास येते. गुन्हेगारी, भ्रष्टाचार, खून, दरोडे, बलात्कार यामागे संस्कारांची कमतरता हेच एकमेव कारण दिसून येते. 'वसुधैव कुटुम्बकम ' हा एकात्मतेचा संदेश संतांनी आपल्या आचार विचारातून समाजासमोर मांडलेला आहे. हल्ली मात्र पूर्वीची एकत्र कुटुंब पद्धती लोप पावत चालली आहे आणि त्याची जागा विभक्त कुटुंब पद्धतीने घेतलेली दिसते. आज स्वातंत्र्याच्या नावाखाली स्वैराचार माजला आहे. घरातील वृद्ध आजी आजोबा यांची रवानगी वृद्धाश्रमात होत आहे. त्यामुळे संस्कारांची वानवा आहे. समाजाची वाटचाल विनाशाकडे सु असल्याचे चित्र पाहावयास मिळते.

संतांनी अत्यंत संयत आणि संयमी भूमिका घेतलेली दिसते. संत नामदेवांनी संसारात राहून परमार्थ करा साधावा याची शिकवण दिली. स्त्री आणि शूद्र यांना सामाजिक प्रतिष्ठा मिळवून दिली. समाजातील विषमता नष्ट करण्यासाठी त्यांनी प्रयत्न केले. समाज हितासाठी सामाजिक समतेचा सिद्धांत रुजवण्याचा प्रयत्न त्यांनी केला. स्त्री - पुरुष, गरीब-श्रीमंत, श्रेष्ठ-कनिष्ठ ही दरी त्यांना संपवायची होती. स्त्रीयांनादेखील पुरुषांच्या बरोबरीने प्रतिष्ठा मिळाली पाहिजे असा सामाजिक समतेचा आग्रह त्यांनी धरला. सामाजिक विषमता नष्ट झाल्याशिवाय देशाचा विकास होणे शक्य नाही याची जाणीव संतांना होती.

संत तुकाराम यांची भूमिका समाज सुधारकाची आहे. समाजातील सर्व अनिष्ट प्रथा, घातक रुढी व अंधश्रद्धा यांचा त्यांनी निषेध केला आहे. समाजातील लबाड, ढोंगी लोकांवर त्यांनी

DOI PREFIX 10.22183
JOURNAL DOI 10.22183/RN
SIF 7.399

NEBULA
An International Refereed, Peer Reviewed & Indexed Quarterly
Journal in Arts, Commerce, Education & Social Sciences

ISSN 2277-0071

तीव्र व कठोर शब्दात प्रहार केला. समाजाचे आणि व्यक्तीचे चारित्र्य शुद्ध असावे. नैतिक मूल्यांचे रक्षण व्हावे असा आग्रह त्यांनी धरला. "जे का रंजले गांजले । त्यांसी म्हणे जो आपुले । तोचि साधू ओळखावा । देव तेथेची जाणावा । " असे म्हणत जातिभेदाचा धिक्कार केला आहे. संत तुकारामांच्या विचारांमध्ये सत्यता, उदारमतवादी व विज्ञानवादी दृष्टिकोन दिसून येतो. त्यांनी पांडित्य, कर्मकांड, व्रतवैकल्ये यांचे अवडंबर कमी केले. मोक्ष, स्वर्ग, वैकुंठ, मुक्ती, यज्ञयाग, तीर्थयात्रा यासारख्या साधनांचे महत्व कमी करून वैज्ञानिक दृष्टिकोन रुजवला. आजच्या अंधश्रद्धा व अनिश्चितता असलेल्या परिस्थितीत मानवाचे मानसिक संतुलन दोलायमान झाल्याचे अनेक प्रसंग येतात. त्यावर मात करण्यासाठी सामाजिक बांधिलकी जपण्याचा आग्रह यांनी धरला.

समकालीन समाजात 'भ्रष्टाचार हाच शिष्टाचार ' बनलेला असताना संत तुकाराम मात्र 'जोडूनिया धन उत्तम व्यवहारे ' अशी नैतिक शिकवण देतात. त्यांची ही शिकवण नीती या मूल्यास अधिक प्रकाशमान करते. जीवन जगण्यासाठी मिळवलेले धन हे चांगल्या मार्गाने कमावलेले असल्यास जीवनात सुख, शांती, आनंद निर्माण करते. अनैतिक, भ्रष्टाचारी मार्गाने मिळवलेली संपत्ती संसार नाशास कारणीभूत ठरते. म्हणून शुद्ध आचार या जीवनमूल्याचा अंगीकार केल्यास अनेक समस्या मिटतील असे त्यांचे ठाम मत होते. संतांनी सत्य हे सर्वोत्तम नैतिक मूल्य मानलेले आहे. सत्य हीच सर्वोत्तम नीती आहे, अशी त्यांची धारणा होती. त्यामुळे सत्याच्या मार्गावर चालण्याचा सल्ला त्यांनी समाजाला दिलेला आहे. दुर्दैवाने आज सत्य, अहिंसा ही मुल्ये पायदळी तुडवली जातात. म्हणूनच समाजात अशांतता आहे. आज भौतिक प्रगती भरपूर झाली असली तरी मानसिक सुख व आनंद उपभोगता येत नाही ही वस्तुस्थिती आहे. समाजातील वातावरण कलुषित झालेले आहे. स्वार्थ, भ्रष्टाचार, अनैतिकता, कुटील डावपेच असे कुरघोडीचे राजकारण सुरु आहे. भौतिक सुविधा वाढल्या तरी संवाद मात्र हरवत चालला आहे आणि हे चित्र व्यक्तीसाठी, समाजासाठी, देशासाठी निराशाजनक आहे. त्यामुळे समाजाला मुल्यांचे आचरण करण्याची आवश्यकता निर्माण झाली आहे.

भारतीय संस्कृती व भारतीय राज्यघटना संपूर्ण जगात आदर्श मानली जाते. याचे कारण म्हणजे त्यात असणारी मानवतावादी जीवनमूल्ये. आधुनिक भारताला मिळालेली सर्वात मोठी देणगी म्हणजे भारतीय संविधान होय. भारतीय संविधानाने संस्कारक्षम जीवनमूल्यांचा आदर्श वस्तुपाठच नागरिकांपुढे ठेवलेला आहे. ही मुल्ये काळाला पुरून उरणारी, काळाला सतत नवे नवे करणारी आणि मानवोपकारक जीवनाची निर्मिती करणारी मुल्ये आहेत. व्यक्ती, समाज आणि राष्ट्र यांच्या विकासासाठी देशातील व्यक्ती केंद्रस्थानी मानून स्वातंत्र्य आणि समतेची आस धरणारा एक जिवंत दस्तावेज म्हणून भारतीय संविधानाकडे पाहिले जाते.

१) संवेदनशीलता - संवेदनशीलता असणे हा चांगला माणूस म्हणून ओळखला जाण्याचा महत्वाचा निकष आहे. संवेदनशील व्यक्ती दुस-याच्या सुखदुःखात सहभागी होते. दुस-यां प्रती आपल्या भावना व्यक्त करणे म्हणजे संवेदनशीलपणाचे लक्षण होय. म्हणून मनुष्य जीवनात संवेदनशीलतेला अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. संवेदनशीलता हे मूल्य समजून घेण्यासाठी किंवा त्यावर भर देण्यासाठी थोरांचे चरित्रे उपयोगात आणता येतील.

२) वक्तशीरपणा - ठरलेले काम वेळेवर करणे, वेळ पाळणे, हाती घेतलेले काम नियोजनानुसार यशस्वी पार पाडणे म्हणजे वक्तशीरपणा. जगातील थोर व्यक्तींच्या यशाचे गमक या मूल्यामध्ये दडलेले आहे. ज्यांना वेळेची किंमत समजते आणि जो वेळ पाळतो त्याच व्यक्ती यशस्वी होतात. लहानपणापासून हे मूल्य आपल्या मनावर बिंबवले जाते, परंतु प्रत्यक्ष जीवनात ते आचरणात आणण्याचा जाणीवपूर्वक प्रयत्न केला जात नाही ही शोकांतिका आहे.

३) नीटनेटकेपणा - महात्मा गांधींनी त्यांच्या 'माझे सत्याचे प्रयोग' या आत्मचरित्रात नीटनेटकेपणा या मूल्यावर चांगला प्रकाश टाकला आहे. नीटनेटकेपणात व्यक्तिमत्वाचे आंतरबाह्य असे दोन्ही घटक येतात. केशभूषा, वेशभूषा याबरोबरच विचारात सुसंगती असणे हा नीटनेटकेपणाचा भाग आहे. जीवनात यशस्वी होण्यासाठी व्यक्तिगत व सार्वजनिक पातळीवर नीटनेटकेपणा आवश्यक आहे. या मूल्याच्या प्रभावी अंमलबजावणीमुळे व्यक्तिमत्व प्रभावी बनते. या गुणांवरच आपले मूल्यमापन होत असते समर्थ रामदासांनी देखील 'प्रपंच असावा नीटनेटका । तो नसावा फाटका तुटका । ' असे म्हटले आहे.

४) वैज्ञानिक दृष्टीकोन - वैज्ञानिक दृष्टिकोन म्हणजे कोणत्याही घटनेकडे पाहण्याचा बुद्धिनिष्ठ दृष्टिकोन होय. वैज्ञानिक दृष्टिकोन म्हणजे प्रत्येक घटनेकडे सिद्धांताच्या दृष्टीतून बघणे. या संकल्पनेत समाजातील सर्वांगीण विकासामध्ये विज्ञानाचे महत्त्व अधोरेखित करणे आणि आधुनिक, सामाजिक मूल्यांच्या प्रगतीसाठी विज्ञानाचे महत्त्व ठसवून सांगणे हे दोन मुद्दे सामावलेले आहेत. वैज्ञानिक दृष्टिकोन रुजविणे ही संकल्पना निर्विवादपणे मानवता, समता, हक्क आणि न्याय या आधुनिक मूल्यांच्या संकल्पनेशी जोडलेली आहे. आरोग्यदायी सवयी, अंधश्रद्धा निर्मूलन यासाठी वैज्ञानिक दृष्टिकोन रुजणे आवश्यक आहे.

५) सौजन्यशीलता - या मूल्याचा संबंध व्यक्तीच्या दैनंदिन आचरणाशी आहे. आपल्या वागण्या बोलण्यात नम्रता असावी, दुसऱ्याला समजून घेण्याचा समंजसपणा असावा. दुसऱ्या व्यक्तीबद्दल आदरभाव प्रकट करणे म्हणजे सौजन्यशीलता होय.

६) श्रमप्रतिष्ठा - व्यक्ती, समाज व राष्ट्र यांच्या निकोप विकासासाठी कराव्या लागणाऱ्या श्रमांना सर्वांची मान्यता असणे म्हणजे श्रमप्रतिष्ठा. कोणतेही काम हलक्या दर्जाचे नाही, कष्टाचे नाही. कष्टाचे काम करणारा हलक्या दर्जाचा नाही हे समजावण्यासाठी श्रमप्रतिष्ठा हे मूल्य रुजवणे आवश्यक आहे. स्वच्छता, नीटनेटकेपणा याचा संबंध श्रमप्रतिष्ठेशी जोडता येतो.

७) स्त्री पुरुष समानता - पुरुषांच्या बरोबरीने स्त्रीयांना जीवनाच्या सर्व क्षेत्रात विकासाची समान संधी म्हणजे स्त्री-पुरुष समानता. स्त्री पुरुषांना समान हक्क आणि अधिकार मिळणे, समान वागणूक मिळणे असा समानतेचा अर्थ होतो. या मूल्यामुळे ' मुलगा हा वंशाचा दिवा ' ही समजूत दूर होण्यास मदत होईल. तसेच या मूल्यामुळे स्त्री भ्रूणहत्या ही सामाजिक विकृती नष्ट होऊ शकते. म्हणून हे मूल्य समाज मनावर बिंबवणे आवश्यक झाले आहे. स्त्री पुरुष समानता ही काळाची गरज असून स्त्री पुरुष भेद नाहीसा करण्यासाठी मोठ्या प्रमाणावर प्रबोधनाची आवश्यकता आहे.

८) सर्वधर्मसहिष्णुता - सर्व धर्मांविषयी सारखा भाव असणे म्हणजे सर्वधर्मसहिष्णुता. सर्व धर्मांविषयी आदर भाव दाखवणे हे सुजाणपणाचे लक्षण आहे. आपल्या देशात विविध जाती- धर्मांचे लोक राहतात. प्रत्येक धर्माचे पारंपरिक सण, उत्सव वेगळे आहेत. तथापि प्रत्येक धर्माची शिकवण मानवतेच्या कल्याणाचीच आहे. यावर भर देणे आवश्यक आहे. त्यासाठीच आज सर्वधर्मसहिष्णुता हे मूल्य रुजवणे हितावह ठरेल.

९) राष्ट्रभक्ती - राष्ट्रभक्ती म्हणजे राष्ट्रध्वज, राष्ट्रगीत, देश, समाज, परंपरा, संस्कृती, कला, साहित्य, इतिहास, आपले देशबांधव, निसर्ग या सर्वांबद्दल योग्य तो अभिमान वाटणे. राष्ट्रभक्तीत राष्ट्र संवर्धन, संरक्षण, राष्ट्राप्रती समर्पण ही भावना अपेक्षित असते.

१०) राष्ट्रीय एकात्मता - विविधतेतील एकता हे आपल्या राष्ट्रीय एकात्मतेचे सूत्र आहे. जाती धर्मापलीकडे उदारमतवादी दृष्टिकोन बाळगणे या मूल्यामध्ये अपेक्षित आहे. आज शत्रूच्या परकीय आक्रमणापासून बचाव करण्यासाठी तसेच त्यावर मात करण्यासाठी राष्ट्रीय एकात्मतेची गरज आहे. राष्ट्रीय एकात्मता ही एक भावना आहे. ती जोपासणे आपले सर्वांचे कर्तव्य आहे.

निष्कर्ष -

१) संतांनी आपल्या ओवी, अभंगातून नैतिक मूल्यांची पेरणी केली.

२) संतांनी समाज सुधारणेचे व्रत हाती घेऊन समाजाला योग्य दिशा दिली.

३) संतांच्या जीवनमूल्यांचे आचरण केल्यास सामाजिक समता, राष्ट्रीय एकात्मता टिकण्यास मदत होईल. ४) शालेय शिक्षणात दिलेले जीवनमूल्यांचे संस्कार भविष्यात यशस्वी होण्यासाठी कारणीभूत ठरतात.

५) संस्कारक्षम जीवनमूल्यांचे आचरण केल्यास जीवन सुखकर होईल.

संदर्भ ग्रंथ -

१) माशेलकर रघुनाथ - 'मूल्याधिष्ठित शिक्षण ' 'जडण - घडण मासिक' वर्ष - तिसरे अंक - दुसरा

२) सरदार गं. बा. - संत वाङ्मयाची सामाजिक फलश्रुती, महाराष्ट्र साहित्य परिषद पुणे १९५०

३) माटे श्री.म. - संत, पंत व तंत, ठोकळ प्रकाशन, पुणे

४) तुळपुळे श. गो. - पाच संतकवी, व्हीनस प्रकाशन, पुणे

५) कुलकर्णी श्री. रं. - मध्ययुगीन मराठी साहित्य, राजहंस प्रकाशन पुणे १९९५

Attested
Principal
A.D.M.S.P.Sanstha's
Late Annasaheb R.D.Deore
Arts & Science College,
Mhasadi, Tal.Sakri, Dist.Dhule.

ISSN 2231-573X
UGC Care Listed Journal

तिफण

र्ष : १२ वे । अंक २ रा
गस्ट-सप्टेंबर - २०२१

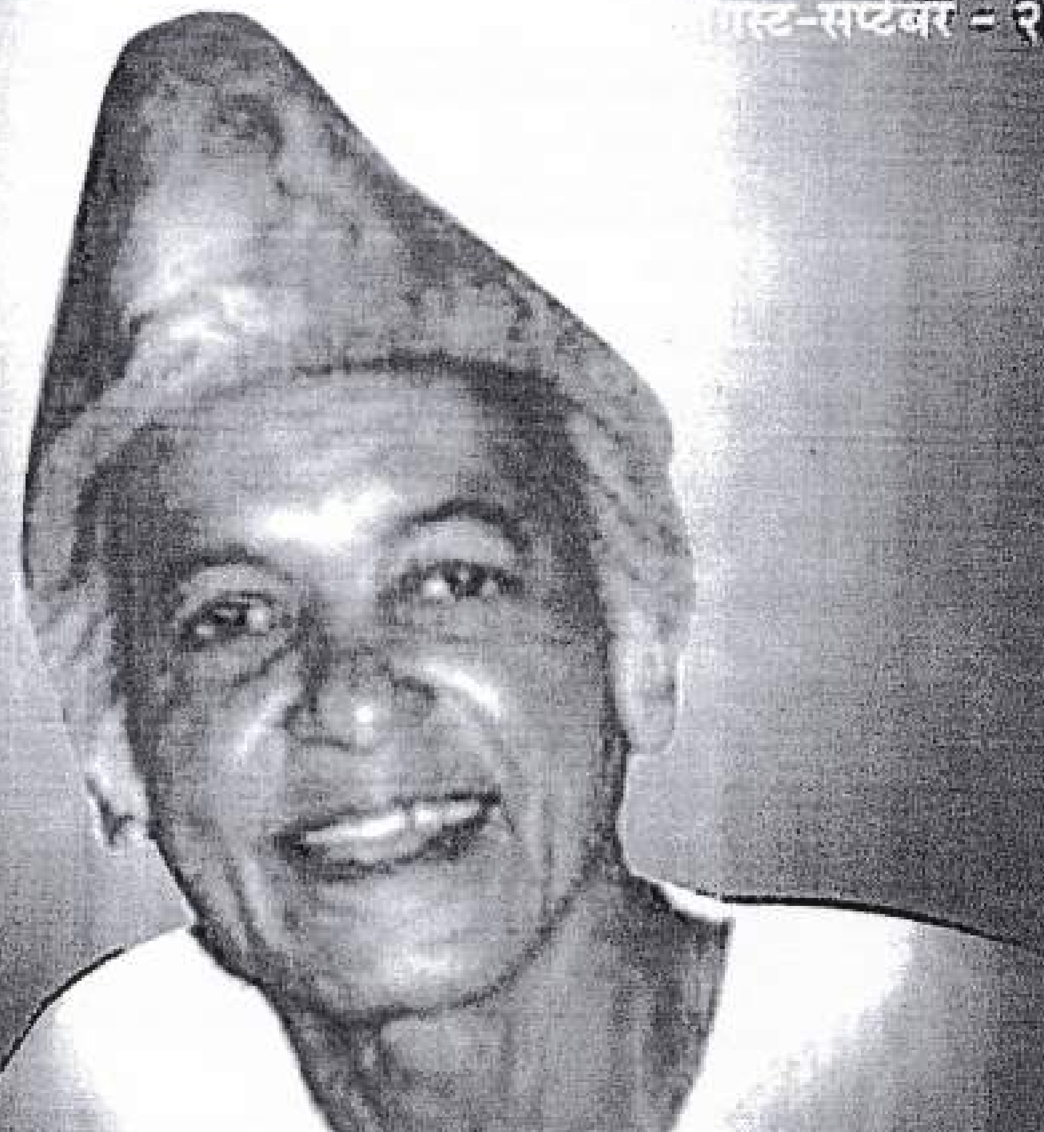

लोककवी वामनदादा कर्डक विशेषांक

95

अनुक्रमणिका

अ. क्र.	शीर्षक / लेखक-संशोधक	पृ. क्र.
1.	लोककवी वामनदादा कर्डक : व्यक्ती आणि कार्य - डॉ. विक्रम श्रीरंग जाधव	1-[illegible]
2.	वामनदादा कर्डक यांच्या कवितेतील आंबेडकरी तत्त्वज्ञान - प्रा. डॉ. अशोक डोळस	5-11
3.	लोककवी वामनदादा कर्डक : व्यक्ती आणि कार्य - प्रा. डॉ. प्रकाश श्रीराम साळुंके	12-1[illegible]
4.	प्रतिभासंपन्न महाकवी – वामनदादा कर्डक - प्रा. रमेश बलभीम जाधवर	15-1[illegible]
5.	अंधश्रद्धा व परंपरा विरोधातील शाहिरी ललकार : लोककवी वामनदादा कर्डक - प्रा. नारायण बाबुराव पाटील	18-2[illegible]
6.	लोककवी वामनदादा कर्डक यांच्या कवितेतील सामाजिकता - प्रा. बापूराव सहदेव डोंगरे	22-2[illegible]
7.	लोककवी वामनदादा कर्डक यांच्या कवितेतील सामाजिकता - डॉ. एन. व्ही. शिंदे	26-2[illegible]
8.	लोककवी वामनदादा कर्डक यांच्या कवितेतील आंबेडकरी तत्त्वज्ञान - प्रोफेसर डॉ. ज्ञानेश्वर वाल्हेकर	29-3[illegible]
9.	वामनदादा कर्डकांच्या कवितांमधीलप्रतिमासौंदर्य - डॉ. युवराज मानकर	35-4[illegible]
10.	वामनदादा कर्डक यांच्या गीतांमधील नाटकीय तत्त्व आणि समकालीन मूल्य - डॉ. अशोक वंडगर / शेख असलम युनूस	44-4[illegible]
11.	लोककवी वामनदादा कर्डक - व्यक्ती आणि वाङ्मय - प्रा. डॉ. उल्हास मोगलेवार	47-5[illegible]
12.	लोककवी वामनदादा कर्डक यांच्या कवितेतील आंबेडकरी तत्त्वज्ञान - डॉ. मिलिंदकुमार भिकाजी देवरे	55-5[illegible]
13.	लोककवी वामनदादा कर्डक यांच्या गीतातील संविधानिक मूल्यविचार - डॉ. प्रमोद चव्हाण	60-62
14.	लोककवी वामनदादा कर्डक यांच्या गीतातील सामाजिक बांधीलकी - प्रा. डॉ. डी.पी. गिन्हे	63-65

लोककवी वामनदादा कर्डक यांच्या कवितेतील आंबेडकरी तत्वज्ञान

- डॉ. मिलिंदकुमार भिकाजी देवरे

सहाय्यक प्राध्यापक

स्व. अण्णासाहेब आर. डी. देवरे कला व विज्ञान महाविद्यालय म्हसदी

ता.साक्री, जि. धुळे

भ्रमणध्वनी - 7588733592

Email.ID. milindkumardeore@gmail.com

वामनदादा कर्डक हे एक महान लोककवी म्हणून ओळखले जातात. त्यांच्यावर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या व्यक्तिमत्वाची फार मोठी छाप असल्याचे दिसून येते. आंबेडकरी चळवळीशी संबंध आल्यावर वामनदादांनी आंबेडकरांच्या विचारांनी भारावून गीतलेखनास आरंभ केला डॉ. आंबेडकरांपासून स्फुर्ती आणि प्रेरणा घेऊन त्यांनी दलित दास्यमुक्तीचा जयघोष केला. डॉ. आंबेडकरांचा विचार, दिव्य संदेश, स्फुर्तीदायक चरित्र व जीवन गीतांच्या आणि जलशांच्या रुपातून दलित समाजासमोर ठेवले व त्यातून दलित अस्मितेचा नवा प्रकाश, नव्या जाणिवा यांचे प्रभावी, परिणामकारक दर्शन घडविले. वामनदादा कर्डक यांनी स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, न्याय, धर्मनिरपेक्षता, पिळवणूक, शोषण व मानवता या मुल्यांचा पुरस्कार करणाऱ्या अनेक गीतांचे लेखन केले. वामनदादांनी आपल्या गीतांतून आंबेडकरी चळवळीने स्वीकारलेल्या सामाजिक व सांस्कृतिक मूल्यांचा प्रभावी प्रचार व प्रसार केला वामनदादा आणि आंबेडकरी चळवळ यांचेही एक अतूट असे नाते आहे. बाबासाहेबांच्या मानवमुक्तीच्या चळवळीचा फार मोठा प्रभाव वामनदादांवर दिसू येतो. डॉ. आंबेडकरांच्या विचारांनी प्रेरित होऊन एका दुर्दम्य इच्छाशक्तीने वामनदादा पेटून उठलेले आहेत. महाराष्ट्रभर भटकंती करून वामनदादांनी बाबासाहेबांचे विचार जनसामान्यापर्यंत पोहोचवण्याचे महान सामाजिक कार्य केलेले आहे.

वामनदादा कर्डक हे आंबेडकरवादी गीतकार म्हणून प्रख्यात आहेत. हजारो कविता आणि गीतांमधून त्यांनी आंबेडकरी चळवळीचा इतिहास साकारलेला आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या चळवळींना प्रमाण मानून वामनदादांनी आंबेडकरी तत्वज्ञान घरोघरी पोचविले. वामनदादांच्या कवनातून डॉ. बाबासाहेबांची प्रतिमा उत्कटतेने व्यक्त होते. वामनदादा कर्डकांनी बाबासाहेबांना आपले जीवनच मानले आंबेडकर निष्ठा त्यांच्या गाण्यात दिसून येते वामनदादांची कविता ही आंबेडकरी सम्यक क्रांतीचे ओजस्वी व तेजस्वी गीत आहे त्यांच्या कवितेचे स्वरुप 'मानवमुक्ती' हेच आहे. स्त्री- पुरुष, गरीब- श्रीमंत, श्रेष्ठ- कनिष्ठ असा कुठलाच भेद त्यांना मान्य नाही. सामाजिक विषमतेचा धिक्कार करून ते मानवमुक्तीचा लढा उभारून माणसाचे गीत गातात. त्यांच्या दृष्टिकोनातून' मानवता' हे फार मोठे व महत्वाचे मूल्य आहे. आंबेडकरी तत्वज्ञानातील स्वातंत्र्य, समता, बंधुता सामाजिक न्याय, समानता या मूल्यांचा समावेश वामनदादा कर्डक यांच्या कवितेत दिसून येतो

वामनदादा कर्डक हे विशेष करून 'लोककवी' म्हणून जनमानसात सुपरिचित आहेत. बाबासाहेबांच्या विचारांचा, तत्वज्ञानाचा, कार्याचा, मुक्तिलढ्याचा व वामनदादा कर्डकांच्या कवितेचा, गीतांचा फार जवळचा संबंध आहे वामनदादांची कविता म्हणजे आंबेडकरी चळवळीची जिवंत वाटचाल आहे. 'आंबेडकरनिष्ठा' हे वामनदादांच्या कवितेचे विशेष मूल्य आहे

वामनदादांनी आपली लेखणी डॉ. आंबेडकरांचे तत्वज्ञान सर्वसामान्यांपर्यंत पोहचवण्यासाठी झिजवली डॉ. आंबेडकरांचे तत्वज्ञान हा वामनदादांच्या कवितेचा जीवनाधार आहे. डॉ. आंबेडकर हे त्यांच्या गीतांचे प्रेरणास्थान आहेत आपल्या कवितेची निर्मिती प्रेरणा सांगताना वामनदादा म्हणतात, "भीमवाणी पडली माझ्या कानी | तीच वाणी ठरली माझी गाणी |" सामाजिक सुधारणा व लोकजागृती यांना सुसंगत नवा आंबेडकरी चळवळीचा विचार- आशय- संदर्भ घेऊन विसाव्या शतकाच्या पुर्वार्धात वामनदादांनी लोकप्रिय अशा गीतांची निर्मिती करुन आपले स्वतचे खास वेगळे स्थान व महत्व निर्माण केले. त्याला आंबेडकरी चळवळीच्या इतिहासात तोड नाही. त्यांनी आपल्या गीतांतून प्रमुख्याने नवा व सामाजिक मतपरिवर्तनाचा विचार दिला, दृष्टी दिली. डॉ. आंबेडकर प्रणित सामाजिक व सांस्कृतिक मुक्तिलढयात सामील होताना वामनदांदानी दलित समाजाला वेळोवेळी उपरोध, मार्मिकता यांच्या साहाय्याने समाजवादी लोकक्रांती घडविणारी विचारदृष्टी दिली.

वामनदांदाच्या गीतांनी सामाजिक परिवर्तनाच्या प्रक्रियेत आपली विशेष भूमिका बजावली. आंबेडकरी विचार हे त्यांच्या गीतांचे साधन बनले वामनदादांनी स्वतःला दलित समाजाच्या सुखदुःखाशी बांधुन घेतलेले आहे. बाबासाहेबांचे जीवन, त्यांचे कार्य, चळवळ व तत्वज्ञान जनसामान्यांपर्यंत पोहचविणे हेच त्यांनी जीवनाचे अंतिम ध्येय मानले डॉ. आंबेडकरांचे परिवर्तनशील विचार माणसाला विकासाकडे घेऊन जाणारे आहेत नवा मार्ग, नवी दिशा, नवी प्रेरणा व नवा प्रकाश देणारे आहेत. वामनदादा कर्डकांनी आपल्या कवितेत मानवतेची प्रतिष्ठापना करताना स्वातंत्र्य, समता न्याय, व बंधुता ही मुल्ये अधोरेखित केली. म्हणून त्यांच्या कविता दलित जाणिवांचा उत्स्फुर्त आविष्कार म्हणून समजल्या जातात डॉ. बाबासाहेबांच्या विचारांनी झपाटलेली मने त्यांच्या कवितेत आविष्कृत झाली आहेत मानवी स्वातंत्र्याचा जयघोष करणारी वामनदादांची कविता अनुभवसंपन्न- स्फोटक, उत्कट व्यथावेदनांना वाट करुन देते. शोषणाविरुध्द आवाज उठवून प्रस्थापित संस्कृतीला- सवर्णांना जोरदार फटकारते.

संशोधनाची गृहितके:-

1. वामनदादा कर्डकांच्या कवितेचे प्रेरणास्थान हे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आहेत.
2. वामनदादांच्या कवितेने डॉ. आंबेडकरांच्या तत्वज्ञानाशी बांधिलकी स्वीकारली
3. वामनदादांनी आपल्या कवितांमधून संपूर्ण समतेचे स्वप्न चितारले
4. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या तत्वज्ञानाचे चिंतन, मनन हाच वामनदांदाचा ध्यास होता.

संशोधनाचा उद्देश :-

1. वामनदादा कर्डक यांच्या गीत लेखनामागील प्रेरणेचा शोध घेणे.
2. वामनदादा कर्डक यांच्या गीतांमधील आंबेडकरी तत्वज्ञान स्पष्ट करणे
3. वामनदादा कर्डक यांच्या गीतांमधील आंबेडकरी जाणिवांचा अभ्यास करणे

चर्चा व विश्लेषण :-

वामनदादा कर्डक हे आंबेडकरी चळवळीचे पाईक, निष्ठावंत भीमसैनिक होते. बाबासाहेबांचे विचार व कर्तृत्व हे त्यांच्या कवितेचा मुख्य विषय होता वामनदांदानी आपल्या कवितांमधून दीन दुबळयांच्या राज्याची व ते अस्तित्वात येण्याची महत्वाकांक्षा व्यक्त केली. आपल्या कवितांतून आंबेडकरी विचारधारा प्रसारित करुन त्या चळवळीला हातभार लावला सामाजिक परिवर्तनाचा संदेश दिला. दलित मुक्तीचे पोवाडे गाऊन जलशांसारखे प्रभावी कलापथक सामाजिक सांस्कृतिक प्रबोधनाच्या चळवळीसाठी वापरले. त्यामुळे दलित समाजात नवी, अस्मिता, नवी जाणीव निर्माण होण्यास मदत झाली. डॉ. आंबेडकरांनी आपल्या अस्पृश्य बांधवांची विषमतावादी समाजव्यवस्थेतूनमुक्तता व्हावी, भारतीय स्त्री वर्गाचा उध्दार व्हावा म्हणून चळवळ उभारली. यासाठी त्यांनी एकाचवेळी सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक शैक्षणिक आणि राजकीय पातळ्यांवर अविरत संघर्ष सुरु केला होता त्यांचे जिवंत चित्रण वामनदादा आपल्या अनेक कवितांमधून करतात. वामनदादा कर्डकांनी आपल्या काव्यामधून डॉ. आंबेडकरांची असंख्य रुपे रेखाटली आहेत डॉ. आंबेडकरांचे तत्वज्ञान, विचार कार्यकर्तृत्व, आंबेडकरी चळवळीचे सर्व टप्पे काव्यातून सर्वसामान्यांपर्यंत पोहचविले आहेत

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी दिलेला मानवतावादी बुध्द धम्म या धम्मात कोणतीही जातपात नाही, उच्चनिच्च, श्रेष्ठ- कनिष्ठ असा भेद नाही. देव ,दैव, रुढी, प्रथा परंपरा व अंधश्रध्दा यांना यात स्थान नाही अशा पवित्र व मानवतावादी

धम्माच्या तत्वज्ञानाच्या प्रसारा-प्रसारासाठी अहोरात्र आपण जीवन जाळले पाहिजे हे सांगताना वामनदादा म्हणतात,

"भीमाने जो दिला धम्म मला तो पाळणे आहे
त्यासाठीच रे आला, जीवन जाळणे आहे"

अशी वामनदादांची डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांवरील अविचल निष्ठा आहे दलित समाजाला आत्मभान प्राप्त करुन देण्यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे विचार तळागाळापर्यंत पोहचविणे आवश्यक होते आंबेडकरांच्या विचारांची,कार्याची व तत्वज्ञानाची रुजवणूक करणे, दलितांना त्यांच्या न्याय हक्काची जाणीव करुन देणे, त्यांच्या दुःखाला वाचा फोडणे यासाठी वामनदादा कर्डकांनी निरक्षरांना समजेल अशा सहजसोप्या लोकभाषेत आपल्या गीतांची रचना केली वामनदादा कर्डकांनी आपल्या जवळपास चार हजार गीतांमधून डॉ. आंबेडकरांचे शैक्षणिक, धार्मिक, सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, मानवतावादी तत्वज्ञान घराघरांत पोहोचविले.

डॉ. आंबेडकरांची ज्ञानावर, शिक्षणावर प्रचंड निष्ठा होती." शिक्षण व विद्या या गोष्टी शिवाय आपला उध्दार होणार नाही." असे बाबासाहेबांना वाटते म्हणूनच त्यांनी शिक्षणावर भर दिला बाबासाहेबांचे शैक्षणिक योगदान शब्दबध्द करतांना कर्डक म्हणतात,

"शाळा ,कॉलेज काढली, शिकली सारी मुलं
पानाशेजारी फुलली, दरवळणारी फुलं
असं, नवनिर्माण, माझ्या भीमानं केलं
झिजून जीवांच रानमाझ्या भीमानं केलं"

डॉ. आंबेडकरांनी शूद्र- अतिशूद्रांच्या शिक्षणासाठी जीवाचे रान केले, आयुष्यभर लढा दिला. अस्पृश्यांसाठी विद्येची दारं उघडणारे बाबासाहेब समाजबांधवांना " शिका, संघटीत व्हा व संघर्ष करा" असा संदेश देतात. बाबासाहेबांच्या शैक्षणिक कार्याबद्दल वामनदादा म्हणतात,

"मोकळे करुनी शिक्षणाचे द्वार
पाजली दीनाला अमृताची धार"

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी समतेवर आधारित असा 'बौध्द धम्म' जगाला दिला. बौध्द धम्म हा सर्वसमावेशक, विज्ञानवादी व पुरोगामी विचारसरणीचा मानवतावादी धर्म आहे. याची खात्री पटल्यामुळे त्यांनी धर्मांतर केले. बाबासाहेबांच्या धर्मांतरा संदर्भात वामनदादा लिहितात,

" करुनी धम्मचक्र प्रवर्तन । सत् धर्माची दीक्षा देऊन---
भीमरायाने आम्हा चढविला । पंचशीलेचा साज।"

मनुस्मृतीचे दहन करुन परंपरागत विषमतावादी धर्माचा बाबासाहेबांनी निषेध नोंदवला. स्वाभिमानाने जगणे नाकारणाऱ्या धर्माचा त्यांनी त्याग केला. हाच धागा पकडून वामन दादा कर्डकांनी मानवमुक्तीचा गौरव करणारी कविता लिहीली. या कविता म्हणजे भगवान बुध्दाच्या प्रज्ञा, शील, करुणा, दया, क्षमा, शांती, प्रेम व मानवी कल्याणाचे मूलमंत्र देणारे मूलस्तोत्रे आहेत.

ब्रम्ह हेच सत्य, आत्मा अमर आहे. पूर्वजन्म, पुनर्जन्म, पाप- पुण्य अशा पध्दतीची मांडणी करणाऱ्या विषमतावादी धर्मग्रंथांना, शास्त्रांना, धर्मसत्तेला, अंधश्रध्दांना व अन्यायी अत्याचारी दडपशाहीला वामनदादांनी आपल्या कवितेतून नकार दिला. बाबासाहेबांच्या धर्मांतरासंदर्भात वामनदादा दलितांना आवाहन करतात की

"हिंदू धर्माची फेकून द्या कांबळी
घ्या बुध्दाच्या समतेची शाल निळी
जिथे जातीयतेला न थारा मुळी
एकता, शांतता नांदे ऐशा स्थळी
जाऊ राहू सुखाने चला मंडळी"

डॉ. आंबेडकरांनी परंपरागत वर्णवर्चस्ववादी धार्मिक तत्वज्ञान तकलादू व अन्याय कारक आहे हे सिध्द केले होते. बाबासाहेबांनी इथल्या विषमतावादी समाज व्यवस्थेविरुध्द संघर्ष उभारला होता त्यांच्या सामाजिक विचारांचे मध्यवर्ती सूत्र हे

मानवतावाद आहे. सामाजिक क्षेत्रात क्रांतिकारी बदल घडवून आणणाऱ्या डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या सामाजिक चळवळीचे, कार्याचे व तत्वज्ञानाचे प्रतिबिंब वामनदादांच्या अनेक कवितांमधून उत्कटपणे उमटलेले आहे वामनदादांनी देशीत वर्णवादी, जातीयवादी, विषमतावादी हिंदूधर्मव्यवस्थेवर आपल्या कवितेतून असूड ओढले आहेत. भारतातील जन्मावर आधारित जातीयता व धार्मिकता नष्ट झाली पाहिजे ही भावना व्यक्त करतांना वामनदादा म्हणतात,

" हलकी भारी जात विषारी
भेद अंतरी नसावा
ब्राम्हण आणि भंगी आता
एका ताटी बसावा."

मनुस्मृतीने निर्माण केलेली चातुर्वण्यव्यवस्थेची इमारत बाबासाहेबांनी जमीनदोस्त केली. बाबासाहेबांना नवी समाजरचना निर्माण करावयाची होती. त्यांचा मानवमुक्तीचा लढा सर्वांना समतेकडे घेऊन जाणारा होता ही जाणीव वामनदादा व्यक्त करताना -

" भीम माझा लढे देत होता
मला समतेकडे नेत होता."

बाबासाहेबांच्या सामाजिक, सांस्कृतिक लढ्यात सहभागी झालेल्या अस्पृश्य बांधवांना अस्पृश्यतेची जाणीव झाल्याचे वामनदादा कर्डक सांगतात," मी विषमतेचा वैरी, मी समतेचा कैवारी" वामनदादांच्या सामाजिक जाणिवेच्या कवितांतून अस्पृश्यांना प्रेरणा व स्फुर्ती मिळते.' एकता ' या मूल्याचा त्यांनी पुरस्कार केला एकता नसेल तर स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, न्याय ही मूल्ये धोक्यात येऊ शकतात असे सांगून त्यांच्या कवितेतून एकतेचे आवाहन केले

डॉ.बाबासाहेबांची राज्यघटना म्हणजे अस्पृश्यांच्या मुक्तीची सनदच होय राज्यघटनेच्या माध्यमातून डॉ. आंबेडकरांनी खरी लोकशाही प्रस्थापित केली त्यांचे वर्णन करताना वामनदादा लिहितात,

" तळे अमृताचे आता दूर नाही
जया नाव शोभे खरी लोकशाही"

बाबासाहेबांचे राजकीय लोकांविषयीचे मत व्यक्त करताना वामनदादा म्हणतात,

"भीमा तुझ्या मताचे जर पाच लोक असते
तलवारीचे तयांच्या, न्यारेच टोक असते"

डॉ. आंबेडकर निष्णात अर्थतज्ञ होते. त्यांच्या आर्थिक विचारांचे दर्शन वामनदादांच्या अनेक गीतांमधून सूक्ष्म व सुलभपणे घडते. बाबासाहेबांचा आर्थिक विचार काव्यबध्द करताना वामनदादा म्हणतात,

" गरिबांची शोभा आता फार झाली
विकासाची गंगा आणू आज खाली'

बाबासाहेबांनी अस्पृश्यांच्या आर्थिक विकासाकडे अधिक लक्ष दिले अस्पृश्य समाज जोपर्यंत स्पृश्य समाजाच्या बरोबरीने उन्नत होत नाही तोपर्यंत आर्थिक समानता प्रस्थापित होणार नाहीत. हाच विचार वामनदादा कर्डक पुढीलप्रमाणे मांडतात

"दारिद्र्याची दरीच सारी वेशीवरती टांगा रे
हाच भीमाचा लढा पुकारा असाच ठायी ठायी रे"

डॉ. आंबेडकरांचे तत्वज्ञान हे मानवतावादी तत्वज्ञान आहे अस्पृश्य, शोषित, पीडित, उपेक्षित, वंचित यांच्या मुक्तीचा विचार त्यांनी मांडला आहे स्वातंत्र्य ,समता, बंधुता या त्रिसुत्रीच्या आधारे ते भारतीय समाजाची पुनर्रचना करू इच्छितात. त्यांच्या मानवतावादी दृष्टिकोनाची दिशा स्पष्ट करताना वामनदादा म्हणतात,

"आधी माणुसकीने लढू, न्यायाची शिखरे चढू,
जरी आडवे आले कढू, रणी पाडू अथवा पडू"

बाबासाहेबांचे तत्वज्ञान गुलामाला गुलामीची जाणीव करून देते. त्यांच्यात आत्मविश्वास चेतवण्याचे काम करते बाबासाहेबांचा जातिभेद विरहीत दृष्टीकोन स्पष्ट करतांना वामनदादा म्हणतात,

" माणूस आमची जात इथे
ना आज कुणी हलका भारी

कडे कपारी दरीत घुमली
हीच भीमाची ललकारी"

विषमतावादी चातुर्वर्ण्यव्यवस्था धुळीस मिळवून नवसमाज निर्माण करण्यासाठी त्यांचे विचार प्रेरक आहेत

ारोप :-

वामनदादा कर्डक यांच्या काव्य लेखनात डॉ. आंबेडकरांची विचारधारा आणि त्यांचे कार्यकर्तृत्व प्रामुख्याने स्थानी राहिले. जनसामान्यांचे उद्बोधन व समाजपरिवर्तनाचे साधन म्हणून त्यांनी दलित सांस्कृतिक चळवळीला एक पक भव्य अशी बैठक घालून दिली. हे त्यांचे ऐतिहासिक कार्य होय. वामनदादा कर्डकांचा सामाजिक विशेष म्हणजे नी हे कार्य कोणताही गाजावाजा न करता, कोणताही अभिनिवेश न बाळगता व्रतस्थ वृत्तीने केले आहे. त्यात ' मी पणा ही. एका समर्पित भावनेने वामनदादांनी मानवमुक्तीसाठी कार्य केले हा त्यांचा विशेष होय त्यांची गाणी अंतःकरणाला जाऊन डणारी आहेत. गाणं लिहिण्याच्या आणि गाणं गाण्याच्या स्वभाववृत्तीमुळे वामनदादा इतरांपेक्षा वेगळे ठरतात ' मनदादांची गीते म्हणजे आंबेडकरी चळवळीचा इतिहास ' या शब्दात समर्पकतेने डॉ. गंगाधर पानतावणे यांनी गौरविले आहे शी ही वामनदादांची कविता आंबेडकरी आत्मविश्वास आहे वामनदादांची गीते समाज जागृतीसाठी, समाज प्रबोधनासाठी णादायक ठरली. ही गीते म्हणजे आंबेडकरी चळवळीच्या नावाने लिहिलेली अर्पणपत्रिकाच होय या शब्दात डॉ. यशवंत नोहरांनी त्यांचा गौरव केला आहे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांमुळे तत्वज्ञानामुळे दलितांच्या सामाजिक व ांस्कृतिक जीवनाला वेगळे वळण लाभले.

ष्कर्ष :-

1) वामनदादा कर्डकांच्या कवितांमधून एक स्वच्छआंबेडकरवादी जीवनदृष्टी झळाळताना दिसते.
2) बाबासाहेबांनी दिलेला क्रांतिकारी लढा, त्यांची संघर्षशीलता, समाज परिवर्तनवादी भूमिका, समाजावरील निष्ठा, समतावादी- मानवतावादी दृष्टिकोन यांचे दर्शन वामनदादांच्या कवितेतून होते
3) विज्ञानाधिष्ठित बुध्दिप्रामाण्यावर आधारलेले वामनदादांचे विचार तर्कशुध्द व विशुध्द मानवतावादी आहेत.
4) वामनदादांची गीते जितकी महाराष्ट्राच्या आणि देशाच्या परिवर्तनाला भिडली तसे इतर कोणा मराठी गीतकाराच्या संदर्भात झाल्याचे दिसत नाही.
5) वामनदादा कर्डकांनी आपल्या हजारो गीतांमधून आयुष्यभर जनजागृतीचे कार्य केले.
6 वामनदादा कर्डकांची गीते म्हणजे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विविधांगी तत्वज्ञानाच्या व चळवळींचा संदर्भग्रंथच आहेत.

दर्भ ग्रंथ:-

1) महाकवी वामनदादा कर्डक :- समग्र वाङ्मय खंड- 1 संपा. माधवराव गायकवाड, प्र. सागर जाधव आलोक संबोधी प्रकाशन, यवतमाळ प्र. आ. 2010
2) महाकवी वामनदादा कर्डक :- समग्र वाङ्मय खंड-2 संपा. माधवराव गायकवाड, प्र. सागर जाधव आलोक- संबोधी प्रकाशन, यवतमाळ
3) आंबेडकरवादी महागीतकार वामनदादा कर्डक- डॉ. यशवंत मनोहर, युगसाक्षी प्रकाशन
4) वामनदादा कर्डक यांची गीतरचना - संपा. डॉ. परशुराम गितेकर, कैलाश, पब्लिकेशन्स, औरंगाबाद
5) ग्रामीण- दलित साहित्य :- चळवळ आणि समीक्षा डॉ. मधुकर मोकाशी, स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे.

* * * * *

Attested
Principal
A.D.M.S.P.Sanstha's
Late Annasaheb R.D.Deore
Arts & Science College,
Mhasadi,Tal.Sakri,Dist.Dhule.

महात्मा गांधी : एक बहुआयामी व्यक्तिमत्व

संपादक

प्राचार्य डॉ. जे. बी. अंजने
प्रा. व्ही. एन. रामटेके
प्रा. डॉ. एस. एस. साळुंके

महाविद्यालय प्रकाशन क्र. ०५

9 788194 736400

ISBN NO.978-81-947364-0-0

DDC Number : 923.254

प्रकाशक: डॉ. जे. बी. अंजने
प्राचार्य, स.व.प. कला व विज्ञान महाविद्यालय, ऐनपूर

प्रकाशन स्थळ: ऐनपूर ता. रावेर, जि. जळगाव, [महाराष्ट्र] पिन. ४२५५०७

मुखपृष्ठ:डॉ. संदीप एस. साळुंके

अक्षरजुळणी व मुद्रण:प्रकाशन विभाग, स.व.प. कला व विज्ञान महाविद्यालय, ऐनपूर

वर्ष : नोव्हेंबर, २०२१

मूल्य: विनामूल्य

© प्राचार्य, स.व.प. कला व विज्ञान महाविद्यालय, ऐनपूर

ईमेल: svpca123@yahoo.com, svpca.librarian@gmail.com
संकेतस्थळ: http://ainpurcollege.org/

- या ई-ग्रंथातप्रकाशित झालेल्या लेखातील मते हि ज्या त्या लेखकांची आहेत. त्यांच्याशी प्रकाशक, संपादक सहमत असतीलच असे नाही.
- या कोणत्याही भागाचे पुनर्निर्माण अथवा वापर, इलेक्ट्रोनिक अथवा यांत्रिकी साधनांनी- फोटोकॉपिंग, रेकॉर्डिंग किंवा कोणत्याही प्रकारे माहिती साठवणुकीच्या तंत्रज्ञानातून प्रकाशकांच्या लेखी परवानगीशिवाय करता येणार नाही. सर्व हक्क राखून ठेवले आहेत.

महात्मा गांधी

एक बहुआयामी व्यक्तिमत्व

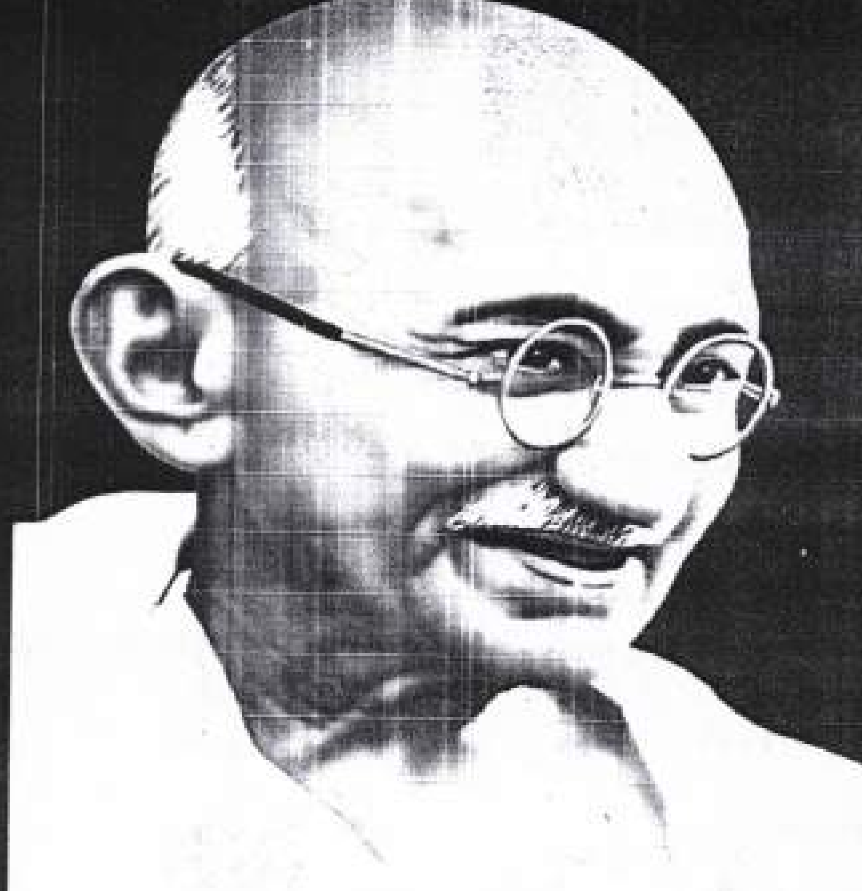

प्राचार्य डॉ. जे. बी. अंजने
प्रा. विनोद एन. रामटेके
डॉ. संदीप एस. साळुंके

महात्मा गांधी : एक बहुआयामी व्यक्तिमत्व

अनुक्रमणिका

अ.क्र	प्रकरणाचे शीर्षक	लेखक	पान क्र
१	गांधीजी समजून घेताना !	प्रा. अक्षय रविंद्र महाजन	१
२	महात्मागांधींचेराष्ट्रीय एकात्मता संदर्भातील विचार	डॉ. मिलिंदकुमार भिकाजी देवरे	६
३	महात्मा गांधीजींचे आर्थिक विचार	प्रा.देविदास भट्टू भामरे	१४
४	राष्ट्रपिता महात्मा गांधीजी : प्रभावशाली व्यक्तिमत्त्व व गतिमाननेतृत्व	डॉ. महेश दिलीप औटी	१८
५	२० व्या शतकातील महान विभूती :राष्ट्रपिता महात्मा गांधी	डॉ.दीपक सुभाषराव सूर्यवंशी	२४
६	गांधीजींची पत्रकारिता	प्रा. डॉ. जगदीश घन:शाम खरात	३३
७	गांधीवाद	प्रा. डॉ. जगदीश घन:शाम खरात	३७
८	महात्मा गांधीजींचे सामाजिक कार्य	डॉ. देवयानी चव्हाण	४३
९	महात्मा गांधींच्या शैक्षणिक विचारांचे ऐतिहासिक अध्ययन	डॉ. विलास भा. फरकाडे	४९
१०	महात्मा गांधीजींचे तत्त्व व कार्यपद्धती- एक अभ्यास	प्रा.प्रदीप नामदेव तायडे., प्राचार्य डॉ. जे. बी. अंजने	५५
११	महात्मा गांधी : सत्य, अहिंसा, सत्याग्रह एवं गांधी विचारो कीप्रासंगिकता	प्रा॰ डॉ॰ संजय वामनराव भोळे	६२
१२	राष्ट्रपिता महत्मा गाँधी के आर्थिक विचारों कीवर्तमान युग में प्रासंगिकता	डॉ. नेहा कल्याणी	६८
१३	Social Work of Mahatma Gandhi	Dr.Priya Narendra Kurkure	७७
१४	BapuKuti (Sevagram Ashram): Inspiration Place	Prof. Mahadev C. Chunche	८२
१५	Basic Education: The Gandhian Approach to Self-Dependence and Self Awareness	Dr. B.J. Mundhe	८७
१६	Moral and Spiritual Education: The Gandhian View Points	Dr. B.J. Mundhe	९७
१७	Fundamental Concepts of Gandhiji and Its Relevance in Contemporary Indian Society	Prof. Swati Sagar Kathaley	१०९
१८	महात्मा गांधीजी का मिट्टी, पाणी का प्रयोग और इंडियन ओपिनियन मेपत्रकारिता यह एक मानासशास्त्रीय अध्ययन	प्रा. व्ही. एन. रामटेके	११५
१९	गांधी दर्शन और आदर्श व्यक्तित्व	डॉ. जगदीश पी. तंकोदरा	१२०

2

महात्मा गांधींचे राष्ट्रीय एकात्मता संदर्भातील विचार

लेखक : - डॉ. मिलिंदकुमार भिकाजी देवरे

सारांश :

महात्मा गांधी संपूर्ण विश्वाला पहाटेच्यावेळी पडलेले एक अद्भुत स्वप्न होते. महात्मा गांधी यांचे भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील योगदान कुणीही विसरू शकणार नाही. ब्रिटिश सत्तेच्या विरोधात संपूर्ण भारतीयांना एका झेंड्याखाली आणून त्यांनी भारताला स्वातंत्र्य मिळवून देण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली. महात्मा गांधी यांचे भारताच्या राष्ट्रीय एकात्मतेत देखील महत्त्वपूर्ण योगदान राहिले आहे. आज आमच्या राष्ट्रीय एकात्मतेसमोर जातीयवाद, प्रांतवाद, सांप्रदायवाद, नक्षलवाद, दहशतवाद यासारख्या असंख्य समस्या आहेत. या समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी गांधी विचारांशिवाय पर्याय नाही.जोपर्यंत संघर्ष, वैरभाव, हिंसा, अशांतता, असुरक्षितता, अंतर्गत संघर्ष यांचा धोका जाणवत राहील तोपर्यंत महात्मा गांधी यांच्या अहिंसावादी विचारांची, राष्ट्रीय एकात्मतेची प्रकर्षाने आठवण येत राहील. ब्रिटिशांविरोधात महात्मा गांधींनी अनेक जाती, धर्म, पंथ व वंशाच्या लोकांना राष्ट्रीय एकात्मतेच्या एका समान सूत्रात एकत्र बांधून राष्ट्रीय आंदोलनाचे रूपांतर जनआंदोलनात केले. गांधीजींनी सर्व धर्मांना एकतेच्या सूत्रामध्ये बांधण्यासाठी सांप्रदायिक एकतेवर सर्वात जास्त भर दिला. हिंदू मुस्लिम ऐक्यासाठी त्यांनी अथक प्रयत्न केले. हिंदू-मुस्लीम यांच्यात सामंजस्य निर्माण झाल्यास राष्ट्रीय एकात्मता निर्माण होऊन भारत अखंड राहील अशी आशा गांधीजींना वाटत होती. समाजाला एकतेच्या सूत्रामध्ये बांधून त्यांनी एकसंघ भारताचे स्वप्न साकार केले.

प्राचीन काळापासून भारतामध्ये विविध जाती, धर्म, पंथ, वंश व संस्कृतीचे लोक राहात आले आहेत. इंग्रजपूर्व काळात भारतीय समाज कधीच एकसंघ नव्हता. भारत हा विविध प्रांतांमध्ये विभागलेला होता. धर्म, भाषा, पंथ, जाती आणि शेकडो लहान राज्य यांनी तो शतशः विदीर्ण झाला होता. यातील प्रत्येक गटाची अस्मिता

संकुचित व स्वयंकेंद्रित होती. धर्मनिरपेक्ष शासन, लोकशाही जीवनपद्धती, व्यक्तींचे मूलभूत हक्क, समानता, सामाजिक न्याय, अहिंसा आणि सामाजिक जीवनाची पुनर्बांधणी केल्याशिवाय राष्ट्रीय ऐक्य प्रस्थापित होणार नाही हे गांधीजींनी ओळखले होते. म्हणून त्यांनी त्या दिशेने प्रयत्न केले. हिंदू-मुस्लीम, स्पृश्य-अस्पृश्य, शहरी-ग्रामीण, सुशिक्षित-अशिक्षित, गरीब-श्रीमंत यांच्यातील दुरावा नाहीसा करून त्यांना एकाच राष्ट्रीय प्रवाहात सामील करून घेण्याच्या दृष्टीने त्यांनी आपल्या विधायक कार्यक्रमाची आखणी केली होती. महात्मा गांधीजींनी खऱ्या अर्थाने भारतीय जनमानसाचा अभ्यास करून भारताच्या राष्ट्रीय एकीकरणाचा पाया मजबूत केलेला दिसतो.

प्रस्तावना :

महात्मा गांधी हे विसाव्या शतकातील सर्वात शक्तिशाली व मानवतावादी नेते होते. प्रखर राष्ट्रनिष्ठा, ध्येयवाद, सत्य व अहिंसा या नीतिमूल्यांवरील प्रचंड आस्था, मानवतेचा कळवळा, राष्ट्रनिष्ठेशी कुठलीही तडजोड नसणारी आत्यंतिक भूमिका, सहिष्णुता, शेवटच्या श्वासापर्यंत राष्ट्रीयत्वाचा घेतलेला ध्यास या सर्व गुणांचा समुच्चय गांधीजींच्या व्यक्तिमत्त्वात होता. म्हणूनच रवींद्रनाथ टागोरां पासून विनोबा भावेपर्यंत, मार्टिन ल्युथर किंग पासून नेल्सन मंडेलांपर्यंत, बाबा आमटे, अभय बंग, अण्णा हजारेंपासून मेधा पाटकर, अरुंधती रॉय पर्यंत, मदर तेरेसा, बराक ओबामा या सर्वांचे महात्मा गांधी हे प्रेरणास्थान आहेत. महात्मा गांधी यांचे व्यक्तिमत्व वैश्विक असून त्यांचे तत्वज्ञान संपूर्ण जगाला मार्गदर्शक व उपयुक्त ठरणारे आहे. 1920 नंतर भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसची सूत्रे ही गांधीजींकडे आली. महात्मा गांधी हे एकमेव असे नेते होते ज्यांनी भारतीय राष्ट्रवाद जो केवळ बुद्धीवादी वर्गापुरता मर्यादित होता, त्याला क्रांतिकारी जनआंदोलनाचे स्वरूप प्राप्त करून दिले. राष्ट्रीय आंदोलनाचे नेतृत्व करताना त्यांनी सांप्रदायिक एकतेकडे लक्ष दिले. राष्ट्रीय एकात्मतेच्या दिशेने वाटचाल करताना येणाऱ्या अडचणींची जाणीव गांधीजींना होती. राष्ट्रीय एकतेमध्ये अस्पृश्यता व सांप्रदायिकता ही सर्वात मोठी समस्या आहे असे गांधीजी म्हणत. त्यांच्या मते, अस्पृश्यता हा हिंदू धर्माला लागलेला कलंक आहे व सांप्रदायिकता हे

भारतीयांच्या जीवनातील विष आहे. देशहिताच्या दृष्टीने अनेक पैलूंवर प्रकाश टाकत या देशाच्या एकात्मतेची घडी नीट बसविण्यात गांधीजींना फार मोठे श्रेय जाते.

महात्मा गांधींनी हिंदू-मुस्लीम एकतेवर भर दिला. 1919 च्या खिलाफत चळवळीमध्ये भाग घेऊन त्यांनी मुस्लिमांच्या मनामध्ये निर्माण झालेल्या असंतोषाला शांत करण्यामध्ये महत्त्वाचे योगदान दिले. 1942 मध्ये गांधींनी इंग्रजांविरुद्ध ' चले जाव 'आंदोलन पुकारले. या आंदोलनास लोकांकडून फार मोठा प्रतिसाद मिळाला. सर्व जाती धर्मातील लोकांना आपसातील मतभेद विसरून एकत्र आणण्याचे महत्वपूर्ण कार्य गांधीजींनी केले. तसेच भारत-पाकिस्तानच्या फाळणी वरून ऑगस्ट 1947 मध्ये बंगालमधील नौखाली येथे झालेल्या हिंदू मुस्लिम दंगली थांबविण्याचे आटोकाट प्रयत्न गांधींनी केले व जखमींना मदत कार्य केले. महात्मा गांधी राष्ट्रीय विचारांचे होते. त्यांनी विविध धर्म, जाती, समुदाय, भाषा यांच्यात विभागलेल्या भारतीयांना एकत्र आणले. स्वातंत्र्य, समता व बंधुता या मूल्यांइतकेच स्त्री - पुरुष समानता, अस्पृश्यते सारख्या अमानुष रुढीचा त्याग, आर्थिक स्वावलंबन आणि परस्पर सहकार्यावर आधारलेली स्वायत्तता यांनाही महत्त्व दिले. देशात शांतता व सुव्यवस्था टिकून राहण्यासाठी त्यांचे सांप्रदायिक एकता व राष्ट्रीय एकात्मतेतील योगदान लक्षणीय आहे.

संशोधनाची गृहितके :

१. महात्मा गांधी हे विसाव्या शतकातील महत्वपूर्ण नेते आहेत.

२. प्राचीन काळापासून भारतात विभिन्न धर्म, जाती, पंथ,वंश, भाषा व संस्कृतीचे लोक राहतात.

३. भारतात अनेक सांप्रदायिक संघर्ष होत आले आहेत.

४. भारतात ब्रिटिश काळापासून सांप्रदायिकता ही एक समस्या म्हणून राहिलेली आहे.

५. गांधीजींनी सर्व धर्मांना एकतेच्या सुत्रामध्ये बांधण्यासाठी राष्ट्रीय एकात्मतेवर भर दिला.

संशोधनाचा उद्देश:

१. महात्मा गांधी यांच्या राष्ट्रीय एकात्मता संबंधी विचारांचा अभ्यास करणे.

२. महात्मा गांधी यांची राष्ट्रीय ऐक्याची भावना स्पष्ट करणे.

३. महात्मा गांधींच्या राष्ट्राभिमान, राष्ट्रसेवा, राष्ट्रप्रेम या मूल्यांवर प्रकाश टाकणे.

४. महात्मा गांधींच्या विचारांची प्रासंगिकता स्पष्ट करणे.

संशोधनाचे विश्लेषण:

भारत हा विविधतेने नटलेला देश आहे. विविध जाती, धर्म, वंश, भाषा व संस्कृती यात तो विभागलेला आहे.अशी विविधता असूनही भारत हे धर्मनिरपेक्ष राष्ट्र आहे. भारतात सर्वधर्म समभाव दिसून येतो. काही वेळ प्रसंगी संघर्ष देखील झालेले आहेत. असे असले तरी सर्व जाती-धर्माचे लोक येथे गुण्यागोविंदाने राहतात. याचे कारण म्हणजे भारताची राष्ट्रीय एकात्मता. ही राष्ट्रीय एकात्मता प्रस्थापित करण्यासाठी अनेकांनी प्रयत्न केले. त्यात महात्मा गांधी यांचे योगदान महत्त्वपूर्ण आहे. राष्ट्रातील सर्व लोकांमध्ये, समूहामध्ये सर्व बाबतीत समानता असावी. देशातील सर्व नागरिकांनी प्रदेश, धर्म, वंश, जात, भाषा आणि संस्कृती याबाबतची भिन्नता दूर करून 'आपण सर्व एक आहोत ' अशी भावना निर्माण करणे म्हणजे राष्ट्रीय एकात्मता होय. सर्व प्रकारच्या सामाजिक, सांस्कृतिक भिन्नतेचा त्याग करून लोकांना एकत्र आणण्याची प्रक्रिया म्हणजे राष्ट्रीय एकात्मता होय. जाती धर्माच्या पलिकडे जाऊन 'आपण एका राष्ट्राचे आहोत ' ही भावना परिपुष्ट करून राष्ट्रभक्तीची भावना निर्माण करणे म्हणजे राष्ट्रीय एकात्मता होय.

भारतात इंग्रज येण्यापूर्वी भारतीय समाज हा विभागलेला होता. स्वातंत्र्यप्राप्तीच्या संघर्षात सर्वांची एकजूट होणे आवश्यक होते. म्हणून महात्मा गांधींनी राष्ट्रीय एकात्मतेवर भर दिला.धर्मनिरपेक्ष शासन, लोकशाही जीवन पद्धती, व्यक्तीचे मूलभूत अधिकार, समानता व सामाजिक न्याय इत्यादी मुल्यांची स्थापना करणे, तसेच अहिंसा आणि सामंजस्य अशा मुलभूत तत्त्वांच्या आधारे येथील राजकीय, आर्थिक व सामाजिक जीवनाची पुनर्बांधणी केल्याशिवाय राष्ट्रीय ऐक्य प्रस्थापित होणार नाही हे गांधींना ठाऊक होते. म्हणून

आपापसातील दुरावा नाहीसा करून त्यांना एकाच राष्ट्रीय प्रवाहात सामील करून घेण्याच्या दृष्टीने महात्मा गांधींनी आपल्या विधायक कार्यक्रमाची आखणी केली होती. हा विधायक कार्यक्रम त्यांच्या राष्ट्रीय ऐक्याचा प्रयत्न केवळ एक भाग होता. महात्मा गांधीजींच्या मते, राष्ट्रीय भाषा, राष्ट्रीय चारित्र्य आणि राष्ट्रीय शिक्षणातून राष्ट्रीय एकात्मतेची प्राप्ती होऊ शकते. गांधीजींना अपेक्षित राष्ट्रीय एकात्मतेत भारतातील सर्व दलितांचा आणि इतर वर्गाचा संपुर्णपणे विचार केला गेला पाहिजे. प्रामुख्याने समाजात जातीय, धार्मिय आणि वांशिक भेद न राहता धर्मनिरपेक्ष अशी एकात्मता निर्माण केली पाहिजे. स्त्रीयांना समानता देऊन पारंपरिक दृष्टिकोन बदलला पाहिजे तरच राष्ट्रीय एकात्मता वाढीस लागेल असे त्यांनी सुचविले.

१. धार्मिक ऐक्य:

महात्मा गांधीजींनी धर्माला व्यक्ती व समाजाचे आधारभूत तत्त्व म्हणून स्वीकार केले. गांधीजींचा धर्म मूलत: मानवतावादी आहे. त्यांच्या मते, धर्माचे प्रमुख तत्त्व सत्य, प्रेम आणि अहिंसा आहे."गांधींचा धर्म हा सहिष्णुतेवर आधारित आहे. त्यांचा सर्व धर्मांच्या समानतेवर विश्वास होता. त्यांचे असे म्हणणे होते की, जगातील कोणताही धर्म दुसऱ्या धर्मापेक्षा श्रेष्ठ असल्याचा दावा करू शकत नाही. त्यामुळे सर्व धर्म समान आहेत. ते एकाच ध्येयाकडे पोहोचण्याचे वेगवेगळे मार्ग आहेत." गांधीजींनी सर्वधर्म समभावाचा नारा दिला. कोणताही धर्म श्रेष्ठ किंवा कनिष्ठ नाही, तसेच कोणताही धर्म परिपूर्ण नाही.विविध धर्म म्हणजे एकाच ध्येयाकडे जाणारे विविध मार्ग आहेत. गांधीजी असे म्हणतात की,"धर्मा संबंधीच्या चिंतनातून मी अशा निर्णयाप्रत आलेलो आहे की सर्व धर्म खरे आहेत आणि प्रत्येक धर्मात काही चुका देखील आहेत." याचा अर्थ सर्व धर्मातील मूलभूत तत्वे सारखीच आहेत आणि ती खरी आहेत. पण प्रत्येक धर्मात निर्माण झालेल्या काही रूढी आणि परंपरा चुकीच्या आहेत. जो धर्म लोकांना उपयोगी वाटत असेल त्या धर्मानुसार लोकांनी आचरण करावे. त्यांना धर्म बदलण्याची गरज नसून इतर धर्माविषयी आदर दाखविण्याची गरज आहे. कारण इतरांवर प्रेम करा, दुर्गुणांवर विजय मिळवा, सद्गुणी व

उदार बना हेच प्रत्येक धर्माचे मुख्य सूत्र आहे. एका उदात्त ध्येयाकडे व्यक्तीला नेणे, हेच धर्माचे मुख्य कार्य आहे. गांधीजींनी अशा मानवधर्माचा पुरस्कार केला.

महात्मा गांधींनी अखंड भारताचे स्वप्न बघितले होते. हिंदू - मुस्लिम ऐक्यासाठी त्यांनी अखेरपर्यंत प्रयत्न केले. भारताची अखंडता अबाधित राहण्यासाठी दोन्ही धर्मांची भूमिका महत्त्वपूर्ण असल्याची जाणीव त्यांना होती. हिंदू मुस्लिम बांधवांमध्ये एकोपा टिकून राहावा म्हणून गांधीजींनी हिंदूंना उर्दू आणि मुस्लिमांना देवनागरी लिपी शिकविण्याचा प्रयत्न केला. अशा शिक्षणामुळे दोन धर्मांच्या लोकांमध्ये एकोपा निर्माण होईल व भारत अखंड राहील असे त्यांना वाटत होते. दोन्ही धर्मांचा सखोल अभ्यास त्यांनी केला आणि कट्टर धर्मगुरू पासून दोन्ही धर्मांच्या लोकांचे रक्षण व्हावे यासाठी कसोशीने प्रयत्न केले. हिंदूंची संख्या जास्त असल्यामुळे हिंदूंची जबाबदारी जास्त आहे असे गांधीजी मानत. वेगळया पाकिस्तानची मागणी त्यांना अमान्य होती. संपूर्ण देशभर हिंदू-मुस्लिम संघर्ष होऊ नये यासाठी देशभर शांतता दौरे करून दोन्ही वर्गाला एकत्रित राहण्यासाठी व राष्ट्रीय एकात्मतेसाठी गांधीजी प्रयत्न करीत होते.

२. जातीयता व अस्पृश्यता निर्मूलन:

भारतीय राष्ट्रीय एकात्मतेला तडा देणारा दुसरा घटक म्हणजे जात होय. जातीवरून माणसामाणसांत भेद करणे गांधीजींना मान्य नव्हते. त्यांच्या मते, प्रत्येक मनुष्य जन्मतः समान असतो. जन्मावरून कोणीही लहान-मोठा ठरत नाही. गांधीजींनी अस्पृश्यतेला समाजाचा कलंक आणि एक अमानुष व अत्यंत घृणास्पद रूढी मानले आहे. "अस्पृश्यता हा हिंदू धर्माला जडलेला एक रोग आहे. ती सैतानाची करणी आहे, तो धर्म नसून अधर्म आहे." असे म्हणून त्यांनी अस्पृश्यतेचा अगदी कडक शब्दात धिक्कार केला आहे. गांधीजींनी अस्पृश्यता निवारणासाठी मंदिरांमध्ये हरिजनांना प्रवेश व पूजा पाठाचा अधिकार इतर जातींप्रमाणे प्राप्त व्हावा म्हणून प्रयत्न केले. अस्पृश्य समजल्या जाणाऱ्या लोकांची मुले दत्तक म्हणून इतरांनी स्वीकारावे अशी शिफारस केली. अस्पृश्यता निवारणासाठी गांधीजींनी 1932 मध्ये 'हरिजन सेवक' संघाची स्थापना केली. 1933 साली 'हरिजन' साप्ताहिक

सुरु केले. अस्पृश्यता निवारणासाठी त्यांनी प्रचार दौरे काढले. शिक्षणसंस्था, मंदिरे, पाणवठे व इतर सार्वजनिक ठिकाणे यामध्ये अस्पृश्यांना प्रवेश मिळवून देणे हा या कार्यक्रमाचा उद्देश होता. भारतीय समाजाला एकत्रित आणायचे असेल तर सामाजिक क्षेत्रातील अन्यायपूर्ण जाती, भेद, रूढी, परंपरा, उच्चनीचता नष्ट करून समाजातील निरनिराळ्या गटातील फुटीरता नाहीशी करून त्यांच्यात समता व बंधुता प्रस्थापित व्हावी हा त्यांचा उद्देश दिसून येतो.

३. श्रमप्रतिष्ठेतून राष्ट्रीय एकात्मता :

गांधीजींनी शारीरिक श्रमाला विशेष महत्त्व दिले आहे. व्यक्ती श्रीमंत असो की गरीब असो प्रत्येकाने श्रम हे केलेच पाहिजेत. सर्वांनी श्रम केल्यास वर्गव्यवस्था नष्ट होण्यास मदत होईल असे गांधीजींना वाटे. समाजात एकोपा निर्माण होण्यासाठी प्रत्येक जाती धर्माच्या लोकांनी श्रमाची प्रतिष्ठा जोपासली तर समाजातील वर्गवारी नष्ट होऊन राष्ट्रीय एकात्मता वाढीस लागेल असा विश्वास त्यांना वाटतो.

४. विश्वस्ताची संकल्पना :

समाजातील आर्थिक विषमतेची दरी कमी करून समानता प्रस्थापित करण्यासाठी श्रीमंत-गरीब हा भेद नाहीसा झाला पाहिजे. ही दरी कमी करण्यासाठी गांधीजींनी ट्रस्टीशिप सिद्धांत म्हणजे विश्वस्ताची संकल्पना मांडली. यामध्ये उद्योगपतींनी स्वतःला संपत्तीचे विश्वस्त मानून मानवसेवेसाठी त्या संपत्तीचा विनियोग करावा. तसेच स्वतःच्या खाजगी भौतिक गरजांसाठी तिचा वापर करू नये अशा प्रकारच्या विचारांचा समावेश होतो. गांधीवाद वर्गसंघर्षा ऐवजी वर्गसहयोगावर विश्वास ठेवतो असेच यावरून सिद्ध होते. या संकल्पनेद्वारे सामाजिक न्यायाचा मौलिक विचार मांडलेला आहे. समानता आली म्हणजे एकात्मता आपोआप निर्माण होईल असा आशावाद त्यांनी व्यक्त केला.

निष्कर्ष :

१. भारतीय समाजात राष्ट्रीय व सामाजिक ऐक्य प्रस्थापित करण्यात महात्मा गांधीचे योगदान महत्त्वपूर्ण आहे.

२. महात्मा गांधींनी आपले संपूर्ण आयुष्य अखंड व एकात्म भारताच्या निर्मितीमध्ये आणि हिन्दू-मुस्लिम ऐक्य निर्माण करण्यामध्ये खर्ची घातले.

३. भारतातील हिंदू-मुसलमान बांधवांमध्ये बंधुभाव निर्माण करणे, भाषिक ऐक्य टिकविणे,धार्मिक - शैक्षणिक ऐक्य विकसित करणे यासाठी गांधीजींनी प्रयत्न केले.

४. महात्मा गांधींचे सत्य, अहिंसा, सत्याग्रह, अस्पृश्यता निवारण, धार्मिक ऐक्य, भाषिक ऐक्य, आर्थिक समानता इ. विचार राष्ट्रीय एकात्मतेस पोषक असेच आहेत.

५. महात्मा गांधींनी मांडलेले विचार आजही प्रासंगिक आहेत.

६. राष्ट्रीय एकात्मता वाढीसाठी सर्वांनी जात, धर्म, वंश, भाषा, प्रदेश इ. बद्दलची संकुचित भावना बाजूला ठेऊन प्रयत्न केल्यास भारताच्या राष्ट्रीय एकात्मतेला बळकटी मिळेल.

७. तत्कालीन परिस्थितीत महात्मा गांधीजींचे भारतात राजकीय व सामाजिक ऐक्य साधण्यात महत्वपूर्ण योगदान आहे. त्यांनी आखलेला रचनात्मक कार्यक्रम आजही महत्वपूर्ण आहे.

८. संपूर्ण मानवजातीच्या व सर्व देशाच्या मुलभूत ऐक्यावर त्यांची श्रद्धा होती.

संदर्भग्रंथ :

१. नलिनी पंडीत- गांधी, ग्रंथाली प्रकाशन, मुंबई १९८३
२. यदुनाथ थत्ते - गांधीजींची धर्मनीति
३. डॉ. आर. डी. गावळे - 'भारतीय राजकीय विचार' हिमालया पब्लिशिंग हाऊस, मुंबई २००३
४. डॉ. भा. ल. भोळे - आधुनिक भारतातील राजकीय विचार, पिंपळापुरे ॲन्ड कं. पब्लिशर्स
५. प्रा. विकास आडे - राष्ट्रीय एकात्मता आणि महात्मा गांधी, जी. सी. पब्लिशर्स नागपूर २०१४

Attested
Principal
A.D.M.S.P.Sanstha's
Late Annasaheb R.D.Deore
Arts & Science College,
Mhasadi,Tal.Sakri,Dist.Dhule.

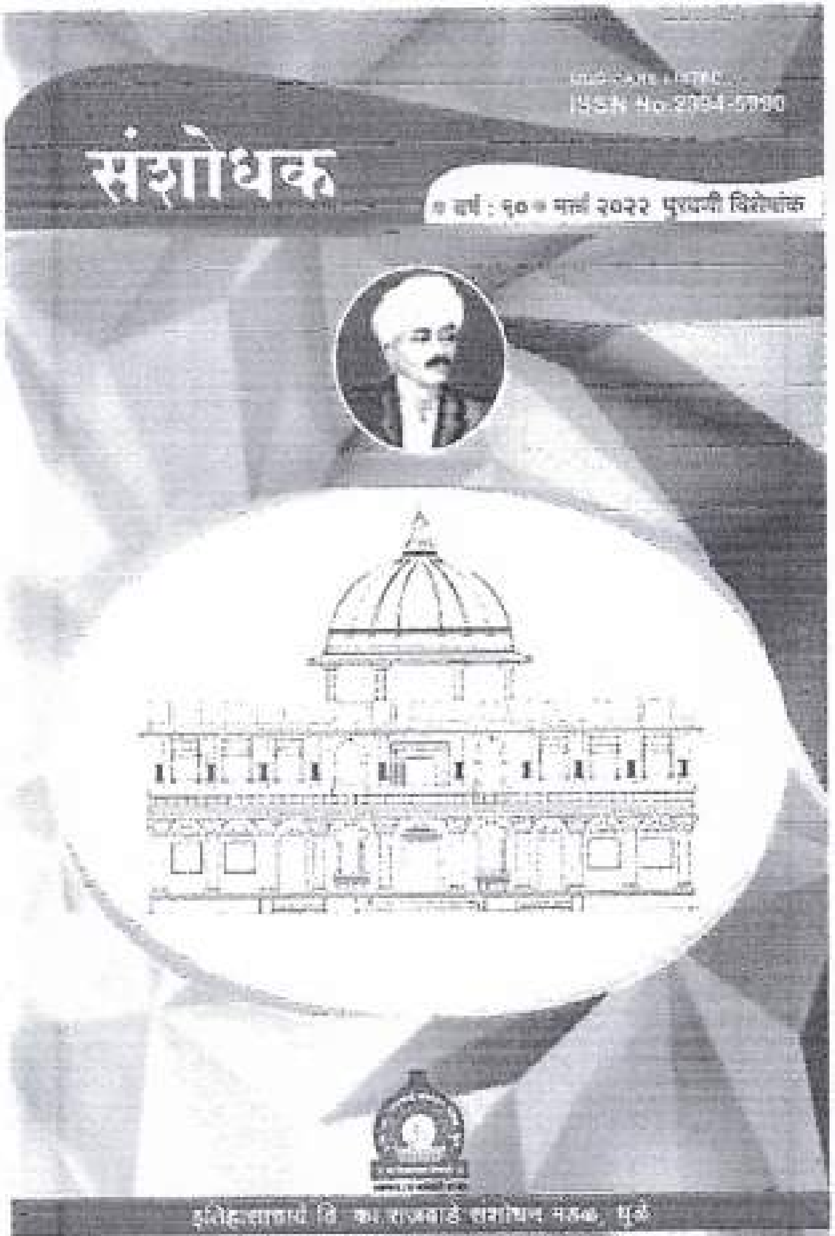

Attested
Principal
A.D.M.S.P.Sanstha's
Late Annasaheb R.D.Deore
Arts & Science College,
Mhasadi,Tal.Sakri,Dist.Dhule.

UGC CARE LISTED
ISSN No.2394-5990
संशोधक
• वर्ष : ९० • मार्च २०२२ पुरवणी विशेषांक
इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे

विद्यमान पदाधिकारी व कार्यकारी मंडळ

• मा. श्री. मदनलाल मिश्रा	अध्यक्ष
• श्री. आनंद राजवाडे	प्रमुख मार्गदर्शक
• मा. दलूभाऊ जैन	उपाध्यक्ष
• श्री. संजय मुंदडा	कार्याध्यक्ष
• श्री. लखनजी भतवाल	कार्योपाध्यक्ष
• श्री. प्राचार्य डॉ. सर्जेराव भामरे	मुख्य चिटणीस
• श्री. व्यंकटेश दाबके	खजिनदार
• श्री. प्रा. सुनिल मुंदडा	वस्तु संग्रहालय चिटणीस
• प्रा.डॉ. सौ. मृदुला वर्मा	संशोधक त्रैमासिक चिटणीस
• श्रीमती जयश्री शहा	ग्रंथालय चिटणीस
• प्रा.डॉ. सौ. उज्वला मेहते	संशोधन व प्रकल्प चिटणीस
• प्राचार्या डॉ. सुनंदा अहिरे	संशोधन अधिकारी
• सौ. लता आगिवाल	कार्यकारी सदस्य
• प्रा.श्री.श्रीपाद नांदेडकर	क्युरेटर (पदसिद्ध)

ISSN No. 2394-5990

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे
या संस्थेचे त्रैमासिक

।। संशोधक ।।

पुरवणी अंक – मार्च २०२२ (त्रैमासिक)

● शके १९४३ ● वर्ष : ९० ● अंक : ६

संपादक मंडळ

● प्राचार्य डॉ.सर्जेराव भामरे ● प्रा.डॉ.मृदुला वर्मा ● प्रा.श्रीपाद नांदेडकर
सहसंपादक : डॉ.अर्जुन नेरकर व डॉ.संजय खैरनार; डॉ.राजेंद्र त्रिभुवन.

* प्रकाशक *

श्री. संजय मुंदडा

कार्याध्यक्ष, इ.वि.का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे ४२४००१.
दूरध्वनी (०२५६२) २३३८४८

कार्यालयीन वेळ
सकाळी ९.३० ते १.००, सायंकाळी ४.३० ते ८.०० (रविवार सुटी)

मूल्य ₹ १००/-
वार्षिक वर्गणी ₹ ५००/-; आजीव वर्गणी ₹ ५०००/- (१४ वर्षे)

विशेष सूचना : संशोधक त्रैमासिकाची वर्गणी चेक/ड्राफ्ट ने
'संशोधक त्रैमासिक राजवाडे मंडळ, धुळे' या नावाने पाठवावी.

अक्षरजुळणी : अनिल साळवे, बावधन, पुणे 21.

मुखपृष्ठावरील चित्र :

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने या नियतकालिकेच्या प्रकाशनार्थ अनुदान दिले आहे. या नियतकालिकेतील लेखकांच्या विचारांशी मंडळ व शासन सहमत असेलच असे नाही.

अनुक्रमणिका

१ ग्रामीण जीवन-व्यवहाराचे बदलते स्वरूप
- डॉ.गजानन भामरे, निमगाव, ता.मालेगाव ------- ०९

२ ग्रामीण साहित्यातील सामाजिकता
- श्री. वर्षा अहिरे/डॉ.सपना सोनवणे, मालेगाव - १५

३ दलित आत्मकथनातील समाज चित्रण
- प्रा.डी. ए. पाटील, शिरपूर, ता.धुळे ------- २०

४ डॉ.अ.वा.वर्टी यांच्या कथेतील ग्रामजीवनातून फुलणारा विनोद
- डॉ. अरूण पाटील, मालेगाव, जि.नाशिक ---------- २६

५ दलित कथाकार अण्णाभाऊ साठे
- डॉ.अर्जुन नेरकर, मालेगाव, जि.नाशिक------- ३१

६ दलित जाणीव चित्रण करणारी 'झूल' एक अभ्यास
- डॉ.सोमनाथ पावडे, सुरगणा, जि.नाशिक -------- ३७

७ दलित साहित्यातील सामाजिकता
- डॉ. वैशाली पाटील, चाळीसगाव ------------- ४४

८ दलित साहित्यातील वेगळेपण
- डॉ.सौ.मिनाक्षी पाटील, मालेगाव, जि.नाशिक --- ५३

९ आंबेडकरी चळवळीचे शिलेदार वामनराव गरूड
- डॉ. स्वप्नील गरुड, देवळा, जि.नाशिक ---------५८

१० ग्रामीण साहित्याची चळवळ
- डॉ. किरण पिंगळे---------------------- ६७

११ साहित्य अकादमी पुरस्कारप्राप्त मराठी ग्रामीण कादंबरीतील स्त्री समाजजीवन
- डॉ.सुरेखा जाधव, निफाड, जि.नाशिक ------- ७५

१२ ग्रामीण कविता
- प्रा. केशव गावीत, नामपूर ---------------- ८३

१३ अण्णाभाऊ साठे यांच्या 'फकिरा' कादंबरीतील सामाजिकता
- प्रा. एस. टी. खैरनार, मार्गदर्शक डॉ.उज्ज्वला देवरे --- ९०

१४ महात्मा फुले यांच्या साहित्यातील सामाजिकता
- डॉ.मिलिंद देवरे, म्हसदी, ता.साक्री, जि.धुळे. ----- ९४

१५ दलित स्त्री आत्मकथनांतून व्यक्त होणारे समाजजीवन
- डॉ.हिरालाल पाटील, शहादा, जि.नंदुरबार ------- १००

१६ मराठी ग्रामीण कादंबरीतील सामाजिकता
- डॉ.नामदेव माळी, धुळे -------------- १०८

१७ ग्रामीण कवितेतील सामाजिकता
- प्रा. सुनिल जाधव, नामपूर, ता.बागलाण. ------- ११६

१८ नाशिक जिल्ह्यातील ग्रामीण कवितेतील समाजजीवन
- प्रा. संतोष कन्नोर, मार्गदर्शक डॉ.उज्ज्वला देवरे ---- १२३

१९ Marginalisation of Women in Shashi Deshpande's That Long Silence
- Prof.Bharatchandra Shewale, Nimgaon - १२८

२० Godless World of the Small Things: A Study of Katherine Mansfield's Short Story, The Doll's House
- Dr.Prakash Wankhede, Malegaon, Nasik -- १३५

२१ Maya Angelou: A Voice for Marginalized
- Prof.Rajnikant Sonar, Shirpur, Dhule ----- १४१

२२ Contribution of Sudha Murthy to uplift the Tribal, the most Neglected Marginalized: A Select Study of her Stories
- Prof.Sandip C. Kurkute, Satana, Nasik ---- १५६

महात्मा फुले यांच्या साहित्यातील सामाजिकता

- डॉ. मिलिंद देवरे, म्हसदी, ता.साक्री, जि.धुळे

एकोणिसाव्या शतकात सामाजिक सुधारणेविषयी तळमळ असणाऱ्या महात्मा ज्योतिराव फुले यांचे नाव अग्रक्रमाने घ्यावे लागते. महात्मा फुले यांची सामाजिक बांधिलकी सतत उपेक्षित, शोषित माणसांप्रती होती. तसेच त्यांची जीवनविषयक, वाङ्मयविषयक दृष्टी आणि भूमिका ही येथल्या मातीशी नाते सांगणारी होती. यादृष्टीने महात्मा फुले हे मराठीतील ग्रामीण साहित्याचे आद्यप्रवर्तक ठरतात. महात्मा फुले यांनी सामाजिक स्वातंत्र्याशिवाय राजकीय स्वातंत्र्याला कुठलाही अर्थ नाही ही भूमिका स्वीकारून सामाजिक समतेसाठी संघर्ष केला. ब्रिटिश सत्तेविरूद्ध आणि सामाजिक विषमतेविरुद्ध एकोणिसाव्या शतकात कृतिशील चळवळी उभारल्या. त्याचबरोबर चळवळीचे साहित्यही लिहिले गेले. मराठी ग्रामीण साहित्याने मानवी समाजजीवनाचे व जीवनमूल्यांचे दर्शन घडविले आहे. महात्मा फुले यांनी त्यांच्या साहित्यातून सर्वसामान्यांचे अज्ञान, दारिद्र्य, त्यांची रुढीप्रियता, त्यांचे अनेकविध प्रश्न व समस्या यांची तर्कसंगत सुस्पष्ट अशी मांडणी करून मीमांसा केली आहे. आपल्या लेखनासाठी त्यांनी परंपरागत, देशी प्राकृत प्रचुर आणि ग्रामीण बोलीचा वापर केलेला आहे. त्यांचे साहित्य ग्रामीण जीवनाशी नाते सांगते. महात्मा ज्योतिराव फुले यांचे विचार आणि कार्य सामाजिक क्रांतीच्या दृष्टीने मूलगामी ठरतात. त्यांनी बहुजन समाजाला भाषेचे सामर्थ्य बहाल केले. महात्मा फुले यांच्या साहित्याचा उद्घोष जुन्या मूल्यव्यवस्थेचा विद्ध्वंस करून मानवी कल्याणासाठी जन्माला येतो. त्यामुळे आधुनिक मराठी साहित्याची सुरुवात महात्मा फुले यांच्या साहित्यापासून होते. कारण त्यांना सामाजिक वास्तवाचे प्रचंड मोठे भान होते. ग्रामीण भागातील बहुजनांच्या सामाजिक स्थितीकडे लक्ष वेधण्याचे काम व बहुजनांच्या अन्यायाला वाचा फोडण्याचे काम त्यांच्या साहित्याने केले आहे.

बीजसंज्ञा :-

ब्राह्मण, शुद्रातिशुद्र, अज्ञान, शोषण, अंधश्रद्धा, शेती, शेतकरी, पुरोहित, निरक्षरता, आसूड, व्यसनाधीनता, इंग्रज, रूढी परंपरा, शिक्षण.

संशोधनातील गृहीतके :-

१) महात्मा फुले यांनी तत्कालीन सामाजिक व राजकीय परिस्थितीचा सखोल अभ्यास केला होता.

२) महात्मा फुले यांना समाजात समानता अपेक्षित होती.

३) महात्मा फुले यांच्या विचारांमध्ये परिवर्तनाचे सामर्थ्य दिसून येते.

४) महात्मा फुले यांचे साहित्य भारताच्या अनेक पिढ्यांना माणूस म्हणून नवसंजीवनी देणारे आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे :-

१) महात्मा फुले यांच्या काळातील सामाजिक परिस्थितीवर प्रकाश टाकणे.

२) महात्मा फुले यांचे सामाजिक विचार अधोरेखित करणे.

३) महात्मा फुले यांची सामाजिक व वैचारिक भूमिका स्पष्ट करणे.

विषय विवेचन :-

महात्मा फुले यांच्यावर थॉमस पेनच्या 'द राइट्स ऑफ मॅन' या ग्रंथाचा विशेष प्रभाव होता. त्यामुळेच मानवतावादाचे मूलगामी परिणाम त्यांच्या मनावर झाले. त्यातूनच सामाजिक कार्याकडे त्यांचे मन ओढले गेले. महात्मा फुले यांची साहित्य परंपरा बुद्ध, चार्वाक, संत कबीर आणि संत तुकाराम यांच्या परंपरेशी विद्रोही नाते जोडते. महात्मा फुले यांनी सामाजिक सुधारणेचे प्रचार माध्यम म्हणून लेखन केले आहे. त्यांनी आपल्या समग्र साहित्यातून नवनवे सिद्धांत मांडले. त्यांनी समग्र मानव मुक्तीचा ध्यास घेतला होता. त्यांच्या लेखनाचा केंद्रबिंदू हा स्त्रीया, श्रमिक, शेतकरी, शोषित, उपेक्षित, पददलित हाच होता. त्यांची नाळ ही खेड्याशी, तेथील मातीशी जुळलेली होती. चातुर्वर्ण्य व्यवस्था म्हणजे ब्राह्मण शाहीचा प्राण होय, हे त्यांनी बारकाईने ओळखले. ब्राह्मणी धर्मग्रंथांचा फोलपणा त्यांच्या ध्यानात आला होता. म्हणून समतावादी समाज रचनेसाठी हिंदू धर्म ग्रंथांचे प्रामाण्य नष्ट करणे आवश्यक आहे, असे त्यांना सतत

वाटत होते. महात्मा फुले यांना सामाजिक व धार्मिक गुलामगिरी ही राजकीय गुलामगिरी पेक्षा भयावह वाटत होती. राजकीय स्वातंत्र्यापेक्षा ते सामाजिक स्वातंत्र्याला महत्त्व देत होते.

महात्मा ज्योतिराव फुले हे आधुनिक महाराष्ट्रातील मुलगा आणि समाज परिवर्तनाच्या चळवळीचे आद्य प्रवर्तक होते. हिंदू समाजातील शूद्रातिशूद्रांच्या व्यथा त्यांनी निःशंकपणे बोलून दाखवल्या कर्जबाजारीपणा पायी हैराण झालेल्या शेतकऱ्यांची गा-हाणी त्यांनी वेशीवर टांगली. खेड्यापाड्यातील ह्या कष्टकऱ्यांचे अज्ञान व दारिद्र्य हे ईश्वरनिर्मित नसून त्याचे मूळ आपल्या समाज व्यवस्थित आहे, हे त्यांना बरोबर उमगले होते. म्हणून या व्यवस्थेतील धर्माधिष्ठित, बौद्धिक गुलामगिरी, सामाजिक अन्याय आणि आर्थिक शोषण याकडे त्यांनी प्रथमच लोकांचे लक्ष वेधले.[१] गं.बा. सरदार यांचे महात्मा फुलें विषयीचे हे विचार बरेच काही सांगून जातात. ग्रामीण समाज, शेतकरी, शूद्रातिशूद्र यांच्याविषयी महात्मा फुले यांना असलेली संवेदना त्यांच्या लेखनातून जाणवते. ज्योतीरावांचा पिंडच मूळी ग्रामीण संस्कृतीच्या मातीतील असल्यामुळे हे सहजपणे घडले. त्यांना माणसांविषयी अपार करुणा होती. मानवी जीवन हे शोषण मुक्त असावे, असे त्यांना सतत वाटत होते. म्हणून त्यांनी स्वर्ग – नर्क, पाप-पुण्य, पुनर्जन्म इत्यादी दैवी कल्पनांना छेद दिला. जे-जे अन्यायकारक व जुलमी वाटले त्यावर असूडाचे कोरडे ओढले. त्यांचे राजकीय चिंतन स्वातंत्र्य, समता, बंधुता आणि न्याय या मूल्यांशी संबंधित होते.

महात्मा फुले यांनी धर्मशास्त्र, समाजशास्त्र व संस्कृती या घटकांचा अभ्यास करून इतिहासाची पुनर्मांडणी केली. ब्राह्मणी धर्मग्रंथाचे मूलगामी विश्लेषण केले. त्यांच्या संबंध साहित्यातून क्रांतिकारक विचाराची धारा अखंड वाहताना दिसते. महात्मा फुले यांनी विविध आकृतीबंधातील वाङ्मय रचना केली आहे. त्यांनी विविधांगी व विपुल असे लेखन केले आहे. त्यांचे संपूर्ण लेखन लोकहितार्थ आहे. त्यांच्या लेखनातून सामाजिकतेचे दर्शन घडते.

महात्मा फुले यांनी इ.स.१८५५ साली 'तृतीयरत्न' नावाचे नाटक लिहले. या बत्तीस पानी नाटकातून त्यांनी सामाजिक धार्मिक आणि शैक्षणिक स्वरुपाचा

विचार उलगडून दाखविला. शूद्रातिशूद्रांच्या दुःखाचे व अनर्थाचे मूळ अज्ञान आणि अविद्या आहे, असे त्यांना वाटते. या नाटकातील महात्मा फुले यांचे विचार पूर्णपणे सामाजिक व क्रांतिकारक आहेत. महात्मा फुले शिक्षणाकडे एक चळवळ म्हणून पाहतात. शिक्षणानेच सामान्य माणसाचा उद्धार होईल, असे त्यांना सतत वाटत होते.

महात्मा फुले यांनी 'गुलामगिरी' हा ग्रंथ लिहून विषमताधिष्ठित पुरोहिती वर्चस्वाचा निषेध व्यक्त केला. मानवी हक्कांची मागणी करणारा हा एक महत्त्वपूर्ण ग्रंथ आहे. महात्मा फुले यांचा लढा हा सामाजिक समतेचा लढा होता. अठराव्या शतकाच्या उत्तरार्धात पुरोहितशाही शिगेला पोहोचली होती, स्वार्थ बोकाळला होता, धर्माच्या नावाखाली जातीवाद वाढला होता. गरीब, अज्ञानी, कष्टाळू, शुद्र, शेतकरी, अस्पृश्य यांचे शोषण वाढले होते. ही कोंडी फोडण्यासाठी शूद्रातिशूद्रांची ब्राह्मणशाहीच्या कचाट्यातून सुटका करणे आवश्यक होते. त्यावर मुख्य उपाय म्हणजे शूद्रातिशूद्रांना साक्षर करणे गरजेचे आहे. यासंबंधी त्यांनी आपले चिंतनीय विचार मांडले. महात्मा फुले यांनी अस्पृश्यउद्धाराचे, केशवपन, सतीची चाल बंद, विधवा पुनर्विवाह यासारखी कामे केली. म्हणूनच ते भारतीय समाज व्यवस्थेचे उद्गाते ठरतात.

इ.स.१८८३ साली महात्मा फुले यांनी 'शेतकऱ्यांचा आसूड' हा ग्रंथ लिहिला. पिढ्यान् पिढ्यांपासून शेतकऱ्यांचे शोषण कोण कोण कसे कसे करीत आले आहे, याचे सविस्तर वर्णन त्यांनी या ग्रंथात केले आहे. ग्रामीण शेतकऱ्यांच्या सामाजिक स्थितीगतीकडे लक्ष वेधण्याच्या दृष्टीने हा ग्रंथ अत्यंत महत्त्वाचा आहे. शूद्र शेतकरी हल्ली इतक्या दैन्यवाण्या स्थितीस येऊन पोहोचण्याची धर्म व राज्यसंबंधी अनेक कारणे आहेत, त्यांपैकी थोड्या बहुतांचे विवेचन करण्याच्या हेतूने हा ग्रंथ रचला आहे. शूद्र शेतकरी बनावट व जुलमी धर्माचे योगाने एकंदर सर्व सरकारी खात्यांनी ब्राह्मण कामगारांचे प्राबल्य असल्याने भटभिक्षुकांकडून नाडले जातात. त्यांच्यापासून त्यास ग्रंथावलोकनाचे योगाने बचाव करता यावा असा हेतू आहे.[१] ब्राह्मणांना दैवत मानणाऱ्या या शूद्र समाजाची पिळवणूक ब्राह्मणांनीच केली. या ग्रंथात शेती आणि शेतकरी यांच्या प्रश्नांविषयी एवढ्या बारकाईने भारतीय पातळीवर

कुठेही विचार झाला नाही. शेतकऱ्यांच्या दैन्यावस्थेला चातुर्वर्ण्य व्यवस्था व जातिभेद देखील कारणीभूत आहे, असे निरीक्षण महात्मा फुले नोंदवतात.

महात्मा फुले यांच्या 'सार्वजनिक सत्यधर्म पुस्तक' या ग्रंथातून मानवी मूल्यांचा नवा आचारधर्म व्यक्त झाला आहे. शूद्र, अतिशूद्र आणि स्त्रीया यांच्या उत्थानासाठी नवीन भूमिका या ग्रंथात मांडली आहे. या ग्रंथातून त्यांनी विश्वधर्माचा संदेश दिला आहे.

महात्मा फुले यांनी इ.स. १८७३ मध्ये सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली. धार्मिक व सामाजिक स्वरुपाची गुलामगिरी नष्ट करणे हे या समाजाचे पहिले कार्य होते. 'माणूस' हा त्यांच्या विचारांचा केंद्रबिंदू होता. त्यांना माणसाचे नैसर्गिक अधिकार अबाधित राहावे असे वाटत होते. धर्माच्या नावाखाली चालत आलेल्या वेडगळ समजुती, भ्रामक कल्पना यामधून सामान्य माणसांची मुक्तता करावयाची होती. सत्यशोधक समाज हा 'सत्यमेव जयते' या दिव्य तेजाने भारलेला होता, सत्य शोधण्यासाठी जन्माला आलेला विचार प्रवाह होता. शूद्रातिशूद्र व स्त्रीया यांच्यावर होणारा अन्याय त्यांना निपटून काढावयाचा होता.

महात्मा फुले यांनी गद्यलेखनाबरोबरच पद्य लेखनही केले समाजातील सनातनी व्यवस्थेने सावकार शाहीने शूद्रातिशूद्रांची भयंकर पिळवणूक केली होती. त्याचा भांडाफोड करण्यासाठी त्यांची कविता जन्म घेते. म्हणूनच सामाजिक आणि धार्मिक व्यवस्थेच्या विरोधात महात्मा फुले आपल्या कवितेतून आवाज उठवतात. सामान्य माणसांची होणारी परवड थांबावी, हा त्यांच्या काव्य लेखनामागचा दृष्टिकोन होता.

समारोप :-

भारतातील परंपरागत समाजसंस्थांच्या विरोधात बंड करणारे पहिले व्यक्ती म्हणजे महात्मा फुले होत. तत्कालीन समाजात आढळून येणारी सामाजिक, आर्थिक विषमता व धार्मिक गुलामगिरी त्यांना स्वस्थ बसू देत नव्हती. शुद्रातिशुद्र माणसाला केंद्रबिंदू मानून त्यांनी आपले साहित्य निर्माण केले, चळवळी उभारल्या, त्याला एक वैचारिक अधिष्ठान प्राप्त करून दिले. बहुजन समाजाच्या शोषणाची कारणे व उपाययोजना या दोन्हींबद्दल त्यांनी आपले विचार प्रभावीपणे मांडले.

ISSN No. 2394-5990

त्यांच्या साहित्यातून विचारांची तर्कशुध्दता आढळते. त्यामुळे महात्मा फुले यांची वाङ्‌मयीन रचना श्रेष्ठ दर्जाची ठरली. महात्मा फुले यांच्या साहित्याचे मूल्यमापन करताना डॉ.मालशे म्हणतात, जोतीबांचे वाङ्‌मय वाचताना विचारवंतांनी, वाचकांनी त्यांचा कालखंड आणि त्यातील सामाजिक, धार्मिक, सांस्कृतिक, आर्थिक व शैक्षणिक परंपरांचे भान राखणे आवश्यक आहे.ज्योतिबा कोणी साहित्याचार्य नव्हते किंवा मोठे तत्ववेत्ता नव्हते. ते होते कृतिशील तत्त्वचिंतक. प्रत्येक शतकात न्याय, नीती व मानवता या शाश्वत मूल्यांची जाणीव करून देणारे महापुरुष होते.

निष्कर्ष :-

१) महात्मा फुले यांनी तत्कालीन सामाजिक परिस्थितीविरूध्द बंड केले.

२) महात्मा फुले यांनी पुरोगामी, तर्कशुद्ध आणि बुद्धीवादी विचार मांडले.

३) महात्मा फुले यांनी 'मानव' हा केंद्रबिंदू मानून मानवमुक्तीचा सिध्दांत मांडला.

४) महात्मा फुले यांच्या लेखनातून एक निश्चित अशी सामाजिक दृष्टी जाणवते.

५) महात्मा फुले यांचे विचार व कार्य सामाजिक क्रांतीच्या दृष्टीने मूलगामी ठरतात.

संदर्भ सूची :

१. महात्मा फुले व्यक्तित्व आणि विचार - गं. बा. सरदार ग्रंथाली अभिनव वाचक चळवळ मुंबई १९८२.

२.महात्मा फुले समग्र वाङ्‌मय - संपादक य.दि.फडके व इतर म.रा.सा.आणि संस्कृती मंडळ मुंबई २००६.

३. महात्मा फुले समग्र वाङ्‌मय - संपादकीय निवेदन: धनंजय कीर, सं.ग.मालशे

४. अक्षरगाथा - संपादक मा.मा.जाधव बळीवंश प्रकाशन, नांदेड जानेवारी २०११.

* * *

124

Volume 13 (Issue.13),
April, 2022

ISSN-2230-9578

Journal of Research and Development

- A Multidisciplinary International Level Refereed Journal

COSMOS
IMPACT FACTOR
7.26

Editor
Dr. R. V. Bhole

'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot No-23, Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102
Email- rbhole1965@gmail.com Visit-www.jrdrvb.com

Attested
Principal
A.D.M.S.P.Sanstha's
Late Annasaheb R.D.Deore
Arts & Science College,
Mhasadi,Tal.Sakri,Dist.Dhule.

Journal of Research & Development
Vol. 13 (Issue 13), April, 2022
(ISSN-2230-9578)

स्त्रीवादी साहित्यातील बदलती जीवनमूल्ये आणि जाणिवा

डॉ. मिलिंदकुमार भिकाजी देवरे
सहाय्यक प्राध्यापक
स्व. अण्णासाहेब आर. डी. देवरे कला व विज्ञान महाविद्यालय, म्हसदी ता. साक्री जि. धुळे
milindkumardeore@gmail.com

प्रस्तावना:

स्त्रीवादी साहित्य आधुनिक कालखंडातील एक महत्त्वाचा प्रवाह आणि अभ्यास विषय आहे. दलित, ग्रामीण साहित्याप्रमाणेच स्त्रीवादी साहित्याने मराठी साहित्याच्या कक्षा रुंदावण्याचे महत्वपूर्ण कार्य केले आहे. स्त्रीवादी साहित्य म्हणजे असे साहित्य की, ज्यामध्ये स्त्री विशिष्ट अनुभव विश्व, स्त्री संस्कृती, स्त्री भाषा अस्तित्वात असतात. जे पुरुषप्रधान संस्कृतीने प्रभावित होऊन स्त्रीबद्दल चुकीची मिथके, प्रतिमा, भाषा इत्यादी पसरविणाऱ्या साहित्याला विरोध करते. स्त्रीवादींच्या मते, स्त्रियांचे साहित्य हे पुरुषांच्या लेखनापेक्षा निश्चित वेगळे असते. स्त्रीचा अनुभव पुरुषांच्या अनुभवापेक्षा भिन्न, वेगळा आणि अर्थपूर्णही असतो. जे समाजात घडत गेले, त्या वास्तव परिस्थितीचे प्रतिबिंब मराठी स्त्रीवादी साहित्यात दिसते. मुळात स्त्री पुरुष समानतेचा मुद्दा अजूनही समाजाच्या सर्व स्तरापर्यंत पोहोचलेला नाही.स्त्रीवादी साहित्याने स्त्री प्रश्न, स्त्री चिंतन आणि स्त्री समस्याकडे सर्वांचे लक्ष वेधून घेतले. नव्या आत्मभानासह अनेक स्त्री लेखिका स्वानुभवाने, हव्या असलेल्या बदलाची मागणी साहित्यातून करू लागल्यात. पुरुषसत्ताक व्यवस्थेत माणूस म्हणून स्वतःचे स्थान निर्माण करत असताना त्यांची जीवनमूल्ये बदलली. त्यांच्या स्त्री जाणिवा विकसित होऊन त्या बंडखोर विचार करू लागल्या. आपल्या न्याय हक्कांसाठी संघर्ष करू लागल्या. त्यांचा हा लढा मानवमुक्तीचा लढा होता. स्त्रियांना 'स्व' ची ओळख झाल्यामुळे त्यांचा दृष्टिकोन बदलला. या बदललेल्या जाणीवा त्यांच्या साहित्यातून अभिव्यक्त झालेल्या दिसतात.

1975 नंतरच्या मराठी साहित्यात स्त्रीवादी विचार मांडणाऱ्या गौरी देशपांडे, विभावरी शिरुरकर, मेघना पेठे, सानिया, शांता गोखले, कविता महाजन, अनुराधा पाटील, मल्लिका अमर शेख, रजनी परुळेकर, प्रज्ञा पवार, प्रतिमा इंगोले, नीरजा या सर्व लेखिकांचे योगदान निश्चितच महत्त्वपूर्ण आहे. या सर्वच स्त्रियांनी आपल्या साहित्यातून स्त्री जाणिवा प्रकट केलेल्या आहेत. तसेच आपल्या लेखनात स्त्रीयांच्या विविध रुपांचा शोध घेतलेला दिसतो.

स्त्री पुरुष समानता संदर्भात मौलिक लेखन करुन त्यांनी प्रस्थापित जीवनमूल्यांना छेद दिलेला आहे. हे लेखन पारंपरिक मूल्यव्यवस्थेला नाकारणारे आणि पुरुषांनी निर्माण केलेल्या लेखनादर्शापेक्षा भिन्न होते. एकूणच स्त्रीवादी साहित्य जीवन मूल्य बदलण्याचा प्रयत्न करणारी विचारसरणी आहे. वरील लेखिकांच्या साहित्यातून हे बदल स्पष्टपणे जाणवतात. या लेखिकांनी व्यक्त केलेल्या जाणिवांचे स्वरूप स्पष्ट करणे, हा या लेखनाचा उद्देश आहे.

विषय विवेचन:

विसाव्या शतकात स्त्रीमुक्तीची चळवळ आकाराला आली. या चळवळी मधूनच स्त्रीवादी विचार जगभर पसरला आणि त्यामधून स्त्रीवादी साहित्याची निर्मिती झाली. स्रीवादाला मानवी जीवनात समग्र परिवर्तन अपेक्षित आहे. स्त्रीवादी साहित्यातून स्त्रीच्या माणूसपणाचा शोध घेतला जातो. तसेच स्त्रीवादी साहित्यात स्त्री विषयक नवीन मानदंड निर्माण करणे याला महत्त्व आहे.मराठी साहित्यात *1975* नंतरच्या काळात स्त्रियांकडे बघण्याचा पारंपरिक दृष्टिकोन बदलला पाहिजे या जाणिवेतून मोठ्या प्रमाणात स्त्रीवादी साहित्याची निर्मिती झालेली आहे.त्यातून स्त्रीवादी साहित्याचे प्रयोजन, भूमिका व स्वरूप यावर मंथन घडले. या सगळ्यांना सुधारकांच्या प्रबोधन पर्वाची आणि पूर्वोक्त स्री विचारवंतांची पार्श्वभूमी होतीच. परंतु नव्या आत्मभानासह अनेक स्त्री लेखिका स्वानुभवासह हव्या असलेल्या बदलाची मागणी साहित्यातून करू लागल्यात आणि स्त्रीवादी साहित्याला व्यापक स्वरूप प्राप्त झाले. स्त्रीवाद ही संकल्पनाच मुळात पुरुषी वर्चस्व विरोधी आहे. पुरुषी संस्कृतीमध्ये स्त्रियांवर झालेल्या आणि होऊ घातलेल्या अन्यायाचा ती प्रतिकार करते. पुरुषांचा नव्हे तर, पुरुषी मानसिकतेचा विरोध स्त्रीवादी साहित्य करते. स्त्रीवादी साहित्यात बदलत्या जीवनमूल्यांचे दर्शन घडते.

विभावरी शिरूरकर यांनी पुरुषप्रधान समाजव्यवस्थेत तिचा जो कोंडमारा होतो, त्याचे यथार्थ दर्शन आपल्या कथांतून घडविले आहे. त्यांच्या कथांमधून पुरुषप्रधान व्यवस्थेला विरोध असून स्त्री-पुरुष समानतेचा पुरस्कार केलेला आहे.स्त्री हीदेखील माणूस आहे आणि संसार हा पण दोघांचा आहे म्हणून स्त्री पुरुष समानतेचा पुरस्कार त्या करतात. समाजाचा स्त्री पुरुष संबंधाकडे बघण्याच्या पारंपरिक दृष्टिकोनाला छेद देणारी भूमिका त्यांनी घेतली आहे.

गौरी देशपांडे यांनी आपल्या कथा कादंबऱ्यांतून पारंपरिक जीवनमूल्ये बदलून आधुनिक जीवनदृष्टीचा प्रत्यय दिला. गौरी देशपांडे यांनी आपल्या साहित्यातून पुरुष पात्रांना गौणत्व प्रदान केले आहे. स्त्री च्या दृष्टीकोनातून संपूर्ण व्यक्तिस्वातंत्र्याची मागणी निर्भयतेने करणारे हे लेखन आहे. त्यांनी विवाहसंस्था, कुटुंबसंस्था यांना आव्हान देत मैत्रीपूर्ण सहजीवनाचा नवा पर्याय सुचविला आहे. बदलत्या काळातील स्त्री, तिचे मुलांबरोबर,

पतीबरोबर असलेले नाते, तिची मानसिकता, स्त्री पुरुष संबंधांकडे एका वेगळेपणाने पाहण्याची दृष्टी त्यांच्या कादंबऱ्यांतून दिसते. त्याच्या कादंब-यातली स्त्री आपल्यातल्या 'स्व'ला शोधणारी आहे. पितृसत्ताक व्यवस्थेला व पुरुषप्रधान संस्कृतीला दिलेल्या नकाराची वेगळी बाजू त्या मांडतात. अनादी काळापासून चालत आलेल्या स्त्रीचे शोषण व सांस्कृतिक दबावाला वाचा फोडून, झुगारुन देऊन पुरुषी वर्चस्वपासून दूर व मुक्त होण्यासाठी स्त्रियांनी मानसिक अवलंबित्वपासून दूर जाण्याची आवश्यकता त्या व्यक्त करतात. स्त्री ला स्वयंनिर्णयाचा हक्क आहे आणि तो ती भक्कमपणे व योग्य तऱ्हेने बजावू शकते, हे त्यांनी उभ्या केलेल्या स्त्रीयांनी दाखवून दिले.

शांता गोखले यांच्या 'रिटा वेलिणकर' या कादंबरीतील नायिकेला पारंपरिक पुरुषी अहंकाराला सामोरे जावे लागते. परंतु त्यातून सावरत तिने आपले भावविश्व उभारायला सुरुवात करणे, असा रिटाचा प्रवास आहे. पुरुषसत्ताक व्यवस्थेमुळे स्त्रीचे भावविश्व उध्वस्त होणे, तिचे व्यक्तित्व विस्कटून जाणे आणि त्यातूनही धीराने बाहेर पडून स्वतःला सावरणे, ही जीवनमूल्यांच्या बदलाची नांदी म्हणता येईल.

प्रिया तेंडुलकर यांची कथा लग्नसंस्थेच्या बाबतीत अनेक प्रश्न उपस्थित करते. त्यांच्या कथामधील स्त्री स्वाभिमानी आहे. आपण पैसे कमावतो तर आपल्यालाही पुरुषांप्रमाणे स्वातंत्र्य पाहिजे, असा एक विचार त्यामागे आहे. लग्नसंस्थेचा फोलपणा लक्षात आल्यावर सरळ घटस्फोटाचा मार्ग स्वीकारणा-या स्त्रिया त्यांच्या कथांमधून आलेल्या आहेत. प्रचलित समाज व्यवस्थेबाबत त्यांना काही प्रश्न पडतात. त्याचे उत्तर शोधताना पारंपरिक मूल्ये पायदळीतुडून नव्या जाणिवा विकसित करतात.

सानिया यांनी आपल्या कथा-कादंबऱ्यातून खऱ्या अर्थाने मुक्त जगणारी अशी स्त्री निर्माण केली. आपल्याला काय हवे, काय नको याचे तिचे आकलन स्वच्छ आहे. त्यानुसार जगण्याचा तिचा प्रयत्न आहे. आपल्या निर्णय स्वातंत्र्याबरोबरच, आपल्या जोडीदाराचे निर्णय स्वातंत्र्यही ती मान्य करते. आपल्या भावना, वासना स्पष्टपणे मोकळेपणाने ती प्रकट करते. त्यांची नायिका लिव्ह इन रिलेशनशिप मध्ये राहतांना दिसते. स्त्री चे शरीरनिष्ठ अनुभव, लग्नानंतरचे अपरिहार्य मातृत्व याबद्दलची जाणीव व्यक्त होताना दिसते. स्त्रियांनी आपल्या आवडीनुसार कार्यक्षेत्र निवडून त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा विकास करण्याचे स्वातंत्र्य त्यांना हवे हा दृष्टिकोन वाढीस लागलेला दिसतो.

कविता महाजन यांची 'ब्र' ही कादंबरी एक वेगळे परिणाम व्यक्त करते. यामध्ये स्त्री ही एक स्वतंत्र समाजव्यवस्थेचा विचार करणारी कृतिशील राजकीय विचारसरणीची आहे. ती स्वतंत्रपणे स्वतःच्या जबाबदारीवर जगण्याच्या निर्णयापर्यंत पोहोचते. **आशा बगे** यांच्या कादंबऱ्यांतून स्त्रीच्या मानसिक भावावस्थांचे विविधांगी चित्रण करून नवीन अशी 'स्व'चा

शोध घेणारी स्त्री रेखाटली आहे. आधुनिक स्त्रीची मानसिक अवस्था, कुटुंबातील स्थान व बदलता दृष्टिकोन याचे त्यांनी काटेकोरपणे चित्रण केले आहे.**सुमती क्षेत्रमाडे** यांच्या मते, आजची स्त्री ही स्वावलंबी असली पाहिजे, शिक्षण हेच तिचे हत्यार असले पाहिजे व त्याच हत्याराने तिने आदर्श तत्वांचा वेध घेतला पाहिजे, असा आधुनिक काळातील सूर त्या व्यक्त करतात. **निर्मला देशपांडे** यांच्या नायिकेला कुटुंबाच्या सुख स्वास्थ्यासाठी बाईनेच का बळी जायचे? असा प्रश्न पडतो. बाईला नेहमी गृहीत धरुन कुठले समाजस्वास्थ्य टिकणार आहे? असा प्रश्न निर्माण करून ती स्त्रीमुक्तीची वाट धरते.**मेघना पेठे** यांच्या 'नातिचरामि' कादंबरीतील नायिकेला लग्न,संसार, पुरुषाचे प्रेम सहवास, शरीरसुख सर्व काही हवे आहे. हे ती मनमोकळेपणाने मान्य करते व ते मिळवतेही. परंतु या सर्वासाठी आपला स्वाभिमान बाजूला ठेवणे, आत्मप्रतिष्ठा पणाला लावणे, तिला मान्य नाही. स्त्री-पुरुषांच्या भूमिका समजून घेत, पुरुषांची दांभिक मनोवृत्ती ती उघड करते.

उर्मिला शिरूर, अंबिका सरकार, सुनिता आफळे, छाया दातार, अशा अनेक लेखिकांनी आपल्या कथा लेखनातून लग्नसंस्थेसंबधी मूलभूत प्रश्न उपस्थित केले आहेत. अनुराधा पोतदार, नीरजा, आसावरी काकडे, अश्विनी धोंगडे, मल्लिका अमर शेख इत्यादी स्त्रियांनी आपल्या साहित्यातून स्त्री जाणिवा प्रकट केल्या आहेत. त्यांच्या कवितेतील स्त्री शिकलेली असून तिला आधुनिक जगाचा परिचय झालेला आहे. त्यामुळे परंपरागत चूल आणि मूल एवढेच तिचे कार्यक्षेत्र उरलेले नाही. तिचे क्षितिज रुंदावलेले आहे. त्यामुळे घर, लग्न, बायको आईपण या भूमिकेइतकेच तिला स्वतःचे करिअर महत्त्वाचे आहे. त्यांच्या कवितातील स्त्रियांना माणूस म्हणून जगायचे आहे. त्यांना स्वाभिमान, आत्मगौरव, यशाची इच्छा, नैपुण्य मिळवण्याची महत्त्वाकांक्षा, आत्मविश्वास, स्वातंत्र्य, स्वावलंबन या गुणांची ओढ आहे. त्यामुळे त्यांच्या साहित्य लेखनातून जहाल भूमिका व बदललेली जीवनमूल्ये यांचे दर्शन घडते.

वरील सर्व आधुनिक लेखिकांच्या साहित्यातून स्त्री माणूस आहे, तिला मन आहे, खाजगी आयुष्य आहे, तिलाही मैत्रीची आणि प्रेमाची गरज आहे, अशी विविध रूपे चित्रित करत हे विषय साकार केलेले आहेत. एकूणच स्त्रीच्या माणूसपणाचा शोध घेण्याचा प्रयत्न या लेखनातून झालेला दिसतो. स्त्रीयांच्या सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, धार्मिक आणि वैयक्तिक जीवनातील अडीअडचणी, त्यांना प्रत्येक क्षेत्रात दिली जाणारी दुय्यम वागणूक या विषयीचा विरोध त्यांच्या साहित्यातून दिसतो. स्त्रीच्या व्यक्तिस्वातंत्र्यवादी भूमिकेचा पुरस्कार करणारे हे साहित्य आहे. स्त्रीचे म्हणून एक वेगळे वैशिष्ट्य या साहित्यातून मांडण्याचा प्रयत्न दिसतो. *1980* नंतरच्या स्त्रीवादी लेखिकांनी मांडलेले प्रश्न चिंतनीय स्वरुपाचे आहेत. या लेखिकांनी नव्या युगातल्या नव्या जागृत स्त्रीची प्रखर अस्मिता

साहित्यातून व्यक्त केली. त्यासोबतच परावलंबित्व झुगारणे आणि आपल्यातील उणेपणाचा शोध घेण्याचा प्रयत्नही केल्याचे दिसते. मनोविश्लेषणाचा विचारही त्यातून दिसतो. परिवर्तन, स्त्री पुरुष समानता, श्रमविभागणीला नकार, माणूस म्हणून तिचे अस्तित्व याबाबी प्रकर्षाने जाणवतात.

सारांश :

स्त्रीवादी साहित्याची भूमिका प्राप्त परिस्थितीचा स्वीकार करण्याची, परंपरेने आखून दिलेल्या चौकटीत निमूटपणे बसून राहण्याची नाही. वरील लेखिकांच्या साहित्यातील स्त्रीया सुशिक्षित आहेत, त्यांना नवे आत्मभान प्राप्त झालेले असल्याने त्या स्वतःला शोधणाऱ्या आहेत. भोवतालच्या विश्वाच्या संदर्भात स्वतःकडे पाहून तटस्थपणे स्वतःचे मूल्यमापन करणा-या आहेत. त्यांच्या वाट्याला आलेल्या एकाकीपणा, उपेक्षेचा निमूटपणे स्वीकार करणाऱ्या त्या नाहीत. उलट आपल्या दुःखाचे, एकाकीपणाचे, उपेक्षेचे कारण शोधणाऱ्या त्या आहेत. त्यांच्या या परिस्थितीला पुरुषप्रधान व्यवस्था कारणीभूत आहे. हे लक्षात घेऊन त्या व्यवस्थेला नकार देण्याचे सामर्थ्य दाखविणा-या आहेत. त्यासाठी मोजावी लागणारी किंमत चुकवायला त्या तयार आहेत. त्यांचे अनुभवविश्व मर्यादित राहिलेले नाही. त्यांच्या अनुभवांच्या कक्षा रुंदावलेल्या आहेत. म्हणूनच पुरुषसत्ताक पद्धतीची चौकट मोडण्याची प्रक्रिया स्त्रीयांच्या लेखनात सुरु झाल्याचे दिसून येते. या लेखिका रुढ संकेतांपासून मुक्त होऊन आधुनिक स्त्रीचे जीवन, तिचे अनुभव आपल्या शैलीतून मांडतांना दिसून येतात. पुरुषसत्ताक मूल्यव्यवस्थेचे आर्थिक, सामाजिक, नैतिक व्याकरण नाकारुन स्त्रीत्वाची अस्मिता जागवणारे नवे दर्शन रचणे हे आव्हान स्वीकारुन या लेखिकांनी आपली वाङ्मय निर्मिती केलेली आहे.

निष्कर्ष :

१) स्त्रीवादाला मानवी जीवनात समग्र परिवर्तन अपेक्षित आहे.

२) 1960 नंतरच्या कालखंडात स्त्रीयांच्या साहित्यात नवीन बदल झालेले दिसतात.

३) बदलत्या वृत्ती-प्रवृत्तीचा वेध या साहित्यातून व्यक्त झालेला आहे.

४) वरील लेखिकांनी व्यक्त केलेल्या जाणिवांचे स्वरूप हे स्त्रीवादी आहे.

५) 1980 नंतरच्या स्त्रीवादी लेखिकांनी आपल्या साहित्यातून पितृसत्ताक व्यवस्थेला ठामपणे नकार दिलेला दिसतो.

६) 1980 नंतरच्या लेखिकांचे अनुभवविश्व विस्तारित झालेले दिसते.

संदर्भसूची :

१) स्त्रीवादी समीक्षा : स्वरूप आणि उपयोजन, अश्विनी धोंगडे, दिलिपराज प्रकाशन प्रा. लि. पुणे

२) स्त्री साहित्याचा मागोवा, खंड २ [इ.स. १९५१ ते २०००] संपादक डॉ. मंदा खांडगे आणि इतर. साहित्यप्रेमी भगिनी मंडळ, पुणे, डिसेंबर २००२

३) स्त्रीवाद आणि मराठी साहित्य, डॉ. वंदना महाजन, विजय प्रकाशन, नागपूर २०१३

४) आधुनिक मराठी साहित्य आणि सामाजिकता, मृणालिनी शहा, विद्यागौरी टिळक, पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे २००७

५) स्त्रीवादी समीक्षा संकल्पना व उपयोजन, संपादक डॉ मंगला वरखेडे, का.स. वाणी मराठी प्रगत अध्ययन संस्था धुळे. पहिली आवृत्ती १९९९

तिफण

वर्ष : १७ वे । अंक १ला । एप्रिल-मे-जून - २०२२

साहित्य, कला आणि लोकसंस्कृतीला वाहिलेले त्रैमासिक

तिफण

वर्ष १३ वे, अंक - पहिला; एप्रिल-मे-जून २०२२

UGC Care Listed Journal
ISSN 2231 - 573X

• संपादक •
डॉ. शिवाजी हुसे

पत्ता : संपादक, तिफण, 'शिवार', श्रीराम कॉलनी, हिवरखेडा रोड,
कन्नड, जि. औरंगाबाद – ४३११०३, मो. ९९०४००३९९८

शिवपूर्वकालीन व शिवकालीन ग्रामीण जीवन

- प्रा. देवीदास भटू भामरे

सहाय्यक प्राध्यापक, अर्थशास्त्र विभाग,

स्व. अण्णासाहेब आर. डी. देवरे कला व विज्ञान महाविद्यालय,

म्हसदी, ता. साक्री, जि. धुळे – ४२४ ३०४

मो. ९४२१५२९५३८, ई-मेल - devidas.bhamare123@gmail.com

सतरावे शतक हे दख्खन देशाच्या इतिहासात विशेष क्रांतिकारक ठरले होते. या दशकात दक्षिणेत राजकीय बदल मोठ्या प्रमाणात झाले. दख्खनच्या राजकारणावर मराठ्यांचा प्रभाव मालोजी शहाजी यांच्या काळापासून पडत होता. त्याची परिणती पुढे शिवछत्रपतींच्या काळात मराठी राज्याच्या स्थापनेत झाली. राजकीय बदलाबरोबरच त्याचे परिणाम स्थानिक, सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक, जीवनावर घडणे स्वाभाविक होते. या दृष्टीने शिवपूर्वकालीन ग्रामीण जीवन कशा स्वरूपाचे होते आणि मराठी स्वराज्याच्या काळात त्यात काही बदल घडले होते का? याचा विचार करणे आवश्यक आहे.

प्रस्तावना (Introduction) -

शिवकाळात परंपरागत समाजरचनेत काही बदल झाला का? हा एक महत्त्वाचा प्रश्न आहे. सतराव्या शतकातील शिवाजी महाराजांनी मराठी सत्ता प्रस्थापित करून अनेक प्रशासकीय आणि आर्थिक सुधारणा घडवून आणल्या; परंतु शिवकालीन ग्रामीण जीवनाचे जे चित्र रेखाटले आहे, ते शिवपूर्वकालीन फारसे नव्हते. या जुन्या समाजरचनेत बदल करणे कठीण होते. शिवाय शिवाजी महाराज हे प्रामुख्याने राज्यक्रांती घडवून आणण्याच्या कार्यात दंग होते. त्यांची भूमिका समाजसुधारकांची नव्हती. शिवपूर्वकाळात गावची वतनदार मंडळी पातशहांच्या चाकरीत होती आणि त्या राजवटीत त्यांना बरेच स्वातंत्र्य होते; कारण स्थानिक व्यवहाराचे ज्ञान असलेल्या या वतनदार मंडळींच्या जोरावरच पातशहांना या देशात आपली सत्ता दृढ करणे शक्य असे. याचा अर्थ परकीय राजवटीत वतनदार मंडळी गावाची शिस्त सोडून वागत. त्यांना त्यांच्या कर्तव्याची जाणीव करून देणे, वर्तनाचे काम करणे आवश्यक आहे, याची खात्री शिवाजी महाराजांना पटल्याने वतन संस्था नष्ट करण्यापेक्षा ती अधिक कार्यक्षम करण्याकडे त्यांनी विशेष लक्ष दिले. गावकीची कामे पार पाडण्यासाठी आवश्यक त्याठिकाणी त्यांनी नवी वतनेही निर्माण केली. शिवाजी महाराज हे अत्यंत धोरणी व व्यवहारी पुरुष होते. ग्रामीण समाजाला त्यांची परंपरा पूर्णपणे उपभोगण्यार्थ त्यांनी स्वातंत्र्य दिले. शिवाजी महाराजांनी काही परंपरागत संस्था नष्ट करण्यापेक्षा त्यांचा आपल्या भक्कम राष्ट्रउभारणीच्या कार्यासाठी उपयोग करून घेतला. असे या प्रस्तुत संशोधनात दिसून येते.

मूळशब्द (Keywords) -

वतनदार, ग्रामीण, समाज, सारा, संस्था, राष्ट्र, गावकी, कागदपत्रे, व्यवहार, मुलूक, शिवकालीन जीवन, प्रशासकीय, वसाहत, अधिकार, पाटील, इ.

संशोधनाची उद्दिष्टे (Objectives of the Research) -

१) छत्रपती शिवाजी महाराज यांच्या आर्थिक विचारांचा अभ्यास करणे.

२) मराठी स्वराज्याच्या काळातील ग्रामीण जीवनाचा अभ्यास करणे.

३) शिवपूर्वकालीन व शिवकालीन ग्रामीण जीवनाचा आढावा घेणे.

४) ग्रामीण भागातील प्रशासकीय व आर्थिक सुधारणांना प्राधान्य प्राप्त झाले आहे.

संशोधनाची गृहीतके (Hypothesis of the Research) -

१) छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या आर्थिक विचारांमुळे ग्रामीण जीवनाचे विकेंद्रीकरण घडवून आणले आहे.

२) शेती उद्योगांचा विकास घडून आला आहे.

३) ग्रामीण भागातील उद्योगाला प्राधान्य प्राप्त झाले आहे.

संशोधनाची पद्धती (Research Methodology):-

प्रस्तुत संशोधन लेखामध्ये ऐतिहासिक, वर्णनात्मक आणि विश्लेषनात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आलेला आहे.

शिवपूर्वकालीन व शिवकालीन ग्रामीण जीवन -

साधने-

शिवकालीन ग्रामीण जीवनाचा अभ्यास करण्यासाठी विविध प्रकारच्या साधनांचा विचार करता येईल. या साधनसामग्रीत काही समकालीन साधनांचा समावेश होतो. घराण्यांची कागदपत्रे, खाजगी आणि सरकारी स्वरूपाचा पत्रव्यवहार, बखरी, साहित्य इत्यादी साधनांच्या साहाय्याने ग्रामीण जीवनाबद्दल माहिती मिळविता येते. सर्व साधनसामग्रीत घराण्याच्या कागदपत्रांना महत्वाचे स्थान दिले पाहिजे. कागदपत्रांच्या युगाला खरी सुरुवात राजवाडेंपासून झाली, असे म्हणावे लागेल. इतिहासाला त्यांनी पूर्वीच्या काव्यांच्या आणि बखरींच्या काळातून आजच्या शास्त्रांच्या काळात आणून राजवाडेंच्या प्रेरणेने महाराष्ट्रात निरनिराळ्या संस्थांनी आणि संशोधकांनी असंख्य कागदपत्रे जमा केली आणि त्यापैकी काही प्रसिद्धही केली. महाराष्ट्राच्या सर्वांगीण ग्रामीण जीवनाचा इतिहास लिहिण्यासाठी ही प्रसिद्ध आणि अप्रसिद्ध साधने अत्यंत मोलाची आहेत. या कागदपत्रातून शेतीच्या व्यवहारासंबंधीची कागदपत्रे, ग्रामपंचायत, गोतसभा यांचे व्यवहार इत्यादी विविध प्रकारची पत्रे आढळतात. त्यापासून समाजजीवनाचे विविध पैलू अभ्यासकांच्या निदर्शनास येतात. शिवकालीन ग्रामीण जीवनाचे स्वरूप, त्यांचे कामकाज आणि सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय जीवनातील त्यांचे स्थान आपल्याला अशाप्रकारच्या साधनांतून प्रामुख्याने आढळून येते.

ग्रामीण खेडे-

सतराव्या शतकात आणि त्यापूर्वीच्या काळात सामाजिक आणि आर्थिक व्यवहारांचा केंद्रबिंदू म्हणजे खेडे होते. शेतीव्यवसाय हाच जीवनाचा प्रमुख मार्ग असल्याने अनेक लोक प्रामुख्याने त्यावरच अवलंबून असत. त्यामुळे खेड्याला महत्त्वाचे स्थान होते. तेथील लोकसंख्येचे प्रमाणही आजच्या खेड्यांच्या मानाने अधिक होते असे दिसते. खेडयांची वसाहत कशी झाली, हे निश्चितपणे सांगणे कठीण आहे. काही लोकांनी स्वतःहून किंवा राज आदेशावरून जंगल तोडून साफसफाई करून तेथील जमीन लागवडीस आणली असावी आणि त्यातूनच खेड्यांची वसाहत झाली असावी, असे स्थूलमानाने म्हणता येईल. खेड्यांच्या अधिकारक्षेत्रात येणाऱ्या भूप्रदेशाचे प्रामुख्याने दोन विभाग केले जात. पहिला वसाहतीची जागा किंवा पांढरी आई आणि दुसरा लागवडीची जागा अथवा काळी आई. त्या काळात ग्राम, देहे, मौजा इत्यादी विविध नावांनी खेड्यांचा उल्लेख केला जात असे. खेड्यांच्या अंतर्गत काही उपभाग होते. त्यांना मजरा, वाडी, पाळी, खारी, इत्यादी नावे होती. खेड्यांच्या अंतर्गत उपविभाग होते. त्यांचा विस्तार होऊन एकाच खेड्यात रूपांतर झाल्यास त्या खेड्याचे मूळ नाव न बदलता दोन खेडी स्वतंत्र आहेत, असे दर्शविण्यासाठी बुद्रुक आणि खुर्द या संज्ञांचा उपयोग केला जात असे. अशा खेड्यांमध्ये आठवड्याचा बाजार भरत असे. शेतकरी, कारागीर आपल्या वस्तू विक्रीसाठी बाजारात आणीत आणि खरेदी-विक्रीचे व्यवहार करत होते.

गावचे रहिवासी-

गाव हा एक व्यवस्थित गुंफलेला असा घटक होता. जमीन हेच उदरनिर्वाहाचे एकमेव साधन असल्याने ज्यांना गावात जमीन असेल त्यांनाच गावचे प्रमुख रहिवासी म्हणून मान होता. त्यामध्ये गावचे वंशपरंपरागत अधिकारी, जमिनीचे मालक आणि ग्रामसेवक यांचा प्रामुख्याने समावेश होता. उदरनिर्वाहासाठी मोलमजुरी करणाऱ्या लोकांची तुरळक वस्तीही गावात होती; परंतु त्यांच्या मालकीची जमीन किंवा गावकीच्या व्यवहारात त्यांना कोणताही अधिकार नव्हता. सामान्यत: गावात चार प्रकारच्या सत्ता रूढ होत्या. पहिल्या दिवाण सत्तेत हवालदार, कारकून इत्यादी राज्याधिकारी मंडळी काम करीत आणि त्यांच्यामार्फत राजा आपली सत्ता बजावत होते. दुसरी आणि गावाच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाची सत्ता म्हणजे गोतसत्ता किंवा ग्राम अधिकाऱ्यांची सत्ता यालाच देशसत्ता असे म्हणत. यामध्ये गावचे वतनदार अधिकारी, रयत, बलुतेदार यांचा समावेश होतो. तिसरी सत्ता म्हणजे ज्ञातिसत्ता किंवा धर्मसत्ता असून हीदेखील स्वतंत्र व श्रेष्ठ होती. चौथी सत्ता म्हणजे व्यापारी सत्ता आणि वरील सत्तांप्रमाणे हीदेखील स्वतंत्र व श्रेष्ठ अशी सत्ता होती. ज्यांना गावकीचे वंशपरंपरागत अधिकार असत आणि ज्यांना या कामासाठी सरकारातून जमीन मिळत असे आणि त्यांना गावात मानाचे स्थान होते. गावापासून ज्यांना काही हक्क प्राप्त होत असेल अशाच लोकांना देशक म्हणत. हे गावचे कायमचे रहिवासी होते. जमिनीच्या मोबदल्यात ते गावकीची विविध प्रकारची कामे

करत होते. गाव कामगार आणि राज्याचे अधिकारी यांचे खेड्यातील स्थान भिन्न स्वरूपाचे होते. गावातील रहिवासी म्हणून देशमुख अथवा देसाई, देशपांडे, कुलकर्णी, पाटील, कुलकर्णी, चौगुला, महाजन, महार इत्यादींचा उल्लेख आढळून येतो. थोडक्यात, वतनदार, मिरासदार, बलुतेदार आणि उपरी ही गावातील चार प्रमुख चक्रे होती, असे मानले जाते.

वतनदार -

वतन या अरबी शब्दाचा वापर महाराष्ट्रात मुसलमानी अमलाच्या काळात रूढ झाला होता. त्या काळात सरकारकडून एखाद्या ग्राम अधिकाऱ्याला मिळालेली जमिनीची देणगी म्हणजे वतन होय. ग्राम अधिकारी जोपर्यंत गावचे कामकाज बघत असे, तोपर्यंत त्याच्याकडे जमिनीचा अधिकार होता; परंतु जमिनीचा मालकी हक्क नव्हता. जोपर्यंत कुटुंबातील एखादा व्यक्ती प्रामाणिकपणे आणि प्रभावीपणे गावची नोकरी करत असे, तोपर्यंत ती जमीन वंशपरंपरेने त्या कुटुंबाकडे राहत असे. गावचा कारभार कार्यक्षम होण्यासाठी शाश्वत अधिकाऱ्याची अत्यंत गरज त्या काळात भासत होती. त्यामुळे राजवटीत जरी बदल झाला तरी वतनदार बदलत नसत. निजामशाही अथवा आदिलशाही राजवटीत सत्ता उपभोगणारे वतनदार मंडळी शिवाजीराजांच्या काळातदेखील सुरक्षित राहिली होती. शिवाजी महाराजांनी त्यांना काढून अन्य लोकांच्या नेमणुका सहसा केल्या नाहीत. मराठी माणसाने आपल्या जीवनात वतनाला फार महत्त्वाचे स्थान दिले होते. राजकीय सत्ता प्राप्त करून घेण्याचे वतन हे एक साधन होते. गावच्या स्थैर्यासाठी आणि विकासासाठी सुनियंत्रित अशी वतन संस्था ही मध्ययुगातील एक अनिवार्य संस्था होती, असे आढळून येते.

पाटील -

पाटील हा त्या काळात गावचा राजा होता. त्यालाच ग्रामणी अथवा ग्रामक असे संबोधले जात असे. कागदपत्रांतून त्यांचा उल्लेख गाव पाटील, मोकदम अथवा मोकदमपाटील व पुढारी असा आला आहे. मोकदम याचा अर्थ असा की गावात इतर पाटील असतील तर त्यांचा तो पुढारी म्हणूनच गावचा सर्वाधिकारी मानला जात होता. त्याचा संबंध गावच्या रहिवाशांशी असे. जमिनीवर जेव्हा वसाहतीला सुरुवात झाली तेव्हापासून पाटीलकीचा उदय झाला असे स्थूलमानाने म्हणता येईल. लावणी, संचनी, उगवणी ही पाटलाची प्रमुख कामे होती. गावातील पडीक किंवा नापिक जमीन लागवडीखाली आणून तिच्यातून धान्य उत्पादन साधनांचे काम पाटलाला करावे लागत होते. अशारीतीने पाटील हा वसाहतीच्या कार्याला फार मोठ्या प्रमाणावर हातभार लावत असे. पाटील हा गोतसत्तेचा प्रमुख असून त्यात वतनदार, बलुतेदार आणि मिरासदार यांचा समावेश होता. गावचा सारा वसूल करण्याची सर्वस्वी जबाबदारी पाटलाची होती.

मानपान -

मानपान म्हणजे खेड्यातील सणासुदीच्या किंवा इतर प्रसंगी पाटलाला मिळणारा आग्रहाचा मान होय. गावच्या जत्रेचा किंवा उत्सवाचा तो प्रमुख नायक मानला जात असे. सणासुदीच्या दिवशी त्याला गावकऱ्यांकडून अनेक गोष्टी मिळत होत्या. उदाहरणार्थ, होळीची पोळी, भाद्रपदात गणेशाची मूर्ती, मकर संक्रांतीचे तीळगूळ, तसेच दसरा, दिवाळी, गुढीपाडवा, नागपंचमी, पोळा या सणांच्या दिवशी त्याला अनेक भेटवस्तू दिल्या जात असत.

कुलकर्णी -

कुलकर्णी हा गावचा दुय्यम दर्जाचा अधिकारी आणि पाटलाचा सहायक होता. कागदपत्रांतून त्याचा उल्लेख गाव कुलकर्णी किंवा ग्रामलेखी असा केला आहे. प्रत्येक मिरासदाराकडे गावची जमीन किती आहे? त्याच्यावर सरकारी सारा किती आकारला आहे? याचा तपशील कुलकर्णी यांच्या दप्तरात नोंद करत असे. प्रत्येकाकडून पैसा जसजसा जमा होईल तसतसा तो त्याच्या नावे खातेवहीत नोंदवला जाई. वर्षाच्या अखेरीस सर्व हिशेब पूर्ण करून कोणाकडून किती बाकी येणी आहे याचा तक्ता तयार करण्याचे काम कुलकर्णी करत होते. आपल्या कामात कुचराई किंवा दिरंगाई केल्यास गावकरी त्यास शिक्षा करीत असत. त्या काळात एका व्यक्तीला एका गावाची पाटीलकी शिवाजी महाराजांनी बहाल केली होती; पण त्या व्यक्तीस स्वीकारण्यास गावकरी तयार नव्हते. त्यामुळे शिवाजी महाराजांना आपला निर्णय बदलावा लागला. त्याकाळी गोतसत्ता इतकी प्रभावी होती. कोकणातील काही भागात कुलकर्णी वतन वंशपरंपरेने नव्हते. सन १६५६ साली जेव्हा कोकणचा काही भाग महाराजांच्या अधिपत्याखाली आला तेव्हा त्यांनी तेथे वतनदार, कुलकर्णी यांची नेमणूक केली. कुलकर्णी लोकांनी आपल्या कामात कामचुकारपणा केल्यास शिवाजी महाराजांनी त्यांना जबर शिक्षा देण्याची तरतूद आढळून येते.

चौगुला -

गावकीतला आणखी एक महत्वाचा घटक म्हणजे चौगुला होय. चौगुला हा पाटलांच्या गावकीच्या कामातील सहायक होता. पाटलांचा अधिकृत प्रवक्ता म्हणूनही तो ओळखला जात असे. [illegible] चौगुल्याच्या कामात पाटलांना त्याची भरपूर मदत होत असे. गावचा कर वसूल करून मुख्य खजिन्यात नेऊन भरण्याची कामगिरी चौगुला करीत असे. गावची कोठारे अथवा खाजगी गोदामे, धान्याची गोदामे यांची व्यवस्था ठेवण्याचे काम चौगुला करीत असे. चौगुला सामान्यतः मराठा जातीतील असे; परंतु काही ठिकाणी ब्राह्मण, चौगुले, शिंपी, लिंगायत, जैन, माळी आणि मुसलमानसुद्धा चौगुले कामासाठी आढळतात.

शेटे महाजन -

गावाच्या कारभारात गुंतलेला आणखी एक वतनदार वर्ग म्हणजे शेटे महाजनांचा होय. हे गावच्या पेठेचे वंशपरंपरागत अधिकारी असत. ज्या गावात पेठ नसेल अशा गावात पेठ वसवायचे काम शेटे महाजनांकडे होते. या कामासाठी त्यांना सरकारातून जमीन आणि गावकऱ्यांकडून काही हक्क मिळवावे लागत असत. गावची वसाहत करणे पाटलांची जबाबदारी तशी पेठेची जबाबदारी शेटेची होती. गावात सावकाराचे व्यवहार शेटे महाजन करीत असत. तराजू ही शेटे महाजन यांची व्यावसायिक निशाणी होती आणि सरकारी कागदपत्रांवर विशेषतः त्यांच्या नावासमोर तराजूची निशाणी होती.

देशमुख आणि देशपांडे -

देशमुख आणि देशपांडे हे परगण्याचे वतनदार अधिकारी होते. बहुतेक गावांतून देशमुख देशपांडे यांची जमीन असल्याने गावाशी त्यांचा निकटचा संबंध होता. देशमुखी वतन हे सामान्यतः मराठा समाजाकडे होते. मराठवाड्यात हे वतन ब्राह्मणांकडेही होते. धर्मांतरामुळे काही ठिकाणी हे वतन मुसलमानांकडेही गेले आहे. देशमुख ही संस्था प्राचीन असली तरी देशमुख या शब्दाचा वापर मुसलमान काळापासून केलेला आढळतो. शिवपूर्वकाळात सारी रयत या जमीनदारांच्या जमीखाली होती. सभासद हा समकालीन शिवचरित्रकार म्हणतो, इदलशाही, निजामशाही, मोगलाई देशावर कब्जा केला होता. त्या देशाचे मुलखाचे पाटील, कुलकर्णी व देशमुख यांचे हाती रयत होती. यावरून सरकारच्या आणि रयतेचा प्रत्यक्ष संबंध येत नसेल हे स्पष्ट होते.

निष्कर्ष (Conclusions) -

थोडक्यात वतनदार, मिरासदार, बलुतेदार आणि या सर्वांचा मिळून हा शिवकालीन गावगाडा बनलेला होता आणि या गावगाड्यातील प्रत्येक घटक समाजाच्या विकासासाठी झटत होता. रयतेवर राजाशिवाय दुसऱ्या कोणाची सत्ता नाही. शिवाजी महाराजांनी रयतेशी प्रत्यक्ष संबंध प्रस्थापित केले होते. महाराजांची इच्छा-आकांक्षा होती पण प्रत्यक्षात तसे घडणे व्यवहार्य नव्हते, हे शिवाजी महाराज ओळखून होते. सामाजिक संस्थांची मुळे समाजात खोलवर रुजली गेलेली असतात. अशा या संस्था सहजासहजी नेस्तनाबूत करता येत नाहीत. वतनदारांच्या गैरवर्तनाबद्दल तक्रारी केल्या असतील परंतु वतनदारी नष्ट करावी, अशी मागणी केलेली नाही. तत्कालीन समाज हा राजकीयदृष्ट्या जागृत नव्हता अथवा वतन संस्थेवर त्याची पूर्ण श्रद्धा होती. याच कारणामुळे वतन संस्थेला सामूहिकरीत्या विरोध झाला नसावा, असे म्हणता येईल. शिवाजी महाराजांनी काही परंपरागत संस्था नष्ट करण्याऐवजी त्यांचा आपल्या राष्ट्रउभारणीच्या कार्यासाठी उपयोग करून घेतला असे दिसून येते.

संदर्भसूची (References) -

१) डॉ. अ. रा. कुलकर्णी, 'शिवकालीन महाराष्ट्र', राजहंस प्रकाशन, पुणे, डिसेंबर २००४
२) प्रा. मदन मार्डीकर, 'मराठ्यांचा इतिहास', विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद, जून -२००८
३) प्रा. डॉ. विभा आठल्ये, अतुल पब्लिश, नागपूर, २००६

* * * * *

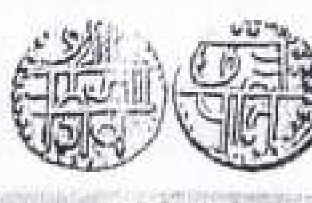

ISSN 2231-573X
UGC Care Listed Journal

वे । अंक २ रा
सप्टेंबर - २०२१

लोककवी वामनदादा कर्डक विशेषांक

Principal
A.D.M.S.P.Sanstha's
Late Annasaheb R.D.Deore
Arts & Science College,
Mhasadi,Tal.Sakri,Dist.Dhule.

लोककवी वामनदादा कर्डक : व्यक्ती आणि कार्य

- प्रा. डॉ. वाल्मिक शंकर आढावे
सहयोगी प्राध्यापक,
स्व. अण्णासो आर.डी. देवरे कला व विज्ञान महाविद्यालय,
म्हसदी, ता. साक्री, जि. धुळे
मो. नं. ८८०५६६३०२४

भारतीय राज्यघटनेचे शिल्पकार भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे तत्त्वज्ञान विचार जनमनात रुजविणारा, आंबेडकरांच्या विचारांची मशाल खेडोपाडी गल्लोगल्ली, वस्ती-वस्तीमध्ये पोहोचविणारा कवी, शाहीर म्हणजेच वामनदादा कर्डक. सर्वसामान्य कुटुंबात जन्माला आलेल्या वामनदादांनी ३ मे १९४३ पासून गीतरचना करून गायनास सुरुवात केली. रसिकांच्या आणि समाजबांधवांच्या अंतःकरणात डॉ. बाबासाहेबांचे विचार, तथागत सिद्धार्थ गौतम बुद्धांचे तत्त्वज्ञान सतत तेवत ठेवण्याची जिद्द त्यांच्या गीतांमध्ये आहे. वामनदादांनी आपल्या अखेरच्या श्वासापर्यंत डॉ. बाबासाहेबांचे सामाजिक, धार्मिक, राजकीय कार्यांचा महान विचार महाराष्ट्र आणि महाराष्ट्राबाहेर नेण्याचा सर्वस्वी प्रयत्न केला. मानवी जीवनाचे दुःख, दैन्य, दारिद्र्य, उपासमार, अन्याय-अत्याचार, गरिबी इ. संबंधीची शेकडो गीते त्यांनी लिहिली समाजातील जातीयवादावर, हिंस प्रवृत्तीवर आणि काळवाळा शत्री, परंपरांवर आपल्या गीतरचनेतून प्रखर हल्ला चढवला डॉ. बाबासाहेबांचे विचार हे मानवतावादी होत. हे विचार सहजसुलभ आणि समर्पक शब्दांत वामनदादांनी गीतांच्या माध्यमातून मांडले. लोकशिक्षणाचे, लोकजागृतीचे, लोकप्रबोधनाचे महान कार्य वामनदादांनी केले. अशा अर्थाने ते एक परिवर्तनशील कवी आणि गीतकार होते. त्यांची गीते हे आंबेडकरी चळवळीचे सांस्कृतिक अंग आहे असे म्हटल्यास वावगे ठरू नये मानवतावादाचा आणि समाजवादाचा ध्वनी त्यांच्या गीतातून आपणास अनुभवता येतो त्यांच्या गीतातून मानवी जीवनाचा अर्थ शोधता येतो. एकाच वेळी अनेक भाव त्यांच्या गीतांतून व्यक्त होतात बाबासाहेबांना अभिप्रेत असलेला वर्णविरहित, जातीविरहित समाज वामनदादांच्या गीतांतून त्यांच्या कलाकृतीतून साकार झालेला आहे स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, न्याय, वैज्ञानिक दृष्टिकोन आणि विषमतारहित समाजव्यवस्था त्यांच्या कवणातून प्रकट झालेले दिसून येते वामनदादा म्हणजे आंबेडकरी चळवळीचा बुलंद आवाज आणि सच्चा कलावंत. त्यांच्या गीतात हृदयाला पाझर फोडण्याचे सामर्थ्य आहे. वामनदादांनी भावगीते, लोकगीते, निसर्गगीते, प्रेमगीते आणि क्रांतिगीते रचली आहेत. ही सर्व गीते उत्कंठावर्धक आणि चिंतनगर्भ आहेत. या गीतांचे अंगभूत वैशिष्ट्ये म्हणजे कलात्मक लालित्यापेक्षा तिचं वैचारिक अधिष्ठान होय गीतांच्या माध्यमातून त्यांनी कल्पनाविलास न करता सामाजिक जाणीवजागृती केली. वेदना, विद्रोह, तक्रार आणि चीड ही आंबेडकरी प्रेरणेतून साकार झालेल्या कवितेची वैशिष्ट्ये आहेत. या वैशिष्ट्यांचा प्रत्यय वामनदादांच्या गीतरचनेत येतो

वामनदादांच्या व्यक्तिमत्त्वाची जडणघडण :

''वामन तबाजी कर्डक अर्थात लोककवी वामनदादा यांचा जन्म नाशिक जिल्ह्यातील सिन्नर तालुक्याच्या देशवंडी (देशवंडी) गावी दि. १५ ऑगस्ट १९२२ रोजी झाला.''[१] वडील तबाजी आणि आई सईबाई यांच्या उदरी जन्माला आलेल्या वामनदादांनी डॉ. बाबासाहेबांच्या मौलिक विचारांचे आचरण केले 'बोले तैसा चाले त्याची वंदावी पावले' या उक्तीप्रमाणे प्रथम त्यांनी डॉ. बाबासाहेबांचे विचार आत्मसात केले. 'जे जे आपणास ठावे ते ते इतरांशी सांगावे शहाणे करून सोडावे सकलजन' या उक्तीप्रमाणे त्यांनी गीतरचनेच्या माध्यमातून सामाजिक प्रबोधनाचे कार्य केले. दहा हजारांहून अधिक गीते त्यांनी लिहिली. लोकशाहीर वामनदादांनी बाबासाहेबांचे विचार आपल्या ओजस्वी वाणीतून आणि समर्थ लिखाणातून महाराष्ट्राच्या घराघरात, खेड्यापाड्यात, वाडी-तांड्यात पोहोचविण्याचे महान कार्य केले. बुद्ध आणि आंबेडकर यांचा विचार हा वामनदादांचा श्वास आणि ऊर्जाकेंद्र होते.

सर्वसामान्य कुटुंबात जन्माला आलेल्या वामनदादांची घरची परिस्थिती बेताची होती. वामनदादांनी लहानपणी गुरे चारण्याचे काम केले. पुढे शिवडी येथे गिरणी कामगार म्हणून काम केले. माळीकाम करणे, चिक्की विकणे, खडी फोडणे यासारखी कष्टाची कामं त्यांनी केली. त्यांनी 'ललाटलेख' या नाटकात धुमा या पात्राची भूमिका केली. वयाच्या १९व्या वर्षी वामनदादांचे लग्न अनुसया नावाच्या मुलीशी झाले. पुढे त्यांच्या कुटुंबात मीरा या मुलीने जन्म घेतला. वामनदादांचे जीवन मात्र सहवासहजी सुखात गेले नाही. बायकोने त्यांना सोडचिठ्ठी दिली आणि आजारपणात मीराही वामनदादांना सोडून गेली. त्यांच्या जीवनाला फार मोठा धक्का होता. मुलीचे दुःख ते विसरू शकले नाहीत.

वामनदादा पोटाची खळगी भरण्यासाठी आईसोबत मुंबईत आले. अस्पृश्य उद्धाराची चळवळ जोमाने सुरू झाली होती. बाबासाहेबांच्या नेतृत्वात परिवर्तनाचे वारे वाहू लागले होते. वामनदादाही जनजागृतीसाठी होणाऱ्या सभांना, परिषदांना जातात. बाबासाहेबांचे विचार समजून घेतात. त्यांच्यातला कलावंत जागृत होतो. वामनदादांना अक्षरओळख अण्णाभाऊ साठे यांच्याप्रमाणेच दुकानाच्या पाट्या वाचून झाली. वामनदादांनी बाबासाहेबांच्या समाज परिवर्तनाच्या चळवळीत स्वतःहून झोकून दिले. विविध गीतगायनांच्या माध्यमातून बाबाहेबांचे विचार मांडणे सुरू केले

एक लहानशी घटना वामनदादांच्या संबंध जीवनाला कलाटणी देणारी ठरली. वामनदादा मुंबईला असताना डॉ. बाबासाहेबांच्या समता सैनिक दलात काम करीत होते. दादांचे मोठे भाऊ सदाशिव कर्डक दलाचे कॅप्टन होते. वामनदादांना लेझीम-काठी लाठी चांगली येत असल्यामुळे दलातील मुलांना शिकवण्याचीजबाबदारी त्यांच्याकडे येत. दादांचे शिकवण्याचे काम सुरू असताना एक गृहस्थ त्या ठिकाणी आले. वामनदादांना पत्र वाचण्याविषयी विनंती करू लागले परंतु दादांना पत्र वाचता येत नव्हते. अक्षरज्ञान नसलेल्या दादांना फारच वाईट वाटले. 'शिका, संघटित व्हा आणि संघर्ष करा हा बाबासाहेबांचा मूलमंत्र आपण आत्मसात का करू शकत नाही. चाळीतल्या देहलवी गुरुजींच्या घरी जाऊन आपली व्यथा त्यांनी मांडली गुरुजींनी वामनदादांना शिकवण्याची जबाबदारी घेतली. गुरुजींच्या मार्गदर्शनाखाली आठ दिवसांत वामनदादा बाराखडी शिकले. पुढे दुकानाच्या पाट्या वाचून शिकले. सन १९४३ साली मुंबईला राणीच्या बागेत बसून किस्मत या हिंदी चित्रपटातील कवी प्रदीप यांच्या...

आज हिमालय की चोटी से फिर हमने ललकारा है,
दूर हो ए दुनियावालों हिंदुस्तान हमारा है ...
या गीताचे वामनदादांनी खालीलप्रमाणे विडंबन गीत लिहिले
''कितने दिनोसे हमको अच्छुत कहके पुकारा है,
दूर हटो ए कॉंग्रेसवालों पे.ऑडरेशन ये हमारा है...

वामनदादांनी लिहिलेले हे पहिले गीत लोकांना खूप आवडले लोकांनी भरभरून दाद दिली. एवढेच नव्हे तर डॉ. बाबासाहेबांनी वामनदादांच्या पाठीवर शाबासकीची थाप दिली. हीच थाप वामनदादांना आयुष्यभर ऊर्जा आणि प्रेरणा देत राहिली. वामनदादांच्या व्यक्तिमत्त्वाला फार मोठी कलाटणी मिळाली. ''हजारो गीत लिहिणारे वामनदादांचे १५ मे २००४ रोजी वयाच्या ८२ व्या वर्षी परिनिर्वाण झाले.''[२]

लोककवी वामनदादांचे वाङ्मयीन कार्य :

लोककवी वामनदादांचे 'वाटचाल' - १९७३, 'मोहळ' – १९७६, 'हे गीत वामनाचे' – १९७७, 'तुफानातले दिवे' इ. काव्यसंग्रह प्रसिद्ध आहेत. 'माझ्या जीवनाचं गाणं' हे वामनदादांचे आत्मवृत्त १९९६ मध्ये प्रकाशित झाले. बाबासाहेबांचे विचार त्यांच्या रोमारोमात होते. मानवमुक्तीसाठी या विचारांशिवाय तरणोपाय नाही, हा त्यांचा ठाम विश्वास होता. बाबासाहेबांच्या महापरिनिर्वाणानंतर आंबेडकरी चळवळीला जी अवकळा प्राप्त झाली ती बघून वामनदादा अस्वस्थ झाले म्हणून 'भीमा तुझ्या मताचे' या कवितेत ते लिहितात –

''भीमा तुझ्या मताचे जर पाच लोक असते
तलवारीच्या तथाचे न्यारेच टोक असते.
वाणीत भीम आहे, करणीत भीम असता
वर्तन तुझ्या पिल्लांचे सारेच चोख असते''

आंबेडकरी विचारांचे पाच लोक सापडत नसल्याने ही चळवळी बोथट झाली आहे, अशी खंत त्यांनी या काव्याच्या माध्यमातून मांडली आहे. वाणी आणि करणी यामध्ये फरक पडता कामा नये असे सतत त्यांना वाटत होते. आपला स्वाभिमान स्वार्थासाठी विकू नये आणि दुसऱ्याच्या ताटाखालची मांजर म्हणून जीवन जगू नये अशा परखड शब्दांत ते समाजबांधवांना फटकारतात

वामनदादांना आंबेडकरी चळवळीतील 'एक वादळ' असेही म्हटले जाते. त्यांनी स्फूर्तिदायक गीतेही लिहिली आहेत. बाबासाहेबांचा 'शिका, संघटित व्हा, संघर्ष करा' हा संदेश त्यांनी यथार्थ शब्दांत मांडला आहे

''तुफानातले दिवे आम्ही तुफानातले दिवे
तुफान वारा, पाऊस धारा, मुळी न आम्ही शिवे,
तथागताच्या चिरंतनातून
मानवतेच्या कणाकणातून
भीमयुगाच्या निरांजनातून
तेल मिळाले नवे''

यामध्ये वामनदादा भीमयुगाच्या निरांजनातले तेल त्यागवादी इंधन असल्याचे सूचित करतात. हे तेल साधारण नसल्यामुळे कितीही तुफान वारा, पाऊस धारा आल्या तरी दिवे न विझणारे आहेत. असा आत्मविश्वास त्यांनी या ठिकाणी व्यक्त केला आहे. समाजबांधवांच्या मनामध्ये एक नवा आत्मविश्वास, स्वाभिमान, जिद्द निर्माण व्हावी असे वामनदादांना वाटते. त्यांना स्वत: जळणारी आणि भूमीला उजळणारी स्वत: सूर्य प्रकाश होऊन प्रकाश उधळणारी माणसे हवी आहेत. म्हणून ते लिहितात,

''जळू परंतु धरती उजळू
प्रकाश येथे असाच उधळू
सदा चांदणे सुखी नांदणे
हे आम्हाला हवे.'' (आम्ही तुफानातले दिवे)

हा वामनदादांचा अदम्य आशावाद चिरंतन स्वरूपाचा वाटतो म्हणूनच डॉ. गंगाधर पानतावणे लिहितात की, ''वामनदादांची कविता आंबेडकरी आत्मविश्वास आहे, शस्त्र आहे, वेदना आहे, अस्मिता आहे आणि मैत्रीही. आम्ही प्रकाशयात्री आहोत अशी त्यांची धारणा आहे.''[१] वामनदादांचे अवघ जीवनच बाबासाहेबांच्या विचारांनी ओतप्रोत भरलेले होते. मानवतेचा उद्धार म्हणजे तथागतांचा धम्म. म्हणूनच युद्ध कि धम्म या संघर्षात वामनदादांनी उत्तर दिलं बुद्ध तथागत बुद्धाशिवाय जगाला तरणोपाय नाही. याविषयी त्यांच्या मनात तिळमात्र शंका नाही म्हणून ते लिहितात –

''नरभक्षक दारुगोळा रशियाने केला गोळा
सर्व जगाच्या संपत्तीवर अमेरिकेचा डोळा
आज अशा संकटकाळी ना बुद्धावाचून वाली
ऐक वामन नमेल दुश्मन अग्नीचे होईल पाणी ॥''

या विश्वाला सुख शांती देणारं अधिष्ठान म्हणजे तथागत गौतम बुद्ध त्रिसरणीची वीणा आणि पंचशीलाचे टाळ घेऊन दुःखी मनाला धीर देता येतो. आयुष्याचे सार्थक त्यातच आहे. माणसावर आणि माणुसकीवर बुद्ध प्रेम करायला शिकवितो. म्हणून गौतम बुद्ध हाच जीवनाचा आणि जगण्याचा एकमेव आधारस्तंभ आहे असे वामनदादा ठामपणे सांगतात

वामनदादांनी आपल्या कवितेतून विषमतावादी व्यवस्था नाकारली आहे दलित, कष्टकरी, शेतकरी माणसांचे शोषण भांडवलदार करीत आहेत. टाटा-बिर्लासारखे मूठभर भांडवलदारांच्या हातात सगळी संपत्ती एकवटली जात आहे अशा वर्गाला वामनदादा खडसावून विचारतात –

''सांगा आम्हाला बिर्ला बाटा
टाटा कुठाय हो
सांगा धनाचा साठा आमचा
वाटा कुठाय हो'' (वाटा)

भाकरीसाठी संघर्ष करणाऱ्यांची नाळ दादांना घट्ट जोडली आहे. जोपर्यंत चाकरी आणि भाकरीचा प्रश्न आहे तोपर्यंत या देशात गुलामी राहणार आहे. म्हणून ती नष्ट व्हावी ही तीव्र इच्छा त्यांची होती वनवासी, आदिवासींना आपल्या अस्तित्वासाठी लढ्यालाही प्रवृत्त करतात. त्यांनी अन्यायाविरुद्ध चीड निर्माण केली. अन्याय अत्याचार करणारे दोषी असतात; पण ते सहन करणारेही तितकेच दोषी असतात. वामनदादांना अन्यायाविरुद्ध फारच चीड होती. वामनदादा म्हणत बाबासाहेबांनी अवमान नाकारण्याची आणि अन्यायाविरुद्ध प्रतिकार करण्याची आम्हाला दीक्षा दिली आहे. त्यासाठी माणूस अन्यायाविरुद्ध पेटून उठला पाहिजे. चीड आल्यानंतर माणूस पेटून उठतो 'भरा हाती बांगड्या' ही वामनदादांची कविता ज्वालाग्राही चीड प्रकट करणारी आहे. महात्मा फुल्यांच्या आसुडाची आग तिच्यात आहे वामनदादा लिहितात –

''अन्यायाची चिरा चांमडी, चिरा करा चिंधड्या
चिरा करा चिंधड्या नाही तर भरा हाती बांगड्या''

अन्यायाविरुद्ध माणूस पेटून उठला नाही तर त्याने हातात बांगड्या भरण्याचे वामनदादा या काव्यातून सूचित करतात

वामनदादांनी डॉ.बाबासाहेबां बरोबरच महात्मा जोतीराव फुले यांच्यावरही गीतरचना केली आहे. ते लिहितात –

''स्त्रीजातीच्या मुक्तीसाठी
आले महात्मा फुले ग
आले महात्मा फुले
मुलीचे शिक्षण केले खुले गं'' (फुले)

म. फुल्यांनी स्त्री शिक्षणाची मुहूर्तमेढ रोवली तोपर्यंत स्त्रियांना शिक्षण मिळत नव्हते. 'चूल आणि मूल' यापलीकडे तिचे क्षेत्र नव्हते. शिक्षणाने ती जागृत होईल, तिच्यावर होणारा अन्याय आणि जुलूम याविषयी ती पेटून उठेल म्हणून म. फुल्यांनी स्त्रीशिक्षणाची कास धरली. ते करीत असताना त्यांना सोसावा लागणारा त्रास वामनदादांनी आपल्या गीतातून शब्दबद्ध केला आहे. वामनदादांनी आपल्या काव्याच्या माध्यमातून काबाडकष्ट करणारी स्त्री, सासुरवाशिणीचे दुःख, माहेरची ओढ, पती-पत्नीमधील लडिवाळ भाव इ. स्त्रीजीवनाचे विविध भाव व्यक्त केलेले आहेत. 'जपून वागावे सासरी' या कवितेत वामनदादा लिहितात –

''मुली जाशील आता दिल्या घरी
बोल आईचे ठेवून अंतरी
जरा जपून वागावे सासरी''

स्त्रीजीवनाविषयी वामनदादांनी केलेले उपदेश अतिशय साध्या, सोप्या आणि सुटसुटीत शब्दांत केले आहेत

वामनदादांनी 'धर्म आणि धम्म' या कवितेत धर्मावर कठोर प्रहार केलेला आहे. त्यांनी धर्मापेक्षा धम्म कसा वेगळा आहे हे अचूकपणे मांडलेले आहे. ते लिहितात –

''धर्म ही अफुची गोळी आहे

तर धम्म ही मधाची पोळी आहे
धर्म ही घातकी जनाची झोळी आहे
तर धम्म ही कपटी मनाची होळी आहे
धर्मात जात आहे घातपात आहे
तर धम्मात माणसाला माणसाची साथ आहे.''

माणसाला माणुसकीची शिकवण देणारा, जातपात नष्ट करुन विषमतेला थारा न देणारा बुद्धाचा धम्मच फक्त भारताला एकत्रित आणि एकरूप करू शकतो असा दुर्दम्य आशावाद वामनदादांनी या कवितेत व्यक्त केलेला आहे. जात सांगणारे आणि जातीत रंगणाऱ्यांना वामनदादांनी 'जात' नावाच्या कवितेत मूर्ख म्हटले आहे. जात व धर्माला त्यांनी नकार दिला आहे. ते लिहितात –

''बुद्ध-फुले
आंबेडकरांचा विचार
हाच आमचा आधार आहे
हाच आमचा आधार आहे'' (जात)

वेदना, विद्रोह, नकार आणि चीड ही वामनदादांच्या कवितेची महत्त्वपूर्ण वैशिष्ट्ये आहेत
सारांश वामनदादांच्या गीतांनी काव्याने परिवर्तनाच्या प्रक्रियेत आणि क्रांती कार्यात विशेष भूमिका बजावली. फुले, शाहू, आंबेडकरांचे विचार हे त्यांच्या गीतांचे साधन बनले या गीतांतून दुःख व्यक्त झाले आणि दुःख विसरायलाही लावले. हे त्यांच्या गीतांचे फार मोठे सामर्थ्य आहे समतेचा ध्यास आणि अन्यायाविरुद्ध चीड त्यांच्या गीतातून प्रकट झाली आहे. या गीतांनी आंबेडकरी समाजाला बळ दिले समाजातील दुराचार, व्यसनादि अपप्रवृत्तींवर प्रहार करुन वामनदादांनी एकप्रकारे समाजसेवा, देशसेवा केली. त्यांचे काव्य सदैव भावी पिढ्यांना प्रेरणादायी आणि दिशादर्शक ठरेल याविषयी तिळमात्र शंका नाही.

निष्कर्ष :

१) फुले-शाहू-आंबेडकरांच्या पुरोगामी विचारांची पेरणी वामनदादांनीआपल्या काव्याच्या / गीतांच्या माध्यमातून केली.
२) माणसाला माणुसकीची शिकवण देणारा बुद्धाचा धम्म हाच जगाला तारू शकतो असा दुर्दम्य आशावाद त्यांनी मांडला.
३) विद्रोह, वेदना, नकार आणि चीड हे त्यांच्या काव्याचे अंगभूत वैशिष्ट्ये आहेत
४) वामनदादा म्हणजे आंबेडकरी विचारांचा बुलंद आणि बलदंड आवाज त्यांच्या गीतातून दगडाला पाझर फोडण्याचे सामर्थ्य आहे.
५) एक लोककवी म्हणून वामनदादांनी लोकशिक्षणाचे, लोकजागृतीचे आणि लोकप्रबोधनाचे महान कार्य आपल्या काव्यातून केले.
६) वामनदादांच्या काव्याला कलात्मक साहित्यापेक्षा वैचारिक अधिष्ठान प्राप्त झाले आहे.

संदर्भग्रंथ सूची:

१) माधवराव गायकवाड, प्रा. सागर जाधव (संपादक), 'महाकवी वामनदादा कर्डक : समग्र वाङ्मय, खंड-१' आलोक-संबोधी प्रकाशन, यवतमाळ, प्रथम आवृत्ती २०१०, पृष्ठ क्र. २९.
२) माधवराव गायकवाड, प्रा. सागर जाधव (संपादक), 'महाकवी वामनदादा कर्डक : समग्र वाङ्मय, खंड-३' आलोक-संबोधी प्रकाशन, यवतमाळ, प्रथम आवृत्ती २०१६, पृष्ठ क्र. ४८.
३) गंगाधर पाथ, 'वामनदादा कर्डक', रत्नप्रभा पाथ, डोंबिवली, प्रथमावृत्ती २००५, पृष्ठ क्र. ६७.

*****

ISSN 2231-573X
UGC Care Listed Journal
MAH MAR 34737/13/1/2009-TC

माणसा इथे मी तुझे गीत गावे
असे गीत गावे तुझे हीत व्हावे ।।धृ।।

असे गोड नाते तुझ्याशी जडावे
तुझ्या संकटाशी इथे मी लढावे ।।१।।

तुझ्याच भुकेचे कोडे उलगडावे
तुझे दुःख सारे गळूनी पडावे ।।२।।

एकाने हसावे लाखाने रडावे
जुने सारे सारे असे ना उरावे ।।३।।

इथे सारे सारे नवे पेरताना
वामनापरी मी तुझे हात व्हावे ।।४।।

- लोककवी वामनदादा कर्डक

हा अंक मालक, मुद्रक, प्रकाशक, शिवाजी हुसे यांनी रुद्रायणी ऑफसेट, सिडको, औरंगाबाद येथे छापून 'शिवार', श्रीराम कॉलनी, हिवरखेडा रोड, कन्नड, ता. कन्नड जि. औरंगाबाद येथे प्रसिद्ध केला.
E-mail : editortiphan2009@gmail.com

ISSN-2320-4494
RNI No.MAHAUL03008/13/2012-TC
Impact Factor : 2.7286

POWER OF KNOWLEDGE

An International Multilingual Quarterly Peer Review Refereed Research Journal

August Special Issue II

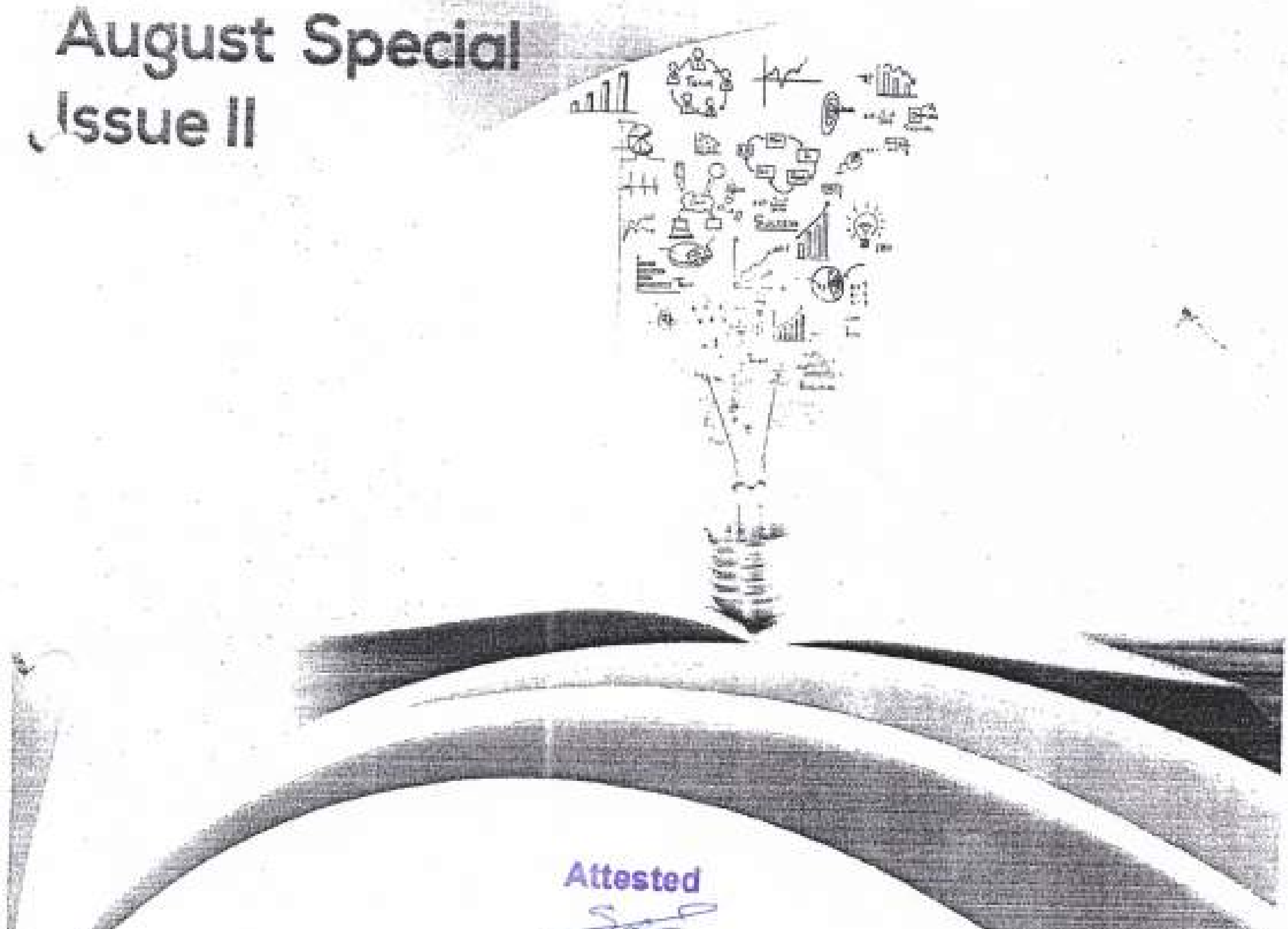

Attested

Principal
A.D.M.S.P.Sanstha's
Late Annasaheb R.D.Deore
Arts & Science College,
Mhasadi,Tal.Sakri,Dist.Dhule.

ARTS | COMMERCE
SCIENCE | AGRICULTURE
EDUCATION | MANAGEMENT
MEDICAL | ENGINEERING & IT | LAW
PHARMACY | PHYSICAL EDUCATION
SOCIAL SCIENCE | JOURNALISM
MUSIC | LIBRARY SCIENCE |

www.powerofknowledge.co.in
E-mail : powerofknowledge3@gmail.com

Editor

Power of Knowledge Peer Review Journal, August Special Issue : II 2021 ISSN 2320-4494 Impact factor 2.7286

जागतिकीकरण आणि आदिवासी लोकगीते

प्रा.डॉ.वाल्मिक शंकर आढावे
सहयोगी प्राध्यापक,
स्व.अण्णासो, आर.डी.देवरे कला व विज्ञान महाविद्यालय,
म्हसदी, ता.साक्री जि.धुळे

प्रस्तावना-

इ. स. १९९० नंतर आपल्या सभोवतालच्या परिस्थितीत एकूणच परिवर्तनाचे वारे जोरदार वाहु लागले. खाजगीकरण, उदारीकरण आणि जागतिकीकरण आले. 'खाउजा' संस्कृती निर्माण होऊ लागली. त्यामुळे जीवनाकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन बदलू लागला. समाजवादी अर्थव्यवस्था ही भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेकडे हळूहळू झुकू लागली. जागतिकीकरणामुळे भारतीय समाजव्यवस्थेत एक नवी मूल्यव्यवस्था निर्माण होवू लागली. समुहापेक्षा व्यक्तीहित महत्वाचे ठरू लागले. मूल्यविरहित सत्तास्पर्धा सुरु झाली. माणूसकी वगैरे बाद होऊन स्वार्थाच्या परिपूर्तीसाठी संघर्ष होऊ लागले. एकाकीपणा आणि एकलकोंडेपणा वाढत गेला. या परिस्थितीत आदिवासींच्या बाजूने संघर्ष करणाऱ्या चळवळी, त्यांच्या वनजमीनीच्या आणि स्थलांतरित होणाऱ्या आदिवासींच्या बाजूने संघर्ष करणाऱ्या चळवळी हळूहळू कमी होऊ लागल्या. जागतिकीकरणात समुहापेक्षा व्यक्तिला महत्व प्राप्त झाल्यामुळे आदिवासींच्या समुहगीतांचे रूप बदलू लागले. जागतिकीकरणापासून आदिवासी समुह अलिप्त राहू शकत नाही. त्यांच्या जीवनमानावर हळूहळू याचा प्रभाव पडलेला दिसून येतो. हे वास्तव नाकारून चालणार नाही. "हजारो वर्षांपासून येथील आदिवासी या निसर्गाच्या सान्निध्यात आपल्या सांस्कृतिक पर्यावरणात जगतो आहे. आदिवासींच्या संस्कृतीही निसर्गातील साधनसामुग्री गरजेनुसार वापरायची, फारसा संचय करून ठेवायचे नाही. अशा कल्पनेवर आधारित आहे. त्यामुळे पर्यावरणाचा समतोल साधला जातो. मात्र जागतिकीकरणाने आधुनिकीकरणाच्या नावाखाली जे आरूप स्विकारले ते मात्र त्याच्या उलट असे आहे. त्यामुळे आदिवासींना कुठल्याही तयारीविना या निसर्गविरुद्ध व्यवस्थेतून बाहेर

काढले जाते आणि जबरदस्तीने बाजाराधिष्ठित व्यवस्थेत आणून सोडले जाते. ज्या आदिवासींच्या ताब्यात जंगले, अरण्ये होती ती आता खाजगी मालकीची झाली."[६] आधुनिकीकरणाच्या नावाखाली भांडवली व्यवस्थेमुळे आदिवासींच्या जगण्यावर गदा आली. एकूणच त्यांच्या पारंपरिक जीवनमानात बदल झाला.

जागतिकीकरणामुळे नवे ज्ञान तंत्रज्ञान विकसित होऊ लागले. भ्रमणध्वनी, संगणक आणि दूरचित्रवाणीमुळे समाजाचा चेहरामोहरा बदलू लागला. संदेशवहन, दळणवळण सहज आणि सुलभ झाले. नव्या मल्टिनॅशनल, इंटरनॅशनल कंपन्यांनी समाजजीवनात बस्तान बसविले. सामान्य माणसाच्या जीवनशैलीत फरक पडला. कॉर्पोरेट कल्चर अस्तित्वात आले. मॉल संस्कृतीने नव्या बाजारपेठची ओळख सामान्य माणसाला करून दिली. उद्योगधंद्यांचे स्वरुप बदलले. पारंपारिक उद्योगधंदे मागे पडून नव्या तंत्रज्ञानावर आधारीत उद्योगधंदे सुरु झाले. जागतिकीकरणाने समाजाच्या सर्वच क्षेत्रात आपले जाळे विस्तारित केले, त्याला आदिवासी समूहसुद्धा अपवाद ठरू शकला नाही. जागतिकीकरणाचा सर्वात दुष्परिणाम आदिवासींना भोगावा लागत आहे. आदिम काळापासून रहिवास करणारा आदिवासी हा इथला मुळपुरुष आहे. रानावनात राहणाऱ्या या आदिवासी समूहाची विशिष्ट संस्कृती आणि बोली आहे. त्यातून त्यांनी पारंपारिकता जोपासली आहे. लोकगीतांची मौखिक परंपरा त्यांच्याकडे आहे. मात्र जागतिकीकरणामुळे त्यांच्या पारंपरिक लोकगीतांवर काही अंशी परिणाम झालेला आहे.

जागतिकीकरण :-

१९९१ साली भारताने गॅट करारानुसार सही केली. त्याचा परिणाम म्हणून भारतात खुल्या मुक्त अर्थव्यवस्थेची द्वारे उघडली गेली. एक नवे अर्थशास्त्र या कालखंडात उदयास आले. जग ही एक खुली बाजारपेठ आहे आणि या बाजारपेठेत नफा कमविणे एवढाच हेतू आहे. हा कालखंड मुख्यता मुक्त अर्थव्यवस्था उदारीकरण, खाजगीकरण, भांडवली व्यवस्था, व्यापारीकरण, खुले धोरण, स्पर्धात्मकता, माहिती व तंत्रज्ञान आदि नावाने जरी ओळखला जात असला तरी या कालखंडाला जागतिकीकरणाचा कालखंड म्हणून ओळखला जातो. "खाजगीकरण, उदारीकरण आणि जागतिकीकरण (खाउजा) या त्रिमितीत ही नवी व्यवस्था

स्थिर झालेली आहे. यातील खाजगीकरण आणि उदारीकरण या दोन संज्ञा विशेषत्वाने आर्थिक घडामोडींशी संलग्नित आहे. पण जागतिकीकरणाची संज्ञा आर्थिक स्तराबरोबरच धार्मिक, सामाजिक, वाङ्मयीन अशा बहुविध क्षेत्रांना बाधित करणारी त्या क्षेत्रातील मूल्यव्यवस्था उलथून टाकणारी सामर्थ्यशाली संज्ञा आहे. जागतिकीकरणाचे यारे खाजगीकरणाचे आणि उदारीकरणाचे बोट धरून इथल्या समाजव्यवस्थेत प्रविष्ट झाली आहे."[२] एकूणच जागतिकीकरणामुळे पारंपरिक लोकजीवनाची गणिते बदलून गेलेली दिसून येतात. जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत आज माणूस अधिकाधिक एकाकी आत्मकेंद्र होतो आहे. झालेला आहे. घरीदारी आणि बाहेरही आपण आपला संवाद हरवून बसलो आहे. त्यामुळे विचार, भावना आणि कल्पनांचे देवाण-घेवाण खंडीत झालेले दिसून येते. नवरा-बायको, बाप-मुलगा, आई-मुले, भाऊ-भाऊ-बहीण या नात्यातलाही संवाद तुटक होतांना जाणवत आहे. आज आपले संवादाचे माध्यम दूरध्वनी, भ्रमणध्वनी, एस.एम.एस., मेल व व्हॉट्सअॅप वरील चॅटींग, फेसबुक इतपत सिमित राहिलेले आहे. नात्यातला, मानवी संबंधातला जिव्हाळपणा संपल्याची तीव्र जाणीव या काळात होऊ लागली आहे. याचा प्रभाव आदिवासी जीवनावर होत आहे.

आदिवासी लोकगीते

शहरी समाजापासून दूर डोंगरदऱ्यांमध्ये निसर्गात, वनात राहणारा समुह म्हणजे आदिवासी समाज होय. मौखिक परंपरेतून आलेली त्यांची लोकगीते वैशिष्ट्यपूर्ण आणि लक्षणीय आहेत. लोकगीतांच्या माध्यमातून आदिवासी समाजाचे सुख-दुःख आणि भावभावनांचा आविष्कार झालेला दिसून येतो. त्यांच्या परंपरा आणि रितीरिवाजांचा आविष्कार लोकगीतांमध्ये आढळतात. आदिवासी समाजात लग्नसमारंभाप्रसंगी, पावसासंबंधी, दिवाळी सणानिमित्त, होळी सणाच्या प्रसंगी आणि देवमोगरा या देवींविषयी गीते गायिली जातात. ह्या गीतातून आदिवासी लोकजीवनाचे व परंपरेचे दर्शन घडते.

धुळे आणि नंदुरबार जिल्ह्यात आदिवासींच्या लग्नाची गाणी वैशिष्ट्यपूर्ण असीच आहेत. त्यात थट्टामस्करी केलेली असते. काही गीतातून रूढी परंपरा सुद्धा गायली जाते. लग्न लावतांना गीतातून म्हणतात...

"जोडाले जोडो थेरिते उभीरिणे भायारा,

उचो, निचो थेरिते सोडी देजे भायारा।।"

लग्न लावण्याच्या वेळी एका पाटावर नवरदेव व नवरीस एकाच ठिकाणी उभे करतात व लग्न लावण्यात येते. त्यावेळेस नवरदेवाकडील मुली चिडवतात. नवरदेवाला उद्देशून म्हणतात, उंचीला एकसारखी जोडी असेल तर लग्नासाठी उभा रहा. नाही तर थोडाही वर खाली उंचीचाच फरक जाणवला तर सोडून दे असा सल्ला या लोकगीतातून देतात. ज्यावेळी नवरी मुलीला घेऊन वऱ्हाड आपल्या गावी परत येते तेव्हा गावकन्यांना ऐकविण्यासाठी गाणे म्हटले जाते ते पुढीलप्रमाणे....

"बेन बेन लोंवंड्या डेलमाथा लाया सेल भाया।

एक लोंडी मोफत लाया सेल भाया।

लाया बुक्क्या मार भी खाया सेल भाया।।"

पहिल्या ओळीत म्हटले आहे की, दोन दोन लवंड्या (मुली) सहज्यरित्या आम्ही आणल्या आहेत. एक नवरी मुलगी व दुसरी तिच्या सेवेसाठी खास गावाकडून आणली आहे. दुसऱ्या ओळीत एक लवंडी (मुलगी) आम्ही फुकटात आणली आहे. अशा अर्थाने गाणी म्हटली जातात. कारण आदिवासी समाजात मुलीच्या बापाला मुलाकडून पैसे दिले जातात. त्या हेतूने दुसरी फुकटात आणली आहे असे म्हटले जाते. तिसऱ्या ओळीत आम्ही लग्नामध्ये लाथाबुक्क्यांचा मार खाल्ला आहे असा अर्थ होतो.

लोकगीतातून कोरकू जमातीतील नवऱ्या मुलाची व्यथा अतिशय समर्पक शब्दात व्यक्त झालेली आहे. आदिवासी समाजात लग्नासाठी वधुमूल्य दिले जाते. या प्रथेमुळे वर पक्षाकडील मंडळी चिंतेत असतात. इकडे तरुणी हुंडाबळी ठरतात. परंतु आदिवासी समाजात तरुण हुंडाबळी ठरतांना दिसतात. एकूणच आपल्या समाज व्यवस्थेतील हा विरोधाभास आपल्याला विचार करायला लावणारा आहे.

"गांगुल्या गांगुल्या डोंडो ऽ या।

गांगुल्या दो ऽऽ मा।। धृ।।

गांगुल्या गोम आय गांगुल्या

जे माय ईजे तोरवे

कोन्चे तोरे आय आमडो ऽऽ डो ।।१।।

कोन्चे लोग तोरे माय डो ऽऽ डो ऽऽ

कोन्चे मुरता डोडो ऽऽ डो ।।२।।"[३]

वधू मुल्य म्हणजे नवऱ्या मुलाने आपल्या होणाऱ्या पत्नीला देण्याच्या वस्तू, त्यात पैसे, धान्य इ. चा समावेश होतो. या सर्व वस्तु अगोदर वराला जमवावे लागतात. लग्नाची व्यवस्था करावी लागते. परंतु माझी होणारी पत्नी अजून मी पाहिलीच नाही अशा पद्धती अगदी हताशपणे तो आपली भावना व्यक्त करतो.

वारली या आदिवासी समाजातील लोकगीतातून पती-पत्नीच्या संवादातून व्यक्त होणारे प्रेम आणि अगतिकता या भावनांमधून त्यांच्या मन:स्थितीची जाणीव करून देतात.

"घाटेवरली आयदोनी ग

चालू जावू या लगीनला ग

घाटेवरली करवदी ग

चाल जाते लगीनला ग

चोळी माझी फाटेली ग

नाय मी येनी लगीनला ग

साडी माझी फाटेली ग

नाय मी येनी लगीनला ग "[४]

या गीतातून नवरा बायकोला लग्नाला जाण्यासाठी सांगतो. परंतु ती म्हणते, माझी साडी व चोळी फाटलेली आहे त्यामुळे मी लग्नाला येत नाही.

पावरा समाजातील लोकगीतातून विविध भावभावना व्यक्त झालेल्या दिसून येतात. जागतिकीकरणामुळे आधुनिकता आली त्याचा प्रभाव सुद्धा लोकगीतांवर झाला.

"पंचायती मेंबर आपू मिटींगामे जावूला

मिटिंगामे जाईने आपू माहिती लेयूला...

आपू गाव विकास आपुणे करूला"[५]

गावाच्या विकासाची भूमिका या लोकगीतातून दिसते. ग्रामपंचायतीच्या मिटींगला जाऊन समस्या सोडवू या असे या लोकगीतातून म्हटले आहे. या लोकगीतात मेंबर मिटिंग,

जन्ममरण, नोंद, गाव, विकास लाईट असे प्रमाण भाषेतील शब्दांचा समावेश दिसून येतो. जागतिकीकरणामुळे आदिवासी बोलीभाषा सुद्धा प्रभावित झालेल्या आहेत. निखळ आदिवासी बोली बोलणाऱ्यांच्या लोकगीतांवर प्रमाणभाषेचा प्रभाव दिसून येतो.

लोकगीतांचे स्वरूप सतत बदलत असते. लोकगीते ही काळाच्या ओघात नवीन अवतार धारण करीत असतात. गाणारा प्रत्येक गायक हा त्यात आपल्या नवीन शब्दांची भर घालीत असतो. लोकगीते ही सुसंस्कृत जगापासून दूर राहणाऱ्या तोंडाचे काव्य असले तरी ते आज जुने झालेले नाही नी नवेही नाही. कारण ते एखाद्या प्राचीन वृक्षाप्रमाणे त्याची पाळेमुळे भुतकाळात रुजलेली आहेत. पण त्याला नित्य नवी पालवी फुटत आहे. जागतिकीकरणाच्या प्रभावामुळे लोकगीतांना एक नवी पालवी फुटली आहे असे म्हटल्यास वावगे ठरू नये. कारण लोकगीत म्हणजे भावगीत आणि भावगीतामध्ये काळानुसार बदल होतो. त्या त्या काळातल्या भावभावनांची अभिव्यक्ती लोकगीतांमध्ये असते.

सारांश :-

जागतिकीकरण म्हणजे मुक्त अर्थव्यवस्था एवढाच त्याचा अर्थ आहे असे नाही. धार्मिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक क्षेत्रात झालेला बदल हा जागतिकीकरणाचा प्रभाव आहे. याला वाङ्मयीन क्षेत्रही अपवाद ठरत नाही. पारंपारिक पद्धतीने एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे सहज आणि स्वाभाविकरित्या संक्रमित झालेले लोकगीतांमध्ये काळानुसार बदल जाणवत आहे. आदिवासी लोकगीतांमध्येही हा बदल बऱ्याच प्रमाणात झालेला आहे. 'हे. विश्वचि माझे घर' ही ज्ञानेश्वरकालीन संकल्पना जागतिकीकरणात वेगळ्या अर्थाने खरी ठरली आहे. नवनव्या ज्ञान प्रसाराच्या साधनांमुळे जीवनातल्या सर्वच क्षेत्रांवर परिणाम झालेला आहे. आदिवासी लोकांचे आश्रयस्थान म्हणजे जंगल, डोंगरदऱ्या. आजही यात काही फार बदल झालेला आहे असे नाही. परंतु जागतिकीकरणात दूरदर्शन, मोबाईल, व्हॉट्सॲपसारखी संवाद-संचार साधनांमुळे झोपडीत राहणारा कंदमुळे खाणारा, प्राथमिक जीवन जगणारा आदिवासी शिक्षणामुळे शहाणा झालेला आहे. जागतिकीकरणामुळे हा बदल त्याच्या एकूणच सांस्कृतिक जीवनाशी निगडित झालेला दिसून येतो.

निष्कर्ष :-

१) जागतिकीकरणामुळे मानवाचा एकूण जीवनाकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन बदलला.

२) जागतिकीकरणामुळे एक नवी मूल्यव्यवस्था निर्माण झाली. काही ठिकाणी मूल्यविरहित सत्ता स्पर्धा निर्माण झाली.

३) जागतिकीकरणामुळे नवे तंत्रज्ञान आले. त्याचा प्रभाव रानावनात राहणाऱ्या आदिवासींच्या जीवनावर पडला आहे.

४) जागतिकीकरणाचा प्रभाव केवळ अर्थव्यवस्थेवरच झाला असे नाही, तर त्याचा प्रभाव हा सामाजिक, धार्मिक, सांस्कृतिक आणि वाङ्मयीन क्षेत्रावरही झालेला आहे.

५) जागतिकीकरणामुळे आदिवासींच्या लोकगीतांमध्ये काळानुसार बदल होत आहे. प्रमाण भाषेचा प्रभाव झालेला दिसून येतो.

संदर्भ ग्रंथ सूची :-

१) तुपे केशव, जागतिकीकरण आणि आदिवासी संस्कृती व साहित्य, आदिवासी साहित्य आणि लोककला, संपादक शकुन, प्रकाशक- प्राचार्य सुशिल बेळकर, २०१२, पृ. १०५.

२) डॉ. शोभणे रविंद्र (संपादक), जागतिकीकरण समाज आणि मराठी साहित्य, विजय प्रकाशन, नागपूर, प्रथमावृत्ती, फेब्रुवारी-२०१२, पृ. ०१.

३) देवगावकर शैलजा, महाराष्ट्रातील आदिवासींचे लोकसाहित्य" श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, पृ.३६

४) आदिवासी लोकगीते, आदिवासी संशोधन पत्रिका, प्रकाशन- आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, पुणे, पृ. १५.

५) डॉ. पगारे म.सु., पावरा लोकगीतातील लोकसंस्कृती, प्रशांत पब्लिकेशन, जळगाव, पृ. ११४-११५

SJIF Impact Factor - 5.54

E- ISSN 2582-5429

AKSHARA

Multidisciplinary Research Journal

Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal

October 2021 Special Issue 03 Vol. I

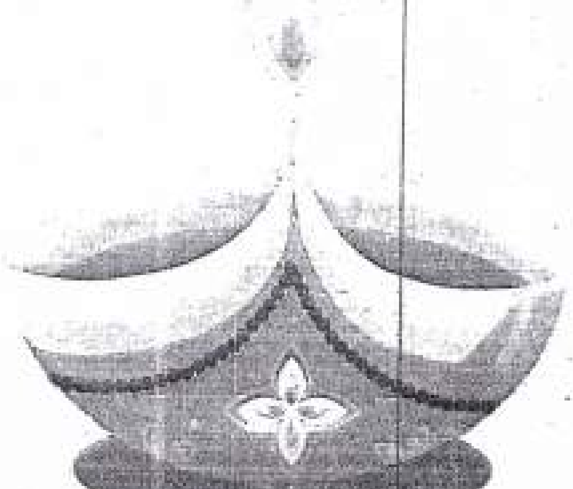

Attested

Principal
A.D.M.S.P.Sanstha's
Late Annasaheb R.D.Deore
Arts & Science College,
Mhasadi,Tal.Sakri,Dist.Dhule

Chief Editor : Dr. Girish S. Koli, AMRJ
For Details Visit To - www.aimrj.com

Akshara Publication

E- ISSN 2582-5429
AMRJ
Akshara Multidisciplinary Research Journal
Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal SJIF Impact- 5.54
October 2021 Special Issue 03 Vol. I

48

लोककवी वामनदादा कर्डक यांच्या कवितेतील आंबेडकरी तत्वज्ञान

प्रा. डॉ. वाल्मिक शंकर आढावे
सहयोगी प्राध्यापक,
स्व. अण्णासाहेब आर.डी. देवरे कला व विज्ञान महाविद्यालय, म्हसदी ता. साक्री, जि. धुळे
Email- adhavevs@gmail.com मो. 88056 63024

प्रस्तावना-

लोककवी, लोकशाहीर वामनदादा कर्डक यांचे 'वाटचाल' आणि 'मोहळ' नावाचे काव्यसंग्रह प्रसिद्ध आहेत. आंबेडकरांचे तत्वज्ञान मांडणाऱ्या मराठी साहित्यिकांमध्ये वामनदादांचे स्थान अनन्यसाधारण आहे. ते आंबेडकर विचारांशी एकनिष्ठ राहिले. लोकजागरण करणारा कवी म्हणून त्यांची ख्याती आजही आहे. त्यांनी सामाजिक बांधिलकीचे भान आयुष्यभर जोपासले. त्यातूनच त्यांनी उत्स्फूर्तपणे काव्यरचना केलेली दिसून येते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी दिलेली माणुसकीची शिकवण, स्वाभिमानाची पेटविलेली ज्योत, अस्मितेची ठिणगी आणि विज्ञानवादी दृष्टीकोन शब्दबद्ध करतांना त्यांनी लोकभाषेचा स्वीकार केलेला आहे. त्यांनी आंबेडकरी तत्वज्ञान हे सर्वसामान्य माणसाला त्यांच्याच भाषेत सोप्या आणि सुटसुटीत पद्धतीने सांगण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. गाव, खेडे, वस्ती, झोपडपट्टीतील लोकांपर्यंत आंबेडकरी तत्त्वज्ञान पोहोचविण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य त्यांनी केले आहे. काव्य लिहून आणि गाऊन सर्वसामान्यांपर्यंत खोलवर आंबेडकरांचे विचार पोहोचविणारा कवी म्हणून त्यांचा लौकिक आहे. वामनदादांचे वास्तवतेचे दर्शन अधिक समर्थपणे रेखाटलेले आहे. आंबेडकरी विचार जनमनात रुजविणारा कवी म्हणून झालेला उल्लेख समर्थनीय आहे. डॉ. आंबेडकरांच्या झुंझार व्यक्तिमत्वाचे अनेक परिमाण वामनदादांनी मांडलेले आहेत. रुढी, परंपरांना झुगारुन देणारे, नवी शिकवण देऊन लढाऊ बाणा देणारे, नव्या धर्माची दिक्षा देणारे आपल्या जनतेवर अतोनात प्रेम करणारे, 'शिका संघटित व्हा आणि संघर्ष करा' हा मूलमंत्र देणारे अशा रुपात बाबासाहेबांना साकार करण्याचा प्रयत्न व वामनदादांनी आपल्या काव्याच्या माध्यमातून केलेला आहे. डॉ. गंगाधर पानतावणे लिहितात की, ''वामनदादांची कविता आंबेडकरी आत्मविश्वास आहे, शास्त्र आहे, वेदना आहे, अस्मिता आणि मैत्रीही.''[1] आम्ही प्रकाशयात्री आहोत अशी त्यांची धारणा आहे.' खरोखरच आंबेडकरांचे विचार वामनदादांच्या कवितेचे प्राण आहे असे वाटते. डॉ. आंबेडकरांच्या जीवनमूल्यांची पताका दीन दु:खीतांच्या अंत:करणात फडकत ठेवण्याचा प्रयत्न त्यांनी केला. आंबेडकरी विचाराने 'माणूस' हा केंद्रबिंदू मानला. माणसांच्या व्यथा वेदनांची गाणी वामनदादांनी मांडल्या. तसेच दीन-दलितांच्या प्रगतीच्या मार्गात अडसर ठरणाऱ्या रुढीवादी विचारांचे भंजन त्यांनी केले. वेदना, विद्रोह, नकार आणि चीड ही आंबेडकरी प्रेरणेतून साकार झालेल्या कवितेची वैशिष्ट्ये आहेत. या वैशिष्ट्यांची अनुभूती वामनदादांच्या काव्यरचनेतून येते. याच अर्थी वामनदादा आंबेडकरी विचारांची पाईक आणि वाहक होते.

वामनदादांच्या काव्यातील आंबेडकरी तत्त्वज्ञान -

डॉ. आंबेडकरांनी महाराष्ट्रातीलच नव्हे तर संपूर्ण भारतातील पिढ्यानपिढ्या हिंदू समाजात बहिष्कृत, दलित उपेक्षित राहिलेल्या समाजाला आर्थिक, सामाजिक, राजकीय गुलामगिरीतून मुक्त करण्याचे महान कार्य केले. या कार्यामागे त्यांनी स्वत:ची एक मोठी विचारधारा निर्माण केली. त्यांच्या विचारधारेला स्वातंत्र्य, समता, बंधूभाव आणि आधुनिक लोकशाही मूल्यांची बैठक प्राप्त झाली होती. यातून प्रेरित होवून वामनदादांनी आपल्या काव्यातून पिढ्यानपिढ्या सहन करत असलेल्या दु:ख, दैन्य, दारिद्र्य, अन्याय, अत्याचाराला वाचा फोडली. प्रज्ञा, शील, करुणा, न्याय इत्यादी मूल्यांची मांडणी त्या कवितेच्या मुळाशी आहे. सामाजिक जाणिवेतून जीवन वास्तवाचा जिवंत वेध देणारे म्हणून जीवनाची मूल्ये ही वामनदादांच्या काव्याची मूल्ये आहेत.

लोककवी वामनदादांना बाबासाहेबांच्या विचारांची ऊर्जा लाभली होती. त्यांनी हजाराहून अधिक काव्यरचना केली. जनतेच्या प्रबोधनासाठी लोकजागरणासाठी त्यांनी काव्य लिहिले. बाबासाहेबांच्या विचारातील वर्ण जाती विरहित समाज, मानवतावाद अतिशय संयमाने पण तितक्याच अर्थपूर्णतेने त्यांच्या काव्यात प्रतिबिंबित झालेला आढळून येतो.

बाबासाहेबांच्या विचाराने माणूस हा केंदबिंदू मानला असल्यामुळे वामनदादा माणसाचे हित करणारे काव्य लिहितात आणि मनापासून गात होते.

उदा. ''माणसा इथे मी, तुझे गीत व्हावे,
असे गीत गावे, तुझे हीत व्हावे"

असे ध्येय त्यांच्या कवितेचे आहे. वामनदादांनी मोठ्या निष्ठेने आंबेडकरी विचार सांभाळला आहे. आंबेडकरी विचारधारेने वामनदादांच्या व्यक्तिगत अनुभवांना सामाजिक अनुभवाची जोड दिली. त्यांचे काव्य व्यक्तिकेंद्री नसून ते समुहमनाचे प्रभावी दर्शन घडविणारे आहे. मानवता, राष्ट्रभक्ती, सामाजिक लोकशाही इ. मानवी मूल्य त्यांच्या काव्याला लाभले हे केवळ आंबेडकरी विचारांचे द्योतक आहे.

वामनदादा हे हयातभर प्रखर आंबेडकरवादी तत्त्वज्ञानाचे पाईक होते. आंबेडकरांना अभिप्रेत असलेल्या संपूर्ण समतेचे पायाभूत तत्त्वज्ञान बुद्धीवाद हेच होते. या बुद्धीवादाने ईश्वर, आत्मा, परलोक धर्म, अध्यात्म आणि पुनर्जन्म याला कायमची मुठमाती दिली होती. आंबेडकर संस्कृती पूर्णपणे समता संस्कृती होती. हीच संस्कृती वामनदादांनी आयुष्यभर उराशी बाळगलेली दिसून येते.

''माणसाने इथे माणसाला
प्रेम द्यावे, प्रेम घ्यावे
दुजा कुठलाच नारा नसावा
माणसाच्या विषारी मनाचे
विष सारे तनाचे
पेरणार कोणीही नसावा'' (गावसारा असा हा असावा)

वामनदादा हे परिवर्तनशील कवी होते. त्यांचे काव्य हे आंबेडकरी चळवळीचं सांस्कृतिक अंग आहे. त्यांच्या काव्यातून मानवतावादाचा आणि समाजवादाचा आवाज प्रतित होतो. संकुचित विचार धारेवर त्यांनी सडकून टीका केली, प्रहार केला. वामनदादा हे आंबेडकरी चळवळीतील तुफानाचा दिवा, वादळवारा अग्नीज्वाला होते. माणूस म्हणून जगण्याचा अर्थ सांगणारे काव्य त्यांनी लिहिले. त्यांचे काव्य वास्तववादी असून अमानवी रुढी परंपरांवर त्यांनी कठोर प्रहार केला.

लोककवी वामनदादा कठोर अंत:करणाचे आणि तितक्याच मृदू मनाचेही होते. टाटा-बिर्लासारख्या भांडवलशाही व्यवस्थेला ते सडकावून जबाब विचारतात. ''गरिबांचा वाटा कुठं आहे' असे जबाब विचारतात. वनवासी आदिवासींना ते आपल्या हक्कासाठी लढायलाही प्रवृत्त करतात. जोवर चाकरी आणि भाकरीचा प्रश्न आहे तोवर या देशात गुलामी राहणार आहे म्हणून ती नष्ट करायला हवी. कष्टकरी कामगारांची पिळवणूक करणाऱ्या भांडवलदारांना विचारतात-

''सांगा आम्हाला बिर्ला, टाटा कुठाय हो,
सांगा धनाचा साठा, आमचा वाटा कुठाय हो...
लोणी सारं तिकडं पळं, इथं भुकेनं जिवडा जळं
दुकानवाले दादा आमचा आटा कुठाय हो
इथं बिन्हाड उघड्यावर, तिथं लुगडी लुगड्यावर
या दुबळीचं धुडकं फडकं, धाटा कुठाय हो
शोधा सारे साठे चला, आज पाडा वाटे चला
वामनदादा आमचा घुगरी घाटा कुठाय हो (आमचा वाटा)

भांडवलदार आपला वाटा देत नसतील तर युद्ध, संघर्ष करून हिसकावून घेतल्या पाहिजे. अशी क्रांतीची आग वामनदादा या काव्यातून मांडतात.

डॉ. आंबेडकरांचे आचार, विचार, व्यक्तीमत्व वामनदादांच्या रोमारोमात भिनलेले होते. शिक्षणापासून वंचित राहिलेला वामनदादांनी स्वप्रयत्नाने वाचन लेखनाचे किते गिरविले. अण्णा भाऊसाहेबांप्रमाणे दुकानाच्या पाट्या वाचता

वाचता लेखन करू लागले. आंबेडकरी विचारांचा ध्यास त्यांच्या लेखणीने घेतला. शिक्षणाशी दुरान्वयेही संबंध नसणाऱ्या या प्रज्ञावंताने शब्दांचेच अक्षरात रुपांतर केले. आपल्या प्रखर आणि बुलंद आवाजातून निद्रिस्त समाजाला जागृत केले.

''तुफानातील दिवे आम्ही तुफानातील दिवे,
तुफान वारा पाऊस धारा, मुळी न आम्हा. शिवे''

तुफानातल्या दिव्याप्रमाणे वारा पाऊस यांना भिक न घालता विचार प्रकाशाचे अखंड दान कर वामनदादांनी आंबेडकरांचा महिमा गायला. अन्यायाविरुद्ध झुंजण्याची आणि झगडण्याची जिद्द व चिकाटी समाजात निर्माण करण्याचा प्रामाणिक प्रयत्न त्यांनी केला. वामनदादा जीवनातील विविध अंगांवर भाष्य करतात. शहरी आणि ग्रामीण जीवनातील दुःख, दैन्य, दारिद्र्य, उपासमार, शोषण व त्याखाली दडपल्या गेलेल्या माणसाच्या जीवनातील अनेक पदर त्यांच्या काव्यातून उलगडतात.

वामनदादा आंबेडकरी विचारांची पेटती मशाल होऊन जीवनाच्या अखेरच्या श्वासापर्यंत वस्तीवस्तीत, गाव-पाड्यावर, लहान-मोठ्या शहरातून आंबेडकरी विचार रुजवित फिरले. ज्यांना हजारो वर्ष शिक्षणाची संधी नव्हती अशा समाजाला बाबासाहेबांनी 'शिका, संघटित व्हा आणि संघर्ष करा' असा संदेश दिला. हा संदेश वामनदादा आपल्या कवितेतून मांडतात- ''छंद लागो तुला शिक्षणाचा मुला / नको भटकू असा / जाण आपुले भले नेणत्या पाडसा / नको भटकू असा''
या कवितेच्या शेवटी वामनदादा लिहितात,
''थोर संदेश बाबांचा विसरु नको / पायरीवर चढ, पुन्हा खाली घसरु नको, / गेला थकला वामन फोडूनी घसा, / नको भटकू असा''

आपल्या काव्याच्या माध्यमातून वामनदादांनी शिक्षणापासून वंचित असलेल्या बहुजन समाजातल्या मुलांना मौलिक संदेश दिला. बाबासाहेबांनी दिन दलितांना स्वाभिमान शिकविला. हा त्यांचा स्वाभिमानाचा संदेश वामनदादा आपल्या काव्यातून लिहितात.

''मने मारुनी जिणे जगू नका श्वानाचे
मानी मर्द गडी तुम्ही भीमरावाचे''

स्वाभिमान जागृत झाल्याने दीन दलित समाजाला कोणीही गुलाम करू शकत नाही. असा आत्मविश्वास वामनदादांनी आपल्या काव्याच्या माध्यमातून मांडला. डॉ. आंबेडकरांचे विचार त्यांच्या अनुयायांना मुक्ती देणार आहे. याची त्यांना खात्री होती. पण त्यांचे अनुयायी त्या दिशेने जात नाहीत याची त्यांना खंत असते. ही आपली खंत वामनदादा शब्दात मांडतात.

''भीमा तुझ्या मताचे जर पाच लोक असते
तलवारीचे तयाच्या न्यारेचे टोक असते''

बाबासाहेबांना दाखवलेल्या वाटेने सर्वांनी एकदिलाने गेले पाहिजे अशी त्यांची रास्त अपेक्षा होती. बाबासाहेबांचे विचार त्यांनी कधीच सोडला नाही. आंबेडकरी प्रेरणा हा तर त्यांचा श्वास होता. म्हणून ते लिहितात.- ''भीमाच्या पायवाटेची जरासी धूळ मी आहे, / नदी नाही, ओढ्यामधील झुळझुळ मी आहे''

''वामन तबाजी कर्डक अर्थात लोककवी वामनदादा यांचा जन्म नाशिक जिल्ह्यातील सिन्नर तालुक्याच्या दिसोंडी (देशवंडी) गावी 15 ऑगस्ट 1922 रोजी झाला'' 2 वडील तबाजी आणि आई सईबाई यांच्या उदरी जन्माला आलेल्या वामनदादांनी डॉ. आंबेडकरांच्या मौलिक विचाराचे, तत्वज्ञानाचे आयुष्यभर आचरण केले. अन्याय अत्याचार करणारे दोषी असतात; पण ते सहन करणारेही तितकेच दोषी असतात. पण ते सहन करणारेही तितकेच दोषी असतात. वामनदादांना अन्यायाविरुद्ध जबरदस्त चीड होती. म्हणून ते म्हणतात की बाबासाहेबांनी अवमान नाकारण्याची आणि अन्यायाविरुद्ध प्रतिकार करण्याची आम्हाला शिक्षा दिली आहे. त्यासाठी माणूस अन्यायाविरुद्ध पेटून उठला पाहिजे. चीड आल्यानंतर माणूस पेटून उठतो. 'भरा हाती बांगड्या' ही वामनदादांची ज्वालाग्राही चीड प्रकट करणारी कविता आहे.

उदा.

'अन्यायाची चिरा चांवडी, चिरा करा चिंधड्या
चिरा करा चिंधड्या नाही तर भरा हाती बांगड्या'

E- ISSN 2582-5429
AMRJ
Akshara Multidisciplinary Research Journal
Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal
SJIF Impact- 5.54
October 2021 Special Issue 03 Vol. I

अन्यायाविरुद्ध माणूस पेटून उठला नाही तर त्याने हातात बांगड्या भरण्याचे वामनदादा या कवितेतून सूचित करतात.

माणसाला माणुसकीची शिकवण देणारा, जात-पात नष्ट करून विषमतेला थारा न देणारा बुद्धांचा धम्मच फक्त भारताला एकजीव आणि एकरुप करू शकतो. असा दुर्दम्य आशावाद वामनदादा 'जात' या कवितेतून व्यक्त करतात. जात सांगणारे आणि जातीत रंगणाऱ्यांना वामनदादांनी मुर्ख म्हटले आहे. अशा जात आणि धर्माला त्यांनी नकार दिला आहे. ते लिहितात- ''बुद्ध-फुले / आंबेडकरांचा विचार / हाच आमचा आधार आहे.

हाच आमचा आधार आहे (जात)''असे हजारो गीत काव्यरचना करणाऱ्या वामनदादांचे 15 मे 2004 रोजी वयाच्या 82व्या वर्षी परिनिर्वाण झाले'' 3 वामनदादा आयुष्यभर डॉ. आंबेडकरांच्या विचाराशी, तत्वज्ञानाशी एकनिष्ठ राहिले.

सारांश :-

वामनदादांच्या काव्याने परिवर्तनाच्या एकूणच प्रवाहामध्ये महत्वपूर्ण भूमिका बजावली. लोकजागरणात केलेले कार्य अनन्यसाधारण स्वरुपाचे आहे. डॉ. बाबासाहेब त्यांनी आंबेडकरांचे विचार, तत्वज्ञान हे त्यांच्या गीतांचे / काव्याचे साधन होते. या काव्यरचनेतून दुःख व्यक्त केले. याचबरोबर दुःख विसरायलाही लावले. हे त्यांच्या काव्याचे फार मोठे सामर्थ्य आहे. स्वातंत्र्य, समता, बंधुता यांचा ध्यास आणि अन्याय अत्याचाराविरुद्ध चीड त्यांच्या काव्यातून प्रकट झाली आहे. समाजातील दूराचार, व्यसनाधिनता, अपप्रवृत्तीवर प्रहार करून वामनदादांनी एकप्रकारे समाजसेवा आणि देशसेवा केली. वामनदादांनी काव्याच्या माध्यमातून आंबेडकरी तत्वज्ञान अतिशय सोप्या आणि सुटसुटीत शब्दात अधोरेखित केले. मानवतावादाचा आणि समाजवादाचा ध्वनी त्यांच्या काव्यातून आपणास अनुभवता येतो. वैज्ञानिक दृष्टीकोन आणि विषमताविरहित समाज व्यवस्था त्यांच्या कवितेतून प्रकट झालेली आढळून येते. बाबासाहेबांचे मानवतावादी विचार शेवटच्या माणसापर्यंत नेवून पोहचविण्याचे महान कार्य वामनदादांनी केले.

निष्कर्ष :-

1. विद्रोह, वेदना, नकार आणि चीड हे वामनदादांच्या काव्याचे महत्वपूर्ण आणि अंगभूत लक्षण आहे.
2. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांचे वैचारिक अधिष्ठान वामनदादांच्या काव्याला लाभले आहे.
3. वामनदादांनी आपल्या कवितेच्या माध्यमातून लोकशिक्षणाचे, लोकजागृतीचे आणि लोकप्रबोधनाचे महान कार्य केले.
4. 'शिका, संघटित व्हा आणि संघर्ष करा' हा डॉ. बाबासाहेबांचा संदेश त्यांनी वाड्या वस्तीपर्यंत कवितेच्या माध्यमातून पोहोचविला.
5. डॉ. आंबेडकरांच्या विचारांचा, तत्त्वज्ञानाचा बुलंद आवाज म्हणजे वामनदादा. त्यांच्या काव्यातून मानवी हृदयाला पाझर फोडण्याचे सामर्थ्य प्राप्त झाले आहे.

संदर्भ ग्रंथ

1. गंगाधर वाघ, वामनदादा कर्डक, रत्नप्रभा वाघ, डोंबिवली, प्रथम आवृत्ती-2005 पृष्ठ क्र. 67.
2. माधवराव गायकवाड, प्रा. सागर जाधव (संपादक), महाकवी वामनदादा कर्डक: समग्र वाङ्मय खंड-1, आलोक-संबोधी प्रकाशन, यवतमाळ, प्रथम आवृत्ती, 2010, पृष्ठ क्र. 29
3. माधवराव गायकवाड, प्रा. सागर जाधव (संपादक), महाकवी वामनदादा कर्डक: समग्र वाङ्मय खंड-3, आलोक-संबोधी प्रकाशन, यवतमाळ, प्रथम आवृत्ती, 2016, पृष्ठ क्र. 08.

RNI MAHMAR

36829-2010

ISSN- 2229-4929

Peer Reviewed

Akshar Wangmay

International Research Journal

UGC-CARE LISTED

Issue – IV, Volume-I

October 2021

Chief Editor

Dr. Nanasaheb Suryawanshi

'Akshar Wangmay' UGC Care Listed, International Research Journal ISSN: 2229-4929, October– 2021
Issue-IV, Volume-I

अनुवाद प्रक्रिया आणि मराठी साहित्य

प्रा. डॉ. वाल्मिक शंकर आढावे
सहयोगी प्राध्यापक, स्व. अण्णासो. आर.डी. देवरे कला व विज्ञान महाविद्यालय, म्हसदी ता. साक्री, जि. धुळे
Email-adhavevs@gmail.com

प्रस्तावना-

अनुवाद हा एक प्रकारचा शोध आहे. अनुवादकाची शोधयात्रा स्वत:च्या मनाची आणि संस्कृतीची व दुसऱ्याच्या मानसिकतेची आणि संस्कृतीची आहे. त्याचे मन संवेदनशील आणि दृष्टीशोधक असते. अनुवादक हा एका भाषेतला आशय, विषय व अर्थ दुसऱ्या भाषेत आणतो. एकप्रकारे तो दोन्ही भाषिक संस्कृतीवर भाष्य करतो. अनुवाद प्रक्रियेत मूळ आशयाचा व अर्थाला बाधा येणार नाही याची काळजी घेतली जाते. अनुवाद प्रक्रिया विद्यमान स्थितीमध्ये विशेष महत्वाची मानली जात आहे. अनुवादित साहित्याचे स्वतंत्र क्षेत्र निर्माण झाले आहे. या साहित्याला वाङ्मय प्रकारात स्वतंत्र अस्तित्व प्राप्त होत आहे. अनुवाद करणे ही एक स्वतंत्र शाखा आहे. अनुवाद प्रक्रियेत भाषिक रुपांतर होते. ज्यावेळेस एका भाषेतील आशय दुसऱ्या भाषेत रुपांतरित होतो. त्यावेळेस संदर्भान्वये, प्रदेशान्वये शाब्दिक अर्थ भिन्न स्वरुपाचे असतात. अशा परिस्थितीत अनुवाद प्रक्रिया कठीण होवून बसते. या गोष्टी अनुवादकाला समजून घ्याव्या लागतात. तेव्हा त्याची अनुवादाची प्रक्रिया पूर्ण होते. मराठी साहित्य विश्वात अनुवादित साहित्याची स्वतंत्र परंपरा निर्माण झाली आहे. त्या त्या भाषेतील लोकप्रिय आणि अभिजात साहित्य मराठीत अनुवादित होत आहे. अनुवाद ही निरंतर प्रक्रिया असल्यामुळे एखाद्या वाचकाला आवडलेली दुसऱ्या भाषेतील साहित्यकृती ही वाचकाच्या आवडीनुसार त्याच्या मातृभाषेत अनुवादित केली जाते. अनेकार्थता हे भाषेचे वैशिष्ट्ये असते. एकाच शब्दाचे अनेक अर्थ आणि अनेक अर्थांसाठी एक शब्द यासारख्या अडचणीत टाकणाऱ्या शब्दांचा उपयोग मोठ्या कौशल्याने अनुवादकाला करावा लागतो. मूळ कलाकृती लिहून आपले कार्य लेखकाने पार पाडलेले असते. परंतु अनुवाद करतांना कलाकृतीचा मूळ गाभा बाधीत न होता अनुवादाचे कार्य हे अनुवादकाला पार पाडावे लागते. तसे न झाल्यास अनुवाद प्रक्रिया ही अधिक फसण्याची शक्यता असते. जागतिकीकरणाच्या या युगात जिथे भिन्न प्रदेशातल्या भिन्न बोली नामशेष होण्याच्या मार्गावर आहेत अशा बोलीमधील ज्ञान साहित्य, सांस्कृतिक परिप्रेक्ष्य, सामाजिक संदर्भ या गोष्टी जतन करण्यासाठी अनुवाद प्रक्रिया महत्वाची ठरते. अनुवाद प्रक्रियेत अनुवादकाला दोन्ही भाषेचे ज्ञान असणे आवश्यक असते. अनुवादाच्या संदर्भात महत्वाचा विचार मांडतांना प्रसिद्ध अनुवादक चंद्रकांत पाटील म्हणतात, "भाषेच्या विविध अंत:स्तराचे ज्ञान, शब्दबद्ध अर्थविज्ञान, वाक्यविन्यास, बहुअर्थता, भाषिक चकवे दोन्ही भाषांबाबतचे व्यक्तिगत आग्रह-दुराग्रह-पूर्वग्रह इ. अनेक गोष्टी कवितेच्या अनुवादात महत्वाची भूमिका बजावत असतात."[1] या विधानावरून अनुवाद प्रक्रियेत भाषिक ज्ञान असणे महत्वाचेआहे हे सूचित होते. अनुवाद प्रक्रिया ही कठीण प्रक्रिया असते. केवळ समानार्थी शब्दांचा उपयोग करणे चूकीचे ठरते. अनुवाद यांत्रिक व साचेबंध नसतो. "अनुवाद हा केवळ दोन भाषांना एकत्र आणण्याचे काम करत नाही, तर दोन भिन्न संस्कृतींना देखील तो एकत्र आणतो."[2]

अनुवाद प्रक्रिया

अनुवाद ही एक कला आहे. एका भाषेतला मजकूर दुसऱ्या भाषेत त्या शब्दांतील, वाक्यांतील आणि लिखाणातील भाव, विचार व दृष्टीकोन यांच्यासहित नेमकेपणाने व्यक्त करण्याचा प्रयत्न करणे म्हणजे अनुवाद होय. वेगवेगळया भाषांमध्ये ज्ञान, विज्ञान, साहित्य, कला, इ. क्षेत्रात काय चालले आहे त्याची माहिती घेण्यासाठी अनुवादाची आवश्यकता असते. "अनुवाद ही दोन भाषांतील आंतरक्रिया आहे."[3] दोन भाषातील आंतरक्रियांची सृजनशीलतेच्या आधारावर केलेली मांडणी म्हणजे अनुवाद क्रिया होय. भाषांतरकाराच्या सृजनशीलतेला महत्व देणारा घटक आणि आशयाची नाविन्यपूर्ण पद्धतीने केलेली मांडणी म्हणजे अनुवाद होय. अनुवादकाच्या मनात ही आंतरक्रिया तीन स्तरावर होते. (1) शब्द (2) अर्थरूप बांधणी, (3) विषयाची मांडणी. अनुवादाचे काम अवघड असले तरी अशक्य मात्र नाही.

अनुवाद प्रक्रियेत अनुवादकाला साहित्यिक कलावंतापेक्षा वेगळी भूमिका पार पाडावी लागते. त्याचे कार्य वेगळ्या पद्धतीचे असते. लेखक जेव्हा लेखन करतो तेव्हा त्याला अभिव्यक्तीचे पूर्ण स्वातंत्र्य असते. सृजनशील लेखन करणाऱ्या प्रतिभावंत लेखकास मुक्तपणे लिहिणे ही एक तळमळ असते. तसेच स्वातंत्र्य अनुवादकला नसते. कारण अनुवाद प्रक्रियेत अभिव्यक्ती पासून अनुभूतीकडे प्रवास असतो. त्याची जाण अनुवादकला सतत ठेवावी लागते. तसेच लेखन आणि अनुवाद या दोघांमधील प्रेरणा भिन्न स्वरुपाच्या असतात. लेखन संपल्यानंतर अनुवादाला प्रारंभ होतो. साहित्याचा उद्देश मानवी मनाला अधिक समृद्ध, उदात्त, संवेदनक्षम करणे व त्याचा सकारात्मक परिणाम समाजावर होणे अभिप्रेत असते. हाच उद्देशही अनुवादाचा असतो. साहित्य हे जीवनाच्या, समाजाच्या कुशीतून जन्माला येते. मानवी जीवनातील शाश्वत मूल्यांवरच साहित्याची उभारणी झालेली असते व त्यामुळे माणसांमाणसांतील हितसंबंध भाव-भावना यांचे चित्रण देखील साहित्यामधून केलेले असते. साहित्याच्या जीवनाशी, समाजाशी असलेला अनुबंध, परस्परसंबंध साहित्याला नित्यनुतन चिरंतन ठेवत असते. अनुवादाच्या प्रक्रियेतून हे अबाधित ठेवण्याची जबाबदारी अनुवादकाची असते.

अनुवादित मराठी साहित्य -

मराठी वाङ्मयात अनुवादित साहित्याचा मोठा प्रवाह सुरु आहे. मराठीमध्ये अन्य भाषेतून अनेक साहित्यकृती आल्या आहेत. खऱ्या अर्थाने अर्वाचीन मराठी साहित्याची पायाभरणीच मूळात अनुवादित साहित्यापासून झाली आहे. इ.स. 1800 ते 1874 हा कालखंड भाषांतर युग म्हणून ओळखला जातो. भा. वि. वरेरकर यांनी बकीमचंद्र व शरदचंद्र यांच्या पासून तर आज अनेक साहित्यिक अनुवादित साहित्य लेखन करू लागले आहेत. लीना सोहनी, अशोक शहाणे, उमा कुलकर्णी, माधुरी शानभाग यांनी डॉ. अब्दुल कलाम यांचे आत्मचरित्र 'अग्निपंख' मराठीत अनुवादित केले आहे. मराठीमध्ये अनुवादाची फार मोठी परंपरा आहे. यात 'ज्ञानेश्वरी'चा उल्लेख अग्रभागी करावा लागेल. रामायण- महाभारत ही महाकाव्ये, पुराणकथा, उपनिषदांमधील कथा, संस्कृत नाटकं अशी प्राचीन परंपरा सांगता येईल. मराठीमध्ये अनुवादित साहित्य फार पूर्वीपासूनच प्रसिद्ध होत आले आहे.

संस्कृत, अरबी, फारसी अशा भाषांमधून अनेक पुस्तके मराठीत अनुवादित झालेली दिसतात. मराठी साहित्याला आणि वाचकांना नवं जग दाखविण्याची किमया अनुवादामध्ये आहे.

मामा वरेरकर यांनी बंगाली साहित्य मराठीत अनुवादित केले आहे. मराठीत बंगाली साहित्याचे ते आद्य अनुवादक म्हणून परिचित आहेत. रविंद्रनाथ टागोरांच्या कादंबऱ्या, निबंध आणि नाटक वरेरकरांनी मराठीत मोठ्या प्रमाणावर आणलीत. त्यांनी बंगाली संस्कृतीची ओळख मराठी वाचकांना करून दिली. मृणालिनी गडकरी, रंजना पाठक यांनीही बंगालीतून मराठीत अनुवाद केले आहेत. उषा पुरोहित, स्मिता भागवत, अंजली नरवणे, उषा सेठ यांनी गुजराती पुस्तकांचा मराठी अनुवाद केला आहे. उमा कुलकर्णी, मीना वांगीकर या दोघी कन्नडमधून मराठीत अनुवाद करतात. धनश्री हळबे यांनी मल्याळम मधून मराठीत अनुवाद केला आहे. धीरूबेन पटेल यांच्या साहित्य अकादमी पुरस्कार प्राप्त 'आगंतुक' या कादंबरीचा सुषमा करोगल यांनी केलेला उत्तम अनुवाद आहे. जयप्रकाश सावंत, गणेश विसपुते अशी मंडळी हिंदीतून मराठीत अनुवाद करीत आहेत.लोकसाहित्याचे अभ्यासक दुर्गा भागवत यांनी मराठीत उत्तम अनुवाद केले आहेत. त्यांच्या 'जातककथा' आणि 'बाणाची कादंबरी' या पुस्तकावरून त्यांच्या विद्वत्तेची कल्पना येते. बौद्ध वाङ्मयापासून प्रेरणा घेऊन त्यांनी पाली भाषेतून या जातककथा मराठीत आणल्या. कवी विंदा करंदीकर यांनी ॲरिस्टॉटलचे काव्यशास्त्र, राजा लियर, अमृतानुभावाचे अर्वाचीनीकरण असे अनुवाद केले. साने गुरुजी यांनीही उत्तमोत्तम साहित्य मराठीत आणले. पु.ल. देशपांडे यांच्या अनुवादांनीही मराठी साहित्य विश्वात फार मोलाची भर घातलेली आहे. एका कोळियाने, 'ती फूलराणी', 'तीन पैशांचा तमाशा' , 'अंमलदार' ही नाटकं अनुवाद क्षेत्रात महत्वाची आहेत. शांता शेळके यांनी कालिदासाच्या मेघदुताचा केलेला अनुवाद वाचनीय आहे. विद्याधर पुंडलिक सदानंद रेगे, नाटककार विजय तेंडूलकर यांचे नाव अनुवाद क्षेत्रात महत्वपूर्ण आहे. कवी मंगेश पाडगांवकर यांनी मोठ्या प्रमाणावर काव्यानुवाद केले.

'अनुवाद करणे ही एक व्यक्तिनिष्ठ कला आहे. मराठी भाषेची समृद्धी होण्यासाठी इतर भाषेतून अनुवादित झालेले ग्रंथ उपकारक आहेत.'[4] आजवर मराठी भाषेत प्रामुख्याने इंग्रजी, जर्मन व रशिया या भाषेतून अनुवाद झालेले दिसतात. 1930 पासून तर इंग्रजी व रशियन भाषेतून अनेक उत्तमोत्तम पुस्तकं प्रकाशित झाले आहेत. मॉक्झिम, लियो, दस्तयेवस्की यांचे अभिजात साहित्य मराठीत अनुवादित झाले आहेत. रशियन राज्यक्रांतीसाठी प्रेरक ठरलेल्या मॅक्झीम गॉर्की यांचा 'मदर' या कादंबरीचा अनुवाद मराठी सहित जगातील अनेक भाषांमध्ये अनुवाद झालेला आहे. आणि तो अनुवाद लोकप्रिय ठरतांना दिसतो. मध्ययुगीन काळात वामन पंडीत, मोरोपंत, सामराज बीडकर यांनी गीतेवरील महाभारतातील व काही संस्कृत ग्रंथांचा अनुवाद केला आहे. 'अनुवादित साहित्यामुळे दुसऱ्या राष्ट्राची भाषा, संस्कृती, रुढी, परंपरा, सण, उत्सव, रीतिरिवाज, लोकजीवन आपल्याला समजत असते. भाषा आणि साहित्य समृद्ध आणि संपन्न होण्यासाठी मदत होते.'[5] ज्ञाननिर्मिती, ज्ञानसंरक्षण, ज्ञानसंवर्धन याकरिता अनुवादित साहित्य महत्वाची भूमिका पार पाडते. लीना सोहनी, अशोक शहाणे, उमा कुलकर्णी, माधुरी शानभाग यांनी डॉ. अब्दुल कलाम यांचे आत्मचरित्र 'अग्निपंख'

मराठीत अनुवादित केले आहे. अशी ही फार मोठी परंपरा अनुवादित साहित्याची आहे. अनुवादाच्या परंपरेत मराठी अनुवादाची समृद्ध परंपरा जशी निर्माण झाली तशीच मराठी आत्मकथेचेही हिंदी भाषेत अनुवाद झालेला आपल्याला दिसून येतो. लक्ष्मण गायकवाड यांच्या 'उचल्या' या आत्मकथेचा हिंदी अनुवाद रणसुभे यांनी 'उठाईगीर' म्हणून केलेला आहे. वडार समाजाचे दारिद्र्य, दु:ख, वेदना, भूक, अंधश्रद्धा, रुढी-परंपरा, जात पंचायत तसेच समाजातील सर्व स्तराचे चित्रण केले आहे. हे चित्रण रणसुभे यांनी अनुवादाच्या माध्यमातून केले आहे. लक्ष्मण माने यांची आत्मकथा 'उपरा' सन 1980 मध्ये प्रकाशित झाली. या आत्मकथनाचा हिंदी मध्ये अनुवाद 'पराया' या नावाने सन 1993 मध्ये हिंदी साहित्य अकादमीने केला. कोल्हाट्याची पोरं या आत्मकथेचा अनुवाद 'छोरा कोल्हाटी का' असा हिंदीमध्ये झाला आहे.थोडक्यात मराठी भाषेत जसा इतर भाषेचा अनुवाद झाला त्याच पद्धतीने मराठी साहित्यकृतीचाही इतर भाषांमध्ये अनुवाद झालेला आढळून येतो. यामुळे भाषा आणि साहित्य समृद्ध आणि संपन्न होते. वेगवेगळ्या भाषिक समुहाच्या संस्कृतीचा, लोकजीवनाचा परिचय अनुवादित साहित्य कृतीमुळे होतो.

समारोप-

प्रस्तुत शोधनिबंधात अनुवाद प्रक्रिया उलगडून दाखविण्याचा प्रयत्न केला आहे. आधुनिक काळात मराठी साहित्य परंपरेत अनुवादाला फार मोठे स्थान दिसून येते. परकीय भाषेतून मराठीत अनुवादित झालेल्या साहित्यामुळे तेथील संस्कृती आणि लोकजीवनाची ओळख मराठी वाचकांना झाली. त्यामुळे आपल्याकडे वेगवेगळे साहित्य प्रकार उदयास येण्यास हातभार लागला. एका भाषेतला आशय व अर्थ दुसऱ्या भाषेत आणण्याचे महत्वपूर्ण कार्य अनुवादक करीत असतो. मराठी साहित्यसृष्टीत अनुवादाची स्वतंत्र परंपरा निर्माण झालेली आहे. साहित्यकृतीचा मूळ गाभा बाधित न होता अनुवादाचे कार्य अनुवादकाला करावे लागते म्हणून हे कठीण कार्य असले तरी ते अशक्य मात्र नाही.

निष्कर्ष :-

1) साहित्यकृतीचा अनुवाद हा फक्त भाषिक अदलाबदलीची निव्वळ प्रक्रिया नसून सामाजिक, सांस्कृतिक भाषिक जडणघडणीचा अनुवाद असतो.
2) अनुवादामुळे मराठी साहित्यविश्वाला आणि मराठी वाचक मनाला एक नवे परिमाण मिळाले.
3) अनुवाद ही द्विभाषिक प्रक्रिया आहे. त्यासाठी अनुवादकर्त्याला दोन्ही भाषा ज्ञात असल्या पाहिजेत.
4) अनुवाद प्रक्रियेमुळे एका भाषेतले ज्ञान दुसऱ्या भाषेत उपलब्ध झाले आहे.
5) अनुवादामुळे दोन संस्कृती, दोन प्रदेश आणि दोन परंपरा परस्परांशी जोडले गेले आहेत.
6) अनुवादित साहित्यामुळे भाषेचे आदानप्रदान होते. दोन भाषेचा तुलनात्मक अभ्यास करता येतो.

संदर्भ ग्रंथ -

1) चंद्रकांत पाटील, 'कवितेचा अनुवाद', केशव तुपे-संपादक, अनुवाद मीमांसा साक्षात प्रकाशन, औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती, 2012, पृ. 63
2) डॉ. केशव तुपे, माध्यमांची भाषा आणि लेखन कौशल्ये, पृ. क्र. 122.
3) प्रभाकर जोशी, किशोर पाटील- उपयोजित मराठी, प्रशांत पब्लिकेशन, जळगाव-2015, पृ. 120.
4) स्नेहल तावरे (संपा.), व्यावहारिक मराठी, स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे.
5) भालचंद्र नेमाडे- साहित्याची भाषा, साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद.

Attested
Principal
A.D.M.S.P.Sanstha's
Late Annasaheb R.D.Deore
Arts & Science College,
Mhasadi,Tal.Sakri,Dist.Dhule.

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Referred Journal

January 2022 Volume-13 Issue-2

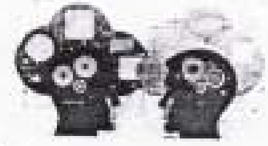

Chief Editor

Dr. R. V. Bhole

'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot No-23, Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.)

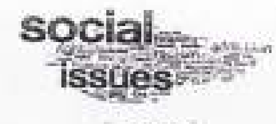

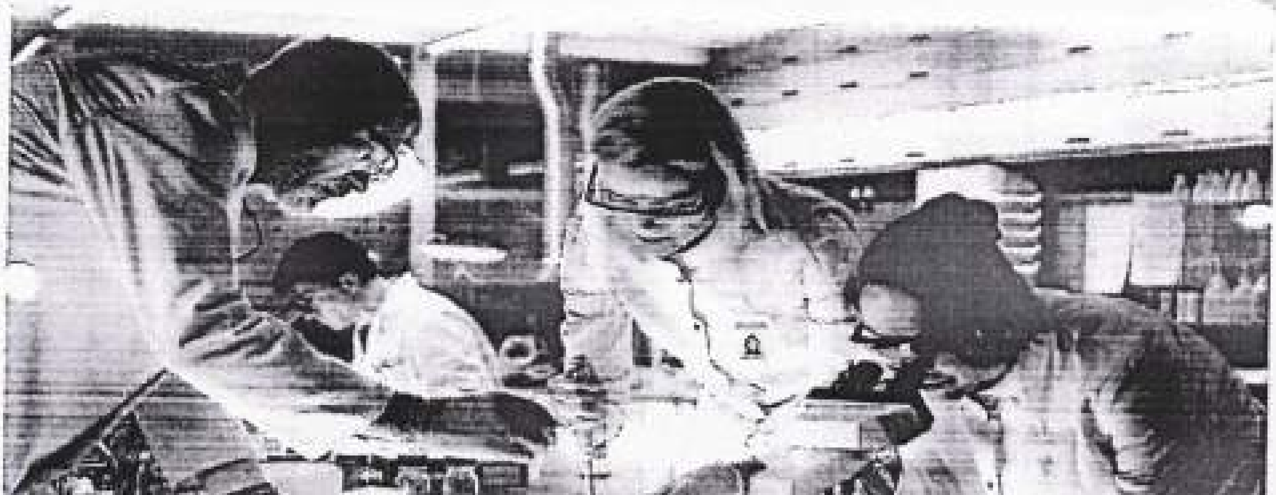

Attested

Principal

Late Annasaheb R.D.Deore

Arts & Science College,

Mhasadi, Tal.Sakri, Dist.Dhule.

Address

'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot, No-23, Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102

'Journal of Research & Development'
A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal,
Impact Factor-7.265, ISSN: 2230-9578, January-2022, Volume-13, Issue-2

सावित्रीबाई फुले : व्यक्ति आणि वाङ्मय

प्रा. डॉ. वाल्मिक शंकर आढावे
सहयोगी प्राध्यापक, स्व. अण्णासाहेब आर.डी. देवरे कला व विज्ञान महाविद्यालय, म्हसदी ता. साक्री, जि. धुळे
Email-adhaveva@gmail.com

प्रास्ताविक

स्त्री शिक्षणाचे मुहुर्तमेढ रोवणाऱ्या क्रांतीज्योती सावित्रीबाईंचा जन्म सातारा जिल्ह्यातील नायगाव या गावी 03 जानेवारी 1831 मध्ये झाला. महाराष्ट्रातील स्त्री-मुक्ती आंदोलनाच्या त्या पहिल्या अग्रणी होत्या. म्हणूनच त्यांचा जन्मदिन स्त्री-मुक्ती दिन म्हणून साजरा केला जातो. हा त्यांच्या एकूणच कार्याचा यथोचित गौरव आहे. भारतातील पहिली स्त्री शिक्षिका, भारतातील पहिली मुख्याध्यापिका म्हणून सावित्रीबाई नावारुपास आल्या. विद्यादान हेच श्रेष्ठ दान आहे अशी खूणगाठ फुले दाम्पत्यांनी बांधली होती. सावित्रीबाईंनी वाङ्मय क्षेत्रात केलेली कामगिरी अतुलनिय स्वरुपाची आहे. त्यांनी 'काव्यफुले', 'बावनकशी सुबोध रत्नाकर' इत्यादी काव्यसंग्रह लिहिले. तत्कालिन सामाजिक परिस्थितीचे वास्तव चित्रण सावित्रीबाईंनी आपल्या काव्यसंग्रहाच्या माध्यमातून रेखाटले आहे. तत्कालीन काळात कोणतीही महिला काव्यनिर्मिती करू शकली नाही. म्हणूनच प्रा. ना. ग. पवार लिहितात की, "आधुनिक मराठी कवितेची जननी हा बहुमानही सावित्रीबाईंना प्राप्त होतो."[०१] खरोखरच आशय आणि अभिव्यक्तीच्या अंगाने आणि त्यांच्या काव्यातून लौकिक जीवनाला दिलेले प्राधान्य पाहाता सावित्रीबाई या आधुनिक काळातल्या पहिल्या कवयित्री होत्या. काव्याबरोबर गद्यलेखन व भाषणे या माध्यमातून त्यांनी स्वतंत्र विचार मांडले. सामाजिक प्रबोधनाचा आणि सामाजिक बांधिलकीचा वसा त्यांनी आपल्या आयुष्यभर जोपासला. त्यांना काव्यविषयक आवड म. फुल्यांमुळेच निर्माण झाली.

'शिकून शहाणे व्हा, मानसिक गुलामगिरी झुगारुन समानता मिळवा' हा म. फुल्यांचा संदेश त्यांनी जीवनाच्या शेवटच्या श्वासापर्यंत उराशी बाळगला. शिक्षणाचे धडे त्यांनी जोतीरावांकडून घेतले. सन 1848 मध्ये जोतीरावांनी काढलेल्या पहिल्या मुलींच्या शाळेत त्यांनी अध्यापनाचे काम केले. पुणे येथे परिणामी त्यांना कर्मठ, सनातनी, पुरोहितांच्या रोषाला सामोरे जावे लागले. एवढेच नव्हे तर त्यांना माहेरालाही मुकावे लागले व सासरे गोविंदरावांनीही त्यांना घराबाहेरचा रस्ता दाखवला. परंतु जोतीराव व सावित्रीबाई डगमगल्या नाहीत आणि खचून गेले नाहीत. शिक्षणाचं आणि विद्यादानाचं काम त्यांनी अखंडपणे चालू ठेवले. एवढ्या प्रतिकुल परिस्थितीतही त्यांनी चार वर्षात अठरा शाळा काढल्या. सावित्रीबाईंच्या कार्यात मुस्लीम समाजाच्या फातिमा बेग नावाच्या महिलेने मोठे सहकार्य केले. स्त्री शिक्षणाचे कार्य त्यांनी अखंडपणे चालु ठेवले. म्हणूनच एतद्देशियांऐवजी ब्रिटिश अधिकाऱ्यांनी त्यांची प्रशंसा केली. ही उल्लेखनिय बाब आहे. विधवा परित्यक्ता स्त्रियांच्या त्या मोठा आधार होत्या. विधवा विवाह, मागासवर्गीय मुला-मुलींच्या शिक्षणाकरिता शाळा, दुर्बल, दुर्लक्षित, वंचित घटकांतील मुलामुलींसाठी अहोरात्र विद्यादान, अनाथ बालिकाश्रम आणि वाट चुकलेल्या स्त्रियांकरिता प्रसुतिगृह इ. गोष्टींना त्यांनी मूर्त रूप दिले. तन-मन-धन शिक्षणासाठी अर्पण करणाऱ्या शिस्तप्रिय, क्षमाशील आणि कर्तव्यनिष्ठ सावित्रीबाई उत्तम प्रतिभावंत कवयित्री होत्या. ही साक्ष त्यांच्या काव्यसंग्रहावरून सिद्ध होते. 'थॉमस पेन यांच्या साहित्यामुळे जोतिबांची जीवननिष्ठा अधिकच प्रगल्भ झाली'[०२] याच जीवननिष्ठेचा प्रभाव सावित्रीबाईंवर पडला.

सावित्रीबाईंचे वाङ्मयीन कार्य -

क्रांतीज्योती सावित्रीबाईंनी प्रस्थापितांविरुद्ध बंडाचे निशाण रोवले. वेदपठणाचा अधिकार आम्हाला का नाही? केवळ जन्माने श्रेष्ठत्व कसे? प्रभूची सारीच लेकरे तर प्रभूच्या ठायी भेदभाव कसा? परमेश्वरभक्तीत पुरोहितशाहीचा पांगुळवाडा कशाला? विवाह प्रसंगी श्रेष्ठत्व/कनिष्ठत्व कसं? यासारखे प्रश्न त्यांनी उपस्थित केले. ही तर मानवनिर्मित किमया आहे. असे ठामपणे त्यांनी सांगितले. [०३] सावित्रीबाईंनी प्रत्यक्षात जीवनामध्ये जे अनुभवले तेच शब्दबद्ध केले आहे. त्यांची शिक्षणविषयक प्रेरणा ही वेगळी नव्हती, त्यांनी जाणुनबुजून शिक्षणाचे व्रत घेतले होते. त्यांचे शिक्षणविषयक विचार समजावून घेण्याची तीन साधने महत्त्वाची आहेत.

1) सावित्रीबाईंनी लिहिलेली पत्रे

2) सावित्रीबाईंची भाषणे

3) सावित्रीबाईंचे काव्यसंग्रह

सावित्रीबाईंनी एकूण तीन पत्रे लिहिलीत. त्यातील 10 ऑक्टोबर 1856 ला त्यांनी ज्योतीरावांना नायगाववरून पत्र लिहिले. त्यामध्ये त्यांचे शिक्षणविषयक विचार व्यक्त झाले आहेत. सिदुजी या वडीलबंधूंशी झालेल्या प्रश्नोत्तरांचा सारांश त्या आपल्या पतीला कळवितात. तो असा - 'महार-मांग हे तुझ्या सम मानव असतात. त्यास अस्पृश्य समजतोस त्याचे कारण सांग? भट लोक सोवळ्यात असतात, तुझा विटाळ मानतात, तुला महारच समजतात. माझे बोलणे ऐकून तो लज्जित झाला व पुसू लागला. महारमांगांना तुम्ही कशासाठी शिकवता? याविषयी लोक तुम्हाला अपशब्द बेऊन त्रास देतात. हे मला ऐकवत नाही. मी त्यास इंग्रज लोक महारमांगांसाठी काय काम करतात ते सांगून विद्याहीनता ही पशुत्वाची खूण आहे. भट लोकांच्या श्रेष्ठत्वास आधारभूत विद्या हीच आहे. तिचा महिमा मोठा आहे. जो कोणी तिला प्राप्त करून घेईल त्याची नीचता दूर पळून उच्चता त्याचा अंगीकार करील' हा शिक्षणाचा महिमा त्यांनी पत्रलेखनाच्या माध्यमातून मांडला. हे वास्तव आज अनुभवता येत आहे.

सावित्रीबाईंची 'उद्योग', 'विद्यादान', 'सदाचरण', 'व्यसने व कर्ज' अशी पाच भाषणे उपलब्ध आहेत. त्यातून सावित्रीबाईंचे शिक्षणविषयक विचार दिसून येतात. 'म. फुले यांनी भारतीय संस्कृतीचा नवा अन्वयार्थ लावण्याचा प्रयत्न केला. त्यांनी प्रस्थापित धर्माला आव्हान दिले.[०४] तसेच विद्यादान हाच माणसाचा खरा धर्म आहे. माणसाच्या अंगी सद्गुण वाढण्यास व आळस, परावलंबन वगैरे दुर्गुण दूर करण्यास विद्या कारणीभूत ठरते. विद्या देणारा व विद्या घेणारा हीच खरी माणसं असल्याचे ते नमुद करतात. या धर्मामुळे माणसातलं पशुत्व लोप पावते. विद्या देणारा धैर्यशाली निर्भय बनून देणारा सामर्थ्यशाली शहाणा बनतो. सावित्रीबाईंच्या मते उद्योग म्हणजे सदासर्वकाळ मेहनत करणे होय. त्यांच्या मते उद्योगाचे दोन प्रकार आहेत. एक विचारी उद्योग तर दुसरा विचार नसलेला उद्योग. अभ्यास करणे हा एक उद्योग आहे. या उद्योगात डोळे, कान, बुद्धी या इंद्रियांची आवश्यकता असते. त्याला त्यांनी विचार उद्योग म्हटले आहे. 'दे गं माई भाकरी मला' असे ओरडत भीक मागणे हा ही एक उद्योग पण त्यास विचार नसलेला उद्योग म्हणतात.

सावित्रीबाईंच्या मते, 'सदाचरण हे मनुष्यास अधिक सुख प्राप्त करून घेण्याचे व्रत आहे. या व्रताने सर्व संसार दुःखाचा नाश होतो. त्यांनी पुण्यातील बल्लाळपंत गोखंडे या गृहस्थाच्या सदाशिव या पुत्राचे उदाहरण दिले आहे. विद्याग्रहणाबरोबर सदाचरण ठेवून वागल्यामुळे ते कलेक्टरच्या हाताखाली मोठा अधिकारी कसा झाला याचे वर्णन केले आहे. माणसाने व्यसनाधिन होऊ नये अशा लोकांची संगत करू नये. विद्या नसणे हे नाशाचे व अनर्थाचे मूळ आहे. असे त्यांनी आपल्या भाषणाद्वारे ठामपणे सांगितले आहे.

क्रांतीज्योती सावित्रीबाई फुले यांचा 'काव्यफुले' हा काव्यसंग्रह 1854 मध्ये प्रसिद्ध झाला. यातील काही कवितांमधून त्यांचे शिक्षणविषयक

विचार विसून येतात. 'शुद्रांचे दुखणे' या कवितेत त्या लिहितात की,

शुद्रांना सांगण्याजोगा । आहे शिक्षण मार्ग हा,

शिक्षणाने मनुष्यत्व। पशुत्व हटते पहा।

या कवितेमध्ये त्यांनी म्हटले आहे की, 'ज्यामुळे माणसातील पशुत्व जाऊन मनुष्यत्व विकसित होते ते शिक्षण होय' अशी शिक्षणाची व्याख्या त्यांनी केली आहे.

'श्रेष्ठ धन' या कवितेत सावित्रीबाई लिहितात की,

'अभ्यास करा विद्येचा। विद्येस देव मानून
घे नेटाने तिचा लाभ मनी एकाग्र होऊन
विद्या हे दान आहे रे। श्रेष्ठ साऱ्या धनाहून
तिचा साठा जयापाशी। ज्ञानी तो मानती जन'

या कवितेमध्ये त्यांनी विद्या हे श्रेष्ठ दान असून अज्ञान आपला शत्रू आहे, असा विचार मांडलेला आहे. 'अज्ञान' या कवितेत ते लिहितात-

'एकच शत्रू असे आपला, काढू पिटून मिळुनि तयाला
त्याच्याशिवाय शत्रूच नाही, शोधूनि काढा मनात पाही।'

अज्ञान हाच आपला शत्रू असून शुद्रांच्या परावलंबनाला कारणीभूत असल्याचे म्हटले आहे. विद्या ही केवळ ज्ञानसंवर्धनाकरिता नसून ती नितीधर्म शिकविण्याचे कार्य करते. सावित्रीबाई 'शिकायासाठी जागे व्हा' या कवितेत लिहितात-

'मुलाबाळांना आपण शिकवू, विद्या घेऊनी ज्ञान वाढवून, आपण सुद्धा शिकू'

नीतिधर्मही शिकू' यावरून सावित्रीबाईंना शिक्षण म्हणजे केवळ माहिती कोंबण्याचे एक साधन ही कल्पना अभिप्रेत नसून शिकतांना उच्च दर्जाची नैतिकताही साध्य झाली पाहिजे असे वाटते. मनुष्याचा खरा दागिना शिक्षण असल्याचे सावित्रीबाई आवर्जून सांगतात. शिक्षणासाठी जाती-पातीचे बंधन नसावे शुद्र-अतिशुद्र मुला-मुलींना शिकण्याची फार आवश्यकता असल्याचे त्यांनी म्हटले आहे. हा त्या काळातला एक नवा विचार आपल्या काव्याच्या माध्यमातून सावित्रीबाईंनी मांडलेला आहे.

'शिकणेसाठी जागे व्हा' या कवितेत सावित्रीबाई लिहितात-

'उठा बंधुंनो, अतिशुद्रांनो जागे होऊनी उठा
परंपरेची गुलामगिरी ही तोडणेसाठी उठा
बंधूंनो शिक्षणासाठी उठा
गेले मेले मनु पेशवे आंग्लाई आली
बंदी मनुची विद्या घेण्या होती ती उठली
ज्ञानदाते इंग्रज आले विद्या शिकुनी घ्या रे
ऐसी संधी आली नव्हती हजार वर्ष रे'

या कवितेत सावित्रीबाई शुद्रातिशुद्रांना शिक्षणासाठी जागे करत आहेत. सामाजिक आणि मानसिक गुलामगिरी मनुप्रेरित लोकांनी लादली होती ती तोडून टाकण्याचा मौलिक सल्ला ते देतात. इंग्रज खरे ज्ञानदाते असून शिक्षण घ्या आणि पारंपरिक बेडीतून मुक्त व्हा. असे ते अतिशय साध्या, सोप्या आणि सुटसुटीत शब्दात सांगतात. 'ब्रह्मवती शेती' या कवितेत सावित्रीबाई लिहितात-

'ब्रह्म असे शेती। अन्नधान्य देती।
अन्नास म्हणती। परब्रह्म।।
जे करिती शेती। विद्या संपादिती।
तथा ज्ञानवंती । सुखी करी।।

या कवितेत त्या म्हणतात की, शेतकऱ्यांनी शेती तर करावीच; परंतु शेतीबरोबर विद्या संपादन करून सुख प्राप्त करावे. सावित्रीबाईंनी शेतीला 'ब्रह्म' असे म्हटले असून अन्नाला परब्रह्म असे म्हटले आहे. शेतकऱ्यांनी अन्नधान्य पिकवून स्वस्थ न बसता ज्ञान संपादन करावे असे म्हटले आहे. यातूनच सावित्रीबाईंची दूरदृष्टी दिसून येते.

सावित्रीबाई फुले यांचा 'काव्यफुले' हा काव्यसंग्रह 1854 मध्ये तर 'बावनकशी सुबोध रत्नाकर' हा काव्यसंग्रह 1891 साली प्रसिद्ध झाला.

त्यांनी या दोन्ही काव्यसंग्रहांना दिलेली नावे अर्थपूर्ण व काव्यमय आहेत. फुले म्हटले की, त्यात विविधता आली. रंगांची नैसर्गिक उधळण आणि त्याबरोबर सुगंधही आला. या फुलांनीच गोऱ्हे यांना फुले बनविले म्हणून त्यांनी आपल्या कवितासंग्रहाला 'काव्यफुले' असे औचित्यपूर्ण नाव देऊन सावित्रीबाईंनी फुले घराण्याची परंपरा राखली व रसिकांबरोबर आपल्या कवितेतील प्रत्येक फुलांचा सुगंध दरवळत ठेवला. 'बावनकशी सुबोध रत्नाकर' या दुसऱ्या काव्यसंग्रहातील प्रत्येक शब्द अर्थपूर्ण आहे. कसोटीला उतरणारे सोने हे बावनकशी असते. यातील विचार अत्यंत सुबोध भाषेत असल्यामुळे ते सहज कळू शकतील असे आहेत. त्याची रचनाही सुबोध अशा भुजंगप्रयात वृत्तातील आहे.

जोतीराव फुले यांच्या कार्याचा व विचारांचा खोल ठसा सावित्रीबाईंच्या अंत:करणात उमटलेला होता. आपल्या काव्याला प्रेरणाही आपल्या पतीनीच आहे. याची कबुलीही सावित्रीबाई आपल्या काव्यातून देतात. 'सावित्री व जोतिबा संवाद' या 'काव्यफुले' मधील शेवटच्या कवितेत जोतीबाला अज्ञानाचा अंधकार घालविणारा 'सूर्य'असे सावित्रीबाई संबोधतात.

सावित्रीबाईंच्या काव्यात विषयांची विविधता आढळते. त्यांनी निसर्गपर कविता, सामाजिक कविता आत्मपर कविता लिहिल्या आहेत. कवितेतून त्यांचा जीवनानुभव व्यक्त झाला आहे. पिवळा चाफा, जाईचे फुल, जाईची कळी, गुलाबाचे फुल, फुलपाखरं आणि फुलांची कळी इ. कविता निसर्ग जाणिवा व्यक्त करणाऱ्या आहेत. त्यांची 'पिवळा चाफा' ही कविता वाचली की भा. रा. तांबे यांच्या 'चाफा बोले ना, चाफा चालेना, चाफा खंत करी, काही केल्या बोलेना' या कवितेतील कवीची चाफा फुलाशी झालेली हितगुज आठवते. सावित्रीबाईंनी 'पिवळा चाफा' ही कविता-

'पिवळा चाफा रंग हळदीचा
फुलला होता हृदयी वसतो।। 1।।
नाव तयाचे सुवर्ण चंपक
सृष्टी दागिना मनास पटतो ।।2।।

सावित्रीबाईंची 'गुलाबाचे फूल' या कवितेत गुलाबाच्या फुलांच्या रंगरूपाचे वर्णन नसून कण्हेरीच्या फुलाशी तुलना आहे. शेवटी गुलाबासारखा मानव हा प्राणी असा तात्विक विचारही आहे.

'गुलाबाचे फूल आणि कन्हेरीचे
स्वरुप दोघांचे एक दिसे ।।1।।
डावकावळा तो नसे राजहंस
कृष्ण आणि कंस दुजे असे।। 2।।

खरे पाहता आधुनिक मराठीतील भावकाव्याची सुरुवात सावित्रीबाईंच्या काव्यापासून सुरु होते.

सावित्रीबाईंनी अनेक सामाजिक कविता लिहिल्या. शुद्र, अतिशुद्रांचे अज्ञान, त्यांची वर्षानुवर्षे झालेली ससेहोलपट व त्यातून इंग्रजीचा अभ्यासाद्वारे अज्ञानाचा अंधाराचा नाश करण्याची संधी असा आशय व्यक्त करणाऱ्या 'अज्ञान' शुद्राचे परावलंबन, शिकणेसाठी जागे व्हा, शुद्र शब्दाचा अर्थ, श्रेष्ठ धन, मनु म्हणजे, शुद्रांचे दुखणे, पेशवाई, आंग्लाई वगैरे अज्ञान हा आपला शत्रू असून ज्ञानाचे डोळे नसल्यामुळे आपल्या शोषित बंधु-भगिनींना परावलंबी जिणे जगावे लागत आहे. याची खंत सावित्रीबाईंच्या अनेक कवितांमधून व्यक्त होते.

शुद्र शब्दाचा 'नेटीव्ह' हा अर्थ आहे असे सावित्रीबाई लिहितात-

'खरे शुद्र धनी। होते इंडियाचे
नाव असे त्यांचे । इंडियन
होते पराक्रमी। आमचे पूर्वज
त्यांचेच वंशज। आपण रे ।।

असे वर्णन करुन 'शुद्र शब्दाचा अर्थ' या कवितेत शुद्र हे धनी कसे हा विचार व्यक्त केला आहे.

सावित्रीबाईंच्या आत्मपर कविता बऱ्याच आहेत. त्यांच्या विचारांवर त्यांच्या पतीचा प्रभाव असल्यामुळे जोतीबांविषयी त्यांनी बऱ्याच कविता

लिहिल्या आहेत. 'जोतिबा' या कवितेत त्यांनी त्यांच्या कार्याचा परामर्श घेतला आहे. स्वत:ची विहिर अस्पृश्यांना खुली करणे प्रसुतिगृह चालविणे, सोपा सत्यधर्म सांगणे, विविध गद्य-पद्य लेखन करणे, शुद्रातिशुद्रासाठी शाळा चालविणे इ. कार्याचा त्यांनी आपल्या कवितेत आढावा घेतला आहे.

सावित्रीबाईंची डोळस पतीनिष्ठा त्यांच्या 'बावनकशी सुबोध रत्नाकर' या काव्यसंग्रहातील उपसंहारातून खालीलप्रमाणे प्रगट होते.

'निराधार दु:खी स्त्रियांचा पुढारी, दुबळ्या अडाणी जनांचा मदारी

कृती तैसा खरा ज्ञानयोगी , स्त्रीशुद्राकरिता इही दु:ख भोगी '

दीन, दुबळे निराधार, अनाथ लोकांना सांभाळणारे, शुद्रातिशुद्रांना शिक्षणासाठी प्रेरित करणाऱ्या आपल्या पतीचे त्यांनी शब्दबद्ध केले आहे. "जोतीरावांचे तत्वज्ञान मानवाची प्रतिष्ठा, धार्मिक सहिष्णुता, मानवी हक्क, मानवी समानता यांचा संदेश देत राहिले."०४ हेच तत्वज्ञान सावित्रीबाईंनी अंगिकारले.

सारांश :-क्रांतीज्योती सावित्रीबाई यांची कविता वैविध्यपूर्ण आहे. माणूस, निसर्ग, समाज, शिक्षण, गुलामगिरी, समता, इंग्रजी विद्या, शुद्र अतिशुद्र समाज इत्यादी कितीतरी विषयांना त्यांची कविता स्पर्श करते. सामाजिक, मानसिक, धार्मिक गुलामगिरीच्या अंधारात जीवन घालवण्यापेक्षा महात्मा फुले यांच्या शिक्षण विचारांनी प्रकाश किरणे चहुबाजुंनी आवीत तरच मानवता प्रस्थापित होईल हा आशावाद सावित्रीबाईंच्या काव्यात आढळून येतो. त्यांचे काव्य माणसाला विचार करायला लावते. अंधारातून प्रकाशाकडे नेणारे शिक्षण हाच एकमेव मार्ग असल्याचे ते ठामपणे आपल्या काव्यातून शब्दबद्ध करतात. त्यांनी निसर्गपर सामाजिक व आत्मपर जाणिवेच्या कविता लिहून तत्कालीन परिस्थितीला अनुसरुन जीवनानुभव अभिव्यक्त केला आहे.

निष्कर्ष :-

1) क्रांतीज्योती सावित्रीबाई फुले या महाराष्ट्रातील स्त्री-मुक्ती आंदोलनाच्या पहिल्या अग्रणी भारतातील पहिली स्त्री-शिक्षिका व मुख्याध्यापिका एवढेच नव्हे तर आधुनिक मराठी कवितेच्या अग्रणी होत.

2) सावित्रीबाईंनी सामाजिक प्रबोधन व बांधिलकीचा वसा आयुष्यभर जोपासला.

3) सावित्रीबाईंनी काव्याबरोबर गद्यलेखन व भाषणे या माध्यमातून स्वतंत्र विचार मांडले. त्यांनी स्त्री शिक्षणाची प्रथम मुहूर्तमेढ रोवली.

4) सावित्रीबाईंनी आपल्या काव्याच्या माध्यमातून प्रस्थापिताविरुद्ध बंडाचे निशाण रोवले. वेदपठणाचा अधिकार आम्हास का नाही? असा सरळ प्रश्न त्यांनी प्रस्थापितांना विचारला.

5) सावित्रीबाईंनी कवितेतून शुद्रातिशुद्रांना जागे केले. शिक्षणाशिवाय तरणोपाय नाही. ही त्यांची ठाम भूमिका होती. त्यांच्या कार्यात मुस्लीम समाजाच्या फातिमा बेग यांचे मोठे सहकार्य लाभले.

संदर्भ ग्रंथ -

1. प्रा. ना. ग. पवार, 'सावित्रीबाई फुले : अष्टपैलू व्यक्तिमत्व' पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती, फेब्रु. 2004, पृष्ठ क्र. 08

2. प्राचार्य शिवाजीराव भोसले, 'दीपस्तंभ', अक्षरब्रह्म प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती, एप्रिल 1994, पृष्ठ क्र. 51

3. प्रा. ना. ग. पवार, 'सावित्रीबाई फुले : अष्टपैलू व्यक्तिमत्व' पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती, फेब्रु. 2004, पृष्ठ क्र. 13

4. डॉ. प्रल्हाद लुलेकर, साठोत्तरी साहित्य प्रवाह, भाग-1-जोतीपर्व, सायन पब्लिकेशन्स प्रा.लि. पुणे, प्रथमावृत्ती-2014, पृष्ठ क्र. 120

Peer reviewed Journal Impact Factor 7.265 ISSN 2230-9578

Journal of Research and Development

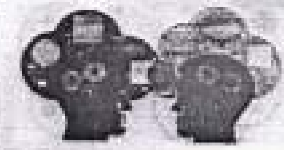

A Multidisciplinary International Level Referred Journal

April 2022 Volume-13 Issue-17

Chief Editor
Dr. R. V. Bhole
'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot No-23, Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.)

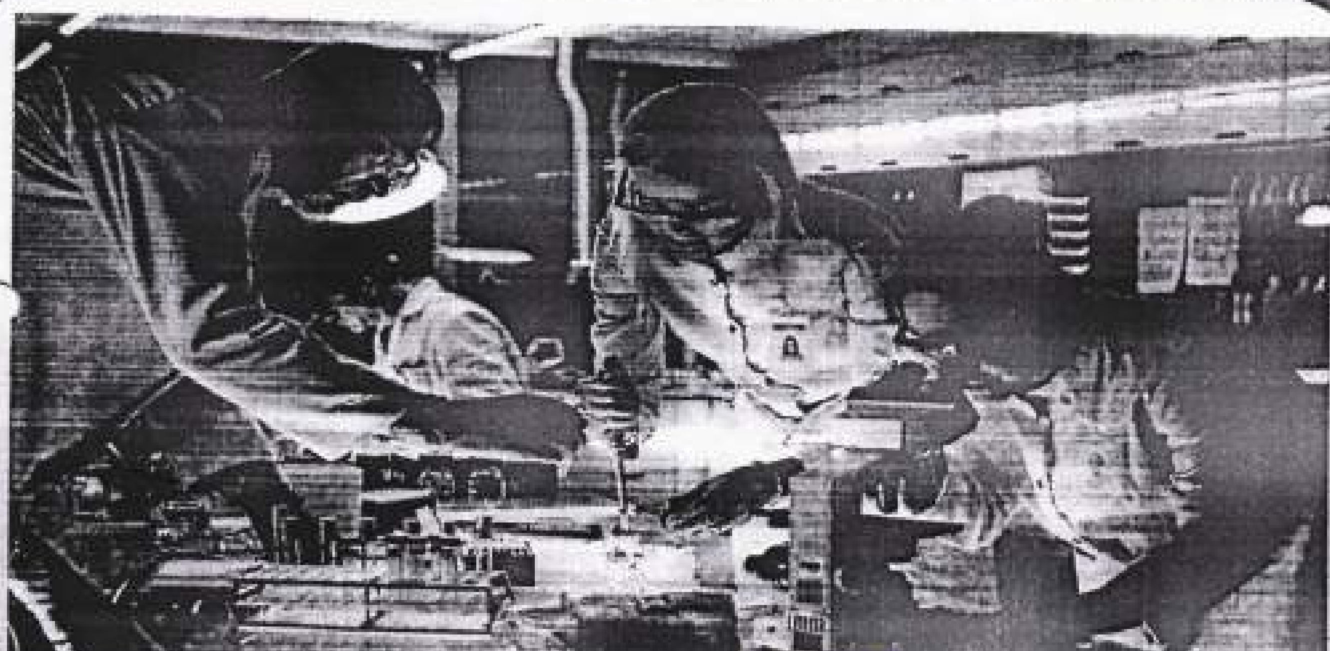

Attested

Principal
...tha's
...Arts & Science College,
...Dist. Dhule

Address
'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot No-23, Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102

'Journal of Research & Development'
A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal,
Impact Factor-7.265, ISSN: 2230-9578, April 2022, Volume-13, Issue-17

सुभाष भेंडे यांच्या कादंबरीतील सामाजिकता

प्रा. डॉ. वाल्मिक शंकर आढावे
सहयोगी प्राध्यापक, स्व. अण्णासाहेब आर.डी. देवरे कला व विज्ञान महाविद्यालय, म्हसदी ता. साक्री, जि. धुळे
Email-adhavevs@gmail.com

प्रस्तावना : सुप्रसिद्ध कादंबरीकार सुभाष भेंडे यांनी मराठी वाङ्मय सृष्टीतील कादंबरी या प्रकारात मोलाची भर घातली आहे. नव्या दमाचे विनोदी व गंभीर लेखक म्हणून त्यांचे नाव घेतले जाते. लघुकथा, कादंबरी, नाटक, विनोद, प्रवास, टी. व्ही. सीरियल इ. अनेकविध प्रकारात त्यांनी आपला स्वतंत्र कर्तृत्वाचा ठसा उमटविलेला आहे. त्यांनी 1970 नंतर कादंबरी लेखनाला सुरुवात केली. 'आमचे गोंय आमका जाय' (1970), अदेशी (1971), अंधारवाटा (1978) , चकवा (1981), पैलतीर (1982), उद्ध्वस्त (1983), जोगीण (1984), बॉनसाय (1988) इ. सुभाष भेंडे यांच्या कादंबऱ्या लोकप्रिय आहेत. गोव्यासारख्या विशिष्ट भूप्रदेश आणि महानगरीय औद्योगिक संस्कृतीमधील सामाजिक जीवनाचे चित्रण त्यांनी आपल्या कादंबरीत उभे केले आहे. मूल्यसंघर्ष, नैतिक अध:पतन, ढासळणारी मूल्ये, मानवी मूल्यांची होणारी पडझड, अध:पतनाच्या मार्गावर वेगाने फरफटत जाणारी माणसं आणि त्यांचे आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक व राजकीय परिणाम हे सुभाष भेंडे यांच्या कादंबऱ्यांची वैशिष्ट्ये आहे. मानवी प्रवृत्तीत होणारा बदल हा त्यांच्या कादंबरीचा आशय आहे. स्वभाव आणि परिस्थिती या दोन कारणांमुळे माणसात बदल होतो. याचे त्यांनी सूक्ष्म आणि बारकाईने चित्रण केले आहे. आधुनिक काळात समाजव्यवस्थेत नीती-अनीतीची फारशी पर्वा केली जात नाही. अनैतिक व्यवहाराला प्रतिष्ठेचे स्वरुप प्राप्त होणे, स्वार्थी वृत्ती वाढणे, नैतिक मूल्य कुचकामी ठरणे हा जणू काही सामाजिक व्यवहार होत आहे. याचे चित्रण सुभाष भेंडे यांनी आपल्या कादंबरीत केले आहे. गोमंतकीय परिसरातील सण-उत्सव, रुढी, चालीरीती, परंपरा तपशील त्यांच्या कादंबरीत आढळतो. समाजव्यवस्थेचे चित्रण त्यांच्या कादंबरीत येते. स्त्रीचे दु:ख आणि पुरुष प्रधान संस्कृतीत तिची होणारी कुचंबणा सुभाष भेंडे यांनी आपल्या कादंबरीत मांडलेली आढळून येते.

कादंबरीतील सामाजिकता

'आमचे गोंय आमका जाय' ही सुभाष भेंडे यांची पहिली कादंबरी होय. या कादंबरीतील स्त्री-पुरुष पात्र प्रातिनिधिक आहेत. मुक्तीनंतरचा बदलता गोमंतक त्यातील निसर्ग या कादंबरीत येतो. लेखकाने बहुजन समाजाच्या जागृत झालेल्या आशाआकांक्षांचे उत्कट चित्रण केले आहे. त्याचबरोबर प्रस्थापित हिंदू-ख्रिश्चन समाजातील अवनत अवस्थेला पोहचलेला निराश स्त्री-पुरुषाचेही चित्रण केले आहे. गोव्यातील समाजजीवनाचे चित्रण या कादंबरीत आले आहे. रा.भि. जोशी लिहितात की, 'आमचे गोंय....' ही कादंबरी मुख्यत: समाजकेंद्रित आहे आणि तिच्यातील पात्रे गोमंतकीय समाजाच्या वेगवेगळ्या थरांची , प्रवृत्तींची प्रातिनिधिक आहेत. असे म्हणता येईल"[1] गोव्यातील पराकोटीचे दरिद्री जीवन जगणाऱ्या लोकांच्या विदारक अवस्था लेखकाने मांडलेली आहे. मुक्तपणे दारु पिणाऱ्या स्त्रियांचे वर्णन एकूणच तेथील जीवनपद्धतीचे वेगळेपण दर्शविणारे वाटते. यात्रेच्या निमित्ताने एकत्र येणे, त्यांच्यातील एकोपा, गाव जेवण, दशावतारी कार्यक्रम या चित्रणातून तेथील परंपरेचे, सामाजिक जीवनाचे दर्शन घडते. या कादंबरीत गोव्यातील पारंपरिक जीवन सुभाष भेंडे यांनी रेखाटले आहे. श्रद्धा-अंधश्रद्धा, भोळेपणा, अज्ञान, अज्ञानाचा फायदा घेणाऱ्या मिनेर भाटकारांचे, भाविणींच्या दयनीय अवस्था लेखकाने मांडलेली आहे. गोव्यातील तत्कालीन सामाजिक व सांस्कृतिक जीवनाचे चित्रण आढळते.

'अदेशी' या कादंबरीत 'ब्रेड ड्रेन' समस्येचे चित्रण आढळते. महेश हा या कादंबरीचा नायक आहे. परदेशातून उच्च शिक्षण घेऊन तो मायदेशी येतो. परंतु

त्याच्या शिक्षणाचा मायदेशात उपयोग होत नाही. परिणामी त्याला त्याच्या मनाप्रमाणे नोकरी मिळत नाही. त्यामुळे त्यांच्या समोर अनेक प्रश्न निर्माण होतात. परदेशातील सुखसोयी सुबत्ता, मुक्त लैंगिक जीवन आणि मायदेशातील बेकारी, दारिद्य आणि स्वतःला साजेशी नोकरी न मिळणे यामुळे त्याला उबग येते. जीवनाविषयी त्याला नैराश्य, वैफल्यग्रस्तता, भकासपणा वाटू लागतो. परदेशातील जीवन आणि मायदेशातील जीवन यामध्ये फार मोठी तफावत त्याला जाणवते. मुंबईतील गर्दी, घाणीचे साम्राज्य आणि लुटमार, फसवेगिरी या गोष्टी त्याला नकोशा वाटतात. स्टेशनवर घेण्यासाठी आलेले त्याचे वडील त्याला कुलीसारखे वाटतात. स्वतःचे वडील मुलासमोर लाचारीने वागतात याविषयी त्याला चीड येते. मुंबईतील बऱ्याच गोष्टी त्याला किळसवाण्या वाटतात. एकूणच येथील जीवनपद्धतीबद्दल त्याला घृणा वाटू लागते. परदेशात जाऊन आलेल्या व्यक्तिला शुद्ध झाल्याशिवाय देवदर्शनाला मंदिरात जाता येत नाही हे येथील संकेत त्याला तकलादू वाटतात. इतरांबद्दल नातेवाईकांविषयी आणि स्वतःविषयी सुद्धा त्याला परकेपणा वाटतो. सभोवतालची विसंवादी जीवन व्यवस्थेची त्याला सातत्याने जाणीव होते. एवढे जरी असले तरी त्याला निसर्ग आणि गाव याविषयी ओढ आहे. शहरी संस्कृतीपेक्षा आदिम संस्कृती त्याला जवळची वाटते. महेशसारख्या बुद्धीमान, प्रतिभावंत माणसाची समाजाने योग्य ती दखल घेऊन त्यांची कदर केली पाहिजे. त्यांच्याकडून योग्य ती सेवा करुन घ्यावी. त्यामुळे समाजाचा पर्यायाने देशाचा विकास होईल. मात्र आपण अदेशी आहोत ही जाणीव अस्वस्थ करणारी वाटते.

'उद्धवस्त' ही सुभाष भेंडे यांची गाजलेली कादंबरी. निसर्गाच्या अवकृपेने कृषीजीवनाला उद्धवस्त केल्यामुळे जीवनातल्या मूल्य कल्पना कशा बदलतात याची सुरेख मांडणी सुभाष भेंडे यांनी केली आहे. या कादंबरीत गोव्यातील दत्तवाडी या गावाचे चित्रण आले आहे. समृद्ध संपन्न आणि वैभवशाली असलेले गाव निसर्गाच्या लहरीपणामुळे उजाड कसे होते हे सुभाष भेंडे यांनी चित्रित केले आहे. गावातील अनेक जातीचे व धर्माचे लोक एकत्र गुण्यागोविंदाने व एकदिलाने राहतात. गावातील सण, उत्सव, यात्रा सर्वजण मिळून साजरा करतात. एकमेकांना आपआपल्या घरी बोलावून आगत स्वागत करतात. गावातले सुखी संपन्न आणि शांत जीवन लेखक प्रारंभी चित्रित करतात. सुपारी, नारळ, फणस, तवशी या झाडांनी नटलेल्या दत्तवाडी गावाचे वर्णन सुरुवातीला येते. गावातील खाणकामामुळे समृद्धी येते पण ती कशी नकली आहे याचे वर्णन लेखक करतात. माणूस माणसापासून दुरावतो. माणुसकीला पारखा होतो. खाणकामावरील मुकादमाच्या श्रीमंतीमुळे बकुळा-पंढरीचे प्रेमसंबंध दुरावतात. खाणकामाचा दुष्परिणाम निसर्गावर होतो. लोखंडाच्या कणाचे थर जमिनीवर साचल्याने त्या नापीक होतात. बळीराजा आणि एकूणच गाव उद्धवस्त होते. यामुळे माणसाच्या जगण्याचे संदर्भ बदलतात. नैतिक मूल्यांना हादरा बसून अनैतिक व्यवहाराला प्रतिष्ठा मिळू लागते. उदा. दुकानदार नरसू गिऱ्हाईकाला आकर्षित करण्यासाठी आपल्या तरुण-मुलीला दुकानात बसवतो. यात आपण अनैतिक काही करतो आहे असे नरसूला वाटत नाही. एकीकडे उद्धवस्त होणारा निसर्ग आणि दुसरीकडे उद्धवस्त होणारी दत्तवाडी गावातली माणसं असे परस्पर पुरक चित्र आहे. डॉ. विश्वनाथ शिंदे लिहितात की, 'समाजाच्या वेगवेगळया क्षेत्रात नीतिमूल्यांची होणारी घसरण चित्रित करणे हा भेण्डे यांच्या कादंबरीचा एक भाग आहे. '७२ परिस्थितीमुळे समाजजीवनात बदल होतो हे यावरुन सिद्ध होते.

सुभाष भेंडे यांनी **'पैलतीर'** कादंबरीत पाणी प्रदुषणाची समस्या मांडलेली आहे. समाजातील नैतिक मूल्यांची होणारी पडझड लेखकाने दर्शविली आहे. आज ध्येयवादी पत्रकारितेचा काळ संपलेला आहे. संपादकाच्या भोवताली अपप्रवृत्तीमध्ये वाढ होत आहे. त्याविरुद्ध लढा देणाऱ्या नानासाहेब

सरंजामे यांच्या संघर्षाची कहाणी येते. साखर कारखान्यांमुळे होणारे प्रदुषण महाविद्यालयातील भ्रष्टाचार, भोगवती नदीचे दुषित झालेले पाणी, त्यामुळे मरुन पडलेले मासे. तरीही पाणी दुषित नसल्याचा अहवाल देणारे जलतज्ञ याविरुद्ध आवाज उठविणारे नानासाहेबांची व्यक्तिरेखा वाचकाला आदर्श वाटते. समाजाच्या हितासाठी कार्य करणाऱ्या व्यक्तीची फरफट कशी होते? याचे चित्रण करण्याचा प्रयत्न लेखक करतात. पैशाने साऱ्या गोष्टी हाताशी येता येतात हे समाज जीवनातलं वास्तव या कादंबरीत आढळून येते.

'चकवा' या कादंबरीत सुभाष भेंडे यांनी स्त्रीच्या भावविश्वाचे चित्रण केले आहे. या कादंबरीत व्हनीबाय तिची सून अंजनी आणि तिची मुलगी कमळी या तीन स्त्रियांचे चित्रण आले आहे. घरात कमळीसारखी तरुण मुलगी असतांना आपल्यावर बाळंतपण लादले गेल्याचे व्हनीबायला लाज वाटते. आपल्या जीवनात शेवट करुन घ्यावा असे तिच्या मनाला वाटते. तिचा मानसिक कोंडमारा होतो. नवऱ्याचे विचित्र वागणे तिला आवडत नाही. बायको म्हणजे उपभोग्य वस्तु एवढ्याच नजरेने पाहणारा तिचा बेफिकिर वृत्तीचा नवरा असतो. घराची अजिबात काळजी घेत नाही. एकूणच पुरुषसत्ताक कुटुंब व्यवस्थेतील पुरुषी मनोवृत्तीचे चित्रण लेखकाने केलेले आहे. मोठ्या मुलाचा अकाली मृत्यू होतो. सूनेचे ती लहान मुलाशी विवाह लावण्याचा प्रयत्न करते पण तिला या ठिकाणीही चकवा बसतो.

'अंधारवाटा' या कादंबरीत सुभाष भेंडे यांनी महानगरीय जीवन जगणाऱ्या एका समाजगटाचे चित्रण केले आहे. संपत्तीच्या मागे धावणाऱ्या माणसाच्या नीतिव्यवस्थेचे चित्रण या कादंबरीत आढळते. माणसं कशी बदलतात, कधी ते बदलायचं नाकारतात. काही माणसं इतकी बदलतात की त्यांना ते चालत असलेल्या नव्या मार्गावरुन इच्छा असूनही मागे फिरता येत नाही. असेच या कादंबरीतील जयू आणि अच्युत यांचे झाले आहे. पैशाच्या सुखाच्या मागून येणाऱ्या विकृती, अस्तित्व टिकविण्यासाठी होणारी जीवघेणी स्पर्धा आणि त्यात होणारी घुसमट या कादंबरीत येते. आपल्या पत्नीला बॉसच्या घरी सोडण्यापर्यंत या कादंबरीतील नायकाचा अधःपात होतो. स्वातंत्र्यानंतरच्या मराठी उच्च मध्यमवर्गीय जीवनाचे हे विदारक चित्र वाचकांना अस्वस्थ करते. प्रा. म. द. हातकणंगलेकर लिहितात की, "भेंडे आजच्या मध्यमवर्गीय सांस्कृतिक समस्यांचे चित्र रेखाटतांना कुठेही भावविवश होत नाही."[०३] भोगवाद आणि चंगळवादाच्या आहारी गेलेला वर्ग स्वतःच समाजाची फार मोठी हानी करतो. मध्यमवर्गीय माणसाने अंधाराची वाट केवळ भौतिक समृद्धीपायी स्विकारली. तो स्वतः समाजाला अंधाराच्या खाईत लोटत आहे याचे मार्मिक चित्रण सुभाष भेंडे करतात. समीक्षक भालचंद्र नेमाडे लिहितात की, "ही कादंबरी शहरी पोटसंस्कृतीचे अप्रतिम प्रकटीकरण करते."[०४] ते योग्यच वाटते.

सुभाष भेंडे यांची **'जोगीण'** ही कादंबरी वर्नी नावाच्या ख्रिश्चन तरुण मुलीच्या जीवनावर आधारित आहे. ती वडीलांच्या इच्छापायी जोगीण बनते. निसर्ग नियमाच्या विरुद्ध प्रवृत्तीच्या वरवंट्याखाली ती भरडली जाते. ती तरुण आणि सुंदर आहे. तरुणांना मोहित करण्यासारखे गोड व्यक्तीमत्व तिला लाभले आहे. केंद्रीय जगाची अनिवार ओढ तिच्या ठायी आहे. परंतु धर्माच्या, पुण्याच्या नावाखाली तिचे सारे आयुष्य दडपून जाते. वर्नीच्या जीवनातले हे कारुण्य सुभाष भेंडे यांनी मांडले आहे. शिक्षण क्षेत्रातील भ्रष्ट प्रवृत्तीचे विदारक आणि भयावह चित्रण **'बॉनसाय'** मध्ये भेंडे यांनी मांडले आहे. बुद्धीवान लोकांची सारासार विवेकबुद्धी भ्रष्ट कशी होते हे या कादंबरीत सुभाष भेंडे यांनी अधोरेखित केलेले आढळून येते. **'किनारा'** आणि **'काजळल्या दिशा'** या दोन कादंबऱ्यातून सुभाष भेंडे यांनी उद्योजकांच्या जगातील मार्तंड आणि दलित चळवळीतील प्रा. शिवराम बनसोडे यांचा भाऊ यशवंता ही दोन माणसं कशी बदलत जातात याचे चित्रण आढळते. उद्योग

समुहातील मूल्यहीनता आणि माणुसकीला काळीमा फासणारे व्यापार, व्यवहार आणि भ्रष्ट अत्याचाराचे समर्थन करणारी समाजव्यवस्था चित्रित झालेली आढळून येते. उषा हस्तक लिहितात की, "कादंबरी लेखनाचा विचार करताना देखील त्या युगातील

सारांश

सुभाष भेंडे यांनी आपल्या कादंबरीतून गोवा आणि महानगरातील सामाजिक जीवन मूल्यांचा व संघर्षाचा वेध घेतला आहे. नीती-अनितीच्या बदलत जाणाऱ्या कल्पना त्यातून पैसा-प्रतिष्ठेच्या आहारी जाऊन मानवी मूल्यसंघर्षाचे चित्रण भेंडे यांनी केले आहे. त्यांनी स्त्रीचे दुःख आणि पुरुषप्रधान संस्कृतीत तिची होणारी मानसिक कुचंबना, भोगवादी व चंगळवादी प्रवृत्तीचा परामर्श कादंबरीतून घेतला

निष्कर्ष

1. सुभाष भेंडे यांनी गोवा, गोमंतकीय परिसर आणि महानगरातील सामाजिक जीवनाचा आलेख आपल्या कादंबरीत अधोरेखित केला आहे.
2. स्त्रीचे दुःख आणि तिची मानसिक घुसमट भेंडेंच्या कादंबरीत आढळते.
3. महानगरातील भोगवादी, चंगळवादी उथ्रळ संस्कृतीतील नीति-अनिती व्यवहाराचा परामर्श घेतला आहे.
4. . भौतिक समृद्धीसाठी सामाजिक मूल्य पायदळी तुडविले जातात व ऐहिक सुखाची ओढ निर्माण होते हे वास्तव चित्रण त्यांच्या कादंबरीत आढळते.
5. सुभाष भेंडे यांनी आपल्या कादंबरीतून सामाजिक जाणिवेचा वेध घेतला आहे.

जीवनाचे संदर्भ समजावून घेणे उपकारक ठरेल." 05 म्हणून सुभाष भेंडे यांच्या कादंबरी लेखन काळ आणि त्या वेळेचा समाज त्यांनी आपल्या कादंबरीत मांडलेला आहे.

आहे. निसर्गाच्या अवकृपेचा कृषी जीवनावर विपरीत परिणाम होत आहे. एकेकाळचे वैभवसंपन्न गाव उजाड होत आहे. त्याचा समाजव्यवस्थेवर दूरगामी परिणाम होत असल्याचे चित्र वाचकांसमोर सुभाष भेंडे उभे करतात. लेखकाने आपल्या कादंबरीतून पाणी प्रदुषण, ब्रेनड्रेन सारख्या समस्या मांडलेल्या आहेत. एकूणच सामाजिक जीवनात झपाट्याने बदल होत असल्याचे वास्तव सुभाष भेंडे यांनी मांडले आहे.

संदर्भ ग्रंथ

1) जोशी रा.भि., ओगीण (परीक्षण), सत्यकथा, मार्च 1977, पृ. 53
2) वडेर प्रल्हाद (संपादन), सुभाष भेंडे यांचे साहित्यविश्व, मॅजेस्टिक प्रकाशन, मुंबई, पहिली आवृत्ती ऑक्टोबर 2002, पृ.क्र. 07
3) हातकणंगलेकर म.द., 'ललित', जून 1979, पृ.क्र. 46
4) नेमाडे भालचंद्र, टीका स्वयंवर, साकेत प्रकाशन, तिसरी आवृत्ती, 2015, पृ. क्र. 265
5) हस्तक उषा, कादंबरी साहित्य अध्यापन आणि प्रकार, संपादक- श्री. पु. भागवत, सुधीर रसाळ ह पॉप्युलर प्रकाशन व मौज प्रकाशन, मुंबई, 1987, पृ. 270.

संशोधक

UGC CARE LISTED
ISSN No.2394-5990

वर्ष : ९० • मार्च २०२२ • पुरवणी मराठी विशेषांक ०२

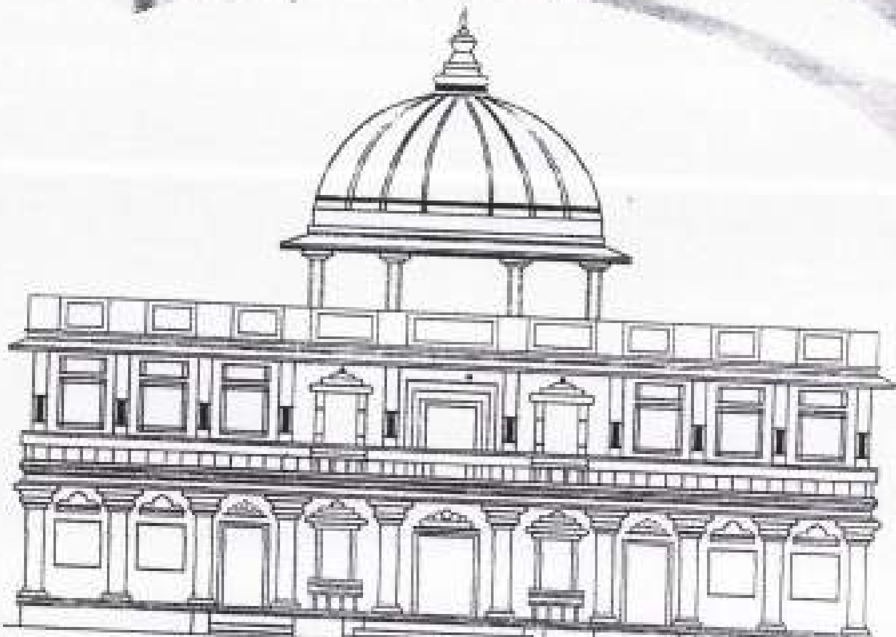

Attested
Principal
A.D.M.S.P.Sanstha's
Late Annasaheb R.D.Deor
Arts & Science Col
Mhasadi,Tal.Sakri

इतिहासाचार्य वि. का.राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे

साहित्य, समाज आणि संस्कृती यांचा परस्पर सबंध.

बाळासाहेब नारायण बोराडे
संशोधक विद्यार्थी
मु.पो.राजुर ता.भोकरदन, जि.जालना.पिनकोड ४३१२१३.
मोबाईल नं.९४२३१५९९९३
ईमेल – banaborade@gmail.com
कवयित्री बहिणाबाई चौधरी उत्तर महाराष्ट्र विदयापीठ,जळगांव.

प्रा.डॉ. वाल्मिक शंकर आढावे
संशोधक मार्गदर्शक
सहयोगी प्राध्यापक,
स्व.अण्णासाहेब आर.डी.देवरे.कला व विज्ञान महाविद्याल
म्हसदी ता.साक्री जि.धुळे
मोबाईल : ८८०५६६३०२४ Email: adhavevs@gmail

प्रस्तावना:

माणूस हा समाजशील प्राणी आहे. प्रेरणा,प्रतिमा आणि बौध्दीमक क्षमतेच्या साहाय्याने तो आपल्या भाव, भावना व्यक्त करत असतो.निसर्गाने मानवास विचार करणे, बोलण्याचे वरदान दिले आहे.त्यामुळे माणूस हा इतर प्राण्यापेक्षा अधिक बुध्दिमान ठरला. बौध्दिक व मानसिक प्रगल्भतेच्या जोरावर मानवाने लिहिणे,वाचण्याचे तंत्र अवगत केले. त्यातून तो व्यक्त होऊ लागला. सुरुवातीच्या काळात मानव ताम्रपट,दगडीशीला, झाडांची साल व धातूच्या पत्रावर लिखान करू लागला परंतु १९ व्या शतकात छपाई यंत्राचा शोध लागला. त्यामुळे उत्तम दर्जाची साहित्य निर्मिती होऊ लागली. लेखणीचा शोध ही साहित्य क्षेत्रातील एक मोठी क्रांती ठरली. मुद्रण कलेमुळे साप्ताहिक,पाक्षिक,मासिक व दैनिक यांसारखी वर्तमानपत्रे उदयास आली. त्यातुनच वाचन संस्कृती रुजत गेली. या बाबत प्राध्यापक समीक्षक राजशेखरशिंदे म्हणतात,''सुसंस्कृत, सुशिक्षित समाजात साहित्य, संगीत, लितकला, वैचारीक व वैज्ञानिक शास्त्रा विषयी इतरांना विचार कराला लावणारी संस्कृती म्हणजे वाचन संस्कृती होय.''०१ मुद्रणकलेचा शोध लागल्याने पुढील काळात वाचन साहित्य सहज उपलब्ध होत गेले. त्यातूनच वाचकवर्ग निर्माण झाला. त्यातुनच साहित्यिकांची नवी फळी निर्माण झाली. त्यांच्या साहित्यकृतीतून समाज आणि संस्कृतीचे प्रतिबिंब उमटत गेले.

माणूस समाजप्रिय असल्या कारणाने तो समूहाने राहतो. व्यक्तिगत, कौटुंबिक, सामाजिक भाव, भावना, सुख–दुख, चालीरिती, रूढीपरंपराचे अनुकरण करत असतो.समाजातील लिखित व अलिखित नियमांचे पालन करतो.दैनंदिन जीवन जगत असतांना समाज आणि संस्कृतीचे प्रतिबिंब लेखकाच्या मनपटलावर उमटते. हेच मनातील विचार साहित्यरूपाने समाजापर्यत पोहचत असतात. साहित्यिकांच्या हातून हास्य, करूणा शृंगार, शौर्य यासारख्या साहित्य रसांची निर्मि असते. साहित्यिक जसा जगतो तसा लिहितो. त्याच्या वाट्याला जीवनांनुभव साहित्यातुन उमटतात.समाजाचे प्रतिबिंब साहित्यातू येते. त्यास सामाजा आरसा म्हटले जाते. समाज आणि साहित्याचा आत्मा आहे. त्याशिवाय साहित्य पूर्ण होऊ शकत

जग ही एक रंगभूमी आहे.माणूस त्यावरील कलाकार आहे. व्यक्तीत सुप्त कलागुण दडलेले असतात. या कलेचे प्रतिबिंब उमटते. साहित्यिक आपल्या कलाविष्कारातून भाव,भावना व्यक्त साहित्यिक,कलाकर नसतील तर जग हे निरागस,नि होईल,समाजात अराजकता निर्माण होईल. ख्यातनाम कवी 'आम्ही कोण'? या कवितेत म्हणतात की,''आम्हाला वगळा – झंणी होतील तारांगणे; आम्हाला वगळा – विकेल कवडीमोल जिणे!''०२ साहित्य, समाज आणि संस्कृती हा मानवी महत्वाचा घटक आहे. म्हणून उदयाच्या भावी पिढीच्या सुख–सम साहित्य, समाज आणि संस्कृती यांची जोपासना होणे अत्यंत आहे.

साहित्यावर मुद्रणकला व पाश्चात्य संस्कृती यांचा प्रभाव

अर्वाचिन मराठी साहित्यावर पाश्चात्य साहित्य आणि सं प्रभाव दिसुन येतो. महाराष्ट्रात इंग्रजांच्या आगमनानंतर शैक्षणि अमुलाग्र बदल होत गेले. शिक्षण प्रसारासाठी शिक्षणसंस्था स्थापन करण्यात आल्या. मुद्रण कलेचा शोध आणि वाचक यातुन नवनवे साहित्य विचार निर्माण झाले. आजूबाजूला घटनांचा प्रभाव साहित्यिकांच्या लेखणीतुन दिसु लागला. त्या कथा कविता, नाटक , कादंबरी, चारित्र, आत्मचरित्र, समीक्षा साहित्य, इत्यादी प्रकारचे साहित्य विपुल प्रमाणात निर्मा

च्या ओघात साहित्याचे विविध प्रवाह विकास पावत गेले. त्यामध्ये , दलित, आदिवासी, स्त्रीवादी, विद्रोही, शहरी, प्रादेशीक त्याचे प्रवाह निर्माण झाले. साहित्यावर समाजाचा मोठा प्रभाव येतो. यावरून हे सिद्ध होते की साहित्य, समाज आणि संस्कृती परस्पर पूरक संबंध असतो.

साहित्य, समाज आणि संस्कृती यांच्या संयोगातूनच वाङमय निर्मिती नैतिक व मानवी मुल्य जोपासण्याचे काम साहित्य आणि कडून होत असते. साहित्य रचेतून समाजाचे अंतरंग उलगडण्यास होते. साहित्यिक सभोवताली घडणा-या घटनांचे निरिक्षण करतो. यांच्या माध्यमातून व भाषेच्याअविष्कारातून साहित्य निर्मिती होते. मराठी साहित्यिक 'दिगंबर पाध्ये'म्हणतात,''साहित्य व संस्कृती विषयीच्या संकल्पनेनुसार साहित्यिक आपल्या साहित्य निर्मितीसाठी अनुभवातूनच विषयांची किंवा अनुभवांची निवड करत असतो. कोणत्याही समाजात येणारे जीवनानुभव म्हणजे त्या समाजाच्या चे अंग ठरत असल्याने साहित्याची सामग्रीच सांस्कृतीक टरते.''[७]

आणि समाज यांचा परस्पर सबंध.

साहित्यावर समाजाचा प्रभाव पडत असतो. समाज ही व्यापक ना आहे. त्यामध्ये रूढी, परंपरा, चालीरीती यांसारख्या समावेश होतो. साहित्यिक समाजाचा घटक असल्या कारणाने लेखणीत समाजाचे प्रतिबिंब उमटते.साहित्यिक आविस्काराच्या तून भूत, भविष्य आणि वर्तमान काळाचा वेध घेत असतो.त्यांच्या साहित्यावर आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक, सांस्कृतिक, , कौटुंबिक व व्यक्तिगत जीवन जाणिवांचा परिणाम दिसून येतो. यातून समग्र समाजदर्शन घडते. समाजामुळे साहित्याची निर्मिती प्रबोधन आणि परिवर्तन हा साहित्याचा मुख्य उद्देश असतो. कृतीत वरवरती कल्पनेची झालर दिसत असली तरी आतील मात्र वास्तवतेचा वेध घेत असतो. समाजातील भाव,भावनांचा व मानवी संवेदनांचा मेळ साहित्यात दिसून येतो.

सामाजिक समुह म्हणजे समाज.अशा समूहगटात एका विशिष्ट वर्तन अपेक्षित असते त्यामुळे एकरूप दिसतो. समाज सुखदुःखात कांना मदत करण्याची भावना निर्माण होते. प्रत्येक व्यक्ती एका समाजात घडत असतो. तेथे त्याच्या समाजमनाला आकार ते. साहित्यिक ज्या समाजात लहानचा मोठा होतो.त्याचा परिणाम तून दिसून येतो. 'दिगंबर पाध्ये' म्हणतात, ''लेखक ज्या समाजात येतो त्या समाजाच्या काही परंपरा असतात. त्या समाजातील ना रुढी तत्व प्रणाली आचारविचार, संकेत,शिष्टाचार इत्यादी सर्वांमधून समाजाची जीवन जगण्याची निश्चिती झालेली असते.''

समाज घटकांप्रमाणेच साहित्यांचे विविध प्रवाह आहेत. कथा, कला, कादंबरी, नाटक, ललित वाङमय याप्रकारच्या साहित्याची निर्मिती होते. भाषा हे साहित्य निर्मितीचे माध्यम आहे. १९व्या शतकनंतर पाश्चात्य तत्वज्ञानांची ओळख झाल्याने त्यांचा प्रभाव मराठी साहित्यातही दिसून आला. समाज आणि संस्कृतीमधुन साहित्यांची जडघडण होत गेली. त्यामुळे त्यास समाजाचा आरसा म्हटले जाते. जसा समाज तसे साहित्य निर्माण होते. प्रसिद्ध ग्रामीण साहित्यिक 'डॉ.आनंदा यादव' हे आपल्या 'मराठी साहित्य, समाज आणि संस्कृती' या ग्रंथात लिहितात की, ''साहित्यिक व्यक्ती ज्या समाजात, कुटुंबात, शिक्षणक्षेत्रात वाढते, त्याचा अपरिहार्य परिणाम होऊन उभी असते. तिला स्वतंत्र प्रतिभा, स्वतंत्र स्वभाव असतो. हे गृहित धरुन सुद्धा तिचा आणि समाजजीवनाचा एक अपरिहार्य सबंध असतो. त्यामधूनच ग्रामीण साहित्य,समाज आणि संस्कृतीची ओळख होते.''[२३]

साहित्य आणि संस्कृती यांचा परस्पर सबंध

साहित्याप्रमाणेच संस्कृती आणि समाज यांचा घनिष्ट सबंध आहे.भारतात विविध जातीधर्मचाचे लोक एकत्र राहातात. त्यातून त्यांची एक विशिष्ट संस्कृती निर्माण झाली. भारतीय संस्कृतीमध्येही विविधता दिसून येते. सण, उत्सव, पेहराव, चालीरीती, रुढी, परंपरा रितीरीवाज, बोलीभाषा यामध्ये भिन्नता आढळते. परंतु या सर्वांना एकत्र ठेवणारी जीवन पद्धती म्हणजे भारतीय संस्कृती होय. मराठी संस्कृती जोपासण्यात वारकरी संप्रदायाचे फार मोठे योगदान आहे. अध्यात्म,परोपकार सेवा, मानवता, समानता या मुल्यांची सांगड घालत उज्वल परंपरा निर्माण केली आहे. प्रसिद्ध विचारवंत 'डॉ.सदानंद मोरे,' वारकारी संप्रदाय आणि साहित्य या लेखात म्हणतात, ''मराठी भाषा आणि संस्कृती यांचा अभ्यास करतांना वारकारी संप्रदाय महत्वाचा वाटतो,कारण या संप्रदायाने भाषा संस्कृती आणि साहित्याच्या अभिवृध्दीस हातभार लावला आहे.सामाजिक जीवनात अहिंसा, शांततामय सहजीवन, समानता, निर्व्यसनीपणा अशी मुल्य रूजवण्यात महत्वाची कामगिरी बजावली आहे.''[२५]

संस्कृती आणि साहित्य यांस वेगळे करता येत नाही. जशी संस्कृती तसे साहित्य निर्माण होते. साहित्याभ्यास करतांना त्यांची सांस्कृतीक पार्श्वभूमी समजावून घेणे महत्वाचे असते. संस्कृती म्हणजे समाजाने घालुन दिलेले लिखित किंवा अलिखित नियम होय. 'श्री.के.रं शिरवाडकर' म्हणतात, ''संस्कृती म्हणजे माणसाची विशिष्ट जीवन पद्धती, परस्परांशी वागणे, व्यवहार, निती, कायदे, कला, साहित्य

इत्यादी अनेक गोष्टीतुन आपली वैशिष्टेपूर्ण जीवन-पद्धती स्पष्ट, होते. ही झाली आपली संस्कृती."[४] वरील उदाहरणातून साहित्य आणि संस्कृती यांचे महत्व लक्षात येते. संस्कृती म्हणजे जीवन जगण्याची पद्धती. भारतात सामाजिक, धार्मिक, अध्यात्मीक संस्कृती मोलाची ठरते. परकीयसत्तानी भारतांवर आर्थिक, धार्मिक व सांस्कृतीक हल्ले चढवून समाज जीवन उद्धवस्त करण्याचा प्रयत्न केला. परंतु आजही जगाच्या पाठीवर विविधतेने नटलेली भारतीय संस्कृती ताठ मानेने उभी आहे. असे आपण अभिमानाने सांगतो. पाश्चात्य राष्ट्रांनी व्यापाराबरोबरच त्यांच्या संस्कृतीचा प्रचार आणि प्रसार सुरू केला होता. परंतु त्यांना आपल्या भारतीय संस्कृतीची पाळेमुळे समुळ नष्ट करता आली नाही. म्हणून संस्कृती म्हणजे एका पिढीणे दुस-या पिढीला दिलेला सांस्कृतीक ठेवा होय. चांगल्या संस्कारातून ती जतन होते. साहित्यातून तिचा प्रचार आणि प्रसार होतो. त्यामुळे साहित्य, समाज आणि संस्कृती याचे मानवी जीवनात फार महत्व आहे. ते जोपासण्याचा वसा आणि वारसा आपण सर्वांनीच घेतला पाहिजे.

साहित्य, समाज आणि संस्कृती यांचा विशिष्ट अनुबंध असतो. समाज आणि संस्कृतीशिवाय साहित्य निर्माण होऊच शकत नाही. साहित्य हे भावी पिढीसाठी दिशादर्शक ठरत असते. साहित्यिक हा समाजाचा घटक असतो.समाजातील एक जागरुक व्यक्ती म्हणून साहित्य, समाज आणि संस्कृती यांचा परस्पर सबंध अधोरेखित होतो.

साहित्याचे समाजातील स्थान,व्यक्ती आणि कार्य यांस फार महत्व प्राप्त होते. समाज,संस्कृती, धर्म,चालीरीती,परंपरा यांचा सकारात्मक किंवा नकारात्मक प्रभाव साहित्यावर पडत असतो. त्यामुळे साहित्य निर्मीती हा मानवी जीवनातील अविभाज्य घटक आहे.

ग्रामीण साहित्यातून ग्रामसंस्कृती व समाजाची ओळख होते.ग्रामीण [illegible], उत्सव, कृषीप्रधान संस्कृती, पाळीवप्राणी, बेकारी, भ्रष्टाचार, गावगाडा, राजकारण, शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या यासारखे विविध प्रश्न किंवा समस्या ग्रामीण साहित्यातून हाताळल्याचे दिसून येते. साहित्यिकांनी खेड्यातील शेतकऱ्यांचेप्रश्न, व्यथा, वेदना, दुष्काळ, अतिवृष्टी, खाजगी सावकारी फास, कर्जबाजारीपणा, त्यामुळे मनात येणारे आत्महत्येचे विचार या वास्तव स्थितीचे दर्शन ग्रामीण साहित्यातून घडते. समकालीन परिस्थितीचा प्रभाव साहित्य, समाज व संस्कृतीवर पडत असतो.छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या काळात रयत अस्मानी आणि सुलतानी संकटानी ग्रस्त होती. अन्याय अत्याचार वाढतच होते. अशा बिकट परिस्थितीत छत्रपती शिवाजी महाराजांनी गोरगरीब, कष्टकरी लोकांच्या मनात आत्मविश्वास जागविला व स्वराज्य निर्माण केले. तत्कालीन साहित्यिकांनी आपल्या साहित्यातून शिवकालीन राज्यकारभार, सामाजिक सास्कृति[illegible] आर्थिक जीवन ग्रामव्यस्था,करप्रणाली,संरक्षण व्यवस्था या साम[illegible] विषयांवर साहित्य निर्मिती केली.त्यावर शिवकालीन सामाजिक,सांस्कृ[illegible] जीवन पद्धतीचे दर्शन घडते.

साहित्य,समाज आणि संस्कृती यांचे अतुट नाते असते. [illegible] आणि संस्कृती परिवर्तनशील असते. त्यामुळे साहित्यसृष्टीतही काळानु[illegible] बदल होतो. समाज जीवनांचा अविष्कार साहित्यातून होतो. [illegible] संस्कृतीमधून समाजाला एक नवी प्रेरणा मिळते.साहित्यामधून [illegible] विचार,भाव,शैली यांचे प्रगटीकरण होते. कथा,कादंबरी,नाटक,[illegible] या साहित्यामुळे मानवास आनंद प्राप्ती होते.

सारांश

प्रस्तुत शोधनिबंधातून स्पष्ट, होते की साहित्य,समाज आणि सं[illegible] यांचा सबंध परस्पर पुरक आहे.जसा समाज तसे साहित्य. [illegible] साहित्याला समाजाचा आरसा म्हटले जाते. साहित्य,समाज आ[illegible] संस्कृती यांची व्याप्ती मोठी आहे. मानव जातीच्या कल्याणासाठी त्य[illegible] आवश्यकता आहे. साहित्य आणि संस्कृती नष्ट झाली तर मानवी[illegible] नष्ट होईल. साहित्य, समाज आणि संस्कृतीमुळे समाजव्यवस्[illegible] नैतिकमुल्य टिकुन आहेत. परंतु सध्याच्या घडीला आधुनिक[illegible] नावाखाली मानवी मुल्य लोप पावत असल्याच दिसून येत आहे. त्[illegible] साहित्य, समाज आणि संस्कृती याकडे व्यापक दृष्टीने बघणे [illegible] आहे. साहित्य, समाज आणि संस्कृती ही निसर्गाने मानवास दि[illegible] अमुल्य अशी देणगी आहे.तीचे संगोपन, संवर्धन आणि संरक्षण [illegible] हे मानवी समुहाचे आदय कर्तव्य आहे. हा बोध यातुन होतो. सा[illegible] समाज आणि संस्कृती यांचा सबंध अन्योन्य असतो. समका[illegible] समाजजीवनातील प्रश्न किंवा समस्यांची मांडणी साहित्यिक आ[illegible] साहित्यकृतीतून करत असतो. समाजाच्या नैतिक अवनतीला रोख[illegible] काम साहित्य आणि संस्कृती करत असते. साहित्य आणि सं[illegible] यामधून समाज सुसंस्कारी होण्यास मदत होते.

निष्कर्ष:

१) साहित्य,समाज आणि संस्कृती यांचा परस्पर सबंध स्प[illegible] होतो.

२) मानवाचा विकास व कल्याण यासाठी साहित्य,सम[illegible] संस्कृतीयांची आवश्यकता.

३) साहित्यिकांच्या अविष्कारातून मानवी जीवन आनंदी [illegible]

४) साहित्य, समाज आणि संस्कृती नष्ट झाल्यास समा[illegible] मुल्याहिन बनेल.

५) समाज आणि संस्कृतीचा प्रभाव साहित्यावर पडतो.

६) समाजातील नैतिकमुल्य जोपासण्याचे काम साहित्य आणि ...कृती करते.

७) साहित्य,समाज व संस्कृतीवर पाश्चात्य विचारांचा प्रभाव दिसून ...

८) जागतिकीकरणामुळे जीवनमुल्यांचा ऱ्हास होतोय. हे स्पष्ट. ...

९) मानवाच्या उत्कर्षासाठी साहित्य समाज व संस्कृतीची ...वश्यकता असते.

१०) प्रस्तुत शोध निबंधातुन 'साहित्य,समाज आणि संस्कृती' ...मधील परस्पर सबंध पूरक असतो हे सिद्ध होते.

...र्भ ग्रंथ

१) जगताप,राम ('अक्षरनामा'डिजिटल डेली फिचर्स पोर्टल ...पादक) वाचन संस्कृती:तरूणांनी वाचावं म्हणून...! महाराष्ट्र ...म्स, दिनांक १३ जानेवारी २०१९.

२) दामले कृष्णाजी केशव उर्फ केशवसुत 'आम्ही कोण'? (कविता), पृष्ठ क्रमांक ३६, हरपले श्रेय' (काव्यसंग्रह), १९८५, ...न्टिनेंट प्रकाशन.

३) पाध्ये दिगंबर,साहित्य, 'समाज आणि संस्कृती' उपघटक-'साहित्याची समाजीकता' पृष्ठ क्रमांक ०६, लोकवाङ्मय गृह प्रकाशन.प्रथम आवृत्ती; दिनांक १५ जूलै १९९८.

४) यादव आनंद (डॉ) 'मराठी साहित्य,समाज आणि संस्कृती' मेहता पब्लिशिंग हाऊस, सदाशेव पेठ पूणे, पृष्ठ क्रमांक ०८.

५) मोरे सदानंद (डॉ.),लेख.'वारकरी संप्रदाय आणि साहित्य', पृष्ठ क्र.१९४,

संदर्भग्रंथ. 'संतसाहित्यः आकलन आणि अध्यापन', प्रथम आवृत्ती डिसेंबर २०११, महाराष्ट्र राज्य, माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ,पुणे.४११००४.

६) शिरवाडकर के.रं. 'संस्कृती समाज आणि साहित्य' पद्मगंधा प्रकाशन प्रकाशक, अरूण जाखडे, पृष्ठ क्रमांक २०.

--*

संशोधक

UGC CARE LISTED
ISSN No.2394-5990

वर्ष : ९० मार्च २०२२ पुरवणी मराठी विशेषांक ०२

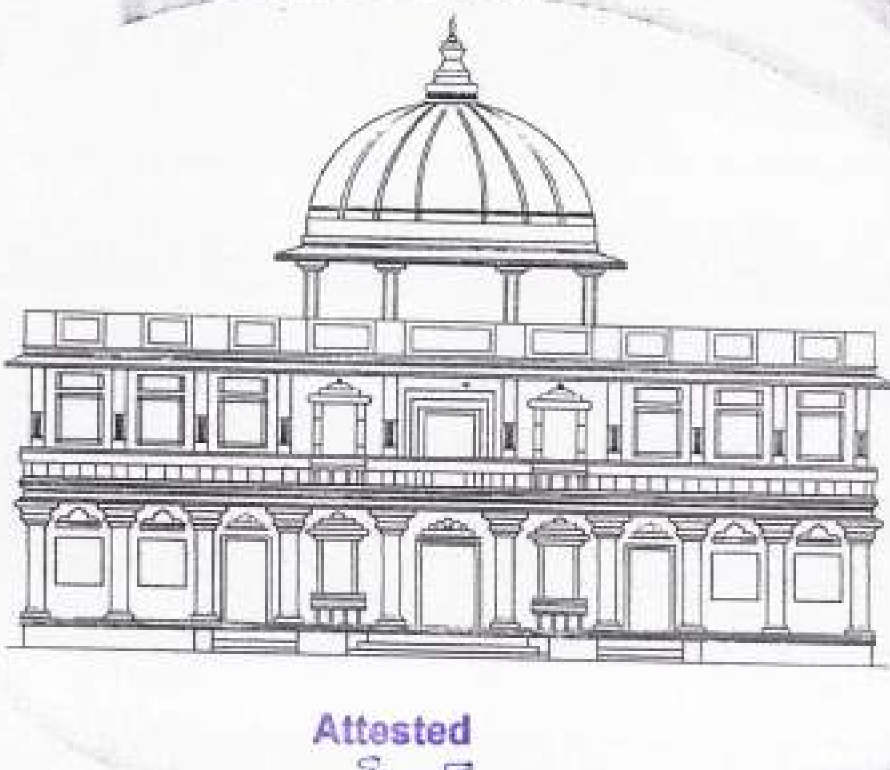

Attested

Principal
A.D.M.S.P.Sanstha's
Late Annasaheb R.D.Deore
Arts & Science College,
Mhasadi, Tal.Sakri Dist.Dhule

इतिहासाचार्य वि. का.राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे

कवी भुजंग मेश्राम यांच्या 'उलगुलान' या काव्यसंग्रहातील आदिवासी समाजदर्शन

प्रा. डॉ. व्ही. एस. आढावे
मार्गदर्शक , सहयोगी प्राध्यापक,
स्व. अण्णासाहेब आर.डी. देवरे कला विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय
म्हसदी ता. साक्री, जि. धुळे
Email-adhavevs@gmail.com
मो. ८८०५६ ६३०२४

प्रा. सुनिल तेजला वसावे
संशोधक विद्यार्थी
समाजश्री प्रशांतदादा हिरे कला व विज्ञान महाविद्यालय,
नामपूर, ता. बागलाण जि. नाशिक
Email. sunilvasave42@gmail.com
मो. ९४२२२१६५९६

प्रस्तावना

स्वातंत्र्योत्तर काळात मराठी साहित्यात ग्रामीण, दलित, स्त्रीवादी, व वाङ्मयीन प्रवाहांचा उदय झाला. या प्रवाहाबरोबरच १९७०च्या दशकात उदयास आलेला आदिवासी साहित्य प्रवाह हा वाङ्मयीन सर्वांत महत्वाचा प्रवाह होय. या वाङ्मयीन प्रवाहांनी मराठी साहित्याला समृद्ध आणि संपन्न करण्याचे काम केले स्वातंत्र्यानंतरच्या काळात शिक्षण प्रचारामुळे आदिवासी समाज वाचू आणि लिहू लागला. समाजातील विविध समाजगटातून, जमातीतून, भाषिक गटातून नवनवीन साहित्यिकांनी साहित्य निर्मिती सुरु झाली. यातून कविता, कथा, कादंबरी, नाटक, चरित्र, आत्मचरित्र, ललित गद्य, स्फूट लेखन इत्यादी वाङ्मय प्रकारात साहित्य निर्मिती विपूल प्रमाणात केलेली दिसून येते. या साहित्यातून आदिवासी साहित्यिकांनी आदिवासी समाजाच्या व्यथा, वेदना, दुःख–दारिद्र्य या सामाजिक प्रश्नांविषयी चित्रण केले आहे. आदिवासी साहित्य म्हणजे काय? या संदर्भात डॉ. विनायक तुकाराम म्हणतात, 'आदिवासी साहित्य हे संस्कृतींचे नातलग साहित्य आहे. रानावनातील वंचितांचे ते साहित्य आहे. ज्यांच्या प्रश्नांना भूतकाळाने कधी उत्तरेच दिली नाहीत. अशा दुर्लक्षितांचे साहित्य आहे. ज्यांच्या आक्रोशाला इथल्या समाजव्यवस्थेने कधी न्यायच दिला नाही. अशा गावकुसातील अन्यायग्रस्तांचे ते क्रांती साहित्य आहे. येथल्या क्रुर व्यवस्थेने न्याय व्यवस्थेने ज्यांच्या शेकडो पिढ्यांना आजीवन वनवास भोगायला लावला त्या आदिम समुहाचे ते मुक्तिसाहित्य आहे'[१] या व्याख्येतून असे लक्षात येते की दुय्यमपणाची वागणूक देणाऱ्या, अन्यायी, अनुचित प्रस्थापित व्यवस्थेने आदिवासींना हीन लेखले आहे. तसेच गावकुसाबाहेर दऱ्या–खोऱ्यात, जंगल–पहाडात निसर्गाच्या सान्निध्यात राहणाऱ्या विविध निसर्ग दैवत मानणारा आपल्या विविध जाती जमातींच्या जीवन जगण्याचे सामाजिक दर्शन घडवणारे साहित्य म्हणजे आदिवासी साहित्य होय.

आदिवासी साहित्य प्रवाहामध्ये कथा, कादंबरी, नाटक, स्वकथन, कविता इत्यादी साहित्य प्रकारांमध्ये लेखन झाले आहे. तरीही सकस व दर्जेदार साहित्य निर्मिती होणे बाकी आहे. कवितेच्या बाबतीतही फारसे दर्जेदार लेखन आढळून येत नाही. आदिवासी कवींमध्ये भुजंग मेश्राम, वाहरु सोनवणे, विनायक तुकाराम, माधव सरकुंडे, सुनील कुमरे, वाल्मिक शेडमाके, वसंत कुलसंगे, पुष्पकुमार चांदेकर, प्रभु राजगडकर, उषाकिरण आत्राम, कुसुम आत्राम, पुरुषोत्तम शेळमाके, चामुलाल राठवा, इत्यादी कवींनी आदिवासी कविता समृद्ध केली आहे. त्यांच्या काव्यामध्ये आदिवासी समाजाचे जीवन चित्रण आलेले दिसून येते. आदिवासी कोण? याविषयी डॉ. विनायक तुमराम लिहितात की, 'एका विशिष्ट पर्यावरणात राहणारा, समान बोलीभाषा बोलणारा, समान जीवन पद्धतीने नटलेला, समान देवदेवतांना मानणारा, समान सांस्कृतिक जीवन जगणारा, परंतु अक्षर ओळख नसलेला एकजिनसी मानव समुह म्हणजे आदिवासी' अशा आदिवासींचे सामाजिक जीवन भुजंग मेश्रामांनी चित्रित केले आहे.'[२]

'उलगुलान' मधील आदिवासी समाजदर्शन

कवी भुजंग मेश्राम यांचा जन्म किनवट तालुक्यातील 'तुळशी–लकागुडा' या गावाचा. याच गावात त्यांचे प्राथमिक शिक्षण झाले. त्यांची मातृभाषा गोंडी. त्यांनी मराठी, गोंडी, बंजारा, परधानी,

वऱ्हाळी, वारली अशा विविध बोली भाषेतून काव्यलेखन केले. 'उलगुलान' १९९० हा त्यांचा पहिलाच कवितासंग्रह होय.या काव्यसंग्रहातून त्यांनी आदिवासींचे समाजदर्शन वास्तवपणे मांडले आहे. आदिवासी स्त्रीजीवन, रुढी परंपरा, शोषण, मुलनिवासीपण, उपासमार, शिक्षण, आदिवासींचा मुळ इतिहास अशा अनेक विषयांवर त्यांनी काव्यलेखन केले आहे. 'मेश्रामांच्या कवितेची भाषा त्यांच्या अनुभव विश्वाला अनुरुप अशीच आहे. आदिवासी तसेच भटक्या विमुक्तांचा आदिम संघर्ष, वेदना त्यांच्या कवितेतून व्यक्त होतात.'[११] 'उलगुलान' म्हणजे सर्व पातळ्यांवरून केलेला सार्वत्रिक उठाव, बिरसा मुंडा या आदिवासी चळवळीचे नेतृत्व करतांना केलेली 'उलगुलान' ही घोषणा त्यांच्या कवितेचे स्वरुप स्पष्ट करते.

शहर व गावकुसाबाहेर दूर डोंगर दऱ्या-खोऱ्यात निसर्गसान्निध्यात जीवन व्यथित करणारा आदिवासी समाज 'उलगुलान' मधून साकार झालेला आहे. 'स्त्री' हा या काव्यसंग्रहातील स्वतंत्रपणे विचार करावा लागेल. एका कष्टकरी विधवा स्त्रीचे भावविश्व 'बाजार हाट' या कवितेमधून 'परधानी' बोली भाषेतून साकार केले आहे. धरणावर काम करतांना स्त्रियांना कमी मजुरी मिळते, या कमी मजुरीने आई आपल्या मुलांचे स्वप्न पूर्ण करू शकत नाही. घरात मुलाला कोंडून आई बाजाराला जाते.

'अस्या टेमाला हाटाले जातायनी,
रुसणाऱ्या पोराले घरात कोंडा लाग्ते आदी'
(उलगुलान,पृ. २२)

या कवितेत आदिवासींच्या स्त्रीची जीवनातील आर्थिक ओढाताण कशी होते ते स्पष्ट केले आहे. या कवितेत पुढे अशा अवस्थेत जीवन जगणाऱ्या आईला इतर महिला विचारतात की, धरणाच्या साईटवर मुलाला का आणले नाही? तर मुलाला शाळेची पाटी, पेन्सिल द्यायची आहे. परंतु बाजाराला मुलाला न आणण्याचं महत्वाचं कारण म्हणजे-

तुला ठावूक आसंल, बाजारामंदी
दगडाच्या जात्यापासून सेंदरापावतोर
आजकाल
लय विकारा हाय
पोराले आता तू फूट लागले विखायेदात
आन दिसू लागली पैदलवाट
मी या रस्त्यायना काहून विकावं त्येचे पाय?
(उलगुलान, पृष्ठ २३)

दगड आणि सेंदराच्या संदर्भामुळे बाजाराच्या रुपालाही वेगळ अर्थ प्राप्त होतो. दगडाला देव मानणाऱ्या व्यवस्थेचे रुप सूचि होते. व्यवस्थेच्या बाजाराला दगडी देवाच्या संस्कृतीची चलत आहे. असा हा तिरकस अर्थ आहे.

'मोहोळ' ही भूजंग मेश्राम यांची आदिवासी चळवळीतील ए प्रेम कविता आहे. या कवितेतील नायिका डंखासारखी भिनणा असली तरी चळवळीचे सामर्थ्य तिच्यातही मुरलेले आहे. कार

'रानाच्या गावाचं नाव विचारत ते शस्त्रखोर योद्धे
उभ्या पिकांमधून आले आपले
दामटत रंगीत घोडे
शेताच्या आभाळात ढगात कापूस फुटल्यावर सुद्धा
डोळ्यांच्या हातांना तू फिरकू दिलं नाहीस कुठे
(उलगुलान, पृ. ४०)

'निंदणी' ही कविता आदिवासी स्त्रीची एक आपल्या आयुष्याती वेदनादायी भूतकाळ कथन करते.

'गवताच्या भाऱ्याला खुपसलेला इळा काढला की,
काटा काढल्यावर सांडणाऱ्या रगता परमान
येकेक आठवणीचा थेंब पडते टपटप'. (उलगुलान, पृ. ११०

बालपणीचं घरादाराला आसरा होणे हा स्त्रीच्या भाळा लिहिलेला अलिखित करार आहे. म्हणून बालपणीच ती ण्णी विळ्यासाठी रुसली विळा मिळत नव्हता म्हणून तिच्या बाप

'घिसड्याकडं देव्हू ढोरं कापाचीच सुरी...
बाप मंतो, घिसडी थे दिवसी लय दमला होता
आन महा जीवन सपनायमंदून.... (उलगुलान, पृ. ११०)

महाराष्ट्रातील आदिवासी जमातीत शिक्षण ही एक भीषण समस् आहे. कवीने शिक्षण क्षेत्रातील प्रत्यक्ष अनुभवावर आधारले 'भेटलेल्या कविता' या शिर्षकाखाली चार कविता लिहिल्या आहे या कवितेमधून शिक्षणातील विषमता, वर्चस्ववादी धोर आदिवासींच्या ऐतिहासिक पुरुषांविषयी द्वेष यामुळेच शाळे आदिवासी मुलांची बंडखोरी लक्षात येते.

'गुरुजींनी विचारलं,
'कोणत्याही तीन आदिवासी गावांची नावे सांगफ
मी फक्त सांगलं'
शेलटी, वरुड, कोड्याखिडी....
शेलटीची होळी
वरुडची गोवारीनबाई
कोपडा खिडीच्या कापसाची चोरी
गुरुजी गजरले, हात पसरले
दोन चार मेंदीचे फोक मोडले
''कोणत्याही तीन माणसांची ओळख
आणल्याशिवाय तुला शाळेत प्रवेश नाही''
तवा मी, बिर्सा काका, तंट्या नाना,
आन अंबरसिंग महाराजांची वळख काढली !
उलगुलान, पृ. ५९)

'भिमराव बोईनवाड' या कवितेतून कवीने शिक्षण क्षेत्रातील बलुतेदारी वृत्तीवर प्रकाश टाकला आहे. आश्रमशाळेतील मास्तरांनी दिवाळीची सुट्टी संपल्यावर मुलांना आपल्या घरून भुईमूग, शेंगा, मुगा, तीळ, हरभरा इ. आणण्यास सांगितले होते. बेलदार, कुंभार, कोत्वाल समाजाच्या मुलांनी या वस्तु मास्तरांना आणून दिल्या, मास्तरांनी भिमराव बोईनवाड या भूमीहीन आंध जमातीच्या मुलांकडून वस्तूंची मागणी बलुत्याच्या स्वरुपात केली. परंतु ते अशक्य होते. भिमरावाला त्याचा एक मित्र बाबू म्हणतो की,

'नवा मास्तर कसा वाटला बे तुला?
खरं खरं सांग-
मी हसलो गालात,
अबे, थो तू बलुतेदारांचा बलुतेदार।' (उलगुलान, पृ. ९७)

'गावबांधणी' ही 'उलगुलान' मधील एक महत्वाची कविता. आदिवासी गावगाड्यात 'गावबांधणी' हा कोलाम जमातीचा एक विधी आहे. या पारंपरिक विधीच्या माध्यमातून व्यवस्था बदलाची मागणी केली जाते.

'जे होवाचं ते होवो
आपून गाव बांधणी करून दाखवणारे होवो'
उलगुलान, पृ. ६९)

गावबांधणीच्या विधीतून हे नवीनच आत्मभानाच्या जागृतीचे तंत्र आकार होते आणि आपल्या समुहमनाला अधिकच सजग करते. पुढे या कवितेतून अंधश्रद्धेत गुरफुटलेली 'गावबांधणी' आता नवरूप घेते.

'भगत बांधते पोटाचं आंगण
दारु करते उलगवा-पंच देते पैशाचा बंड
शिकवते गरिबीची बटाई-बळीराजाचं नाव घेता
कोंबड्या बकऱ्यांचा बळी
याले मंतेल का रे गाव बांधणी?
गाव बांधणी म्हणजे यवढं शिकाचं हाये
यवस्थेच्या छाताडावर या आम्या मोहळावानी
बसाल हाये !'

भगताची करामत, कोंबड्या बकऱ्याचा बळी या गोष्टी 'बळीराजाचं नाव घेतांना टाळल्या पाहिजेत. बळी हा अनार्य राजा होता. कावेबाज ब्राह्मणी व्यवस्थेच्या छाताडावर बसुनच खऱ्या अर्थाने गावबांधणी होणार आहे.

'शोधयात्रा' या कवितेतून कवीनी बंडखोर मनाने आदिवासी भारताचा शोध घेतला आहे. प्राचीन काळापासूनच आदिवासींवर अन्याय होत आला आहे.

'अंधाऱ्या रात्री माळरानातल्या वणव्यांसारख्या
तुमच्या जखमी धुतना
प्रत्येकाच्या मनात ज्वालाग्रही रसायन
तरीही मिशनऱ्यांची चर्चीक प्रार्थना,
सर्वोदयींची वनवासी परिक्रमा,
कॉम्रेडाचा वर्गवारीचा मोर्चा,
घेतात वाटून वाट्यांसारखे तुम्हाला
अभयारण्यात सुखरुप
प्रत्येकाच्या नर्सरी प्रयोगशाळा' (उलगुलान, पृ. ३)

अशा पद्धतीने आधुनिक काळात मिशनरी, सर्वोदयी, हिंदुत्ववादी कम्युनिस्टवादी या सर्वांचा विचारसणीचा प्रभाव आदिवासींवर झाला आहे.

'बिरसा मुंडा' ही भुजंग मेश्राम यांची एक महत्वाची कविता आहे. बिरसा मुंडा हे आदिवासी मुक्ती चळवळीचे प्रेरक तत्व आहे.

'लोक तुझी वाट पाहात आहेत,
ज्या खडतर वाटेने तू निघून गेलाय ती पायवाट
आजचा राजमार्ग झालाय. तुझ्या आठवणीसारखाच....'
(उलगुलान, पृ. ४४)

बिरसा मुंडाने स्वातंत्र्यपूर्व काळात आदिवासींच्या अस्मितेसाठी विरोधात 'उलगुलान'चा क्रांतीकारक संदेश दिला होता. बिरसाने दिलेल्या 'उलगुलान' या क्रांतीकारक संदेशाने नव्या बदलासाठी आदिवासी लढा देतात.

'तर लोक फक्त गाणीच गातात असे नव्हे,
ते ऐकतात, बोलतात, मरतात
घरदार, शाळा, बाजार, मोर्च्यात नि जंगलात
एका सशक्त बदलासाठी ' (उलगुलान, पृ. ४५)

'युद्धातल्या शस्त्राबद्दल' ही युद्धातल्या चळवळीची प्रेम कविता आहे. या कवितेतील प्रियकर आपल्या प्रेयसीला सांस्कृतिक राष्ट्रवाद आदिवासींचं आदिमत्व हिरावून घेत आहे. त्यांना वनवासी ठरवत आहे.

'इथली प्रत्येक वस्तु आता शब्दबद्ध होतेय
उदा. परवाच त्यांनी मला वनवासी म्हटलयं'
(उलगुलान, पृ. ९४)

'कलाहंडी' या कवितेत कविंनी ओरिसातील आदिवासी गावाबद्दल तेथील भूकबळी, कुपोषण, उपासमार या भीषण समस्यांबाबत कवी सांगतात,

'कॉलऱ्याच्या साथीसारखी तिच्या नावे एक लाट
मेझॉन सुटोपिया बंगला
कुठे कुठे तिच्या मैत्रिणी जमल्या
सगळ्यांनी लावला हातभार
दारिद्र्यरेषेच्या लांब उडी स्पर्धेत
ती झालीय बाद
राजधानीतून तर तिला केलीय तडीपार' (उलगुलान, पृ. ६५)

'उलगुलान' या कविता संग्रहाविषयी डॉ. विरा पारसे लिहितात की, ''उलगुलान'' मध्ये महानगरीय आणि झोपडपट्टीतील माणसं असा अनेकस्तरीय सांस्कृतिक संघर्ष केंद्रस्थानी आहे. मराठी आणि दलित कवितेतही आजपर्यंत शब्दबद्ध न झालेले रानबस्ती, डोंगरदऱ्यात खितपत पडलेले समाजजीवन प्रथमच 'उलगुलान' काव्यसंग्रहातून झाले आहे.'[४] हे खरोखरच आहे.

'बातचीत नर्मदेशी' या कवितेत कवींनी विस्थापित, पुनर्वस नर्मदेच्या खोऱ्यात तिच्या पाण्यावर आदिवासींचे पोषण, तसे निसर्गप्रेमी आदिवासी जंगल बचाव, पश्चिम घाट बचाव, 'चिपको आंदोलन' इ. माध्यमातून आदिवासी विषयक उपरी बांधिल केवळ प्रसिद्धीसाठी आरंभल्याची भावना कवी प्रकट करतात.

'जंगलाचे ठेकेदार पेरतात पर्यावरणी चळवळ
गंगेच्या व्यभिचारी पोटात होते मळमळ
चिपकून चिपकून घाट वाचवताना
फ्रंट पेजवर त्यांची बांधिलकी कळकळ
आम्ही कितीही पेटवले रान
तरी ठरतो फुटकळ ' (उलगुलान, पृ. ७५)

'समुद्रपुत्र' या कवितेत कविंनी डॉ. बाबासाहेबांविषयी म्हणता
'उघडी जखम घेऊन चालताना सनातन सावल्यांचे
चक्रवाही लपंडाव बघून गणांच्या रक्तपेशीतली
स्वप्नांची लिपी तूच तर कोरली होतीस
पहाडाच्या ओल्या छातीवर
आज त्याच शहराचे मी ऐकतोय बाजारभाव
पाहतो फेसाळ प्रबंधांना बहाल केलेल्या डागदरी चाव्या
अन् कोडीसारख्या आर्ट गॅलऱ्या (उलगुलान, पृ. ४३)

बाबासाहेबांनी घटना निर्मितीसाठी केलेले कार्य व जीवनविष संस्कृती आज विकली जात आहे. तर दुसरीकडे हीन्न जी संस्कृती म्युझियममधून 'मॉडेल' म्हणून कलेच्या नावाखाली हिणव जात आहे.

'जुगलबंदी' या कवितेत कवी आपल्या नक्षलवादी मित्र अहिंसेपेक्षा शस्त्रावर विश्वास असणाऱ्या अशा नक्षलवादी मित्र बोधिसत्व गाणारा मित्र संवाद साधत आहे. दोन मित्रांमध्ये विचारसरणीची जुगलबंदी चालली आहे.

'तुझ्याकडे दिसते नळीची दुर्बिण
माझ्यापुढे वाजते बोधीसत्वाचे संगीत' [५]

तरीही आपल्या दोघांच्या वर्गमुळाचं उत्तर सापडत नाही. अ ही बौद्ध तत्वज्ञान, मार्क्सवाद, आंबेडकरवादी तत्वज्ञानांची कविता आहे.

सारांश :–

कवी भुजंग मेश्राम यांच्या 'उलगुलान' या काव्य संग्रहातून आदिवासी समाजाचे वास्तव चित्रण केले आहे. त्यांच्या कवितेत आदिवासी स्त्रीचे दुःख, आदिवासींचे शोषण, त्यांच्या रुढी–परंपरा, दारिद्र्य, भूक, उपासमार, शिक्षण, अशा अनेक विषयांवर त्यांनी काव्य लेखन केले आहे. त्यांच्या प्रत्येक कवितेतून आदिवासींचे भावविश्व स्पष्ट केले आहे.

निष्कर्ष :–

१) 'उलगुलान' या काव्यसंग्रहातून आदिवासींचे सामाजिक दर्शन घडते.

२) या काव्यसंग्रहातून आदिवासींच्या व्यथा, वेदना, नकार, विद्रोही कविता येतात.

३) व्यवस्था बदलाची मागणी कवी आपल्या कवितेतून करतात.

४) आत्मभानाचा प्रत्यय देणारी कविता, मराठी, गोंडी, बंजारी, [illegible]ानी, बऱ्हाळी इ. भाषेत कविता.

५) आदिवासींच्या भूतकालीन व वर्तमानकालीन जीवनावर चिकित्सक भाष्य करणारी कविता.

संदर्भ :–

१) डॉ. ज्ञानेश्वर वाल्हेकर, आदिवासी मराठी साहित्य एव अभ्यास, स्वरुप प्रकाशन, द्वितीय आवृत्ती, नोव्हें. २०१२, पृ. १!

२) लिंबाळे शरणकुमार, 'साठोत्तरी मराठी वाङ्मयातील प्रवाह दिलीपराज प्रकाशन, दिव्तीय आवृत्ती, डिसेंबर २०१४, पृष्ठ क्र २२९

३) नीरजा, 'ऐंशीनंतरची कविता' आमची श्रीवाणी का.स. वाणी मराठी प्रगत अध्ययन संस्था, धुळे, वर्ष–१२, अंक– ०१, जाने. २००५, पृष्ठ क्र. २१

४) डॉ. पारसे थिरा, 'दलित कवितेतील अस्मिता', स्वरुप प्रकाशन, औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती ऑगस्ट २००८, पृष्ठ क्र. २०५

५) भुजंग मेश्राम– उलगुलान (कविता), पहिली आवृत्ती– १९९०, दुसरी आवृत्ती साकेत प्रकाशन, १९९५. पृष्ठ क्र. ५८

––*

Attested

Principal
A.D.M.S.P.Sanstha's
Late Annasaheb R.D.Deore
Arts & Science College,
Mhasadi, Tal.Sakri, Dist.Dhule.